

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LII

Sa. 202

Nisan 1988

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 6

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü :

Türk Tarih Kurumu Adına

PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

FAUCOUNAU, J. : Les Lettres sur Plomb d'Assur (4 resimle birlikte)	1
DİLER, ADNAN : Gökçeşeyh Buluntuları Işığında Protomlu Boynuz Rhytonların Kökeni ve Gelişimi (20 resimle birlikte)	19
AYDIN, PROF. DR. MEHMET : Yezidiler ve İnanç Esasları	33
SALMAN, DOĞ. DR. HÜSEYİN : Hoço Harebelerinde Bulunan Bir Mani Metni ve Türk Tarihi Bakımından Önemi (1 resimle birlikte)	77
ÇAYIRDAĞ, MEHMET : İlhanlılardan Argun ve Geyhatu'nun Saltanat Değişikliği Yılıni Gösteren İki Sikke (8 resimle birlikte)	87
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY : Selçuklu Ordusu	91
BAŞTAV, PROF. DR. ŞERİF : 14-15. Yüzyıllarda Osmanlı Fetihleri Sırasında Avrupa'nın Siyasi ve İktisâdi Durumu	101
VARLIK, DOĞ. DR. ÇETİN : XVI. Yüzyılda Kütahya Sancağı'nda Yerleşme ve Vergi Nüfusu (1 harita, 1 kroki ile birlikte)	115
SOYSAL, DOĞ. DR. MUSTAFA : Onaltıncı Yüzyılda Adana İlinin "Mufassal Defteri"ne Göre Sosyal ve Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma	169
SARAY, MEHMET : What is the Bulgarian Government Trying to Prove by Denying the Historical Facts?	183

Konferanslar :

BAYKAL, BEKİR SİTKİ : 100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler	195
KÂHYA, PROF. DR. ESİN : Türkiye'de İlk Demiryolları (10 resimle birlikte)	209

Çeviriler :

LAURENT, J. (Çev. : YÜCEL, YAŞAR) : Rum (Anadolu) Sultanlığının Menşei ve Bizans	219
HOLT, P. M. (Çev. : KORTANTAMER, SAMİRA) : Memluk Sultanlığında Devlet Yapısı	227
KUZNETZOVA, N. A. (Çev. : EREN, CENAP) : XVI. Yüzyılda Rus-İran Ticareti ve Osmanlı Devleti	247
POOLTHUPYA, SRISURANG (Çev. : YÜKSEL, DOĞ. DR. AZMİ) : Türkiye Seyahati	257

Haberler :

PROF. DR. h. c. TAHSİN ÖZGÜÇ : Bayyera Bilimler Akademisi'ne Üye Seçildi	291
ÖZGÜÇ, NİMET : Samsat Kazıları 1987 (6 resim, 1 plan ile birlikte)	291
1986 Yılıni İkinci Yarisında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	295

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1988

İkinci baskı : 1996

BELLE TEN

Cilt: LII

Nisan 1988

Sayı: 202

LES LETTRES SUR PLOMB D'ASSUR

en écriture "Hittite Hiéroglyphique"

J. FAUCOUNAU

AVANT-PROPOS

La présente étude fait suite à un article sur l'inscription de Karatepe, publié dans cette revue en 1985 (cf bibliographie in fine), lequel nous a attiré les critiques parfois acerbes de plusieurs hittitologues. Nous tenons à reconnaître que l'une de ces critiques est fondée. Notre méfiance à l'égard des souvent illusoire *scriptiones plenae* nous a entraîné trop loin et fait rejeter à tort, pour certains idéogrammes, des lectures bien établies. Il y a donc lieu de corriger dans notre article, S111b en HAWA, S. 191 en TIWATA et S 371 en TARWANA, pour ne citer que les erreurs les plus flagrantes. A l'exception de quelques signes (S 423, S 472 b et S 108 en particulier), ces corrections (qui feront l'objet d'une prochaine mise au point) n'affectent toutefois pas la présente étude.

On sait qu'en 1905, lors des fouilles de la Deutsche Orient-Gesellschaft à Assur, Walter Andrae a découvert à faible profondeur, sous un bâtiment daté de la fin du 7e siècle, sept lettres (repérées de a à g), écrites en écriture "Hittite Hiéroglyphique" (cf [1] de la bibliographie in fine). Les hiéroglyphes de ces documents ont été soigneusement tracés à la pointe sur le recto et le verso de lames de plomb, roulées ensuite en cylindre à la façon d'un papyrus,

L'intérêt de cette découverte est important pour notre connaissance du "Hittite Hiéroglyphique", car il s'agit manifestement d'un groupe homogène de documents, écrits par un même scribe, et comprenant au total

quelque 1800 signes sans difficulté de lecture et avec peu de lacunes, ce qui favorise l'analyse statistique.

Nota: Dans tout ce qui suit, les repères des signes sont ceux de l'ouvrage de E. Laroche n^o [7] de la bibliographie. En ce qui concerne les textes eux-mêmes, nous avons conservé le repérage par colonnes horizontales et verticales utilisé par B. Hrozny et P. Meriggi (Manuale [9]).

Ces documents ont été étudiés par B. Hrozny [6], P. Meriggi [8] et [9] et H. Th. Bossert & F. Steinherr [2]. Ces savants s'accordent à voir dans les "plombs d'Assur" des lettres, écrites dans un dialecte proche du hittite/louvite, conclusions qui ne paraissent pas pouvoir être mises en doute. Mais les traductions qu'ils en ont proposées sont fort différentes d'un auteur à l'autre.

Cette divergence était sans doute inévitable: Les valeurs phonétiques que chacun a utilisées sont seulement approchées et elles laissent trop de place au risque d'erreur pour qu'il en soit autrement.

Notre étude de l'inscription de Karatepe (voir [5] de la bibliographie) nous ayant permis de préciser davantage la valeur phonétique des hiéroglyphes hittites, un réexamen des lettres d'Assur, à la lumière des résultats obtenus pour Karatepe, devenait nécessaire. Ce qui justifie le présent article.

§ — Suivant la méthode générale qui nous a servi ailleurs (voir [5] § 3, 2), nous débiterons par un simple dénombrement limité aux 1000 premiers signes, les lettres étant rangées les unes à la suite des autres, dans l'ordre de leurs repères alphabétiques.

Ce dénombrement fournit les chiffres suivants:

Nombre de signes par classes de fréquence

Pour les 250 premiers signes	A	B	C	D	E	F	G
— " — 500	19	11	11	8	3	—	—
— " — 750	21	6	11	12	8	3	—
— " — 1000	22	11	9	8	12	5	1
	35	14	8	8	14	5	3

Définition des Classes de fréquence:

A:	signes apparaissant une seule fois dans le texte	
B :	— " — 2 et 3 fois	— " —
C :	— " — 4 à 7 fois	— " —
D :	— " — 8 à 15 fois	— " —

etc....

§ 1, 1 — Les chiffres du tableau ci-dessus permettent de tirer immédiatement un certain nombre de conclusions:

a) — la répartition des signes entre classes de fréquence et l'évolution de cette répartition en fonction de la longueur du texte confirment le caractère "idéographique" de l'écriture (cf [5] § 3, 2) On a là affaire au même type d'écriture que pour l'inscription de Karatepe.

b) — le nombre de signes des classes D à G, lesquelles rassemblent presque exclusivement des signes à valeur syllabique simple, est faible: 30 signes, comme pour l'inscription de Karatepe. On peut donc penser que la structure des deux syllabaires doit être sensiblement la même.

Certaines différences apparaissent toutefois lorsque l'on compare, signe par signe, les deux inscriptions: On constate en effet:

- 1) — l'absence de la plupart des signes de la série - a de Karatepe
- 2) — l'élimination d'environ la moitié des signes des séries d-et t-.

Il s'agit là de phénomènes qui ne sauraient être dûs au hasard, et l'explication naturelle qui vient à l'esprit est qu'ils sont causés par les tendances linguistiques que nous avons relevées à Karatepe, à savoir: 1) - la confusion e/a du fait de la prononciation avec timbre sombre des voyelles 2) - la confusion entre occlusives sourdes et sonores. Ces tendances, en s'accroissant, auraient conduit d'une part à l'élimination presque complète de la distinction entre les séries - e et - a, d'autre part à la création d'une série unique d- / t- par fusion d'éléments encore distincts à Karatepe, des séries d- et t-.

Cette interprétation des faits est confirmée par l'étude du "syllabaire" de l'inscription de Sultanhan (cf [3] de la bibliogr. et Manuale [9]), lequel est très voisin de celui des plombs d'Assur, mais correspond visiblement à un stade intermédiaire, un peu antérieur: Dans ce dernier syllabaire, les signes 41a, 488, 100 a et 326 ont disparu, ce qui montre la fusion des séries d- et t- en une seule. Mais le signe 41 b s'est maintenu, ce qui signifie que la

distinction ta/te (= signes S 41 b/S 100 b) subsiste encore. Par contre, les signes 166, 390 c et 104 a ayant disparu, il ne semble plus y avoir de distinction entre we/wa, he/ha ou ze/za.

On ne saurait toutefois réduire à trois colonnes vocaliques seulement: a / e, i et u la grille des signes à valeur simple: Car la confusion a / e *reste incomplète* dans les documents d'Assur: Même si, pour beaucoup de valeurs phonétiques, l'écriture a simplifié en fusionnant les deux séries - a et - e, la distinction entre ces deux voyelles subsiste épisodiquement, comme le prouve d'une part la coexistence des signes 19, 209 et 450 (respectivement: *ā*, *a* et *ē*) ou celle de 433 et 415 (respect. *as* et *ēs*), d'autre part le nombre de signes dans les classes D à G qui reste comparable à celui de Karatepe. Ainsi, le scribe écrit à l'occasion ARĤE-e pour bien montrer qu'il faut lire "arĥe" et non arĥa", bien que le signe 215 qui entre dans l'idéogramme 216 ait certainement acquis par "glissement" une valeur très voisine de [ĥa].

§ 2 — Sous les réserves mentionnées ci-dessus, il semble donc que l'on soit autorisé à conserver, sauf exception justifiée, aux signes des plombs d'Assur les valeurs phonétiques des signes de Karatepe. Quelques difficultés cependant subsistent:

§ 2, 1 — *Signes de la série n*

Il est visible qu'une refonte assez complète de cette série a eu lieu, avec l'introduction de deux signes, dont l'un est nouveau (S 411 b) et le second (S 153) figure surtout comme idéogramme (NEWA: "Nouveau") à Karatepe. Il est facile d'en deviner la raison, qui a dû être le souci d'éliminer des signes de dessins trop voisins ou trop compliqués.

L'ensemble du dossier conduit à donner aux signes de cette série les valeurs suivantes: S 35 = *na*; S 153 = *ni*; S 411 b = *nu*. Le symbole exprimant la NEGATION (S 332b) a comme à Karatepe la probable valeur NEWE (la fréquence faible de ce signe et son emploi exclusif comme négation indiquent une valeur syllabique complexe). Enfin, le signe S 450 conserve, comme à Karatepe, la double valeur *e* et (ici) *en/an*.

§ 2, 2 — *Signes de la série b/p-*

Alors que deux signes seulement de cette série figurent à Karatepe, S 334 (= *pa*), et S 329 b (= *ap* et *APA*), une série plus complète apparaît ici avec les signes S 334 (= *pa*), S 66 b (= *pe*), S 328 (= *pu*) et S 327 b (= *pi*). Pour ce dernier signe, il ne saurait s'agir d'un "sceau" (comme l'indique E. Laroche dans [7]), car ce dernier objet est représenté par S 327 a (= SAZIRU ?) en d II 13 et e IV 14.

§ 2,3 — Signes représentant le *DEMONSTRATIF*

Comme pour l'inscription de Karatepe, les deux signes représentant le *DEMONSTRATIF*, S 376 et S 377, posent un difficile problème phonétique.

Lorsqu'on les applique aux textes d'Assur, les valeurs de Karatepe, *zi* pour S 377 et *zja* pour S 376 ne paraissent pas conduire à des lectures très satisfaisantes. C'est pourquoi nous proposerons -- avec toutefois une certaine hésitation -- les valeurs:

S 376 = *ja*

S 377 = *ija*

qui nous paraissent conduire à des lectures bien meilleures. La valeur *ija* du signe S 377 justifierait la valeur \bar{i} donnée à ce signe par divers auteurs.

§ 3 — Le tableau de l'Annexe I résume l'ensemble des valeurs phonétiques que nous proposons pour les signes à valeurs syllabiques simples.

Reste le problème des idéogrammes, dont beaucoup sont nouveaux.

Nous rappellerons à ce sujet un fait parfois perdu de vue par nos prédécesseurs: *Un idéogramme ne correspond pas toujours à ce qu'il représente*: L'exemple des signes S 341 et S 378 de Karatepe est là pour nous rappeler qu'un "pithos" peut traduire la notion de SAGESSE ou un "bâton de berger" le mot BREBIS. B. Hrozný a par exemple traduit dans les lettres d'Assur le signe AILE d'OISEAU (S 78) par OISEAU. D'après le contexte, nous pensons qu'il faut plutôt y voir la notion d'"aile coupée", c'est-à-dire de CAPTURE. De même, l'idéogramme LIEVRE (S 115 ne paraît pas représenter dans tous les cas cet animal (tapar). Il arrive, semble-t-il, au scribe de jouer sur la valeur phonétique de l'idéogramme pour rendre soit le NP Tapazzili en c III 7: TAPAR-te-pa-ze-lu-i-ḫe-we: "des moutons (ḫewe) du Mont Tapazzili", soit la notion de "gouvernorat" (hitt. taparija: "gouverner") en b II 6: TAPAR-pa-ze-lu-i arḫe: "hors du gouvernorat" (Ce dernier sens a déjà été proposé par P. Meriggi).

La règle doit donc être de ne traduire un idéogramme "à la lettre" que si le contexte l'accepte.

Certains idéogrammes paraissent, par chance, fort clairs:

CHEMIN-we-nu signifie bien sûr: "mets en route, envoie!". L'idéogramme MARTEAU + CAISSE munie d'une courroie signifie EMBALLER. Celui de l'EAU (watar) coulant sur un PIED (tipa) rappelle la coutume des PENITENTS de se laver les pieds et ce sens est confirmé par le

hitt. cun. wastâi-: "commettre une faute". L'idéogramme S 472 figurant visiblement un noeud coulant au bout d'une perche, signifie certainement PIEGE et la lectio plena en d II 13: me-sar confirme cette interprétation (hitt. MA.SAR). Le signe S 287 représente d'évidence une TENAILLE et ce sens propre semble convenir ici. Le signe S 77, un "ergot de coq" coupé marque la notion de "rendre inoffensif" et ce sens convient au contexte. L'idéogramme S 481 est plus obscur, mais rappelle le signe S 24 avec, cette fois, un personnage tournant le dos à l'autre: d'où l'idée de REFUSER (= NATTAWĀI ?) qui semble convenir. Le sens du mystérieux idéogramme S 69 est heureusement fourni par sa lectio plena: ešhan-/ešhar-: TUER, ENSANGLANTER. Etc....

Notre Annexe 2 résume les identifications que nous proposons avec, autant que faire se peut, les valeurs phonétiques correspondantes.

§ 4 — L'ensemble des valeurs ainsi proposées permet de lire presque complètement les textes en question. Cette lecture fait apparaître, comme l'on s'y attendait, des lettres écrites dans une langue "proto-indoeuropéenne", très proche du hittite/louvite, mais contenant, semble-t-il, bon nombre de vocables babyloniens.

Nous donnons en Annexe 3 la transcription des textes, avec un essai de traduction limité aux lettres a, b, c, d et début des lettres e et f. Cette traduction n'est pas accompagnée de commentaires, car cela nous eût conduit trop loin, mais de simples références concernant le vocabulaire. Nous nous réservons de revenir ultérieurement sur ces textes, en mettant en évidence le caractère "proto-indoeuropéen" de la langue (cf [4] de la bibliographie) et en justifiant plus complètement notre traduction.

L'auteur des lettres est inconnu. Sans doute s'agit-il de quelque roi hittite du temps de Shalmaneser III, qui régnait sur la ville de Karmisa. Nous laisserons à plus compétent que nous le soin d'en décider.

Le contenu des textes est assez similaire d'un document à l'autre: Le roi s'adresse, à travers ses messagers (Tagaslu, Memu ou Kursanaweiya) soit à ses représentants à l'étranger (en particulier au Tapazzili) qui sont Kwebatiwat, Gaga, Kweus-dime, Peḫemi, Aimi et Memuti, soit directement à ses troupes (parnuwer: "ceux qui sont au dehors"). Il semble d'ailleurs s'agir plus de "soldats paysans" transplantés hors des frontières que de véritables soldats. Le message est toujours sensiblement le même et comprend deux parties: L'une traitant du problème de la discipline, l'autre (quand il s'agit d'une lettre adressée à l'un de ses lieutenants) des envois à faire.

A lire les imprécations du roi hittite contre “ceux qui roucoulent” et contre les indisciplinés, il semble qu’il ait eu beaucoup de mal à faire respecter ses ordres. On comprend mieux alors pourquoi les rois d’Assyrie purent vaincre aussi facilement les rois hittites de cette époque.

ANNEXE 3

Transcription et traduction des “Lettres sur plomb” d’Assur

Nota: Dans les cas où la transcription est accompagnée d’une traduction (lettres a, b, c, d, et début des lettres e et f), le texte a été découpé en phrase, avec les références concernant le vocabulaire. Lorsqu’il n’y a pas d’autres indications, ces références correspondent à des vocables attestés en hittite cunéiforme. Les phrases ont été repérées par le n° de colonne verticale du premier mot.

LETTRE a

- I — (1) : á-pi-ija kwe-pa-ti-wer-i te-ka-es-lu-es-we-a
 PARLER-he ar-ti-a
 “Ainsi, à Kwepatiwará, par (mon messager) Tagaslu, je dis, au sujet de ceux qui sont à l’étranger”
Ref : apija: “là, alors, ainsi”
 arti-: “établir en pays étranger”
- (9) : es-na-wer la-la-us e-su-ija he-we-ija
 “Ils y sont pour servir, exécuter (les ordres) et obéir”
Ref : es-: “être” - (Karatepe) lala-: “servir” essâi-: “exécuter (un ordre), célébrer (un culte)- (Karatepe) hawe-: “brebis”, d’où: “obéir, être docile”
- (13) : à-pe he-tu-er u-ni-he we tu-u-te u-ija-ar ARHE-e
 “Ceux-là sont des Hittites. Les autres, tu les enverras dehors!”
Ref : apá-, uni-: démonst. - uija: “envoyer”
- II — (1) : par-er-he we-mu-a he-tur-na NEWE-e me-ni-he PARLER-e pu-pa-lu-te

“Ceux qui seront renvoyés vers moi, parmi les hittites, ne les affronte pas, ne leur dis pas qu’ils seront punis (?)”

Ref : parāi-: “cracher, renvoyer”

meni: “face”, menahhanda es-: “faire face à..”

pupulli: “ruine, châtement ?”

(8) : NEWE-e-we tar-pa-a mi-a-es ija-na e(m)-pa-he TIPA-er-te kar-mi-sa-a-WANNA CHEF REBELLE ? -á-tu-nu-na-we-mu kwe-ija NEWE-e me-ni-he

“Ne leur (dis) pas que sur mon ordre ils vont vers la prison (?) Ils seront écrasés (lorsqu’ils seront) dans Karmisa. Les meneurs (?), je les briserai (?), ceux qui n’ont pas fait face (à leur devoir).”

Ref : tarija: “invoquer (un dieu), demander avec insistance”

ijannāi: “marcher, aller”

ambassi: “parc (à bestiaux)

(Karatepe) tipa-: “écraser, soumettre”

tu(war)nāi: “briser ?”

meni: “face”

III — (1) : KARAWA ^{we}-nu-te ARHE ^{he} wer-mu-u kwe-ar IS(TEN)-he-na we-mu-u u-ijar-a

“Pour les choses à envoyer vers moi, je te charge (de t’occuper) de ce qui a été fixé comme étant à m’envoyer”

Ref : werija: “nommer, charger”

isha-: “fixer (par traité)”

uija: “envoyer”

(8) : ANTILOPE ?? -e li-i-te u-ni-he we-mu-u LION-hurza-as na-me-i he-lur-lu PIEGE-me-a pir-ja-a tara-ja-a nu-pa-we
“Les jeunes antilopes (?) (envoyées) vers moi, les lions encore une fois les ont pourchassées, et la troisième piégée auparavant aussi”

Ref : assyr. līdum: “enfant”

namma: “encore une fois”

halāi: “mettre en mouvement, chasser devant soi”

piran: “devant, avant”

nu-pa-we = nu + apa + wa/e

IV — (1) : 4-ja CAPTURER-e-ru-ti-ja
 “Captures-en une quatrième!”

Ref: assyr. erum: “captif, esclave”

(4) : TAPA(R) ^{te-pa}-ze-lu-i-e EMBALLER we-DAM-me KARAWA ^{we-nu}-a
 Des lièvres du Tapazzili, mets-en d'autres en caisse et envoie-les!”

Ref : dammāi: “un autre”
 NP Tapazzili *MONT*

(10) : GRAIN-ze-ni-te-as-he-we-mu AS(TAR)-H(A)SSU.WE-mi-lu-ja-a 50 KARAWA^{we-nu} he-ti-i pa-we-nu EMBALLER-we-me-e ija-i KARAWA ^{we-nu}
 “Du grain “zenitas”, envoie vers moi 50 charges de cheval, pour les Hittites, pour (faire du pain) “pawamu”. Mets-les en caisses et pour eux, envoie-les!”

Ref : (*Karatepe*) aksuwa: “cheval”
 pawwāi: “cuire (au four ?)”

Lettre b

(I) — (1) : à-pi-ija PARNA ^{nu}-wer-i te-ka-es-lu-es-we-e
 “Ainsi, à ceux qui sont dehors, par(mon messager) Tagaslu je dis:”

Ref : apija: “là, alors, ainsi”
 parna: “dehors”

(6) : es-na-wer-a la-la-us á-mu he-we-mu
 “Ils sont là pour me servir avec docilité”

(10) : á-pe he-tu-er
 “Ceux-là sont des Hittites!”

(12) : u-ni-a pa-we-mu ISTENU-ti-na ija-na
 “Les autres, je les ferai cuire (?), chacun d'eux”

Ref : pawwa-: “cuire”, cf a IV ci-dessus
 assyr. istēnutu: “chacun”

- (16) : PARLER-me er-ti-na PARMI-an e-ja i-e e(n)-we
 “Je dis que ceux qui font partie des hommes établis à l'étranger (doivent) faire ce qu'ils ont à faire”
Ref : arti-: “établir à l'étranger”
 aja-/ija-: “faire”

II/III—

- (1) : á-pe (I) KU-ru-pe kwe-i EMBALLER-e we-er-me
 “Ceux-là (doivent) me faire des dons qui seront emballés (et envoyés) vers moi, hors du Tapazzilli”
Ref : assyr: karâbu: “fare don de ...”
- (9) : TUER-es-he-na we-er TUER-her-ija we-me-er ARHE KARAWA ^{we} -nu
 “Ceux qui” roucoulent” seront tués, saignés ou chassés par les miens (?)”
Ref : wāi-: “roucouler” - eshanu: “tuer” - esharnu: “ensanglanter”
- (15) : CHIEN-H(A)SSU.WE ^{we}-nu-ja-he-we e(m)-pa-ja kwe-ar-e e-es-ti e(n)-we 2-ja-a es-na-we a-ja REFUSER-we mu-te-e-ja
 “Les “chiens” indociles seront emprisonnés (?), ceux qui, encore pour la deuxième fois, ont refusé de faire leur devoir”
Ref : ambassi: “parc (à bestiaux)”
 aja-/ija-: “faire”; annija-: “accomplir (un devoir)”
 muttāi: “résister?”, mu(wa)ttali: “puissant, résistant?”

- III— (5) : la-ar-e we-mu-u KARAWA ^{we}-na
 “Les réfractaires (= ceux qui se délient) seront envoyés vers moi!”
Ref : lāi: “délier, déharnacher”

Lettre c

- I— (1) : á-pi-ija-we ka-ka-i kwe-us-us-ti-mi-he te-ka-es-lu-es-we PARLER-e-he-ar-ti
 “Ainsi, à Gaga et à Kweus-dime, par (mon messenger) Tagaslu, je dis à propos de ceux qui sont à l'étranger”.

(10) : á-pe we-ija he-tu-er a-lam KARUN-es-es-ru-wer u-su-ija
 “Ceux-là ont nom de Hittites, qui défendent l'emplacement
 du comptoir!”

Ref : (Karatepe): a-lam-na (mot 207) et a-dim-me: “nommer”
 usāi: “défendre, empêcher”
 assyr. kārūm: “comptoir, magasin”
 assyr. asrum: “place, lieu, emplacement”

II — (1) : we-me-ija he-tu-ar á-pe he-we-tu-u-te
 “Mais pour moi sont Hittites ceux qui obéissent”

(5) : nu-a-e ARHE-e me-ni-he par-er-we
 “Si ceux qui ont été envoyés à l'extérieur se rebellent,
 qu'ils soient renvoyés!”

Ref : nai: “envoyer, retourner”
 meni: “face”
 parāi: “cracher, rejeter”

(9) : á-pe he-we-mu-te NEWE-e kwe-he-na u-us-ti-es
 we-mu-te AS(TAR)-tu-we-a-ija kwe-ija u-us-ti-ze
 “Je rendrai dociles quels qu'ils soient ceux qui arriveront
 vers moi, et le sauront ceux qui viendront”

Ref : (Karatepe): hawe: “agneau”, d'où “docile”
 uwāi: “arriver, apparaître”
 isduwar: “s'ébruiter, devenir public”

III — (1) : we-mu-u 10 he-ze-pe-na TENAILLES-he-we-mu
 AS(TAR)-H(A)SSU.WE-mi-lu-e-na KARAWA ^we-nu
 “Vers moi, envoi 10 tenailles (de maréchal-ferrant)
 forgées(?) pour l'intendant de mes chevaux (?)”

Ref : hazzija: “graver, frapper, forger?”
 (Karatepe) aksuwa: “cheval”
 ammel: “de moi, mon”
 assyr. LU.E: “intendant, régisseur”

(7) : TAPA(R) ^{te - pa}-ze lu-i-he-we EMBALLER-we er-me-a
 kwe-te-he WES(TAR)-na-ti-ze 4-ja

“Des moutons du Tapazzili, mets en caisse ceux qui pâturent depuis quatre ans”

Ref : wesija: “paître”

- IV — (1) : nu-pa-we 5-na-e CAPTURER-e-ru-ti-na we-mu-u
KARAWA^{we}-nu he-lur-lu-he we-mu-u es-na-we-i KA-
RAWA^{we}-nu

“Mais capture aussi ceux de 5 ans et envoie-les vers moi. Et envoie aussi vers moi ceux qui sont “helurlu” (= d’humeur querelleuse ?)

Ref : assyr. erum: “captif”
halluwāi: “se disputer”

Lettre d

- I — (1) : á-pi-ija-we PARNA-nu-?...-i-a te-ka-es-a-lu-as-we
PARLER-he ar-ti-e
“Ainsi, à ..?... , par (mon messenger) Tagaslu, je dis au sujet de ceux qui sont à l'étranger”
- (9) : es-na-wer la-la-us es-pe-asur he-we-ar a-su-e
ija-he-a we-ija
“Ils sont là pour servir. Seront aimés les dociles et ceux qui font bien ce qu'ils ont à faire”
- Ref* : assu: “bon, aimable”
assija: “aimer”
- (16) : á-pe he-tu-er
Ceux-là sont Hittites!”
- II — (1) : we-ija NEWE-e kwe-he-na he-tur-na-a
“Ceux qui “roucoulent”, ceux-là ne sont pas Hittites!”
- (6) : u-ni-pa we-mu-u es-na-we-a a-ja-a PENITENT-a tu-ti-ja
KARAWA-her-we-nu
“Ces autres seront envoyés vers moi, ceux qui commettent des fautes (à ton égard ?)”
- (13) : PIEGE-ma-sar-ja-he-we-u KARAWA-her-we-nu
“Ceux qui tendent des pièges, qu'ils soient renvoyés!”

- II/III—(16) : SANS PAIN -her-ti he-we-mu KURSA-li-na es-na-we-ja-na-a-KARAWA ^{we}-nu
 “Les brebis malades (= sans pain ?), ceux qui sont infidèles, qu’ils soient renvoyés!”
Ref : gursawara: “déloyal, infidèle”
- (5) : HASSU-na-we PENITENT-ija lu-lu-us-na kwe-ti-ze-mi-na-a KARAWA-her-we-nu
 “Ceux qui gênent le succès des entreprises royales, qu’ils soient renvoyés !”
Ref : Hassu: “roi”
 luluwāi: “réussir”
 tisk-: “gêner, être désagréable”
- (11) : nu-we-mu-a á-pe NEWE-e KARAWA ^{we}-nu-us
 “Mais que vers moi ne soient pas envoyés les premiers!”

Lettre e

- I— (1) : á-pi-ija pe-he-mi KURSA-na-we-ija-es-we PARLER-e-he-ar-ti
 “Ainsi, à Pehemi, par (mon messenger) Kursanawija, je dis au sujet de ceux qui sont à l’étranger”
Ref : arti-: “établir à l’étranger”
- (8) : es-pe-asur-we-e-ti u-es-te mu-ti-ze he-we-e he-tur-e e-su-ija he-we-ija
 “Seront aimés ceux qui ont été envoyés pour résister, les Hittites disciplinés, ceux qui exécutent docilement les ordres”
Ref : es- “être” assija: “aimer”
 uija: “envoyer”
 mutāi: “résister ?”
 essāi: “exécuter (un ordre), faire son devoir”
- (16) : á-pe he-tu-er
 “Ceux-là sont Hittites!”

(18) : we-ija NEWE-e kwe-a-he he-tur-na he-tu-er we-me-ija
u-su-ija

“Mais ne sont pas des Hittites, ceux des Hittites qui s’opposent à moi!”

Ref : usāi: “défendre, gêner, s’opposer à ..”

(25) : he-tu-er e-es-te-nu e-we á-pe u-ja-na kwe-a he-tur-na

“Hittites sont les premiers, mais renvoyés seront les autres Hittites!”

(32) : PIJA.MI-te er-ni we-ija á-pe e-su ija he-tur-e

“J’ai envoyé des fantassins (?). Ceux-ci arriveront (?) et feront leur devoir de Hittites”

Ref : pija: “envoyer”

assy. EREM: “fantassin”

we-/uwāi: “arriver”

essāi: “exécuter (un ordre), faire son devoir”

II — nu-pa-we-na á-mu kwe-ija a-ja i-we á-mi-na ija-na he-tur-na
LULI?-na-hun ti-ja-we-mu ija-ja la-nu-ja kwe-a TRONE-á-es-te-ar
LULI?-te-we ze-te-ti-he ASSU-ti-ar-ti her-te-ti-he PIRAN-na
ARHE-e ISTENU-we-we ar-te-ti kwe-a ze-we-es á-mi-es he-tu-e-es
mu-ni-he we-me-ija-te WATAR-e me-ni-he ARHE-e LULI?-par-
er-i HASSU-nu-a e-ija i-he-e es-na-we-i we-ija-a nu-a ARHE
TUER-es-tu-a nu-pa-wa-mu

III — ARHE-e ISTENU-nu-a a-lam we-ija kwe-ze-he e-es-ti NEWE-we
me-ija-e mu-su-ija á-lam he-we-me-ija u-su-ija LAINE?- MESURE
5-we ze-pa-he-we-mu LADA ?-ti-na-a KARAWA-we-nu-a ja-pa-
we-na TUER-es-na-tu we-na-e ISTAR-we-i-nu-tu HASSU.ZI-nu-
he-we AVOINE ??- DOUBLE MESURE 5 es-na-we e-ter-a la-ar-a
e-we HUMI-mi-ija PARMi-nu PIJA-u e-te he-we-e AVOINE ??-
kwe-lu-i-na-na es-na-we ja-na-e AVOINE ??- ze-lu me-es-he-we
KARAWA-we-nu e-we FLEUVE-HASSU.ZI-i

IV — TIPA-pa-tu e-we we-mu-te OSIER-kur-er-ija CAISSE-ri-pa-es ija-
ha SAR-he TUER-i-ti na-i S 308-mi-es-he wemu-a S 362b-S 406-i
SAZIRU?-ija H(A)SSU.WE + r-we ija-he-a we-mu-u CAISSE-nu-
ija KARAWA-we-nu HIPAR-par-we nu-he-we-ija la-nu-na

KARAWA-we-nu-a OSIER-kur-ti-ija-we CAISSE-ri-pa-es-he
 kwe-a-ze WESTAR? -u-nu-ti la-nu-he we-mu tu-we-na PARMU-nu
 RENDRE INOFFENSIF + r-ti-es PIRAN-we à-mu na-we-e kwer-
 na kwer-a ze-he-e WESTAR?-u-na-ti

Lettre f

- I — (1) : á-pi-ija a-i-mi me-mu-ti-he te-ka-es-lu-es-we-a
 me-mu-es-he PARLER-he ti-a-ti
 “Ainsi, à Aimi et à Memuti, par (mes messagers) Tagaslu et
 Memu, je dis:”
- (10) : es-pe asur-e we-me-ija e-su-e ija-he-we-ija
 “Seront aimés par moi ceux qui font leur devoir et ceux qui
 sont dociles”
- (14) : á-pe he-tu-er
 “Ceux-là sont des Hittites!”
- (16) : e-we LULI-na-hi-ja LULI-lur-hi-ar i-ja-he PIRAN-a
 PIJA-ze-ti-ni-a
 “Ils seront récompensés par les récompenses que je leur
 donnerai en premier”
Ref : luli: “pithos”
 lūlu: “récompense”
- (22) : we-ija-e na-e-pa e-asu-ni S 473-hi-ze-we S 32- hun-mir-he
 ja-(I)KU-na-ti ARHE we-lu-mi-na-e la-la-ni COEUR?
 we-pawe ANTILOPE? -HIPAR-ru er-ti-a ARHE we-lu-u-te
 “ ?”
Ref : ^{URU}Hipparu ; assyr. IKŪ: “mesure de surface”
 wellu: “prairie”
- II — (1) : asu-ti-ar-na-we-e her-te-he PIRAN-a PIJA-ze-ti-ni-a
 kwe-ze-e-we-es-e
 “Ceux qui seront aimés auront les premiers cadeaux que je
 donnerai”
Ref : assija: “aimer”; har-: “avoir, tenir”; pija: “donner”

- (9) : e-ja-es he-tu-ar-es
 “ceux qui (agissent en) hittites”
- (11) : u-ni-pa we-ija NEWE-e tu-we-ar he-tu-er
 “Les autres, ceux qui lorsqu’ils sont au loin, ne sont pas Hittites”
Ref : tūwa: “au loin”
- (16) : we-ar-a IKU-me-na he-tu-ar
 “Ceux qui faillissent (à leur devoir de) hittites ...”
Ref : igāi: “se fêler”
- (19) : we-ija nu-a-e me-ni-he
 “Et aussi ceux qui se révoltent ...”
- (22) : ARHE-e TUER^{-es-us-a}
 “seront exterminés”
- (24) : nu-pa-we-mu PILON-HURZA pa-es-ni á-lam
 “De-ceux-là, par moi, le nom sera maudit!”
Ref : hurtāi/hurzāi: “maudire”
 (a)laman: “nom” (Karatepe: adam-)
- (28) : we-ija kwe-ze-he e-es-ti we-tu-u-te nu-a-e me-ni-he
 “Ceux qui sont des trublions (?) et en outre s’opposent à vous”
Ref : zah-: “nuire, causer du trouble”
- (23) : ?
- III — ... (5) : a-pa-ti la-nu-a her-na-a-na PARMi-nu-e RENDRE
 INOFFENSIF + r-he-e tu-u VERS-naz-na
 “Ceux qui se délient (de leurs engagements), parmi les rebelles, rendez-les inoffensifs envers vous!”
Ref : lāi: “déliier, déharnacher”
 harnāi: “fermenter, exciter (à la révolte)”
- (13) : WES(TAR)?-na-ar-e par-lu-ar he-we-tu-u
 “Les ..? .., rendez-les dociles!”

ANNEXE 1

	a	e	i	u
.	19 209	450	210	105b
b/p	334	66b	327b	328
d/t		100b	90	89
k/g	434			446
h		215	413	
l	40	445	278	175b
m		110b	391	107b
n	35		153	411b
r			82	412
s/z		104b		432
y	376			
w		439		

Sifflantes : = es
415

 = as
433

 = us
174

 = asu
370

Autres valeurs complexes

 = ija
377

 = kwe
329a

J. Faucounau

413	: HĪPAR = foie	462	: ? = ?
77	: RENDRE INOFFENSIF (ergot coupé)	336 b	: ? = jarre
473	: ? = support d'amphore ?	34	: ? = ?
32	: ? = ?	181	: ? = PAIN
327 c	: ? = PILON	402	: ? = VERITE ?
356	: ? = ?	379	: (DIW)-APAMI = orient
447	: ? = VERS	108	: KAR = corne, abondance
26	: NAZ = nez	7	: prob. EZZAI = manger
101	: ? = ANE ?	363 c	: INNAR ? = fort
100 a	: TARGASNA = mulet		

NOMBRES : Unités : |
Dizaines : -

A N N E X E 2

LISTE DES IDEOGRAMMES
(par ordre d'apparition)

22 : ? = PARLER	115 : TAPA(RA) = lièvre
216 : ARHE = dehors	283 : ? = mettre en caisse
332b : NEWE = ne .. pas	317 : ? = mettre en caisse
389 : TAR = 3	134 : DAM = ?
225 : WANNA = pays	180 : ? = GRAIN (blé?)
205 : ADUNU = chef rebelle (ethnique avec sens péjoratif ?)	187 : ASTAR = étoile
221 : KARAWA ? = chemin	448b : HASSU.WE
476 : ? = coeur ?	247 : PARNA = maison
363b : URA ? = grand	58 : ? = PARMY
97 : HURZAS = lion	423 : IKU = mesure de surface ?
364b : HURZA = crainte	98 : KSUWAN- = chien
472b : MAPIR = un piège	481 : NATTAWAI ? = refuser
78 : ERU ? = CAPTIF	172 : LAM = ?
: ANTILOPE ??	255 : KARUN = magasin, comptoir
	69 : ESHA(R)NU = tuer, saigner

J. Faucounau

287	: ? = TENAILLE	179 _b	: ? = balle de LAINE ?
378	: WESTAR ? = baton de berger	347 _a	: ? = MESURE
375	: ? = respecter	347 _b	: ? = DOUBLE MESURE
370	: ASSU = bon	79 _b	: LADA ? = femme
91	: prob. WASTAI = pécher	390	: HASSU.ZI = NP
472 _a	: MASAR = piège	179 _a	: ? = AVOINE ??
327 _a	: SAZIRU ? = sceau	366	: HUMI = tout, tous
216 181	: ? = malade ? misérable ?	65	: PIJA = donner
290	: prob. KURSA = bouclier	212	: ? = FLEUVE
390 _b	: HASSU = maître, roi	198	: KURTILA = osier ?
73	: TALMI ? = fort	446	: KULITA = vendanges (Kar.)
341 _b	: LULI = pithos ou récompense	317	: prob. ERIPAS = caisse
307	: HUN = ?	70	: SAR = au dessus
298	: ASAR = siège	308	: ? = ?
14	: PIRAN = premier	351	: ? = ?
213	: WATAR = eau	406	: ? = ?

(16) : CHEF REBELLE? -á-tu-na-ar kwe-na-e TUER-we-ija-na
TUER-we-ja-he-na we-ija HUMI^{mi}-ija KARAWA^{we}-nu á-
pe

we-ija-e NEWE-e

“Les chefs des rebelles, ceux qui tuent et tuent, tous ceux qui
seront renvoyés, ceux-là ne les laissez pas en paix!”

(27) : kwe-he-na e-es-ti á-pe he-we-ija ANE?-na-ja e-pa-ja
ARHE-e ISTENU-te

“Frappez-les, ceux qui enlèvent les brebis et les ânes!”

Ref : kuen: “frapper, tuer” ; ep-: “prendre, saisir, enlever”

IV — (1) : u-ni-pa we-tu-u

“Aux autres, répandez la nouvelle!”

Ref : wedāi: “répandre une nouvelle”

(3) : MULET-tar-pa-es-nu-es kwe-ar e-es-ti we-mu-u KARA-
WA^{we} -nu e-we-we TIPA^{par}-ar ARHE-e

“Les “mulets” qui sont là, qu'ils soient envoyés vers moi,
hors du Tipala”

Ref : ^{URU}Tipala

(12) : TIPA-ar-we we-me-na KARAWA-her-we

“Je briserai ceux qui seront envoyés!”

(15) : á-pe we-me-na nu-a-e NEWE-e KARAWA^{we}-nu-us á-pe
he-wa-ija

“Mais n'envoyez pas vers moi ceux qui sont dociles!”

(22) : KARUN-we-es-he-es kwe-ija KARAWA^{we}-nu-te we-ija á-
pe 4-ja-a ka-462-ja a-es-u-te we-ija-te 341-te-nu

34-na-e-li-i PIRAN-pa we-ija-te

“.....?”

Lettre g (suite de la lettre f)

I — á-pe we-ar-a 11 CAPTURER-e-ru-ti-as mi-par-a NEWE-e we-mi-
WES (TAR?)-us e-we-a WESTAR?-na-ti-as kwe-te-he 10 CAPTU-
RER-e-ru-ti-na we-mu-u KARAWA^{we}-nu-a á-pe he-wer-te

- KUR(SA)-na-wer-es PAIN-VERITE?-tu-nu ka-er-es ARHE-e
 ORIENT-le-us-te we-na-e TUER-her-ija we-ija-na ARHE'e
- II — KARAWA ^{we}-nu-a e-we we-ija PAIN-nu-na NEWE-e e-es-ti kwe-ze-we-ija ..?.. (16): i-es-te nu-a-a ARHE-a ORIENT-le-a us-ti-a ti-he-we-ija tu-we-na la-nu-na PARMi-nu RENDRE INOFFENSIF + r-ti-es we-ija WES(TAR ?)-na-ar
- II — NEWE-e kwe-ze-he ti-we-e ija-es-ti we-ija ka-462 + r-er-na kwe-a-he KARAWA ^{we}-nu-a nu-pa-we tu-u-e NEWE-e e-es-ti e-we e-pe PARNa-nu-wer-i ... (19) ..-tu-u-we-na PARMi-nu-e a-i-es we-ija-na KARAWA ^{we}-nu-a e-lu-we er-ti-he we-mu-WANNA KAR-HASSU.WE + r-nu
- IV — EZZA-u-na-es es-na-we-i INNAR? i-e KARAWA ^{we}-nu-a á-pe he-we-e TAPA(r) ^{te-pa}-ze-lu-i EMBALLER-DAM-me-e IKU-ru-pe á-mi-a e-te-ti ARHE-e TUER-es-he-na á-pa-e i-pa-we PARNa-nu-a e-te-ti ARHE-e TUER-es-he-e TUER-her-ija we-me-er ARHE-e KARAWA ^{we}-nu

BIBLIOGRAPHIE

n^{es} mioring

- [1] W. ANDRAE, "*Hittitische Inschriften aus Bleistreifen aus Assur*" Leipzig 1924 (+ 46. Wissenschaftliche Veröffentlichung der Deutschen Orient-Gesellschaft)
- [2] H. TH. BOSSERT & F. STEINHERR, "*Die Bleibriefe aus Assur*" dans *Biblioteca Orientalis* VIII n° 4, Juil. 1951, p. 126/136
- [3] L. DELAPORTE & P. MERIGGI, "*L'inscription hittite hiéroglyphique du Sultán Han*" dans *Rev. Hitt. et Asian.* 15 (1934) p 239/246
- [4] J. FAUCOUNAU, "*Le lycien et la thèse "proto-indoeuropéenne"* de P. Kretschmer", *B. S. L.* 1982 157/175
- [5] ———, "*La lecture du texte hiéroglyphique de Karatepe*" *Bulleten C.* XLIX (1985).
- [6] B. HROZNY, "*Les Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques*", Vol. I, Livraison II, Prague 1934
- [7] E. LAROCHE, "*Les Hiéroglyphes Hittites*", Paris 1960
- [8] P. MERIGGI, "*Die Bleibriefe in hethitischen Hieroglyphen*" dans *Archiv für Orientforschung* 1935/1936 p 113 et ss, 251 et ss
 ———, *Manuale di eteo geroglifico*, 2, Romo 1967 p 131/142

GÖKÇEŞEYH BULUNTULARI IŞIĞINDA PROTOMLU BOYNUZ RHYTONLARIN KÖKENİ VE GELİŞİMİ

ADNAN DİLER

1981 yılında Erzurum, Çat ilçesi Gökçeşeyh köylüleri tarafından bir rastlantı sonucu bulunup çıkarılarak ¹ aynı yıl Erzurum Bölge Müzesine kazandırılan ve o günden beri aynı müzede sergilenen, biri “koç protomlu boynuz”, ikisi “at” biçimindeki üç kap özgünlüğüyle ilgimi çekmiş, türlerinin Anadolu’da ender örnekleri olmaları nedeniyle de bu çalışmaya konu edilmişlerdir ².

Kaplar Tuzla Çayı kenarındaki Gökçeşeyh köyünün yaslandığı bir tepede bulunmuştur. Yaklaşık 25 m. yüksekliğindeki bu tepenin kuzey-doğu ve güney-batı yöndeki genişliği 125 m. kadardır. Yüzey araştırmasında saptanan verilerden alanda küçük, ancak yöre tarihi açısından önemli bir yerleşmenin varlığı anlaşılmış, çanak çömlek parçaları Tuzla Çay yatağı boyunca uzanan antik yol üzerindeki yerleşimin, olasılıkla Bronz Çağı dönemine dek inebileceğini göstermiştir ³.

Kapların çıkarıldığı yerde, başka buluntu umuduyla tahribat yapılması nedeni ile gömütün yapısı konusunda somut bilgiler edinilememiştir. Ancak tepenin 10 m. kadar aşağısında bugün bir çukurdan

¹ Gerek Gökçeşeyh köylülerinin verdiği bilgiler, gerekse yerinde yaptığımız gözlemlerden kapların höyük toprağının akması sonucunda yüzeyde belirdiği ve Hasan Yaşar adlı yurttaş tarafından tesadüfen bulunduğu öğrenilmiştir. Kapların çıkarıldığı alanda gözlenen çukur ve yerinden oynatılmış taşlardan buluntu yerinde daha sonra bazı eşelemelerin de yapıldığı anlaşılmaktadır.

² Rhytonlar üzerinde çalışmama izin veren Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne; Erzurum Müze Müdürü S. Yaylalı ve diğer müze yetkililerine; İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Kitaplığı görevlilerine; çalışmam sırasında yakın ilgi ve desteğini gördüğüm hocam F. Işık ve yardımlarını esirgemeyen C. Işık’a; özellikle makalemi gözden geçirerek Belleten dergisinde yayımlanmasını sağlayan hocam Prof. Dr. B. Ögün’e teşekkür ederim.

³ Tepe yüzeyine dağılmış el yapısı çanak çömlek parçaları yerleşimin olasılıkla Bronz Çağına dek uzanabileceğini göstermektedir. Bunun yanında geç özellikler içeren bazı seramikler de saptanmıştır. Bölümümüz araştırma gezilerinde belirlenen antik yolun önemi için bak. F. Işık, Şirinlikale, Belleten 200, 1987, 531.

oluşan alanda görülen taş kalıntıları, gömütün düzensiz taşlardan yapıldığını göstermektedir. Bu veri ve köy yerleşimiyle tepe eteği arasında gerçekleştirilen yol kazısının açığa çıkardığı kesitte beliren gömüt ve iskelet kalıntıları, tepenin aynı zamanda bir mezarlık olarak kullanıldığını da belgelemektedir⁴.

Arkeolojideki yaygın deyişle bir "rhyton"un tüm özelliklerini içeren⁵ Gökçeşeyh buluntularının tanıtımına, köken ve gelişimde yapıtların yerini belirlemede yön verici nitelikteki koç protomlu boynuz rhytonu ile başlamak isterim.

KOÇ PROTOMLU BOYNUZ RHYTONU: (Res. 1)

143.81 en.no'lu koç protomlu boynuz rhytonu 38 cm. uzunluğunda 13.5 cm. yüksekliğinde ve boynuz orta kesimde 5.5 cm. genişliğindedir; ağız çapı 13 cm. dir. Kendi hamurunun renginde devetüyü tonunda astarlıdır. Ağız kenarında üç bölgede yer yer derin kopma ve kırıklar, boynuz-gövdesindeki yüzeysel aşınım ve çizikler dışında genelde iyi korunmuştur.

Rhyton, ön ayaklarını altına almış oturur bir koç görünümündedir. Örneğimizin, türünün bir gereği olarak başı ve ön ayakları dışında diğer uzuvları verilmemiş, boynuz-gövdesi geriye doğru uzatılarak ağız genişliğine ve dudağa geçiş birer bilezik silmeye vurgulanmıştır. Çarktan çıkan boynuz-gövde ile bütünleşerek, üst kesimde geriye kaykık kalın bir boyuna oturtulan hayvanın başı genelde kuş gagasını anımsatmaktadır. Göz ve boynuz doğasına uygun biçimde kabartılmış, çevresi kiremit kırmızısı ve koyu kahverengi bir boya ile ayrıca belirtilmiştir. Bunun dışında diğer anatomik yapıya özen gösterilmediği gözlenmektedir. Ağız salt belli belirsiz bir boya ile gösterilmek istenmiş, burun ise çeneye bütünlük içerisinde verilmiştir. Yapıtın boynuz-gövde yüzeyi bezeklerle donatılmıştır. Bunlardan çizgisel olanlar, dallar ve yaprakları, aralarına fırça darbeleriyle düzensiz ve sıkça serpiştirilen noktamsı izler ise otları betimliyor olmalıdır. Doğayı yansıtmayı amaçlayan bu yaklaşım, friz kuşağındaki av betisi ile de

⁴ Özellikle tepe eteğinde gerçekleştirilen yol kazısında düzensiz taşlardan yapılmış çok sayıda gömüt açığa çıkarılmıştır.

⁵ Hayvan biçimli kapların, ayrı bir kullanım özelliği sağlayan sıvı doldurma ve boşaltma deliklileri genellikle rhyton olarak adlandırılmaktadır (K. Tuchelt, Tiergefäße, IstForsch 22, 1962, 14 vd.). Bu özelliklerin hayvan biçimli kap-rhyton ayırımında dayanak noktası kabul edilmesine karşın, sıvı boşaltma deliksizlere de rhyton denilebilmektedir, C.K. Wilkinson, Two ram-Headed Vessels from Iran (1967),5.

içeriksel uyum içerisindedir. Ortada elinde mızrak taşıyan atlı, önünde koşmakta olan yabancı hayvanı avlama çabasındadır (Çiz. 1). Avcının arkasında daha küçük boyutlu bir başka at daha işlenmiştir.

ZENGİN KOŞUMLU AT RHYTONU: (Res. 2)

144.81 en. no'lu at rhytonu 24 cm. uzunluğunda, 25 cm. yüksekliğinde ve 10 cm. genişliğindedir; sıvı doldurma deliğinin çapı 2,7 cm. dir. Hamuru kiremit kırmızısı renginde, kap yüzeyi devetüyü tonunda astarlıdır. Gövdesinin altı ayrıca kiremit kırmızısı renginde boyanmıştır. Sol kulağının tamamına yakın kısmı, sağ kulağının ucu ve göğüs bölgesindeki sıvı boşaltma deliğinin dışa taşıntı yapan kesimi kırıktır. Başının sağ yanı ve boynunun sağ alt tarafında fazla şişirmeden kaynaklanan kararmış bölgeler vardır. Gövdesindeki yer yer aşınma ve önemsiz kopmalar dışında genelde iyi korunmuştur.

Yapıt, ayaklarını karnına çekerek diz çöken bir atı betimlemektedir. Başın boyna geçiş kesiminde ağız kenarı dışa taşıntılı sıvı doldurma deliği bulunur. Hayvan, dizginleri gerilmişçesine başını geriye doğru kasarak, soyluluğuna yaraşır bir pozda betimlenmiştir. Doğala yakın işlenen kulakları arasından alnına dökülen perçemi, tek tek ve kalın bukleler biçimindedir. Perçemin, burun kanatlarının ve ağız yapısının hafif plastik şekilde yapılmasının yanısıra, kiremit kırmızısı bir boya ile iyice vurgulandığı gözlenmektedir. Arkaya çekilen kalın boynu, başı ve alt gövdesi ile organik bir bütünlük içerisindedir; bu olgu baş ile öne doğru esnemiş göğüs arasındaki doğal ilişkide de yansır. Yerden oldukça soyutlanmış olan karın kesimi, yuvarlak hatlıdır ve zarif bir yapıdadır. Hayvanın diz kapakları, altlık işlevi görmesi amacıyla düz bir hatla sonlandırılmıştır. Altına kıvrılan ayakları, düz ve uzun kuyruğu gövdeye yüzeysel bir şekilde yapıştırılmıştır. Son derece canlı ve etkileyici görünümünde betimlenen hayvanın tüm vücudu zengin koşum takımlarıyla donatılmıştır. Sırtında ön ve arka kaşı yüksek, yanları arkaya doğru genişleyen kabartılı bir eyer taşımaktadır. Eyer, karın ve kuyruk altından geçirilen birer kolan ile iyice sağlamlaştırılmıştır. İki sıralı ve kendir gibi örülerek yapılan dizginler, boynu sıkıca dolar. Eyer ve dizginlerin dışında, hayvanın başı, boynu ve gövdesi; dış hatları koyu kahverengi, içi aynı renkte ve kiremit kırmızısı fırça taramalarla oluşturulmuş koşum takımlarıyla donatılmıştır.

YALIN KOŞUMLU AT RHYTONU: (Res. 3)

145.81 en. no'lu bu yapıt, 23 cm. uzunluğunda, 19 cm. yüksekliğinde ve 11 cm. genişliğindedir; sıvı doldurma deliğinin çapı 2 cm. dir. Fazla fırınlanmıştır. Göğüs kesimi devetüyü renginde, diğer kısımlar ise siyahımsı-gri tonda astarlıdır. Başının üzerindeki sıvı doldurma deliğinin dışa taşıntı yapan kesimi ve kulaklarının üstü kırıktır. Gövdedeki önemsiz kopma ve aşınmalar dışında iyi korunmuştur.

Diz çökmüş bir at betimi. Atın başı; boyun ve gövde yapısıyla organik bir bütünlük içerisinde olmasına karşın, ağız, burun ve göz gibi yüz uzuvları özensiz ve üstünkörü yapılmıştır. Başının üstünden başlayıp, eyere dek süren, kısa kesimli yeleleri boyunla kaynaştırılmıştır. Gövdesi silindirik yapıda ve oldukça hantaldır. Altına kıvrılan ön bacakları arasında, ucu dışa taşıntılı bir sıvı boşaltma deliği yer alır. Ön bacakları gibi arka bacakları da karnına yapıştırılmıştır. Kuyruk, bacaklar arasına kısırılmış ince bir çıkıntidan oluşur. Sirtında yanlara doğru genişleyen kabartılı bir eyer taşımaktadır. Üzeri kazıma çizgilerle karelere bölünmüş bu öge dışında at, diğer koşum takımlarından yoksun gözükür.

Biri hayvan protomu diğeri boynuz-gövde iki ayrı ögenin birleşmesiyle oluşan protomlu boynuz rhytonların⁶ özgün bir örneği olan koç protomlu boynuz rhytonu, türünün gereği incelediğimiz at rhytonlarından farklı yapıdadır. Bu şekilsel ayırım dışında kaplar yapım tekniği ve işlev yönünden birbirlerinden ayrılmazlar. Koç protomlu boynuz ve zengin koşumlu at rhytonlarının her ikisinde de kap yüzeyleri devetüyü tondadır; bezemede ise koyu kahve ve kiremit kırmızısı renkler kullanılmıştır. Bu iki yapıtın çok renkliliğine karşın, yalın koşumlu at örneğimiz, fazla fırınlamadan ötürü siyahımsı-gri tonda tek renkli bir yapı göstermektedir⁷. Bunun ötesinde zengin ve yalın koşumlu at rhytonları kendi aralarında da benzer özellikler taşırlar: Başların genel yapısı, boyun ve gövdeyle ilişkisi, ayakların gövde altına alınışı, düz uzun kuyrukların bacaklar arasına kısırılışı ortaktır.

⁶ Rhyton türü kaplar içinde protomlu boynuz örnekleri ayrı bir küme oluştururlar (Bkz. R. Ghirshmann, *Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden* (1964), 322 vd.). Boynuz tanımlaması yanlış olmasa gerekir. Nitekim türün yaratılmasında esin kaynağı olan boynuzla benzerlik, yalın protomlu örneklerde olduğu kadar (AJA, 1955-2, Lev. 1, Res. 5), zengin protomlu yapıtlarda da açıkça görülmektedir, T.T. Rice, *Ancient Arts of Central Asia* (1965), Res. 68.

⁷ Zengin koşumlu at rhytonunda da gözlenen yanık izlerinin, fazla fırınlamadan kaynaklandığı söylenebilir.

Zengin koşumlu at rhytonunda, hayvanın canlı ve dinamik yapısına karşın, diğer örneğimizin cansız ve ağır gövde yapısı, farklı yorumlara neden olmamalıdır. Ayırım salt her iki yapıtın değişik at cinslerini betimlemelerinden kaynaklanmaktadır⁸. Genelde saptadığım bu birlik ve yerinde yaptığımız incelemeler, rhytonların çağdaş ve aynı kültürün ürünleri olduğunu ortaya koymakta, bu olgu da yapıtların aynı gömülden çıkarıldığı söylentisini desteklemektedir.

Bulutnu merkezinin özellikle Urartu egemenlik sınırları içinde kalması, alışlagelmiş, ancak geçerliliği tartışılabilir bir yaklaşımla, incelediğimiz bu özgün yapıtları da ilk aşamada söz konusu kültürün ürünleri arasında değerlendirmemizi düşündürülebilir. Ancak bu topraklar üstünde Urartu öncesi ve sonrası kültürlerde de benzer örneklerin bulunabileceğini düşünmek gerekir.

Büyük bir rastlantı sonucu Gökçeşeyh buluntuları arasında da bir örneği bulunan, hayvan protomlu boynuz rhytonlar, kökenlerinin saptanabilmesi ve gelişimi kesintisiz izleme olanağı sağlamaları nedeniyle, ayrı bir önem taşırlar⁹. Bu yönde bir araştırma Gökçeşeyh kaplarının kültürü ve tarihine de ışık tutacaktır.

Urartu kültürünün Transkafkasya'daki yerleşim merkezlerinin askeri, siyasi ve ekonomik odağı¹⁰ olan Arin-berd kalesinde gün ışığına çıkarılan bir hayvan protomlu boynuz rhytonu (Res. 5)¹¹ bu tür kapların Urartu sanatında saptadığım en erken örneklerden biri olması nedeniyle önemlidir. İ.Ö. VIII. yüzyıla tarihlenen bu rhyton, protom ve onunla birleşen boynuz-gövdeden oluşmaktadır. Yuvarlatılmış ağız kenarı az dışa taşıntılı ve tıpkı bir huniyi anımsatan boynuz-gövde aşağıya doğru daralarak, protomla dik açıyla bütünleşir. Arin-berd kabı bu biçimiyle Urartu kültüründe yalnız değildir. Erzurum Müzesindeki Patnos kökenli boğa (Res. 6)¹² ve Urmiye Gölünün güneyinde Leilan'dan aslan protomlu boynuz rhytonları (Res.

⁸ Atların fiziksel yapılarındaki ayırımın soy, koşum takımlarının zengin ya da yalınlığında gözlemlenen değişikliğin ise sahiplerinin sosyal durumu ile ilişkin olduğu sanılmaktadır, R. Ghirshman, *Iranica Antiqua* 10, 1973, 96 vd.

⁹ Protomlu boynuz rhytonlar, tam hayvan biçimli kaplara göre daha geç devirlerde ortaya çıkmalarına karşın oldukça yaygın kullanılan bir türdür. Yapıtın şekilsel özelliği bunda önemli bir etken olmuştur. Kullanım yöntemleri için Bkz. Tuchelt, n. 5 Lev. 26 res. 1-4.

¹⁰ B. Piotrovsky, *Urartu* (1969), 23 vd.

¹¹ Piotrovsky, n. 10, Res. 64; pişmiş topraktan, parlak kırmızı astarlı yapıtın protomu, olasılıkla uzuvları kabaca belirlenmiş bir koç başı biçimindedir.

¹² Edinilen bilgidен, rhytonun müzeye Patnos yöresinden getirildiği anlaşılmaktadır. Yapıtın bir biçimiyle tanıtımına izin veren yetkililere burada ayrıca teşekkür etmek isterim.

9) ¹³, bu geleneğin günümüze ulaşan diğer ürünleridir. Pişmiş topraktan parlak kırmızı astarlı boğa protomlu Patnos örneği, Leilan kabıyla benzer özellikler gösterir. Bu iki örneğin Arin-berd buluntusundan ayırımı, aşağıya doğru giderek daralan boynuz-gövdenin kısılalığında ve protomla tabanda dik açıyla birleşmesinde izlenir. Buna karşın Patnos boğa protomunun baş ve boyundan oluşmuşcasına yalın işlenişi, bunu Arin-berd koç başıyla yakınlaştırmaktadır. Urartu VII. yüzyıl aslan betileriyle ilişkisi nedeniyle olasılıkla aynı tarihten olan ¹⁴ boyalı Leilan kabı, protomdaki aslan betisinin diğer iki örnekte olduğu gibi salt baş-boyun kesimiyle değil, ayaklarını öne doğru uzatmış oturur durumda, gövdesinin ön kısmıyla birlikte işlenişi nedeniyle en gelişkini gibidir; Ancak bu özellik doğrudan aslan betilerinin Urartu sanatında başarılı bir şekilde işlenişle de ilişkili olabilir. Çünkü kısa ve küt boynuz-gövdesinin çizme biçiminde protomla bütünleşmesi yönünden de Patnos rhytonundan pek farklı değildir. Urartu'nun birbirlerinden uzak yerleşim merkezlerinde ele geçen, köklü bir geleneğin ürünleri niteliğindeki Arin-berd, Patnos ve Leilan kapları, protonlu boynuz rhytonların o döneme dek bilinmeyen yeni bir biçime dönüşümünün belgesi ve başta Akamenid örnekleri olmak üzere aynı türün daha geç tarihlilerinin öncüleridirler.

Bu tür kapların Anadolu'ya tümüyle yabancı olduğu da söylenemez. Metal ve pişmiş toprak örnekleriyle bilinen Hitit rhytonları (Res. 4) ¹⁵ ayaklarını altına almış oturur ya da diz çöker durumdaki boğa, geyik gibi hayvanların ön gövdesi biçiminde oluşturulan protom ve onunla bütünleştirilmiş kap-gövde ile Urartu yapıtlarıyla bazı ortak özellikler gösterirler. Benzer biçimde gerek Hitit gerekse Urartu ürünlerinde sıvı boşaltma deliğinin yokluğu da bu benzeşimde başka bir dayanak noktası olarak düşünülebilir ¹⁶. Hitit ürünlerini Urartu örneklerinden ayıran en

¹³ W. Kleiss, AMI, N.F. 5, 1972, 157 Res. 30. Rhytonu elinde bulunduran ve Kleiss'a satmaya çalışan kişinin açıklamasına göre, yapıt Leilan'da dağ eteğindeki bir gömütte ya da eski Leilan yerleşiminde bulunmuştur.

¹⁴ Yapıtın protomundaki aslan, Akurgal tarafından olgun Urartu dönemi denen VII. yüzyıl aslan betileriyle yakınlık gösterir (Krşl. E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren* (1968), 60, Res. 26-28). Benzerlik: ağzın açık, gözlerin üçgenimsi yapısı, yüzde palmet yaprağı şeklindeki deri kırışıklıkları ve diğer ayrıntılarda da belirgindir. Öte yandan kap üzerindeki siyah hatlarla sınırlanmış kırmızı boyama yönteminin Patnos Urartu yapıtlarıyla benzerliği Kleiss tarafından da savunulmuştur (Kleiss, n. 13, 158).

¹⁵ O.W. Muscarella, *Ancient Art, The Norbert Schimmel Collection* (1974), no. 123 vd.; T. Özgüç, *Mansel'e Armağan*, 2 (1974), 963 vd.

¹⁶ Bildiğimiz Urartu örneklerinin, tıpkı Hitit rhytonlarında olduğu gibi protomda sıvı boşaltma deliği yoktur. Daha çok kütle ilişkisini bildiğimiz bu kapların, Asur betimlerinde

önemli özellik protomla birleştirilen kesimin silindirik biçimli ve kulplu olmasıdır. Bu ayırıma karşın Hitit rhytonlarının Urartu ürünlerine öncülük ettikleri söylenebilir.

İran bölgesi ve Asur kültürlerinde sanat yapıtlarının uçlarını hayvan başıyla sonlama geleneğinin¹⁷ erken I. binden başlayarak Hasanlı IV bronz kabı¹⁸ ve Asur orthostatlarında görülen kupa veya kova biçimli kaplarda yansıdığı¹⁹ gözlenmektedir. Bu olgu nedeniyle Urartu rhytonlarının söz konusu komşu kültür etkileriyle yaratılmış olabileceğini düşünmek güçtür. Çünkü Urartu yapıtlarında izlenen çizme biçimli boynuz-gövde yapısı, kırılmaksızın uzayan ve salt uç kesiminde bir hayvan başı bulunan İran-Asur ürünleri arasında görülmez. Tümüyle Urartu rhytonlarına özgüdür. Ve bilinen örneklerin ışığında bu türün yaratıcısı Urartular olmalıdır.

Gökçeşeyh koç protomlu boynuz rhytonu, boru şeklindeki ince uzun boynuz-gövdesi, geriye doğru çekilmiş protomu ve tüm kap yüzeyini süsleyen bezemeleriyle Urartu örneklerinden belirgin biçimde ayrılmaktadır. Ayırım, geleneğin değişik kültürler aracılığıyla sürdürülerek, süreç içinde kabın giderek yeni bir biçime dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Bu değişim olgusunda en büyük pay Akamenid, İskit ve Frig sanatlarıdır.

Urartu boynuz biçimli kaplarının etkisi özellikle Akamenid sanatında görülür. Bu sanatın oluşumunda çok yönlü Urartu katkısını ortaya koyan tüm veriler²⁰ bizi protomlu boynuz-kapların gelişimini de ileriki dönemlerde Akamenid yapıtları ile izlemin yanlış olmayacağı sonucuna götürmektedir.

görüldüğü biçimde kupa ya da kadeh şeklinde kullanılmış olabileceği de düşünülebilir, C.K. Wilkinson, *Two ram-Headed Vessels from Iran* (1967), Res. 1 vd.

¹⁷ P. Calmayer, W. Kleiss a.a. Bastam, I (1979), 200.

¹⁸ Calmayer, n. 17, 196 Res. 2

¹⁹ Wilkinson, n. 16, Res. 1 vd.

²⁰ Urartu'nun bilinen en erken yerleşim merkezlerinden Arin-berd kentinde, yaşamın salt Urartu katlarıyla sona ermeyip Akamenidler çağında da sürdürüldüğü kazılarla saptanmıştır (M.N. van Loon, *Urartian Art* (1966) 48 vd.). Akamenidlerde "Apadana" adı verilen çok sütunlu kabul salonlarının işlev ve biçim yönünden Urartu mimarisindeki sütunlu salonların etkisiyle oluştuğu yadsınamaz (T. Özgüç, *Altuntepe I* (1966), 11), Akamenid mobilya işçiliğinde kullanılan yöntem ve örgeleri Urartu'nun payı olmaksızın düşünmek olanaksızdır (van Loon, 100). Akamenid mimarisinde duvar işçiliği (D. Stronach, *Iran 1*, 1963, 30), kör pencereler (M. Mallowan, *Iran 10*, 1972, 16), ahşap, destek, korniş ve çatı gibi diğer öğelerde de (D. Stronach, *Iran 3*, 1965, 13 vd.) Urartu etkileri göz ardı edilemez. Kaya gömütlerindeki etki için Bkz. F. Işık, *AnatSt.* 37, 1987, n. 101 (baskıda).

Değerli metal örnekleriyle tanınan Akamenid rhytonlarında çizme biçimli boynuz-gövdenin aşağıya doğru daralarak, topukta protomla dik açıyla birleştiği gözlenmektedir²¹. Urartu geleneğinde verilen boynuz-gövdenin bu biçimsel özelliği yanında, bir Hamadan (?) örneğinde (Res. 10)²² izlendiği gibi protomdaki aslan betilerinde de gerek hayvanların oturuş biçimlerinde gerekse yüz uzuvları, deri kırışıklıkları ve diğer ayrıntılarda Leilan'da bulunmuş aslan protomlu Urartu rhytonunun geleneksel etkilerini görmek olasıdır.

Kültür ve tarihi üzerinde uzun süredir tartışılan Maraş rhytonu²³, protomundaki boğa betisinin sanatsal özellikleri nedeniyle²⁴ erken tarihli Akamenid ürünlerinden biri olmalıdır. Yapıtın zaman zaman Urartu'ya mal edilmesi ise özde bu kültür etkisiyle yaratılmasından kaynaklanır.

Kapların ağız kenarlarının lotus yaprağı, tomurcuk gibi bitkisel motiflerle bezemesinin yanında, boynuz-gövdelerin ard arda kesintisiz yivler ya da yiv kümeleriyle donanımı ve protomdaki hayvan betilerinin genellikle kanatlı olmaları, Akamenid rhytonlarının salt ayrıntıya yönelik kendine özgü bezeme özellikleridir.

V. yüzyıla tarihlenen Akamenid rhytonlarının bu genel özelliklerinin, İskit kurganlarında açığa çıkarılmış çağdaşlarında da izlenmesi, beklenen bir olgudur. İskit ve diğer Asya göçerleriyle Akamenid'ler arasındaki ilişki çeşitli kaynaklardan bilinmektedir²⁵. İskit kurganlarında bugüne dek ele geçen erken tarihli protomlu boynuz rhytonlar, Güney Rusya'da Kelermes ve Kuban bölgesindeki Yedi Kardeşler'dendir²⁶. Kelermes 3 no'lu kurganda bulunan ve İ.Ö. VI. yüzyıla tarihlenen gümüş bir rhytona ait kırık parça²⁷, üzerinde kazıma çizgilerle oluşturulmuş betiler bulunan yay

²¹ Ghirshmann, n. 6, Res. 290, 306; Muscarella, n. 15, no. 155; W. Culican, *Medes and Persians* (1965) 120 vd., Res. 32, Lev. 33, 56.

²² Ghirshmann, n. 6, Res. 306.

²³ C. L. Woolley, *Annals of Archeology and Anthropology*, Liverpool, 10, 1923, 69, Lev. 68 Culican n. 21, 122, Lev. 32

²⁴ Yapıt özellikle baş-boyun birleşim kesimindeki bükümler, alın bezemesi, yüz uzuvlarının belirlenmesi, göğüsteki kabartı ve oturuş biçimiyle Akamenid ürünleriyle benzerlik gösterir (Krşl. P. Amandry, *Antike Kunst* 2, 1959, 47 Lev. 23 Res. 4, 5).

²⁵ A. Belenitsky, *Central Asia* (1969), 51.

²⁶ E.H. Minns, *Scythians and Greeks* (1913), 210 vd., van Loon, n. 20, 175. Kelermes ve Melgunov buluntularının ayrı bir önemi de İskit sanatının Yakın Doğu sanatlarıyla ilişkisini belgelemesidir (M.I. Artamonov, *Treasures from Scythian Tombs, in the Hermitage Museum, Leningrad* (1969), 26 vd.).

²⁷ Artamonov, n. 26, 26 vd., Lev. 20.

biçimli boynuz-gövdesi dışında belki fazla bilgi vermez; buna karşın Yedi Kardeşler kurganlarında ele geçen protomlu boynuz rhytonlar üzerinde, konuyla ilgili somut yorumlar yapabileceğimiz durumundayız. Bu kurganlarda dört rhyton bulunmuştur²⁸. Bunlar arasında 4 no'lu kurganda açığa çıkarılan örnek en ilgi çekici olanıdır (Res. 12)²⁹. Yapıtın protomu kanatlı bir keçi şeklinde biçimlendirilmiştir. Yay gibi yukarıya döndürülen boynuz-gövdesi, Akamenid geleneğinde yatay yivlerle donatılmıştır. Hayvanın boynuzlarının boğumlu yapısı, sakalı, baş-boyun birleşim yerinin ard arda sıralanan bükümlerden oluşan kıllarla donanımı, palmet yaprağı şeklindeki kaş belirlemesi, kanat yapısı ve oturuş biçimiyle V. yüzyıl Akamenid sanat özelliklerini yansıtır.

“Erzincan rhytonu” olarak tanınan gümüş grifon rhytonu (Res. 11)³⁰, boynuz-gövdesinin protomla birleşmesi, kap yüzeyinin koşut yivlerle donatılması ve hayvan betisinde görülen tüm sanatsal özellikler, onun Akamenid sanatının bir ürünü olduğunu belgelemektedir. Ve Susa’da bulunan renkli duvar kabartmalarındaki grifonlara³¹ yakın benzerliği de bu kökenden kaynaklanır. Tüm bu veriler, gerek Yedi Kardeşler örneği gibi (Res. 12) İskit kurganlarında açığa çıkarılan, gerekse İskit özellikleri saptanabilen diğer rhytonların Akamenid örnekleriyle doğrudan ilişkisi, savımızı doğrular. Kendine özgü ayrı bir gelişim gösteren İskit yapıtlarının Akamenid örneklerinden en ayırıcı yanı, boynuz-gövdelerin yay gibi bükülmesidir. Esin kaynağı olan boynuza benzerliği en açık biçimde yansıtan bu özellik dışında İskitli unsurları saptamak gerçekten güçtür³².

Akamenid-İskit etkileşimi üzerinde durulurken, başka bir açıdan İskit rhytonlarının çağdaşı Urartu örnekleriyle doğrudan ilişkisi sorunu düşünülebilir; çünkü Urartu ve İskit sanatsal ilişkilerini değişik dallarda ortaya koymak olasıdır³³. Protomlu boynuz kaplarda Urartu-İskit

²⁸ Minns, n. 26, 210, Res. 110-114; Artamonov, n. 26, 39 vd., Res. 58, 59, Lev. 117, 119.

²⁹ Artamonov, n. 26, 39, Lev. 117.

³⁰ Yapıt Erzincan’da bulunduğu için bu adla anılmaktadır. Bkz. F. Sarre, *Die Kunst des alten Persien* (1922) 20, Res. 47; Minns, n. 26, 265.

³¹ S. Lloyd, *The Art of the Ancient Near East* (1961), 245 vd., Res. 205, 211.

³² Kerch yakınlarında Kul Oba’da ele geçen koç protomlu boynuz rhyton, boynuz-gövdesinin protomla dik açıyla birleşmesi yönünden İskit gömütlerinde bulunan diğer örneklerden ayrılmaktadır (Bkz. Minns, n. 26, Res. 90; Artamonov, n. 26, 70, Lev. 250). I.Ö. IV. yüzyıla tarihlenen yapıt bu biçimiyle daha çok Erzincan rhytonuyla benzerlik gösterir.

³³ Urartu-İskit ilişkilerinin VII. yüzyıldan beri sürdüğü bilinmektedir (van Loon, n. 20, 21 vd.). Öte yandan Kelemes ve Melgunov kurganlarından örnekler, İskit kültürünün özellikle Asur ve Urartu sanatlarıyla etkileşim gerçeğini açıkça belgelemiştir (Artamonov, n.

etkileşimini kanıtlayan erken tarihli en önemli buluntu Ziviye'de ele geçen ve bugün Tahran Müzesinde korunan antilop protomlu boynuz rhytonudur (Res. 7)³⁴. Ghirshmann tarafından İskit sanatına verilerek VII. yüzyıla tarihlenen yapıt, biçimsel yönden yakın benzerlerini Arin-berd (Res. 5), fakat özellikle Patnos (Res. 6) ve Leilan (Res. 9) gibi Urartu örnekleri arasında bulur. Gerek Urartu gerekse Ziviye kaplarında çizmeye benzer boynuz-gövdeler aşağıya doğru daralarak protomla dik açı oluşturacak şekilde birleşirler. Ayrıca hayvan protomlarının, boynuz-gövdelerin döndürülen uç kesimlerine salt baş-boyun kısımlarıyla eklenmeleri de yine ortak bir özellik olarak değerlendirilebilir. Ziviye rhytonunu, hayvan başının göçer sanatı geleneğinde yapılışı dışında, Urartu yapıtlarından soyutlamak olanaksızdır. Zaman zaman Urartu'nun egemenlik sınırları içinde kalan³⁵ Ziviye'de ele geçen pişmiş toprak rhytonda çağdaşı ve komşusu Urartu etkilerinin saptanabilmesine karşın, İskit kurganlarında bulunan daha geç tarihli metal yapıtlarda, Urartu'dan aldığı esinle yöre kültürü ve sanatına ağırlığını koyan Akamenid özelliklerinin ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır.

Akamenid sanatı etkilerinin V. yüzyılda İskit kurganlarında görüldüğü çağlarda, Anadolu'da da protomlu boynuz kap geleneğinin sürdüğü gözlenmektedir. Bunlar arasında Kapadokya ve Pontus bölgesinde Amisos'da ele geçen örnekler ilk sırayı alırlar. Anadolu'da yerli geleneğe bağlı ve Frig öncüleri olmaksızın düşünemeyeceğimiz bu yapıtları³⁶, boynuz-gövdelerinin biçimi ve bezemeleri yönünden, gelişimde V. yüzyıl ile Hellenistik Çağ içerisinde değerlendirebiliriz. Paris Louvre Müzesi (Res. 14,

26, 26 vd.). Kelermes İskit kurganında bulunmuş altın kılıç kını üzerindeki kutsal ağacın tanrılarca döllenme betisi (Artamonov, n. 26, Lev. 1-3) gerek içerik gerekse çeşitli motifleri yönünden tümüyle Urartu geleneğini yansıtır (R.D. Barnett, *Iraq* 12-1, 1950, Lev. 7, Res. 3; E. Bilgiç-B. Ögün, *Anadolu* 8, 1964, Res. 2). Bununla birlikte Karmir Blur depo odalarında ele geçen Urartu kültürüne yabancı bazı sanat yapıtlarının, Transkafkasya'daki gömüt buluntularıyla benzerliği ileri sürülmüştür (R.D. Barnett-W. Watson, *Iraq* 14-2, 1952, 145 vd.). Ayrıca Ziviye buluntularında Urartu ve İskit sanatı ürünlerinin bir arada saptanması da önemlidir (R.D. Barnett, *Iraq* 18-2, 1956, 112 vd.).

³⁴ Ghirshmann, n. 6, 322, Res. 395.

³⁵ Wilkinson, n. 5, 5.

³⁶ Sözü edilen çağlarda her ne kadar etnik bir kültürün adından söz edilemeye de bu yapıtların Frig seramiğinden tümüyle soyutlanamaması, bunları Frig bölgesine ya da Friglere verme eğilimine neden olmuştur (E. Akurgal, *Phrygische Kunst* (1955), 55, Lev. 34 c; W. Hornbostel, *Aus Gräbern und Heiligtümern, die Antikensammlung W. Kropatscheck* (1980), no. 14).

16)³⁷ ve Makridy'nin kazalarıyla arkeolojiye kazandırılan Amisos (Samsun) rhytonları (Res. 13, 15)³⁸ izlediğimiz gelişim zinciri içerisinde V. yüzyıla tarihleyebileceğimiz erken örnekleri oluştururlar³⁹. Urartu ürünlerinden ayrı olarak sıvı boşaltma deliği de bulunan bu yapıtlarda dağ keçisi, at vb. hayvanların ön gövdesi biçiminde yapılmış protomların, çağdaşları Akamenid örneklerindeki gibi oldukça plastik yapıda olduğu gözlenmektedir. Amisos ve Louvre Müzesi rhytonları geç tarihli olmaları nedeniyle protomlu boynuz rhytonların Frig kültüründeki öncüleriyle ilişkin sorunları aydınlatmada yetersiz görülebilirler. Ancak H. Koşay tarafından yapılan Pazarlı kazılarında açığa çıkarılmış bir Frig kabına ait kırık parça üzerindeki resimsel beti (Res. 8)⁴⁰ bu açıdan bazı önemli ipuçları vermektedir. Kap üzerinde, öne doğru uzattığı sağ elinde rhyton, diğer elinde ise özgün bir Frig kabı taşıyan ayakta bir kadın görülür. Kadının tuttuğu rhyton biçimsel yönden; geniş ağızlı, aşağıya doğru giderek daralan çizme benzeri boynuz-gövde ve onunla yaklaşık dik açıyla birleşen protomdan oluşmaktadır. Rhytonun genel yapısı ve kadının kavrayış biçiminden, protomun bir hayvan başı şeklinde yapıldığı açıktır. Boynuz-gövdesinin giderek daralan biçimi, kıvrılarak protomla birleşmesi ve son olarak protomdaki hayvanın salt baş-boyun kısmıyla işlenmesi Patnos (Res. 6), Arin-berd (Res. 5) ve Urartu etkili Ziviye (Res. 7) yapıtlarının geleneğini anımsatır. Tüm bu veriler Pazarlı parçası üzerinde resimlenen rhytonun Urartu örneklerinden soyutlanamayacağını tanıtırlar.

Geometrik anlayışta işlenen kadının sağ elinde taşıdığı Frig kabının Gordion 3 no'lu Tümülüs buluntularıyla kesin ilişkisi K. Bittel tarafından ortaya konmuştur⁴¹. Yerinde gözlem ışığında Pazarlı parçası İ.Ö. 700 yıllarının bir ürünü olmalıdır ve bu da rhytonun biçimsel yönden olduğu kadar tarihsel yönden de Urartu yapıtlarıyla saptadığımız ilişkisini belgeler.

³⁷ H. de Genouillac, *Céramique Cappadocienne II* (1926), 63, Lev. 14-15.

³⁸ Akurgal, n. 36, 55, Lev. 34 c; Tuchelt, n. 5, 90, Lev. 21, 1-3.

³⁹ Kapadokya ve Amisos rhytonlarını biçimsel yönden birbirlerinden ayırmak olanaksızdır. Bunlar hayvanların işlenişleri yanında özellikle boynuz-gövdelerinin yapılarıyla da, değişik merkezlerde aynı geleneğin tek ve çok renkli olarak üretilen çağdaş yapıtları olmalıdır. Tuchelt (n. 5, 91)'de Amisos kümesi altında incelediği Amisos rhytonlarının İ.Ö.V. yüzyıla dek inebileceğini belirtmiştir. Rhytonların V. yüzyıl Akamenid verilerine benzerliklerinin yanı sıra biçim ve motifleri yönünden aşağıda tanyacağımız Hellenistik örneklerden belirgin şekilde ayrılmaları da daha geç tarihlerden olamayacaklarını belgelemektedir.

⁴⁰ H.Z. Koşay, *Pazarlı Hafriyatı Raporu* (1941), 8, Lev. 53.

⁴¹ K. Bittel, *AA* 1939, 135 vd.

Anadolu'da hayvan protomlu boynuz kap gelişim zincirinin Hellenistik Çağ halkalarını oluşturan pişmiş toprak Kapadokya yöresi rhytonları⁴², gerek biçim gerekse motifleri açısından yeni özelliklerle karşımıza çıkarlar. Tek ve çok renkli örnekleri bilinen bu yapıtların en belirgin yanı boynuz-gövdenin genelde daralarak uzaması, boyalılarda bezeme olarak; kıvrık dal, sarmaşık yaprakları, tomurcuk gibi bitkisel ve içi taralı üçgenler, meander, bant şeklinde çeşitli geometrik motiflerin kullanılmasıdır. Bunun yanında boynuz-gövdede ağız kenarının dışa iyice döndürüldüğü ya da bilezik silmeyle vurgulandığı ve tüm kap yüzeyinin giderek bezeme alanına girdiği görülmektedir. Anadolu dışında bazı Hellenistik merkezlerde ele geçen metal rhytonlarda da benzer biçim ve motiflerin uygulandığı gözlemlenir⁴³.

Bu gelişim içerisinde, aynı gömütten Gökçeşeyh kaplarının tarihlenmesinde dayanak noktası olarak ele aldığım koç protomlu boynuz rhytonu (Res. 1), boynuz-gövdesinin biçimi ve bezeme geleneğiyle yerini yalnız türünün Hellenistik Çağ örnekleri arasında bulur.

Gökçeşeyh rhytonuyla ilişkili bulduğum Kapadokya bölgesinden götürüldüğü söylenen ya da stil yoluyla aynı yöreye verilen yapıtlar genelde İ.Ö. IV. ve III. yüzyıllar arasına tarihlenmektedir⁴⁴. Aynı tarihler, değişik Hellenistik merkezlerde bulunmuş metal rhytonlar içinde geçerlidir⁴⁵.

Kropatscheck, Genevre ve Poltava rhytonlarında izlenen sarmaşık motifi (Res. 17-19) protomlu boynuz rhytonlarda çağın geleneğini yansıtan yeni bir bezeme türüdür⁴⁶. Bu rhytonlara göre Gökçeşeyh kabında bitkisel

⁴² Muscarella, n. 15, no. 162, 163; Ch. Dumont, Geneva 25, 1977, 213 vd., Res. 1-3; Hornbostel, n. 36, no. 14. Bu örneklere son olarak İskilip (Çorum) Çatak'ta ele geçen kırık bir rhyton parçası eklenmiştir. Buluntu yeri kesin olarak bilinen yapıt, L. Zoroğlu (Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi, 1983-2, 135 vd., Res. 10) tarafından Kızılırmak Havzasında bulunmuş iki skyphosla birlikte değerlendirilerek bunların aynı havza içinde üretildikleri belgelenmiştir.

⁴³ Belenitsky, n. 25, Res. 32

⁴⁴ Muscarella, n. 15, no. 162, 163; Hornbostel, n. 36, no. 14. Kropatscheck ve Genevre kaplarıyla aynı küme içinde ele alınan Çatak'ta bulunmuş rhyton parçası Mithridates Eupator (İ.Ö. 127-63) çağına tarihlenmiştir. Zoroğlu (n. 42, 143 vd.) tarafından önerilen tarihin en azından üst sınırı için kuşkuvarını belirtmek isterim. Çünkü söz konusu yapıtlarda ne boynuz-gövdelerin genel yapıları ne de süslemeler uzun bir süreci ortaya koyacak kadar ayrıntılı değildir.

⁴⁵ Belenitsky, n. 25, 240.

⁴⁶ Bu bezekler Geç Klasik-Erken Hellenistik Çağla birlikte Hellenistik kültür etkilerinin görüldüğü tüm bölgelerde süreç içinde gelenekselleşmiştir. IV. yüzyıl ve daha geç tarihli yapıtlarda uygulanış biçimleri için Bkz. Minns, n. 26, 210, 335, Res. 113; Venadikov-

motiflerin işlenmesindeki değişiklik yadsınamaz; burada kıvrık dal ve çiçeklerin eksikliğine karşın, daha çok ana gövdeye bağlanan yalın ya da üç parçalı yapraklarla taçlandırılmış dallardan oluşan bir bezeme egemendir. Ancak bu tür başlıklar, yapıtta sarmaşık yerine ayrı bir bitki türünün betimlenmesinden olduğu kadar yöresel özelliklerden de kaynaklanmış olabilir. Göz ardı edilmesi güç bu beklenti de gösteriyor ki, Gökçeşeyh rhytonunu çağının ürünlerinden soyutlamak olanaksızdır.

Tüm bu veriler ışığında yapıta tarih olarak, ayrı bir gelişim içinde ele aldığım, zengin koşumlu at rhytonuyla da desteklenen Erken Hellenistik Çağı önermek isterim.

Gökçeşeyh koç protomlu boynuz rhytonu kaynağını Anadolu'da bulan köklü bir geleneğin oldukça geç bir örneğidir. Kendisine dek uzayan gelişimi kesintisiz izlenebilen, gerek biçim gerekse bezeme yönünden çağdaşlarından pek ayrılmayan yapıtın daha yakın benzerleri bulunamamıştır. Bunda kuşkusuz bu dönem Doğu Anadolu sanatının karanlığı ve kapların tekil buluntu özelliğini şimdilik korumasının payı büyüktür.

Gerassimov, *Thrakische Kunst* (1973), 342, no. 114; J. Schäfer, *PergForsch* 2, 1968, 45, Lev. 10 vd. Frig sanatındaki yeri için: Akurgal n. 36, 54 vd., Lev. 34 vd.

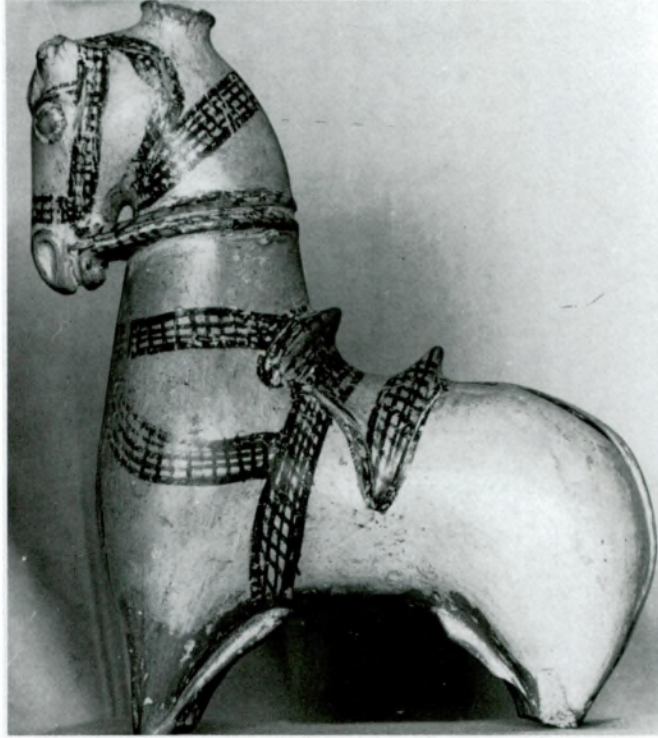

Çiz. 1 — Av Betisi

Adnan Diler

Res. 1 — Gökçeşeyh Koç Protomlu Boynuz Rhytonu

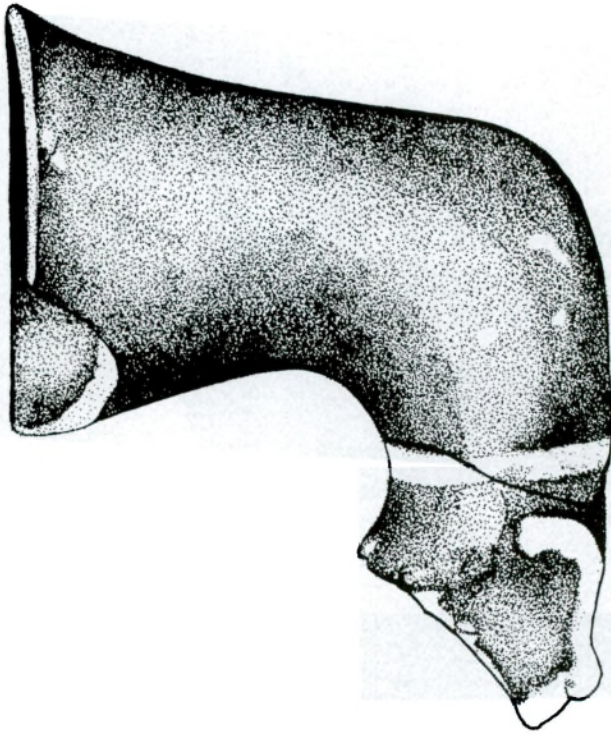
Res. 2 — Gökçeşeyh Zengin Koşumlu At Rhytonu

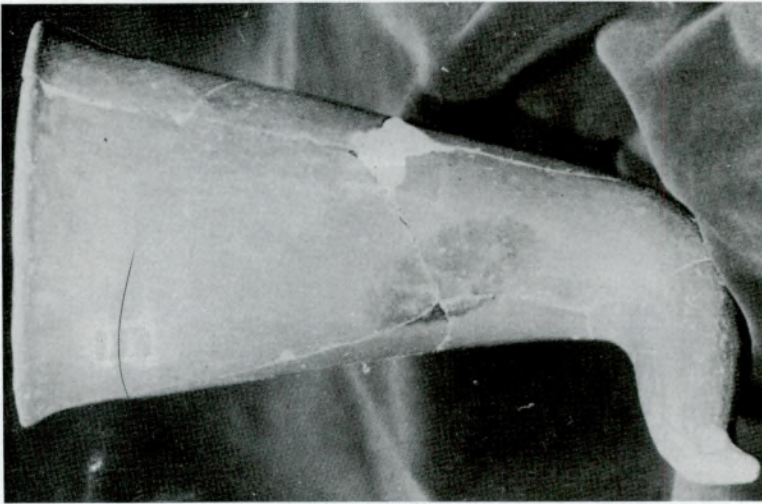
Res. 3 — Gökçeşeyh Yalın Koşumlu At Rhytonu

Res. 4 — Schimmel Koleksiyonundaki Hitit Rhytonu
(Muscarella, Ancient Art. No. 123)

Res. 6—Patnos Rhytonu (Erzurum Bölge Müzesi)

Res. 5—Arin-berd Rhytonu
(Piotrovsky, Urartu. Res. 64)

Res. 7 — Ziviye Rhytonu (Ghirshmann İran, Res. 395)

Res. 8 — Pazarlı'dan Frig Kabı Parçası
(Koşay, Pazarlı Hafriyatı Raporu, Lev. 53)

Adnan Diler

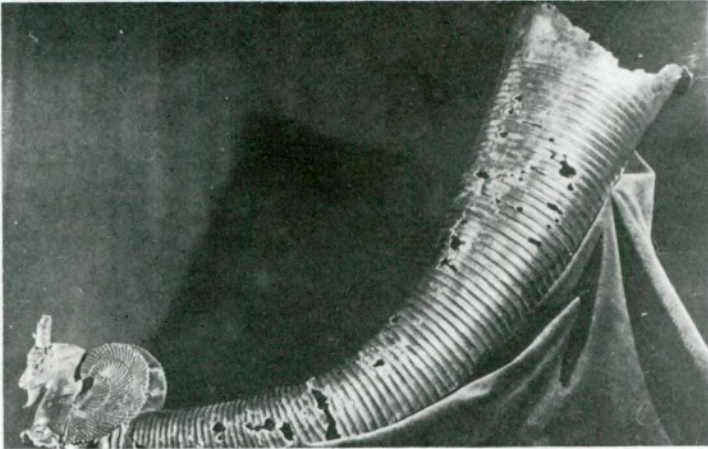
Res.9—Leilan Rhytonu (Kleiss, AMI, N.F. 5 Lev. 39)

Res. 10—Hamadan Rhytonu (Ghirshmann Iran, Res. 306)

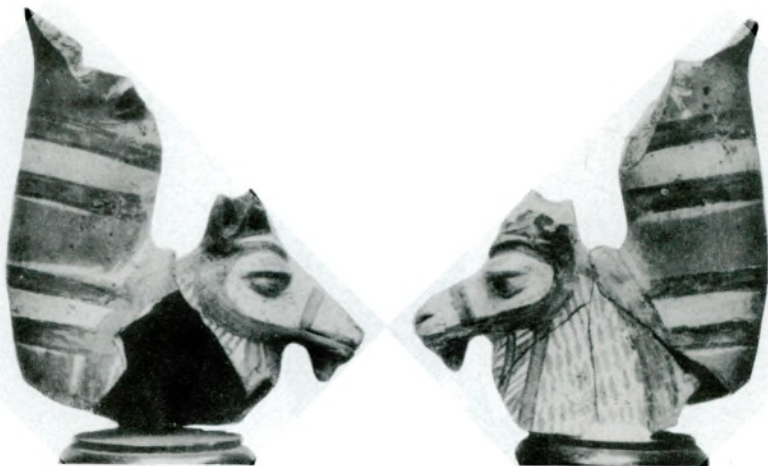

Res. 11 — Erzincan Rhytonu, (Lloyd, *The Art of The Ancient Near East*, Res. 211)

Res. 12 — Yedi Kardeşler Rhytonu (Artamonov, Lev. 117)

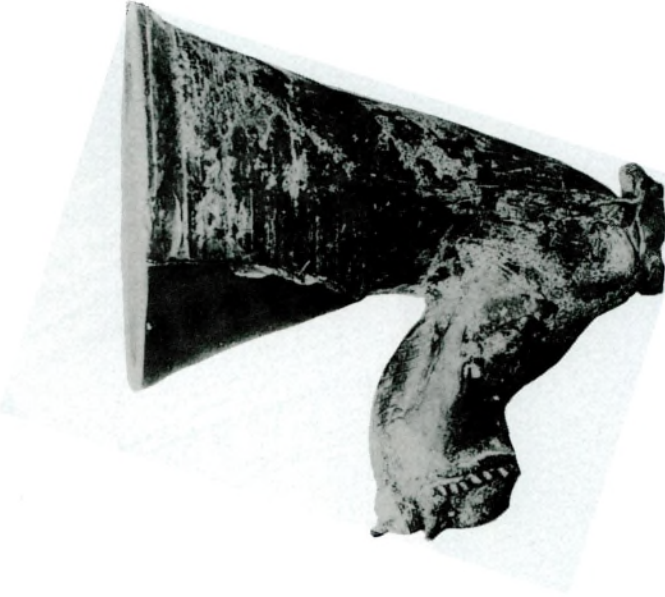
Adnan Diler

Res. 13—Amisos Rhytonu (Tuchelt, Tiergefasse, Lev. 21-1)

Res. 14—Paris Louvre Müzesi Rhytonu
(Genouillac, Céramique Cappadocienne, Lev. 14, 173)

**Res. 16—Paris Louvre Müzesi Rhytonu
(Genouillac, Lev. 15, 171)**

**Res. 15—Amisos Rhytonu
(Tuchelt, Lev. 21-3)**

Res. 17—Kropatscheck Rhytonu, (Hornbostel, Aus gräbern und Heiligtümern, No. 14)

Res. 18—Cenevre Rhytonu (Hornbastel, No. 14)

Adnan Diler

Res. 19—Poltava Rhytonu (Belenitsky, Central Asia, Res. 32)

YEZİDİLER VE İNANÇ ESASLARI

Prof. Dr. MEHMET AYDIN *

Menşeleri uzun zaman esrarını koruyan Yezidiler, Rusya'da, Tiflis ve Erivan bölgesinde; Irak'ta, Şeyhan ve Sincar'da, Cebel Sim'an'ın yirmi kadar köyünde; Türkiye'de Siirt'in Kurtalan, Beşiri ve Batman ilçelerinin köylerinde ve Hakkari'nin dağlık bölgelerinde yaşamaktadırlar¹.

Yezidiler üzerinde çalışan ilk araştırmacılar, bu dini harekette Mazdeizm ve Maniheizm gibi Doğunun antik kültürlerinin bakiyesini görüyorlardı. Hatta bu teoriye inananlara göre, Yezidilerin inandıkları melekler, Paganizmin tanrılarıyla aynı kabul ediliyordu². Nau gibi diğer bazı araştırmacılar da Nesturiyen dökümanlarını inceleyerek Yezidiliği, Hıristiyan kaynaklarına bağlamaya çalışıyorlardı³. Fakat, bu konuda daha derinlemesine yapılan bir takım çalışmalar Ahmet Teymur Paşa⁴, Abbas Azzavi⁵ ve Guidi⁶ tarafından yürütülmüş ve yukarıdaki teoriler büyük ölçüde tesirsiz hale gelmiştir⁷. Bu yapılan son çalışmalara göre Yezidilik, bir İslamdan sapma (hérétique) hareketidir. Yani sapık bir dini cereyandır. Bugünkü görünümü altında İslamla hiçbir ilgisi olmayan bu hareketin temelinde Guidi'ye göre bir gulüvv hareketi bulunmaktadır⁸. Bu gulüvv hareketi, Abbasi hanedanının ilk asırları boyunca devam eden bir pro-mevi gulüvvüdür. Bu hareket kısa zaman sonra, Doğu Anadolu'nun güney kısmında, Musul'a kadar olan bölgede tutulmuştur⁹.

* Selçuk Üniversitesi öğretim üyesi.

¹ Thomas Bois, Les Yezidis, al-Machriq, Beyrut, 1961, P. 109; Nuri Beg, Abede-i Iblis, İst. 1328, s. 39; Roger Lescot, Enquete Sur Les Yezidis, Beyrut 1975, P. 24; Jaques Jarry, La Yezidiyya, Annales İslamologiques, Caire, 1967, VII, P. 4; Dr. Mehmet Aydın, Şeytana Tapma, Ank. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi, cilt XXIII, S. 359.

² R. Lescot P. 19.

³ F. Nau, Note Sur La Vie et La Date de Cheikh Adi, Revue de l'Orient Chretien, 2e Série, IX.

⁴ A. Teymur, el-Yezidiyye, Caire, 1347.

⁵ Abbas el-Azzavi, Tarihu'l-Yezidiyye, Bağdat, 1935.

⁶ M.A. Guidi, Origine dei Yazidi e Storia Religiosa de l'İslam e de l'Dualisme, R.S.O. Rome, 1932.

⁷ R. Lescot, P. 19.

⁸ A.g.e. P. 20.

⁹ A.g.e. P. 20

Hicretin V. ve VI. yüzyıllarında ortaya çıkan bu gulüvv hareketi, bu bölge sakinleri arasında çok sayıda sempatzan bulmuştur. Siyasi platformda bu sempatzanlık sebepsiz değildir. Emevi halifelerinden Merva'nın bu bölgeden bir kölenin oğlu olması¹⁰ bölge sakinlerinin Emevi halifeleriyle iyi ilişkiler içinde olmasına neden olmuştur. Emevi hanedanlığı yıkılınca, bu hilafet taraftarları Hakkari dağlarına çekilmişler, devrin siyasi çalkantısından uzak bir hayat yaşamayı tercih etmişlerdir.

Şerefnameye göre¹¹ Ceziretü'bni Ömer, Ardelen, Gurgil, Finek emirleri neseben Halid bin Velide; Süleymaniye, Meyafarikiyn emirleri ise ikinci Mervana ve Culamerki ve Mehmûdî şefleri ise Emevilere bağlanıyordu¹².

İşte bölge kabileleri tarafından hüsnü kabulle karşılanan bu politik mülteciler, bölge sakinlerinin hayatlarına dinamizm getirmişlerdir. Çünkü, bunlar, Abbasi iktidarının ilk dönemlerinde Emevi taassubu ile birkaç kere ayaklanmışlardır¹³. Fakat, zamanla siyasi dinamizmlerini kaybeden Emevilerden bazıları, kendilerini mistik pratiklere vermişlerdir¹⁴. İşte es-Sem'anî'den, Azzavî'nin naklettiğine göre, şeceresi Halid b. Velid'e varan Hakkari'li Ebu'l-Hasan Ali (409-484) Sincar'da inzivaya çekilmiş ve orada çok sayıda mürit elde etmiştir¹⁵. Meşhur Şeyhülislam İbn Teymiyye (1263-1328) bu zattan, Şeyh Adi b. Müsafir'in öncüsü olarak bahseder¹⁶.

Böylece Hicri V. asırdan itibaren, Anadolu'nun tüm güney doğusu, Emevi davasına kazanılmış bulunuyordu. Ebu'l-Hasan Ali'nin ölümünden sonra bir asır bile geçmeden YEZİD'in imametine inanan ve kendi cemaatlerine onun ismini veren bir mezheple karşılaştığını Sem'anî belirtmiş; Hilvan dağında ve onun etrafındaki bölgelerde çok sayıda Yezidi ile karşılaştığını söylemiştir. Dağlarda zahidane bir hayat süren ve HAL¹⁷

¹⁰ Encyc. Isl. Art. Kurdes.

¹¹ Şerefname, Bitlis prensi Şerafeddin tarafından 1598'de Farsça olarak yazılmıştır. Bu kitap, 1860-1862'de Petersburg'da Veliaminof-Zernof tarafından neşredilmiş ve 1868-1893'te Petersburg'da Charmoy tarafından Fransızcaya çevrilmiştir. Yine 1930'da Kahire'de basılmıştır. (BK. Jaques Jarry, Annales Islamologiques, Kahire, 1967, VII. P. 2, dipnot 1)

¹² R. Lescot, P. 21; Şerefname, P. 339.

¹³ E.I. Art. Kurdes, Jaques Jarry, Annales, VII. P. 4.

¹⁴ R. Lescot, P. 21.

¹⁵ A. Azzavî, S. 12.

¹⁶ İbn Teymiyye, Mecmuatu'r-Resaili'l-Kübra, Kahire, 1328, 1, s. 273.

¹⁷ A. Azzavî, S. 9; Dipnot 2: Burada verilen bilgiye göre, bazı sufiler, bu bitkiyi kullanarak orucun yorgunluğuna kolayca katlanıyorlardı.

denen bir bitki ile beslenen bu insanların, diğer insanlara az karıştığını ve Yezid'in imametine gönül verdiklerini belirtmiştir¹⁸.

İşte bu topluluğun içine VI. Hicri asrın başında Şeyh Adi b. Müsafir yerleşmiştir¹⁹ Şeyh Adi b. Müsafir Baalbek'in Beyt-Fâr kasabasında Hicri 465 veya 470 (1072-1073) veya (1077-1078) tarihlerinde doğmuşa benzer. Yine onun, 90 yaşına kadar yaşadığı söylenir²⁰. Onun neseben I. Mervan soyundan geldiğini söyleyenler de vardır²¹. Böylece, Şeyh Adi, Abbasi ihtilalinden ve Emevi hanedanının doğuda devrilmesinden sonra, Anadolu'ya kaçmış olan Emevi taraftarlarının içine gelmiş bulunuyordu²². Şeyh Adi, hayatının bir kısmını Bağdat'ta geçirmiş, orada, es-Sühreverdi ile Gazali kardeşlerle ve tarikat arkadaşı olan Abdülkadir Geylani ile karşılaşmıştır²³.

Ayrıca Şeyh Adi'nin şeyhlerindeki isimlerini kaynaklar zikretmektedir. O, Hammad ed-Dabbas'la, Ukeyl el-Membiji, Ebu'l-Vefa el-Hulvani ile tedris etmiştir. Yine Hamid el-Endelüsiye mürid olmuştur²⁴. Kısa zaman sonrada şeyh olmuştur. Abdülkadir Geylani gibi bir mutasavvıf onun takvasının hayranıdır. Aşağıdaki sözler Abdülkadir Geylani'ye isnad edilir: "Eğer çalışarak peygamber olunsaydı, şüphesiz ona, şeyh Adi ulaşır." ²⁵ Şeyh Adi, yapı itibariyle münzevi bir hayatı seviyordu. Belkide sadece bunun için Hakkari'nin ıssız dağlık bölgesine çekilmiştir. Yine onun bu bölgeye gelmesini; İslamdan daha çok, mahalli hurafelere bağlı olan bölge halkını, Kur'a'nın prensiplerine çağırarak niyeti ile de açıklayabiliriz²⁶. Şeyh Adi'nin yaymaya çalıştığı doktrini ona isnad edilen bir kaç eser gayet açık bir şekilde ortaya koyar. Bu eserleri şöylece sıralayabiliriz:

- 1 — İtikadu Ehl-i Sünne ve'l-Cemaa
- 2 — Kitabu'n-Fihi Zikru Adab'ın-Nefs
- 3 — Vesaya Şeyh Adi b. Müsafir ile'l-Halife

¹⁸ es-Sem'ani, Azzavi, S. 9-10.

¹⁹ R. Lescot, P. 22.

²⁰ A. Teymur, S. 12-17; R. Frank, Scheikh Adi der Grozse Heiliye der Yezidis, Türk Bibl. XIV, Berlin, 1911, Azzavi, S. 29-30.

²¹ M. Guidi, R.S.O. T. XIII. P. 382-383.

²² Jaques Jarry, Annales... VII, P. 4.

²³ R. Lescot, P. 22.

²⁴ A. Teymur, S. 14-15; eş-Şatanavfi, Behcetü'l-Esrar, Kahire, (Tarihsiz), S. 144-146.

²⁵ R. Lescot, P. 23.

²⁶ A.g.e. P. 25; Thomas Bois, Les Yezidis, P. 194.

4— Vesaya li Muridihi Gaid ve li Sairi'l-Müridin²⁷.

Şimdiye kadar Şeyh Adi'nin eserleri üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların en ciddisini Frank yapmıştır. R. Lescot, bu konuda yaptığı araştırmalarda Frank'ın tahlillerine çok yer vermiştir. Bu tahlillere göre "İtikadu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaa" risalesi, Şeyh Adi'nin iman ikrarını ihtiva eder. Risalenin muhtevası, Ortodoks İslam inançlarına uygundur. Hatta Şeyh Adi birçok konularda selef itikadı ile yetinir. Risalenin sonuç kısmında her türlü yeniliğe karşı çıkar²⁸. Eser, Allah'ın birliğine, Allah'ı bilmeye bizi götüren vasıtaları açıklar. ona göre bütün bu bilgiler, iki vasıttadan meydana gelir: Semi', diğeri ise Akl'dır. Bunlardan birincisi gelenekle, diğeri de akılla elde edilir. Şeyh Adi, daha sonra Allah'ın sıfatlarını tasvir eder. Özellikle Allah'ın "Her şeye kadir olma" sıfatı üzerinde durur. Bundanda çok önemli bir sonuç çıkarır: Şeytanı ve kötülüğü yaratan Allah'tır" bunu Kur'an-ı Kerim ayetleriyle ve Hadislerle teyid eder²⁹. Daha sonra ise, aşağıdaki muhakemeyi yürütür: "Eğer kötülük Allah'ın iradesinden bağımsız olsaydı, Allah güçsüz olurdu. O halde güçsüz bir varlık ise Allah olamaz. Onun bilmediği ve arzu etmediği hiçbir şey, onun mülkünde olamaz"³⁰

Şeyh Adi eserinin ikinci kısmında iman etüdüne girer. Ona göre iman, niyet, ikrar ve pratiktir, iman itaatle artar ve itaatsizlikle azalır. Şeyh Adi'ye göre Müslümanlar, sadece Kur'anı ve Sünneti rehber almalıydılar. Ona göre sadece Ebu Bekr'i, Ömer'i, Osman'ı, Ali'yi örnek alanlar mü'mindir³¹. Eserinin son kısmında Adi, müridlerinin bilmesi gerektiği diğer hakikatleri sıralar. Nihayet Allah'ın, ahiret gününde mü'minlerin dini emirlere itaatleri kadar; bidatçilere karşı alacakları tavıra da önem vereceğini belirtir³². Bidatle ve Müslümanların 73 fırkaya bölünmeleri ile ilgili bir çok hadisi eserinin sonuna ilave eder.

Şeyh Adi'nin ikinci eseri olan "Kitabu'n-Fihi Zikru Adabı'n- Nefs" de birinci risalenin mantuki bir sonucunu teşkil eder. Yani birinci eserdeki

²⁷ Frank, bugün hâlâ neşredilmemiş olan metinlerin bir tahlilini sunmuştur. Krş. R. Frank, Scheikh Adi, P. 10-28.

²⁸ R. Lescot'tan naklen P. 25; Frank, P. 16.

²⁹ XVII, 66; LXXXI, 7; IV, 80.

³⁰ A. Azzavî, P. 60.

³¹ Şeyh Adi, ilk dört halife gibi Muaviye'ye saygı gösterir. Hem Hz. Ali'nin, hem de Muaviye'nin iyi niyetli imam olduklarını kabul eder. Bu ikisi de hakkı aramak için savaşmışlardır. Kendi arzularını tatmin için değil. Her ikisi de kardeşini öldürmek istemiyordu. Bunun için her iki tarafında mensupları cennete gireceklerdir (Krş. R. Lescot, P. 26, not: 3).

³² R. Lescot, P. 26.

doktrinel yönü, bu eserde pratik tamamlar. Salih bir kulun on vasfını Şeyh bu risalesinde dile getirir. Ayrıca, melek ve peygamberler tarafından insanlara tahsis edilen inayetleri sıralar. Daha sonra ise yapıcı nasihatlerle eserin can damarına girer. Burada müride, Şeyhlerin yiyerek içerek, uyuyarak, vurarak ve çarparak Şeyh olmadıklarını bilakis onların zahidane çile ve dini gayretlerle şeyh olduklarını hatırlatır... Allah'ın aşkı için kendi hayatını telef edene, Allah'ın ebedi hayatı vereceğini söyler. Şeyh Adi mecazlar yaparak zahidi, kendi benliğine karşı savaştaymış gibi gösterir. Nihayet mutasavvıflara şunları söyler: "Biz ne cennet ne huri ararız. Biz sadece ru'yetullahı isteriz. Çok yorgunluklara maruz kaldık. Ruhumuz yok oldu." ³³ Şeyh Adi'nin üçüncü eseri olan "Vesaya Şeyh Adi b. Müsafir ile'l-Halife" ise hiç bir orijinal unsur ihtiva etmez ³⁴.

Şeyhin dördüncü eseri "Vesaya li Müridihi Gaid ve Veli Sairi'l-Müridin" ise ahlaki tavsiyeleri ihtiva eder. Şeyh müritlerine dünyayı terk için baskı yapar ve ihtiraslarına hâkim olmalarını ister ³⁵.

Aslında Şeyh Adi'nin eserlerinde çok büyük bir orijinallik görülmez. Diğer Sünni İslam kaynakları gibi o da İslam prensiplerinden ayrılmaz. Böylece onun eserlerinin Yezidi dogmalarına temel teşkil edecek bir özelliği yoktur. Şeyh Adi'nin mistik çileleri, oruçları, kerametleri ³⁶, ona kısa zamanda Hakkari çevresinde, büyük bir dini otorite olmasını sağlamıştır. Şeyh Adi'nin şöhretinden bahseden biyografi kitapları, onun ününü Irak'a ve Suriye'ye kadar yayıldığından bahseder. Hatta her taraftan bir çok dindar insanlar, Şeyh Adi'nin yanına yerleşmek için LALEŞ'e gelmişlerdir ³⁷.

İşte Şeyh Adi, kendine bağlı olan bu insanlarla Adeviyye tarikatını kurmuştur. Hatta R. Lescot'a göre Yezidilikte hâlâ mevcut olan fakirler kastı, bu tarikatın son kalıntısını teşkil eder ³⁸. Şifahi gelenek içinde Yezidiler, Hasan el-Basriyi (643-728), Bistamiyi (875) ve özellikle Hallacı

³³ R. Lescot, P. 27.

³⁴ R. Lescot, P. 27.

³⁵ R. Lescot, P. 28.

³⁶ "Kitabu'l-Menakıbi's-Şeyh Adi" Frank tarafından tahlil edilmiş ve onun kerametlerinin uzun bir listesini vermiştir. Bu kerametlere göre o, yılanlara ve vahşi hayvanlara emirler veriyordu (Frank P. 26). Muhataplarının fikirlerini biliyordu (P. 57). Çorak bir araziden su çıkartıyordu. (P. 58, 80). Bir gün hizmetçisinin göğsüne elini koyarak ona Kur'an-ı Kerim'i ezberletmiştir (P. 59) (Kırş. R. Lescot, P. 28).

³⁷ R. Lescot, P. 29.

³⁸ R. Lescot, P. 29.

(922'de Bağdat'ta idam edilmiştir) sık sık anarlar. Ancak Yezidiler milli azizleri olarak Şeyh Adi'yi kabul ederler. Şeyh Adi b. Müsafirin ilk kurduğu zaviyenin Adeviyye ismiyle anılması olayını ilk defa Ahmet Teymur Paşa ortaya çıkarmıştır³⁹. Şeyh Adi tarafından tesis edilen bu tarikatın prensipleri konusunda fazla bir şey bilmiyoruz. Fakat yukarıda tahlillerini sunduğumuz Adi'nin eserleri, bu tarikatın kurallarındaki sertlik konusunda bir fikir verir. Bugün fakirler kastının yaptığı gibi Adeviyye mensupları da her yıl seksen gün oruç tutuyorlardı. Ayrıca sert yerlerde yatmak, kan akıtmaktan sakınmak, özel bir elbise giymek gibi şeylerle de Adeviler ayrılıyorlardı. Onların dini pratikleri, daha çok nefis çileleri düzeyinde ve Kur'an okumaktan ibaretti. Şeyh Adi'ye göre zikir bir bidattı⁴⁰.

Adeviyye tarikatının yeni salikleri çok sert bir disiplinle karşı karşıya idiler. Ve üstlerine karşı kayıtsız-şartsız itaat etmek zorundaydılar⁴¹. Şeyh Adi'nin ölümünden sonra ise Adeviyye tarikatı daha da kompleks bir hale gelmiştir...

Şeyh Adi b. Müsafirin ölümünden hemen sonra, cemaat iki rakip gruba ayrılmıştır. Bunlardan biri İslam prensiplerine bağlı kalmış, diğeri ise bir takım Heterodoksluklar ihtiva ediyordu. İslama bağlı kalan ekol azınlıkta kaldı. Ve kısa zaman sonrada İslam cemaati içinde kayboldu. Birbirine karşıt olan bu iki ekol arasındaki mücadele ise bir asra yakın sürmüştür. Bu mücadele, Hakkari'de Heterodoks tarafın galibiyeti ile ve Yezidizmin ortaya çıkmasıyla sona ermiştir. Böylece Suriye ve Mısır'daki Adeviyyelerde Sünnilik galip gelirken; tarikatın Hakkari bölgesi mensupları, Adi'nin Sünniliğini bir çeşit milli din haline getirmişlerdir. Arap unsurları içinde ise tarikat, bir konformizme ulaşmıştır⁴².

Şeyh Adi ölmeden önce yerine geçeceği kimseyi tayin etmişti. Bu zat Şeyh Adi'nin yeğeni Sahr Ebu'l-Berekattı. Beyt-Far doğumlu olan Sahr Ebu'l-Berekat, Şeyh Adiyeye mülaki olmak için buraya gelmiş ve kendini, sofuluğu ile kabul ettirmiştir. Bu olayı (Behçetül-Esrar⁴³) şöyle dile getirir: "Şeyh Adi, Hakkari'de şöhrete ulaşınca yeğeni Sahr Ebu'l-Berekat, Şeyh Adi'yi bulmak üzere Beyt-Far'ı terketmiştir. Şeyh Adi, Ebu'l-Berekat'ı küçükken tanıdığı meziyetleriyle tanıdı. Çünkü onu, çok küçükken

³⁹ Thomas Bois, Les Yezidis, P. 194; R. Lescot, P. 29.

⁴⁰ R. Lescot, P. 30.

⁴¹ R. Lescot, P. 30.

⁴² R. Lescot, P. 32; Jaques Jarry, Annales... VII, P. 5.

⁴³ Behcetül-Esrar, Kahire, Tarihsiz, S. 215.

babasının yanında bırakmıştı. Sahr Ebu'l-Berekat, Adi'ye, babasının ve diğer akrabalarının ölmüş olduğunu söyler. Neticede onunla birlikte kalır. Adi'nin müritleri de ona büyük saygı gösterirler. İşte Şeyh ölünce Adinin arzusuna uygun olarak herkes Şeyh Sahr Ebu'l-Berekat'a bağlanır. Artık herkes onu, Şeyh Adi'nin halefi olarak görür⁴⁴.

Sahr, uzun müddet tarikatının kaderini elinde tutmuş o da Adi gibi bidate ve aşırı doktrinlere düşman olarak Sünni çizgide kalmıştır. Böylece onun zamanında da LALEŞ dinî merkez olma karakterini korumuştur⁴⁵. Şeyh Adi'nin yeğeni Ebu'l-Berekat'tan sonra tarikatı oğlu Adi b. Ebu'l-Berekat yönetmeye başlamıştır. Bu da seleflerinin yolundan ayrılmamış ve Sünni ekole bağlı kalmıştır. Onun Sünni istikametinden İbn Teymiyye bahseder⁴⁶. Adi b. Ebu'l-Berekat'ın Moğol istilası altında ölmesi sonucu onun yerine büyük oğlu Hasan b. Adi Şemseddin geçmiş ve tarikatın sorumluluğunu üstlenmiştir. Hasan'ın kişiliği kendinden bahseden tarihçiler tarafından çok münakaşa edilmiştir. Bazı tarihçilere göre Hasan, koyu dindarlıkla, diğer bazılarına göre ise, sadece ihtiraslarını tatmin için çalışan bir kişidir... Ahmed Teymur'un İbn Tulun'a attığı bir derleme⁴⁷ onun altı yıl boyunca dünyadan el etek çektiğini söyler. O, bu müddet zarfında "Kitabu'l-Cilve li Erbab'l-Halve" isimli kitabını telif etmiştir⁴⁸. Yine bazı kaynaklar, Hasan'dan isimsiz bir risalenin intikal ettiğini ve Frank'ın onun da analizini yaptığını belirtir⁴⁹. Bu risale, Adi'nin fikirlerine tamamen uygun, tasavvufi bir risaledir. Şeyh Hasan, risalenin ilk sahifelerinde şeyh ile mürit arasındaki birlikten bahseder ve eserinin devamında sahte suflere şiddetle çatar. Hasan, risalesini, oruca, namaza ve uzlete davetle bitirir⁵⁰.

Bütün bunlara rağmen o, gittikçe tehditkâr hale gelen aşırılığa; selefleri gibi aynı enerji ile muhalefet etmemiştir. İbn Teymiyye bu konuda şöyle der: "Adeviler onun zamanında hatalarını anlamışlardı. İbn Şakir'in bir rivayetine göre, eğer Şeyh Hasan, bizzat kendisi sapık olmasaydı, hiç olmasa

⁴⁴ A.g.e. S. 215.

⁴⁵ R. Lescot, P. 33; A. Azzavî, P. 42-45.

⁴⁶ R. Lescot, P. 34.

⁴⁷ A. Teymur, el-Yezidiyye, S. 20.

⁴⁸ Bu kitap, modern Yezidilere atfedilen "Kitabu'l-Cilve" değildir. Bunun metni sadece birkaç sahifeyi ihtiva eder. Onun redaksiyonu da çok gerilere gitmez. Böylece bu kitap, kutsal olduğu ileri sürülen kitabın muhtevasına hiç uymamaktadır (Krş. R. Lescot, P. 34).

⁴⁹ Frank, Cheikh Adi, P. 46-50.

⁵⁰ R. Lescot, P. 35.

müritlerinin aşırı eğilimlerini ılımlaştırmaya meylederdi ⁵¹. Onun coşkun müritleri vardı. Şeyh Şemseddin ez-Zehebî derki: “onunla Şeyh Adi arasındaki mesafe, başla ayak arasındaki mesafe kadardır” Adeviler, ona karşı aşırı gitmişlerdir. Mesela bir gün bir vaiz gelir. Öyle konuşur ki Şeyh Hasan bayılır ve şuurunu kaybeder. Müritler vaizin üzerine atılır ve onu boğazlarlar. Hasan kendine gelir ve yapısını görür. “Bu nedir der?” Müritler, “Bu köpektir. Şeyhimizi nasıl ağlatabilir” derler. Bunun üzerine Şeyh Hasan hiç bir şey demez. Durumunu korumak için, olup bitenlere karşı saygılıdır ⁵².

Müritleri içindeki bu gulüvv hareketine karşı Hasan’ın toleranslı tavrı, onun politik fikirlerinden ileri geliyordu. Hatta bu konuda Ebu’l-Firas Ubeydullah daha da ileri gider, Adeviyye’nin şeyhini bu gulüvvü açıkça yaymakla itham eder ⁵³. Azzavi’nin ve Lescot’un bu görüşlerine Jaques Jarry’de katılır. Böylece Hasan b. Adi’den itibaren Adeviyye’nin ifrata kaydığını ve Sünnilikten uzaklaştığını belirtir.

İşte Adeviyye Şeyhi Hasan’ın bu tutumu ve tarikat içindeki gulüvv hareketine olan kayıtsızlığından endişe eden Musul Atabeği Lu’lu Bedreddin, putperest bir hareketin yeniden sahneye çıkmasından korkarak Şeyh Adi’nin kemiklerini kabrinden çıkartarak dağıtmış ve Hasanda 1254-1255 yıllarında idam edilmiştir ⁵⁴.

Adeviyye hareketine karşı yapılan böyle bir baskı, onları yola getirmek yerine, fikirlerini silahla savunmaya sevketmiş ve İslami kökenli bir gulüvv hareketi gittikçe çığırından çıkmış ve yeni bir din olarak görünmeye başlamıştır ⁵⁵.

Adeviyye’nin müessisi olan şeyh Adi b. Müsafir’den itibaren dördüncü şeyh olan Şeyh Hasan b. Adi Şemseddin’in ölümünden sonra, Adevilerin oldukça şüpheli temayüllere sahip olduklarını Şeyhu’l-İslâm İbn Teymiyye (1263-1328) ve Ebu’l-Firas Ubeydullah açıklamışlar ve onları Ortodoks İslam çizgisine çekmek için gayret göstermişlerdir. Bu vesile ile İbn Teymiyye, “Risaletü’l-Adeviyye”yi yazmıştır ⁵⁶. Aslında tasavvufi hareketlere karşı hassas olan İbn Teymiyye bu risalesinde Adeviyye’nin XIII.

⁵¹ A. Teymur, S. 19; R. Lescot, P. 36; İbn Teymiyye, Risale, Kahire, 1323, 1, P. 262-317.

⁵² A. Azzavi, S. 81-82; R. Lescot, P. 36.

⁵³ Jaques Jarry, Annales, VII, P. 7.

⁵⁴ R. Lescot, P. 36; Jaques Jarry, Annales...VII. P. 7.

⁵⁵ R. Lescot, P. 37.

⁵⁶ İbn Teymiyye, Mecmuatu’r-Resail, 1, 262-317.

yüzyıl içinde bulunduğu durumu dile getirmektedir. Yazar aynı konuya, “Minhacu’s-Sünnet” isimli eserinde⁵⁷ yeniden döner. Fakat risalesindeki fikirleri aynen burada da tekrar eder. Ebu’l-Firas Ubeydullah ise, “Kitabu’r-Redd ala’r-Rafida ve’l-Yezidiyye Muhalifin li’l-Milleti’l-İslâmiyye”yi⁵⁸ yazar.

İşte Yezidiliğin evrimini bu iki risalenin sunduğu bilgiler ışığında takip edeceğiz. Hakkari bölgesindeki Yezidilerin belli başlı inançları, Yezid’in imametine inanmalarıydı. Hatta bazıları Yezid’i, peygamber olarak görüyorlardı⁵⁹. Ebu’l-Firas, bu gulatı şu ifadelerle belirtir: “Bu cahiller, Yezid’i azizleştirmeye ve onu övmeye başlamışlardı. Hatta şöyle şöyle demişlerdir: Yezid’i sevmeyenlerin canı ve malı bize caizdir. Biz başka Müslümanların arkasında ibadet etmeyiz.”⁶⁰ İbn Teymiyye de aynı sitemleri Adevilere yaptıktan sonra, şu sonuca varır: “İslam hukukçularına göre Yezid sadece bir kraldır. Onu ne aziz yapmak ne de lanetlemek doğru değildir.”⁶¹.

Adeviler, ilk parlak zaferlerden sonra, Şeyh Adi’ye ve onun haleflerine karşı gösterdikleri saygıyı, Yezid’e söylediklerine ilave etmişlerdir⁶². Şeyh Adi b. Müsafir’in, Adeviyye hareketini Sünni çizgide tutma gayretlerine rağmen; ölümünden sonra onun faziletleri abartılmış ve kerametleri dilden dile dolaşmıştır. Kısa zaman sonra taraftarları onu en büyük veli olarak tanımışlardır⁶³.

XII ve XIII. yüzyıllarda tarikat mensuplarından biri tarafından kaleme alınan “Kitabu’l-Menakıbi’ş-Şeyh Adi b. Müsafir”⁶⁴ Şeyh Adi’nin söylemediği şeyleri nakleder. Aslında bu nakiller, tarikat mensuplarının halet-i ruhiyelerini gösterir. Bu nakillerden biri şöyledir: “Şeyh Adi’nin tekkesine yapılan bir ziyaret, Mekke’ye yapılan Hac’dan daha iyidir.” Şüphesiz menakıplardaki bu ifadeyi, şifahi geleneğin kat kat geçmesi mümkündür⁶⁵. Yukarıda da belirttiğimiz gibi tamamen Sünni İslam

⁵⁷ İbn Teymiyye, Minhacu’s-Sünneti’n-Nebeviyye, Kahire, Tarihsiz, 11, 237 vd.

⁵⁸ Ebu’l-Firas bu risaleyi 725 H. de (1325) kaleme almıştır. Bu risale, hâlâ neşredilememiştir. Bu konudaki bilgileri, A. Azzavî’nin verdiği kısa tahlillerden alıyoruz. (Krş. A. Azzavî, S. 81-83).

⁵⁹ İbn Teymiyye, Minhac, 11, 246.

⁶⁰ A. Azzavî, S. 82.

⁶¹ İbn Teymiyye, er-Risale, S. 302.

⁶² R. Lescot, P. 39.

⁶³ R. Lescot, P. 39.

⁶⁴ R. Frank, Scheikh Adi, P. 82-83.

⁶⁵ R. Lescot, P. 39.

çizgisinde olan Şeyh Adi b. Müsafir, hayatı boyunca hem kendisini hem de taraftarlarını bu çizgiden dışarı çıkarmamıştır. Bu konu üzerinde özellikle İbn Teymiyye çok durur⁶⁶.

Yine Frank tarafından 1911 de neşredilen Şeyh Adi'nin bir kaç yazısı da aynı görüşleri teyid eder⁶⁷. Mesela Şeyh Adi'ye nisbet edilen sözlerden birkaçını şöylece sıralayabiliriz:

- I — Amelsiz sözden memnun olan kişi, Allah'dan uzaktır.
- II — Fıkıhsız dindarlıktan memnun olan kişi, dinden çıkmıştır.
- III — Allah korkusu olmadan fıkıhla yetinen, Allah'la alay etmiştir.
- IV — Vazifesini yapan kişi, kurtulmuştur⁶⁸.

Bu Sünni İslam çizgisindeki Adeviyye'ye dayanarak İbn Teymiyye, Yezidi kültü ile Adi ailesinin konu olduğu kült arasında net bir bağlantı kurar. Bu bağlantıyı şöyle dile getirir: “Onlar, Hasan b. Adi'nin bir veli olduğunu naklederler. Şeyh Hasan döneminde, buna çok ilaveler yapılmıştır. Çünkü Şeyh Adi'nin öğretisi tam olarak İslamdı ve hiçbir bidatı kabul etmiyordu⁶⁹.”

İşte dördüncü şeyh olan Şeyh Hasan'dan itibaren Sünni İslam çizgisinden ayrılmaya yüz tutan bu Adeviyye hareketi, gittikçe efsanelerle ve muhtelif kültürlerin kalıntılarıyla syncretik bir şekle bürünmüş olarak gelişmiştir. Neticede bazıları Şeyh Adi'yi ilahlaştırırken, diğer bazıları da Şeyh Adi'yi ve haleflerini bedenleşmiş melek olarak görmeye başlamışlardır⁷⁰.

Şeyh Adi'nin üçüncü halefi, yeğeninin oğlu Tac el-Arifin Şemseddin Ebu Muhammed Hasan'ın, Muhiddin Arabi (1165-1240) ile ilişki kurduğu⁷¹ ve böylece bazı fikirlere de sahip olduğu da söylenmektedir⁷². İşte Şeyh Adi'ye karşı yapılan aşırı kültlerin, onun zamanında oluştuğu

⁶⁶ İbn Teymiyye, er-Risale, S. 300; Krş. Jaques Jarry, Annales.. VII, 7; R. Lescot, P. 39; Thomas Bois, Les Yezidis, P. 210.

⁶⁷ R. Frank, Scheikh Adi, P. 82-83; R. Lescot, P. 39; A. Azzavı, S. 34-38; Damlooji, el-Yezidiyye, Musul, 1949, S. 78-80.

⁶⁸ Krş. Thomas Bois, Les Yezidis, P. 210.

⁶⁹ İbn Teymiyye, er-Risale, S. 300.

⁷⁰ R. Lescot, P. 41.

⁷¹ Thomas Bois, P. 212.

⁷² Thomas Bois, P. 213.

konusunda hemen hemen kaynaklar müttefikdir ⁷³. Hatta Şeyh Adi'ye yazılan ilahinin de sorumlusu odur. O, başka şiirler de yazmıştır ⁷⁴.

İşte İbn Teymiyye, onları Kur'an yoluna davet etmiş ve bu yolda irşatlarda bulunmuştur. Bunun için o, "sefahatla ruhunuzu öldürmeyiniz. İslâm'ın beş şartını yerine getiriniz. Hıristiyanları ve Yahudileri taklid etmeyiniz der. Allah'ın izin verdiği şeyleri niçin kendinize yasaklıyorsunuz? Hz. Peygamberin arkadaşları arasında ayırım niye? Hz. Ali ile şeyh Adi b. Müsafiri ölçüsüz bir şekilde yüceltmek niye? Allah'tan başka tanrı yoktur. Şeyhlerinizin mezarlarını ziyaretini kaldırın. Sadece Kur'an'ı kabul edin" ⁷⁵ diyerek İbn Teymiyye, doğru yoldan sapan Adevileri İslamî çizgiye çağırır.

Şeyh Adi'nin sade İslam çizgisinden gittikçe sapan Adeviyye hareketi, siyasi olayların da etkisi ile her geçen gün kompleks hale gelmiş ve içinde çeşitli inanç ve kültürlerin birleştiği bir dini syncretizm ortaya çıkmıştır. Bugün Yezidi doktrinindeki tutarsızlıklar büyük ölçüde bu syncretizm hareketine dayanır.

Yezidiler üzerinde ciddi araştırma yapan tüm araştırmacılar, Yezidilik hareketinin temelini, Şeyh Adi b. Müsafir'in Adeviyye tarikatının teşkil ettiğini ve Yezidilerin bunların bir devamı olduğunu kabul etmişlerdir ⁷⁶. Bugün Adevilerin XX. yüzyıldaki soyları XIII. yüzyıl Adevilerinden daha çok Yezidi doktrinindeki çelişkilerden endişe etmişler bunun için de kültürlerini göstermek için uyguladıkları pratikler, onlara dogmalardan daha önemli gelmiştir ⁷⁷.

Yezidi cemaatindeki velilerin mezarlarını ziyaret ve orada icra edilen seremoniler, Yezidilere çabucak İslamî vazifeleri unutturmuştur. İşte İbn Teymiyye'nin nasihatlarının bu ölçüler içinde daha da anlamlı yanı ortaya çıkıyor. Fakat bu çeşit nasihatlar, Adevi gulüvvünün önüne geçememiştir. Artık bu inancın salikleri, Hac için Mekke'ye değil; Hakkari bölgesinde Şeyh Adi'nin mezarının bulunduğu LALEŞ'e geliyorlardı ⁷⁸. İbn Teymiyye'nin

⁷³ Thomas Bois, P. 213.

⁷⁴ Thomas Bois, P. 213.

⁷⁵ İbn Teymiyye'nin yazdığı için krş. Teymur, S. 44-45; A. Azzavî, S. 16-17; Damlooji, S. 422-427.

⁷⁶ Bu konudaki araştırmalar için Bk. A. Teymur, el-Yezidiyye, Kahire, 1347; A. Azzavî, Tarihü'l-Yezidiyye, Bağdat, 1935; R. Frank, Scheikh Adi, Berlin, 1911; R. Lescot, Enquete Sur les Yezidis, Beyrut, 1975; Thomas Bois, Les Yezidis, Beyrut, 1961; Jaques Jarry, La Yezidiyya, Kahire, 1967; Nuri Beg, Abede-i İblis, İst. 1328.

⁷⁷ R. Lescot, P. 41.

⁷⁸ Thomas Bois P. 193; R. Lescot, P. 41.

risalesinde dikkatimizi çeken bir başka yön ise, Yezid'e karşı her hangi bir telmihte bulunulmamasıdır. Öyle anlaşılıyor ki Yezidilerde Yezid'e karşı gösterilen saygı; Şeyh Adi'ye gösterilen saygı tarafından gölgelenmiştir. Böylece Yezid, uzun müddet Yezidiliğin belli başlı saygı unsuru olduktan sonra, Yezidi panteonunda ikinci plana düşmüştür⁷⁹. Böylece, taraftarları için efsanevi bir varlıktan başka bir şey olmayan Yezid'in hatırası, hissedilmeden silinmiş; buna karşın, LALEŞ vadisindeki beyaz kubbeli türbeler, cemaatin ilk şeflerinin hatırasını halkın vicdanında yaşatmıştır⁸⁰.

Yezidiliğin temeli ve esası hakkında bilgi veren İbn Teymiyye ve Ebu'l-Firas Ubeydullah'ın, XIII. asrın sonlarında Yezidi doktrinin yapıcı birçok unsuru bünyesinde topladığını göstermektedir. Mesela Ebu'l-Firas Ubeydullah'ın Yezidiliğe reddiye olarak kaleme aldığı "Kitabu'r-Redd ala'r-Rafida ve'l-Yezidiyye" isimli eserinde Yezidiliğin daha sonra temel inançlarından biri olacak olan "Şeytana Tapma" iddiasına yer verilmez. Böylece bu inancın daha sonra ortaya çıkmış olması ihtimali belirmektedir⁸¹.

Yezid'in imametinin, Şeyh Adi'nin krallığının, Şeytanın saygınlığının yanında, Yezidi doktrinin teşekkülünde hurafenin oynadığı rolü de ihmal etmemek gerekir. İşte bu hurafe perestlik, Hakkari dağlarında yaşayan insanlara sathi İslam cilasını kaybettirmeye yardım edecektir⁸².

Şüphesiz Yezidiliğin ilkel dönemden aktüel duruma geçişini detaylı bir şekilde takip oldukça zordur. Bu konuda sahip olduğumuz tek belgenin ise ne zaman yazıldığı belli değildir. Bu belge, Molla Salih'in bir risalesidir. Bu risale, Rescher tarafından 1936'da İstanbul'da neşredilmiştir⁸³. Bu yazmaya göre "Yezidi cemaati üç guruba ayrılmıştır. Birinci grup şeyh Adi'nin tanrılığine inanır. İkinci grup, kadir-i mutlak gücün Allah ile Şeyh Adi arasında taksim edildiğini kabul eder. Üçüncü grup ise, Şeyh Adi'nin, Allah'ın her yerde hazır ve nazır bir vekili olduğunu kabul eder⁸⁴." Suriye

⁷⁹ R. Lescot, P. 42.

⁸⁰ R. Lescot, P. 42.

⁸¹ R. Lescot, P. 43.

⁸² B. Nikitine, Superstition des Chalde'ens du Plateau d'Ourmia: Revue d'Etnographie, 1923.

⁸³ Krş. R. Rescher, Orientalische Miszelleu, İst. 1936, 11. P. 30-37.

⁸⁴ R. Rescher, 11. P. 30-37.

grubunun şeyhi olan Cemil Axa ise, H. 921 (1515-1516) Dunbeli kabilesinden biri tarafından yazılmış bir yazmaya sahiptir. Bu yazma, bir çok Kur'an ayetiyle başlar, Şeyh Adi'nin şecerelerini ihtiva eder ve Şeyh Adi'nin müritlerinin listesini verir⁸⁵.

Bütün bunlara rağmen Yezidiliğin XVI. asrın başına kadar saf karakterini muhafaza ettiğini söyleyenlerde vardır⁸⁶. Fakat bunun yanında Yezidiliğin kökenini İslam dışında arayanlar da eksik olmamıştır. Özellikle Jaques Jarry'nin savunduğu bu görüşe göre, Yezidiler VI. yüzyılda İran'dan kovulan ve Bizans topraklarına yerleşen Mazdeklerin bir devamıdır⁸⁷. Bu Mazdek itizalinin, Jüstinen zamanında Kuzey Suriye'ye yerleştiğini kaynaklar belirtir⁸⁸. Barhebraeus'un yazmasının kenarında (s. 215) şöyle bir ifade vardır: "Hos puto esse schemschanaie. Talis erat eorum antiquem usus qui apud eos hodie in desuetudinem abiit"⁸⁹. İşte bu sahife kenarındaki nota dayanarak Lemmens, Cebel Sim'an'daki Yezidilerin Suriyeli Mazdeklerin torunlarından başkası olmadığını söylemiştir⁹⁰. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Thomas Bois bu görüşe katılmaz. Fakat Thomas Bois ile Jaques Jarry'nin görüşlerinin belkide tek birleştiği nokta, Yezidi hareketinin kökeninde bir philo Emevi (ommeyade) unsurun bulunmuş olmasıdır⁹¹. Yezidiliğin kökenini, Mazdekizmin heretique bir hareketine bağlayan görüş; Yezidilikteki İslamî unsurları nasıl izah edecektir? İşte bu soruyu bizzat Jaques Jarry sorar ve şöyle cevap verir: "Bu iki dini unsurun kombinezonunun nasıl olduğunu kolayca izah edebiliriz. Mervan soyundan gelen Şeyh Adi Hz. Ali'ye düşmandı. Hakkari bölgesine çekilmişti. Orada gulüvv dozajlı İslamı, Mazdek kökenli yerlilere empoze etmişti. Fakat çok hızlı bir şekilde Mazdekizmin eski geleneği üste çıkmıştı. Böylece, Şeyh Adi ve haleflerinin sufizminin aşırı temayülleriyle kolaylaşmış bir syncretizm, iki inanç arasında gerçekleşmiş oldu. İşte bugünkü Yezidilik, İslam ve Mazdek gnosizminin bir meyvesidir⁹². Bu görüşü savunanlar,

⁸⁵ R. Lescot, P. 44.

⁸⁶ R. Lescot, P. 44.

⁸⁷ Jaques Jarry'nin bu görüşleri için Bk. Jaques Jarry, *Hérésies et Factions Dans l'Empire Byzantine du IVe au VIIe Siecle*, Caire, 1968, P. 341; Jaques Jarry, *La Yezidiyya*, VII. Cilt.

⁸⁸ Jaques Jarry, *Hérésie et Factions*, P. 340.

⁸⁹ Barhebraeus, "Chronicon Syriacum" ed. P. Bedjan, P. 420; Jaques Jarry, P. 341'den naklen.

⁹⁰ Lammens, *Mélanges de la Faculté Orientale*, Beyrut, 1906, P. 366-394.

⁹¹ Jaques Jarry, *La Yezidiyya*, VII, P. 4; R. Lescot, P. 22.

⁹² Jaques Jarry, *La Yezidiyya*, VII, P. 5.

tezlerini şöyle ortaya korlar: Ramicho⁹³ ve Barhebraus⁹⁴ tarafından zikredilen Tayrahitesler bu problemin anahtarını teşkil ederler. Guidi ve Furlani "RIVISTA DEGLI STUDI ORIENTALI" dergisinde, gulat (müfrit) noktasındaki Yezidilerin İslamdan uzaklaştıklarını ve Sünni Müslümanların gözünde heretique duruma düştüklerini söylemektedirler⁹⁵. Burada hemen işaret edelimki, Guidi makalesinde Yezidiliğin başlangıç tarihini iyi bir şekilde aydınlatmıştır. Ona göre, Adi b. Müsafir 1161 tarihine doğru vefat etmiştir. Oysa 1198'de ISCHO SABRA manastırı faaliyeteydi. Manastır rahiplerinin katliamı olayı ise 1219-1220 tarihlerinde vuku bulmuştu. Bu durumda eğer manastır 1198'de hâlâ faaliyeteyse, bu katliamın faili, 1161'de ölen Adi b. Müsafir olamaz. Belki burada söz konusu olan Adi b. Müsafir'in küçük yeğeni Adi b. Ebi'l-Berekat Ebu'l-Mefahir'dir⁹⁶. Bu durumda Ramicho, Adi'nin kâh bir Müslüman, kâh Yezidi olduğunu söylerken, Guidi ise Adi'nin küçük yeğenin devrinden itibaren artık İslam ve Yezidilik iki ayrı inanç olarak telakki edildiğini kabul ediyordu. Hatta Guidi daha da ileri giderek Ramicho'nun bahsettiği Tayrahites teriminin Yezidi kelimesinin sinonimi olduğunu söyler⁹⁷. Gerçekten Ramicho'nun metni incelendiğinde onun Adi'nin salıklarından ve Yezidilerden bahsettiği görülür. Ancak her iki metinden de, Yezidilerin Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Tayrahitesler ne idi? LA REVUE de L'ORIENT CHRETIEN" ise Tayrahiteslerin de Müslüman olduğunu ileri sürerek şöyle der: "Müslüman olan Adi'nin adamlarını saymazsak, Yezidilerin sayısı 650 çadırdı. Tayrahitesler ise 1000 den fazla çadıra sahipti⁹⁸. Fakat Süryanice metin incelendiğinde şöyle bir anlam çıkmaktadır: Onların sayısı 650 çadır civarındaydı. Müslüman olan Adi'nin adamlarından başka Tayrahitesler 1000 çadır oluşturuyordu."⁹⁹ Bu metne göre Tayrahitesler henüz Müslüman değillerdir. J. Jarry'nin

⁹³ Ramicho, Beit-Abé manastırının rahibidir. Bunun Guidi tarafından neşredilen bir yazması vardır. (Bk. "Document inédit du XVe Siècle, Sur le Couvent Nestorien de Maryouhanan et d'Icho' Sabran et les Yezidis") Bu konuda Bk. Jaques Jarry, La Yezidiyya, P. 5.

⁹⁴ Barhebraeus, "Chronicon Syriacum" Jean-Baptiste Abbeloos et Thomas Joseph, Lamy, Louvain, 1872.

⁹⁵ R.S.O. XIII, G. Furlani, "Sur Yezidi" P. 97-132; M. Guidi, Origine dei Yezidi e Storia, P. 266-300; M. Guidi, "Nuove Ricerche Sui Yazidi", P. 337-427.

⁹⁶ Jaques Jarry, La Yezidiyya, P. 5.

⁹⁷ Jaques Jarry, P. 6.

⁹⁸ La Revue de l'Orient Chrétien, XX, P. 188-189.

⁹⁹ Revue de l'Orient Chrétien, XX, P. 177.

dayandığı bu metin, Barhebraeus'un Araplardan bahseden bir metni tarafından da doğrulanmıştır. Bu metne göre, Tayrahitesler, İslamı kabul etmemişler bilakis putperestliği ve Zerdüşti dinini tatbika devam etmişlerdir. Üstelik Müslümanlarla Tayrahiteslerin arasında öldürücü bir düşmanlıkta mevcuttu ¹⁰⁰. Yine Jaques Jarry, Şeyh Adi b. Müsafir'in, birtakım Yezidi-Tayrahitesleri nisbeten Ortodoks bir İslama getirmiş olduğunu da kabul etmez ¹⁰¹. Ona göre, 2. Adi döneminde (Şeyh Adi b. Müsafir'in küçük yeğeni) bir yanda Yezidiler diğer yanda Tayrahitesler vardır. Bu Tayrahitesler, Barhebraeus'a göre 1206 yılında hâlâ Zerdüşti idiler. Durum böyle olunca, 2. Adi dönemi olan 1198'de haydi haydi Zerdüşti olurlar ¹⁰². İşte bu Zerdüştiler, Jaques Jarry'ye göre, yukarda bahsettiğimiz, Zerdüştlüğün heretique bir mezhebinin saliklerinin torunlarıdır. Yine ona göre, bunların Barhebraeus'un yazmasının kenarında bahsettiği Şemsiyyelilerle alakası vardır. Çünkü bunların âdetleri, Mazdekilerin âdetlerini hatırlatmaktadır. İşte bu Mazdekçi karakterli Tayrahites-Şemsiyye ekolü, 2. Adi zamanında İslamı kabul etmişler ve fakat ecdad geleneklerini terk edememişlerdir ¹⁰³.

Böylece burada Thomas Bois ile Jaques Jarry'nin ileri sürdüğü fikirleri belli bir senteze ulaştırmak mümkündür. Yani bugünkü Yezidilerin politik bir kökeni vardır. Bu onların Emevî taraftarı oluşlarıdır. Emevî halifesi Yezid'e bağlı kalan bu siyasi grup, varlıklarını devam ettirmişler, ancak Abbasi hanedanlığı iktidarı ele geçince pasifizmi tercih ederek dağlık bölgelere yerleşmişlerdir. Başlangıçta tamamen Ortodoks İslam çizgisinde olan bu hareket, Emevî olma politik vechesinin yanında İslam dışı hiçbir düşüncüyü bünyesinde taşımamaktadır. Şeyh Adi'nin aralarına girmesiyle zaten İslamî çizgide olan cemaat, Sufizme doğru kaymıştır. Bir çok tarikatta olduğu gibi, hareket, başlangıçtaki safiyetini kısa zamanda kaybetmiş, cahil şeyhlerin ve müritlerin elinde Adeviyye hareketi, İslam dışı birçok unsuru bünyesine alarak yaşamaya devam etmiştir. Hareketin çıkışından çıkma zamanı olarak gösterilen Hasan b. Adi (Adi b. Ebi'l-Berekat Ebu'l-Mefahirin oğlu) dönemi Adeviyye'nin en parlak dönemidir. Bu dönemde bir çok insan gurubu bu harekete girmiştir. İşte 2. Adi döneminde bu harekete katılan Ramicho'nun ve Barhebraeus'un Tayrahitesleri de Yezidi harekette yerlerini almışlardır. 2. Adi'den sonra gittikçe gerçekleşmeye başlayan

¹⁰⁰ Barhebraeus, "Chronicon Syriacum" ed. P. Bedjan, P. 420.

¹⁰¹ Jaques Jarry, VII, P. 6.

¹⁰² Jaques Jarry, VII, P. 6.

¹⁰³ Jaques Jarry, VII, P. 7.

dinler syncretizmi ise bu günkü çağdaş Yezidiliğin teşekkülünü hazırlamıştır. Çünkü aktüel Yezidilik, sadece Mazdekçi Tayrahiteslerin değil Yahudiliğin, Hıristiyanlığın, İslamın, diğer kültürlerin ve hurafenin izlerini taşımaktadır. Bu izlere yeri geldikçe işaret edilecektir.

YEZİDİLİKTE ALLAH VE MELEKLER

Yezidilerin Allah inançları çok net hatlarla ortaya konmuş değildir. Fakat yine de Yezidiler, kadir-i mutlak bir tanrıya inanırlar. Onlar, bu yönleriyle monoteist bir karakter taşırlar. Yezidilerin inandığı Allah, sonsuz şekilde iyidir. Bu Allah inancı, Epikürcü tanrılara benzer. Allah, dünya işleriyle uzaktan ilgilidir. Allah kudretini, kendisine yardım eden meleklerle gösterir¹⁰⁴. Monoteist, bir karakter taşıyan Yezidilerin Allah inancı, Yezidilerin gerçekleştirdikleri inançlar syncretizmi ile zaman zaman kompleks bir durum arzeder. Özellikle yaradılış efsanesi, cennet, Adem ve Havva, İblis konularındaki çok zengin Yezidi muhayyilesi bu monoteist karakterli Yezidi tanrısına bazen insan üstü bir kudret tevdi ederken; bazen de tamamen beşerî özellikler isnad etmektedir. Yezidi muhayyilesindeki Allah, dünyayı kendi kudretini ihsan ettiği yedi mekle yönetmektedir¹⁰⁵. Böylece bu yedi varlık, Tanrı-Melek şeklinde Yezidilerce kabul edilmiştir. Bu Tanrı-Melekları şöylece sıralayabiliriz:

- 1 — Melek Azazil (Tavus Melek)
- 2 — Melek Dardael
- 3 — Melek İsrafil
- 4 — Melek Mikail
- 5 — Melek Cebrail
- 6 — Melek Samuel
- 7 — Melek Nurael¹⁰⁶

Yezidi inancına göre bu Tanrı-Melekler, mezhebin emirleriyle bedenleşmiştir. Bu yedili şema böylece aynen muhafaza edilmiştir. Buna göre bu bedenleşme aşağıdaki şekilde meydana gelmiştir:

- 1 — Melek Azazil — Şeyh Adi
- 2 — Melek Dardael — Şeyh Hasan

¹⁰⁴ R. Lescot, P. 45.

¹⁰⁵ Jaques Jarry, VII, P. 9.

¹⁰⁶ Jaques Jarry, VII, P. 9.

- 3— Melek İsrail— Şeyh Şemseddin
- 4— Melek Mikail— Şeyh Ebubekir
- 5— Melek Cebrail— Şeyh Saceddin
- 6— Melek Samuel— Şeyh Sadreddin
- 7— Melek Nurael— Şeyh Fahreddin¹⁰⁷

Bu yedili Tanrı-Melek inancının çağdaş Yezidilikteki akisleri üzerinde bir anket yapan Lescot, yedi rakamı üzerinde her Yezidinin müttefik olduğunu, ancak her Yezidinin bu konudaki listeyi tam olarak ve aynı şekilde saymadıklarını belirtir¹⁰⁸. Onun verdiği listeye göre Sincarlı bir Yezidi olan Eli Wûsa bu listeyi şöyle sıralar:

- 1— Tavus Melek
- 2— Sultan Ezi
- 3— İsa
- 4— Azrail
- 5— Cebrail
- 6— Şeyh Şems
- 7— Şeyh Fahreddin¹⁰⁹

Aynı bölgeden Eli Kasımko da şöyle sıralar:

- 1— Tavus Melek
- 2— Ezi
- 3— Şeyh Hadi
- 4— Şeyh Şems
- 5— İsa¹¹⁰

Yine bir Suriyeli Yezidi şeyhi olan Eyyube Xelef, Lescot'ya şu listeyi verir:

- 1— Tavus Melek
- 2— Meme Şivan
- 3— Amadin
- 4— Sicadin

¹⁰⁷ Jaques Jarry, VII, P. 9.

¹⁰⁸ R. Lescot, P. 46.

¹⁰⁹ R. Lescot, P. 46.

¹¹⁰ R. Lescot, P. 46.

5 — Şeyh Evdelkadir

6 — Sultan Ezi¹¹¹

Görüldüğü gibi bu listeler üzerinde ittifak söz konusu değildir. Bazıları bu melekleri, İslamiyet'in takdim ettiği meleklerle aynı kabul ederler. İsmail Beg tarafından neşredilen listede ise Şê Şems Azrail'e, Şê Fahreddin Dardail'e, Amadin Mikaille, Sicadin Zarzaile, Sultan Ezi Nurael'e benzetilmiştir¹¹². Listelerde görüldüğü gibi bazı Yezidi meleklerinin Şeyh Adi'nin ilk halefleriyle dikkat çekici benzerlikleri dikkati çeker. Belkide Adeviler bir müddet dini liderlerinin melek olarak bedenleştiklerine inanmışlardır¹¹³.

Çağdaş Yezidiler hâlâ meleklerin periyodik olarak yere indiklerine ve insanlara yeni kanunlar verdiklerine inanırlar. Bu inanca göre "Her bin yılda bu yedi melekten biri, bu dünyayı düzeltmek için gelir. Yezidi toplumuna ve diğer mezheplere kutsal metinler ve birtakım hareket kaideleri vahyeder"¹¹⁴. Görevi biten melek cennete çıkar ve oradaki yerini alır. Böyle olan meleklerin çoğu bu dünyada nesiller bırakmışlardır. İşte Şex ailesini onların nesilleri oluşturur¹¹⁵. Ayrıca Yezidiler, belli başlı bir tanrının varlığını kabul ettikten başka mezhebin muhtelif şeyhlerinde bedenleşen ikinci derecede altı ilahın varlığını kabul ederler¹¹⁶. Bazende yukarıda görüldüğü gibi Tanrının dışında yedili bir sistem kabul ederler. Bu şekildeki inanç, Zerdüştlüğün,

Zoroastre-Ohrmazd

Medyomah-Aşvahişt

Viştasp-Şahrevar

Hutos-Spandarmat

Fraşostr-Hordat

Jamasp-Amurdar, şeklindeki inanç şekliyle alakalı görülmektedir¹¹⁷. Diğer bir yedili sistem ise, Zerdüş't ve çocukları tarafından meydana

¹¹¹ R. Lescot, P. 46.

¹¹² R. Lescot, P. 47.

¹¹³ R. Lescot, P. 47.

¹¹⁴ R. Lescot, P. 47.

¹¹⁵ Bu konuda fazla bilgi için Bk: Siouffi, Notice Sur le Cheikh Adi et sur la Secte des Yezidis'den, R. Lescot, P. 47. Dipnot. 6.

¹¹⁶ Jaques Jarry, P. 8.

¹¹⁷ Jaques Jarry, P. 8.

getirilmiştir. Zerdüşt'ün üç oğlu (Vahumana, Artvahiste, Sahrev) üç kızı ise (Spendarmata, Hordata, Amurdata)ya uygundur. Zerdüşt daima Ohramazd ile mukayese edilmiştir¹¹⁸.

MELEK TAVUS

Yezidilerin saygı gösterdikleri Tavus Melek'in tabiatı, çok nazik problemler ortaya koymaktadır¹¹⁹. Doğuda kaim olan kanaate göre Melek Tavus, Hıristiyanların ve Müslümanların inandıkları Şeytanla aynıdır. Lescot'ya göre, Yezidilerin Melek Tavus'a karşı yaptıkları kült, diğer insanların Yezidilere hakaretine neden olmaktadır¹²⁰. Bazı batılı yazarlar, bu "Şeytan kültü" içinde İran dualizminin izini bulduklarını sanmışlardır. Onlar, Yezidilerin; Şeytanın zararını önlemek için Kötülük Ruhu ile uzlaşmayı aradıkları için böyle bir kültün doğduğunu söylemişlerdir¹²¹. Oysa Yezidiler için Melek Tavus, meleklerin en güçlüsü ve en iyisidir. Bunun için onlar, ibadetlerini ona yaparlar. Bu durumda Yezidilikteki Şeytan kavramı, hilekâr, inkârcı, asi bir varlıktan ziyade iyilik unsuru ile mücehhez bir varlık olarak görülür.

Yezidilikte Şeytan, İblis gibi kelimelerin kullanılması yasaktır. Çünkü bu kelimeler, Müslümanlar tarafından Melek Tavus'a hakaret için kullanılmıştır. Yezidiler, Hz. Muhammed'den nefret etmektedirler. Çağdaş bir Yezidi olan Cemil Axa bu konuda şunu anlatmıştır: "Bir kelime vardı ki, onu biz hiç söylemezdik. İşte nedeni: Bir defa Muhammed, cennete çıkmıştı. Orada Allah'ı, Tavus Meleği ve diğer melekleri bir toplantıda bulmuştu. Hz. Muhammed'de toplantıda konuşmak ister. Fakat Melek Tavus ona müdahale eder ve onu yeryüzüne atar. Öfkeli bir şekilde doğrulan Muhammed, Melek Tavus'u 'Şeytan' diye çağırır? İşte o vakitten beri Müslümanlar onu bu isimle çağırır.¹²² Lescot'ya göre bu hikâye yerel kavgaları ilahi bir plana yerleştirdiği için dikkat çekicidir. Fakat yinede o, uzun zamandan beri, anahtarını unutulmuş bir bilimcenin sadece popüler bir çözümünü teşkil ettiği için önemlidir¹²³.

Şeytana Tavus Kuşu (un paon) şeklinin verilmesi, sadece Yezidi doktrinine ait bir husus değildir. Mande'en'ler, Dürziler, Tahtacılar da

¹¹⁸ Jaques Jarry, P. 8.

¹¹⁹ R. Lescot, P. 48.

¹²⁰ R. Lescot, P. 48.

¹²¹ R. Lescot, P. 48.

¹²² R. Lescot, P. 49.

¹²³ R. Lescot, P. 49.

Şeytanı "Tavus Kuşu" şeklinde düşünmektedirler¹²⁴. Yine İslam geleneğinde Şeytanla Tavus Kuşu arasında ilgiler kurulmuştur. Otantik İslam kaynaklarında bu konuda açık bir şey olmamasına rağmen, müfessirler Şeytanın cennete girmesi olayında önce tavus kuşuna başvurduğu; onun tereddüt etmesi üzerine yılanı baş vurduğu anlatılır. Aslında bu olayın kökeninin Tevrat'a dayalı bir İsrailiyat olduğunu ve bu konudaki Kur'an ayetlerinin bazı müfessirlerce bu istikamette yorumlandığını belirtmek isterim.

Yinede, Şeytanla Melek Tavus arasında bir yakınlık söz konusudur. Mushaf-ı Reş'in metinlerinden birinde Melek Tavus: l'Angepaon, Azazil olarak adlandırılmıştır¹²⁵. Bu olay kovulmadan önceki İblis'in durumunu hatırlatmaktadır. İşte bu konu üzerinde duran R. Lescot, Yezidilerin Şeytanın ilk fizyonomisini bozarak onu Allah'ın bir yardımcısı yapma nedenlerini araştırmak amacıyla, Ahmet Teymur ve Abbas Azzavi'nin sunduğu metinlere başvurur¹²⁶. Buna göre, Hicri V ve VI. asırlarda Müslüman mistikleri, Şeytanın lanetlenmesi problemi, kaygılandırmış ve İslami kader doktrini ile Şeytanın uğradığı cezanın nasıl uzlaşacağını kendi kendilerine sormuşlardır. Hatta aynı soruyu Şeyh Abdülkadir Geylani'de sormuş ve cevapsız bırakmıştır¹²⁷. Fakat Hallac gibi diğer bazı sufiler, İbn Arabi, Ahmed el-Gazali bu problemi çözmekte tereddüt göstermemişlerdir. Onlar, Şeytanın, Adem'in önünde secde etmeyişi, onun sadece Allah'a bağlı oluşuna bağlayacaklardır. Çünkü o, Allah'a aşırı muhabbet beslemektedir. Bundan dolayı da başkasının önünde secde etmemiştir. İşte bundan dolayı Ahmed el-Gazali Şeytanı, muvahhidlerin efendisi görür¹²⁸.

Lescot'ya göre, Şeyh Adi b. Müsafir ve müritleri, Şeytana karşı gösterilen bu muhabbet fikrini Bağdat'ta kazanmışlardır. Daha sonra da Hakkari dağlarında bu öğretinin propagandasını yapmışlardır. Fakat, bu öğretiyi kavramaktan uzak olan bu dağlık bölge sakinleri, bu öğretiyi deforme etmişlerdir¹²⁹. Şeytanın cezasının ebedi olmadığı kabul edildikten sonra affa nail olacak ve semavi hiyerarşideki yerini yeniden alacaktır. İşte

¹²⁴ R. Lescot, P. 50.

¹²⁵ R. Lescot, P. 51.

¹²⁶ A. Teymur, S. 45-48; A. Azzavi, S. 55-60; R. Lescot, P. 51.

¹²⁷ Abdülkadir el-Geylani, Futuhu'l-Gayb, Kahire, Tarihsiz, S. 49-50; L. Massignon, Les Yezidis du Mont Sindjar, Opera Minora, Beyrut, 1963, 11, P. 29.

¹²⁸ A. Teymur, S. 45-48; A. Azzavi, S. 55-60.

¹²⁹ R. Lescot, P. 53.

hatası böyle unutulmuş Melek Tavus, Lescot'ya göre atılması kolay bir adımdır¹³⁰.

Bu inançtan dolayı Melek Tavus, Yezidi doktrininde zamanla Allah'ın yardımcısı mevkiini almıştır. Fakat bu transformasyon çok yavaş olmuştur. Yezidiler hakkında sahip olduğumuz ilk belgeler, XII. yüzyılın tarihini taşımaktadır. Fakat XVI. yüzyılda kompozite edilen bir kitapta ilk defa Şeyh Adi'nin mensuplarının Şeytana karşı yaptıkları kültten bahsettiğini görüyoruz¹³¹. Öyleyse, böyle bir doktrinin katettiği menzilleri tanımak gerekecektir. Bunun için önce İsmail Beğ'in "el-Yezidiyye Kadimen ve Hadisen" isimli¹³² eserinde verdiği "Brîq el-Aşghar"dan bahsetmek gerekir¹³³. Bu yazma şöyle bir efsaneden bahseder: "Bu devirde babamız Brîq doğdu. İyilikleri nedeniyle bu, Brîq el-Aşghar diye tanınmıştır. Yedi yıl boyunca onun gözleri, burnu, elleri ve ayakları ona ızdırap vermiştir. Onun sarı bir vazosu vardı. Yedi yıl boyunca göz yaşları bu vazoya akmıştı. O, onu cehennem ateşine attığı zaman, cehennem ateşi sönmüştü. Artık insana işkence yapmayı cehennem bırakmıştı. Brîq el-Aşghar diğer dünya kardeşi için göz yaşları dökmüştü. Artık bundan sonra cehennem ateşi sönmük kalmıştı. Bunun için her Yezidin'in bir ahiret kardeşi olmalıdır¹³⁴".

Bu hikayenin hedefinin, cehennemin yok olması karşısında, Şeytana saygınlık kazandırmak olduğu söylenebilir¹³⁵. Çünkü bazı rivayetlere göre bu ahiret kardeşinin, Adem'in en kötüsü olarak Melek Tavus olduğunu söylemişlerdir¹³⁶.

Yine bu Melek Tavus doktrininin seyrini daha iyi anlayabilmek için bir de Yezidilerin kutsal kitabı olduğu söylenen Mushaf-ı Reş'e göre yaratılış tarihini vermeye çalışacağız. Bu efsane şöyle başlamaktadır: Allah¹³⁷, yedi günde yedi melek yarattı. Sonra, büyük bir inci biçimlendirdi. Onun merkezinde kırk bin yıl tek başına yaşadı. Bu devrenin sonunda inciyi kırdı. Onun parçaları yeri, göğü, denizi meydana getirdi. O zaman hayvanları,

¹³⁰ R. Lescot, P. 53.

¹³¹ Michel Febvre, Théâtre de la Turquie, Paris, 1682, P. 363-373.

¹³² İsmail Beğ, Çol, el-Yezidiyye Kadimen ve Hadisen, Beyrut, 1934.

¹³³ M. Zorayq, bu yazmayı "Brîq el-Aşghar" olarak okumuştur. R. Lescot ise "Brîq el-Aşfar" olarak okur.

¹³⁴ İsmail Beğ, S. 78.

¹³⁵ R. Lescot, P. 55.

¹³⁶ R. Lescot, P. 55.

¹³⁷ Mushaf-ı Reş'in naklettiği karışık efsanelerin çok güzel bir tahlilini, Th. Menzel'in, İslam Ansiklopedisi ekine yazdığı "Kitab-ı Celve" maddesinde bulabiliriz.

bitkileri, yeryüzü cennetini yarattı. Nihayet topraktan Adem'i yaratarak ona ruh verdi. Adem'i dünya cennetine koydu. Buğdaydan başka herşeyden yemeye izin verdi... Adem'in zamanı dolduğunda Melek Tavus Allah'a vardı; "Adem nasıl çoğalacak" dedi. Allah'da "Bu benim sana bıraktığım bir iştir." dedi. Orada Melek Tavus, Adem'e gider ve şöyle der: "Buğdaydan yedin mi?" Adem, "hayır" der. Melek Tavus, "ondan ye daha iyi bir halde olacaksın" der. Adem, ondan yiyince karnı şişer, Melek Tavus onu cenetten çıkarır. Onu terk ederek göğe çıkar. Adem karnından ızdırıp çeker. Hallaj denen bir kuş gönderirler. Ondan bir delik açar. Adem böylece ızdıraptan kurtulur¹³⁸.

Görüldüğü gibi Şeytan burada, Allah'ın yardımcısı durumundadır. Melek Tavus Adem'i, Allah'ın emri gereği işva etmiştir¹³⁹.

Diğer bir kısım efsaneler de Melek Tavus'a daha önemli roller atfeder. Bunlara göre, ilk insanı, toprak, su, ateşle biçimlendiren odur¹⁴⁰. Yine Yezidi geleneğine göre, Adem'e ruhu üfleyen Melek Tavus'dur¹⁴¹.

Yine burada belirtmek gerekir ki Yezidi inancının en canlı yönlerinden birini halk geleneği oluşturmaktadır. Buna göre, Melek Tavus'a olan inanç, halk ruhunda kristalleşmiştir. Bu inancı şöyle ifade edebiliriz¹⁴²: "Başlangıçta dünya tamamen denizle kaplıydı. Hiçbir insan yoktu. Allah'ın emriyle bir ağaç yükseldi. Kökleri yerin altına, dalları ise gökle e ulaşmıştı. Deniz devrinde Allah, bu ağacın üstündeydi (Bir kuş şeklinde). Melek Tavusda bir kuş şeklindeydi. Tüm dünyayı dolaşmış ve yorulmuştu. Tüneyebileceği bir yer yoktu. Bu ağaca doğru geldi. Allahda ona bir gaga vurdu. Melek Tavusda ağaca konamadı. Melek Tavus, onun yaratıcısı olduğunu bilmiyordu. Oradan uzaklaştı ve daha sonra Allah'la yeniden karşılaştı. Allah, ona kendini normal şekliyle takdim etmişti. O vakit Allah, Melek Tavus'a şöyle der: 'Dünyayı gezdin. Bir şey gördün mü?' Melek Tavus 'Hayır dünya tamamen deniz. Bir ağaç var. Bu ağacın üzerinde olan bir kuş, oraya tünemek için gittiğimde bana izin vermedi.' Bu defa Allah, ona 'Git, onun bir yaratıcı, senin ise bir yaratılan olduğunu söyle', der. Melek Tavus aynısını yapar. Bu defa Allah onu tünemeye bırakır.

¹³⁸ İsmail Beg, S. 102.

¹³⁹ R. Lescot, P. 56.

¹⁴⁰ el-Hasani, Abdurrezzak, es-Sabia, Sayda, Tarihsiz, S. 32.

¹⁴¹ R. Lescot, P. 57.

¹⁴² Melek Tavus hakkında verilen bu halk inancı, Sincar bölgesi Yezidilerinden Eli Wüsa tarafından R. Lescot'ya verilmiştir. R. Lescot, P. 57.

Daha sonra Allah, yakın ve uzak gökleri yaratır. Yerin altına balığı ve boğayı koyar. Böylece sallanan yer, istikrara kavuşur. Melek Tavus, dünyada kimsenin olmadığından şikayet eder. O vakit Allah, Melek Tavus'a dünyayı gezmesini söyler. O da dünyayı dolaşır ve bir kadın gördüğünü söyler. Melek Tavus, Allah'a 'Bu kadının erkeksiz bir şeye yaramadığını' söyler. O zaman Allah, bir erkek yaratır ve ismi Adem olur. Allah, Adem'i topraktan yaratmış ve ona ruh vermiştir. Bir gün Adem uyumuştur. Havva ona doğru yönelmiş ve ona karı olmuştur. Adem'den Havva, kırk kız, kırk erkek çocuğa hamile kalmıştı." ¹⁴³

Öncekilerden daha tabii olan bu efsane, Yezidilerin Melek Tavus'unun İslamın tasvir ettiği Şeytandan ayrıldığını ortaya koymaktadır ¹⁴⁴. Yezidilerin tapınma konusu olan Melek Tavus'unun (l'Ange-paon) Yunanlıların Theos (Dieu)undan başkası olmadığını, dolayısı ile Yezidilerin Şeytana değil, Melek Tavus şekli altında Allah'a taptıklarını söyleyenler de olmuştur ¹⁴⁵. Yine Yezidilerin Melek Tavus'unun, Allah'ın lanetine uğramadan önceki İslamdaki İblis ve Hıristiyanların Luciferi (ışık taşıyıcısı) ile aynı varlık olduğu da düşünülmüştür ¹⁴⁶.

Yezidi kozmogonisindeki Melek Tavus, Tanrının günahsız danışmanıdır. Rabbına karşı onu suçlu yapan ilgisizlik, onu geçici bir cezaya sevk etmiştir. O, insana zarar verme yerine, ona yardım etmeye çalışır. Çünkü insanın yaratılışında onun da payı vardır. Çağdaş Yezidilik, Şeytandan onun iğva edici rolünü kaldırarak yeryüzü cenneti mitini ve asli suçu reddeder. Fakat Yezidi salikleri, Şeytanın bu dünyada onları maruz bıraktığı işgalarını da kabul etmek zorundadırlar. Ancak bu, ilk ebeveynlerinin hatasının sonucu değildir. Böylece, hayatın pesimist anlayışı, onların trajik tarihi ile tam olarak uyumaktadır ¹⁴⁷.

Melek Tavus'dan sonra, Yezidi efsanesinde en önemli yeri Melek Sultan Ezi işgal eder. Ona verilen tüm sıfatlar, halife Yezid'i tanıtmaktadır. Böylece Yezid, tüm rivayetlerin kahramanı olmaktadır ¹⁴⁸.

¹⁴³ R. Lescot, P. 59.

¹⁴⁴ R. Lescot, P. 60.

¹⁴⁵ Thomas, Bois, Les Yezidis, P. 128.

¹⁴⁶ Thomas Bois, P. 205.

¹⁴⁷ R. Lescot, P. 60.

¹⁴⁸ R. Lescot, P. 60.

TENASUH AKİDESİ

Yezidi doktrinine göre, Şeytana aldırmayan Yezidiler, cehenneme de aldırmazlar. Bu dünyada işlenen fiiller, bu dünyada cezalandırılmaya veya mükafatlandırılmaya müsaittir. Buna göre her fert, yargı gününü beklerken sürekli enkarnasyon sırasında, dünyadaki fiillerinin mükafatını almaktadır. Yezidilerdeki bu inancı İsmail Beg, şöyle ifade eder: “Kötü insanlar, köpek, domuz, eşek, kısrak veya diğer hayvanlar şeklinde bedenleşirler. Belli bir müddet acı duyduktan sonra, yeniden insan bedenine sahip olurlar. Eğer ölen bir emir, bir vali, bir prens ise ve hayatında doğru hareket etmişse, tenasuh sayesinde yüksek bir düzeye yükselir. Ölen fakir bir adam ise ve doğrulukla hayat sürmüştü, o da bir dereceye kadar yükselir. Onun davranışları kötü ise, o da köpek, domuz gibi hayvan kılığına girer. Sonra sefil bir adam kılığında ve geçimini temin etmekte güçlük çeken biri kılığında görünür ve ona karşı hiç kimse merhamete gelmez. Eğer birinin iyilikleri ve kötülükleri eşit hale gelirse, o kişi öldükten sonra, koyun, keçi, ceylan şekline girer. Daha sonra insan şekline gelir. Bazıları yedi renk ve deriye kadar değişir”¹⁴⁹

YEZİDİLERİN KUTSAL KİTAPLARI

Yezidiliğe iki kutsal kitap atfedilir. Bu iki kitapda on iki sahifeyi geçmez. Bu kutsal kitaplar “Kitab-ı Celve” ve “Mushaf-ı Reş”tir. Bunlardan birincisi vahiy kitabı (Livre de la Révélation). Diğeri de siyah kitaptır (Bible Noire). Bu kitaplar XIX. asrın sonuna kadar meçhul kalmıştır. Ancak 1724'ten sonra Müslüman Şeyh, Abdullah el-Rabatkî, Yezidilerin 'Celve' adlı bir kitaba sahip olduklarını söylemiştir. Bu kitap, Şeyh Fahreddin olarak bilinen birine atfediliyordu. Daha sonra 1895'te E.G. Browne İngilizce bir çeviride bu yazıları, Avrupalı okuyuculara sunmuştur¹⁵⁰. Fakat bütün bunlar, Peder Anastase'ın sansasyonel keşfine kadar araştırmacıların kafasını karıştırmamıştır¹⁵¹. Bulunan bu iki Yezidi kutsal kitabının yazması üzerinde en ciddi çalışmayı Dr. Bittner yapmıştır¹⁵². Bu iki yazmada kullanılan dilin Şeyhan ve Sincar bölge halkının kullandığı mahalli dilin kullanılmadığı, daha ziyade Süleymaniyye

¹⁴⁹ Krş. İsmail Beg, S. 87-88.

¹⁵⁰ E. G. Browne, The Yazidis of Musul, dans O. Parry, Supra No: 13.

¹⁵¹ P. Anastase-Mare, La Decouverte Recente de deux livres Sacrés des Yezidis, Antropos, VI, 1911, P, 1-39.

¹⁵² M. Bitner, Die Heiden Heiligen Bücher der Yezider, Antropos, VI, 1911, P. 628-629.

bölgesindeki dilin hâkim olduğu ortaya konmuştur¹⁵³. Fakat yine de bu lehçenin kullanılması bir tarih tesbitine imkân vermemektedir. Mushaf-ı Reş'i XIV. yüzyıla kadar çıkararak Hasan el-Basri'ye atfetmek ise oldukça zor. Diğer yandan, Kitab-ı Celve'nin muharriri olduğu söylenen Şeyh Fahreddin kimdir? Böylece, sahte bir yazının karşısında olma ihtimalimiz artmaktadır. Çünkü böyle olaylar, dini alanlarda nadir değildir¹⁵⁴.

Diğer yandan her iki kutsal metinde birbirinden oldukça farklıdır. Bu farklılık, hem görünüm hem de muhteva yönünden dikkatimizi çekmektedir.

KİTAB-I CELVE¹⁵⁵ (VAHİY KİTABI):

Yezidilere isnad edilen bu kutsal kitap, bir mukaddime ve beş bölümden meydana gelmektedir. Önsözde Melek Tavus'un, tüm varlıkların ilki olduğu ve halkını Kitab-ı Celve vasıtası ile irşad etmek istediği belirtilir. O zaman Melek Tavus ilk insana hitap eder ve onun evrensel iktidarını ileri sürer. Kendine tabi olanları mükafatlandıracağını, diğerlerini cezalandıracağını bildirir. Tenasuha telmihte bulunur. Yezidi doktrinin sırrını, resmine tebcili, hizmetinde bulunanlara itaati hatırlatır. Bu konuda daha geniş bilgi için Kitab-ı Celve'nin tercümesini aşağıda sunuyoruz¹⁵⁶:

KİTAB-I CELVE:

MUKADDİME

- 1 — Bütün yaratıklardan önce var olan Melek Tavus'dur.
- 2 — Kavmini kötülüklerden ve boş hayallerden kurtarabilmek, diğer kavimlerden farklı kılmak ve yol göstermek için Abd-Tavus'u bu dünyaya gönderdi.
- 3 — Bu ilk defa sözlü olarak Kelam-ı Teslim ile olup daha sonra Celve (Cilve) olarak adlandırılan kitap vasıtasıyla vukubuldu. Bu kitabı Yezidilerin dışındakilerin, okuması yasaktır.

¹⁵³ Thomas Bois, Les Yezidis, P. 117.

¹⁵⁴ Thomas Bois, P. 117.

¹⁵⁵ Bunu Kitab-ı Cilve olarak da okuyanlar olmuştur. Krş. Dr. Mehmet Aydın, Yezidilerin İnanç Esasları, Ank. Üniv. İlahiyet Fak. Cilt, XXIII, 1978, S. 359-366.

¹⁵⁶ Tercüme G. Furlani, The Religion of the Yezidis, Bombay, 1940, P. 47-53'den yapılmıştır. Ayrıca bu konuda Bk: Dar. Fun. İlah. Fak. Mecmuası (Prof. A.A. Semaof'un, Bulletin de l'Université de l'Asie Centrale, Polloneme Satane u Penedne Aziatskh Kurdov-Yezidov, Tercüme, Türkiyat Enstitüsü Asistanı, Abdulkadir b.) 5. sene, 20 sayı, 1931, S. 140.

I. BÖLÜM

1 — Ben vardım, hâlâ varım ve sonsuza kadar idarem altındakilerin hepsinin işlerini ve teşebbüslerini tedbir altına alarak var olacağım.

2 — İhtiyaç anında benim himayemi dileyenlerin ve bana itimat edenlerin yanında hemen hazır olurum.

3 — Hiçbir yer benden yoksun değildir. Toplumun yetkisi dışında kalanların kötülük olarak adlandırdıkları bütün olaylarda ben varım. Çünkü bunlar onların isteklerine göre olmazlar.

4 — Her zaman bir hâkim vardır ve bu herşey benim vekaletimle olur. Dünyanın reisi her yüzyılda değişiktir, öyleki her bir reis, kendi çağında ve yerinde görevini icra eder.

5 — Kendi tabiatının kurallarını izlemesi için herkese izin veririm.

6 — Bana karşı gelen nadim ve müteessir olur.

7 — Diğer tanrılar benim işlerime karışmazlar ve neyin olabileceğine dair niyetlerimden beni alıkoyamazlar.

8 — Cemiyetin yetkisi dışındakilerin ellerindeki kitaplar gerçek değildir. Bizim tarafımızdan gönderilenler onları yazmadılar. Fakat hatalar yaptılar, isyan ettiler ve kitapları değiştirdiler. Bunun için bu kitapların her biri diğerini yararsız hale getiriyor ve feshediyor.

9 — Doğru ve yanlış, denendiğinde bilinir ve aşikâr olur.

10 — Verdiğim gözdağı, akdimi konuşanlar içindir. Belirli periyotlarda sır verdiğim becerikli yöneticilere kararına göre muhalefet ederim. Belirli şeylere izin verir ve zamanında gerekli işleri yasaklarım.

11 — Doktrinimi izleyenlere dosdoğru yol gösterir ve talimat veririm. Onlar benimle uyum içerisinde bulunmaktan sevinç ve zevk duyacaklardır.

II. BÖLÜM

1 — Bildiğim yöntemlerle insanı cezalandırır ve mükâfatlandırırım.

2 — Yeryüzünün üstündeki ve altındaki herşeyin yüceliği, benim kudretim içerisinde.

3 — İnsanların birbirleri ile kavga etmelerini arzu etmiyorum.

4 — Bana itaat edenlerin, bilhassa benim olanların kesinlikle iyiliklerini engellemiyorum.

5 — İşimi, isteklerime göre olanların ve seçtiklerimin ellerine havale ederim.

6— Bana sadık olanlara ve maksadıma boyun eğenlere her türlü şekilde kendimi gösteririm.

7— Ben, zamana ve şartlara göre verir, alır, fakir ve zengin yapar, mutlu ve mutsuz ederim.

8— Mukadder kıldıklarına mani olmaya çalışan yada işlerime karışmaya hakkı olan hiç kimse yoktur.

9— Bana karşı olanlara acılar ve dertler getiririm.

10— Benimle mutabık olanlar diğer insanlar gibi ölmezler.

11— Tarafımdan kararlaştırılan sürenin dışında; kimseye, bu dünyada ikamet için ihsanda bulunmam.

12— İsterse onu tekrar bu dünyaya ikinci yada üçüncü kez, olduğundan, farklı şekilde tenasuh yoluyla gönderirim.

III. BÖLÜM

1— Kitapsız yol gösteririm. Seçtiklerimi ve dostlarımı gizlice doğru yola sevkederim. Böylece doktrinim güçlük olmaksızın izlenir.

2— Kurallarına uymayanları, varlıkların durumuna ve zamanlara uygun olarak yalnız bu dünyada değil; diğer dünyalarda da cezalandırırım.

3— Bu çeşit insanlar, onlar için nasip kılınan durumları bilmezler ve bu sebepten çoğu zaman hataya düşerler.

4— Yeryüzündeki hayvanlar, göklerdeki kuşlar ve denizdeki balıkların hepsi elimde ve otoritem altındadır.

5— Yerin altında saklı olan defineler ve cevherler malumumdur. Ben onların bir kişiden diğerinin eline geçmesine sebep olurum.

6— Uygun zamanlarda mucizelerimi ve kerametlerimi isteyenlere ve kabul edenlere gösteririm.

7— Yolumdan sapanlara ve bana yabancı gelenlere zorluk ve muhalefet, onlara zarar getirir. Çünkü onlar, elimdeki güç ve zenginlikleri, onlara lâıyk bir insan soyundan seçtiğimi bilmezler.

8— Âlemlerin idaresi, yüzyılların devri ve onların idarecilerinin herbirinin değişimi uzak çağlardan beri tarafımdan düzenlenir.

IV. BÖLÜM

1— Hükmümü benden başka diğer ilahlara vermem.

2— İnsanların istekleri için dört kaide, dört zaman, dört anasını verdim.

3— Yabancıların kitaplarından benim kurallarına uygun ve hem fikir olanlar kabul edilebilir. Fakat aykırı olan tahrif olmuştur.

4— Üç şey bana terstir ve üç isimden nefret ederim.

5— Sırlarımı koruyanlar tarafımdan söz verilenleri elde edeceklerdir.

6— Kader rüzgârlarına benim için dayananlar mutlaka bu dünyalardan birinde mükâfatlandırılacaklardır.

7— Kullarımın tek vücut halinde kendilerini birleştirmelerini ve böylece onlara yabancı gelenlerin muhalefetlerinin sonucunda tam yolunda gitmelerini isterim.

8— Emirlerimi takip eden sizler! Benden gelmeyen bütün fikirleri ve sözleri reddedin. Yabancıların yapacaklarını bilmediğiniz için adımdan ve sıfatlarımdan onlara bahsedip günah işlemeyin.

V. BÖLÜM

1— Şahsımı ve suretimi tekrim edin, çünkü onlar, sizlere yıllardır unuttuğunuz işi hatırlatır.

2— Kullarımı dinleyin ve bütün emirlerime itaat edin. Çünkü onlar size benden gelen mahremiyetin bilgisini öğreteceklerdir.

MUSHAF-I REŞ (KARA KİTAP) ¹⁵⁷

Yezidilerin bu kutsal kitabı ise yaratılış hikâyesiyle başlar. Orada Melek Cebrail'in ve Fahreddin'in rolü baştadır. Daha sonra Yezidi krallarının listesi verilir. Uzun bir tabular kataloğundan sonra yeniden Yezidi krallara dönülür. Kitap, tamamlanmamış intibamı veren ikinci bir yaratılış rivayetiyle sona erer ¹⁵⁸.

Thomas Bois'ya göre yazarı ve tarihi ne olursa olsun "Kitab-ı Celve: Vahiy Kitabı"nın yazılış tarihi "Mushaf-ı Reş: Kara Kitap"tan öncedir ¹⁵⁹.

¹⁵⁷ "Reş" kelimesini Riş şeklinde okuyanlarda vardır. Bk. Dar. Fun. İlah. Fak. 4. sayı, S. 273-274.

¹⁵⁸ Thomas Bois, P. 117; Dar. Fun. Mecmuası, 20. Sayı, S. 141; "Kitab-ı Reş" konusunda daha fazla bilgi için Bk. G. Furlani, The Religion of the Yezidis, P. 54-60; P. Ignace Abdo Khalife, Yezidiyye, Beyrut, 1953, S. 586-588.

¹⁵⁹ Thomas Bois, P. 117; Mushaf-ı Reş'in metni için Bk. G. Furlani, The Religion of the Yezidis, Bombay, 1940, S. 54.

Yine ona göre “Vahiy Kitabı”nın “Şeyh Adi İlahisi” olarak bilinen ilahi ile ilgisi vardır. Çünkü her ikisindeki fikir aynıdır. Yine burada daha geniş bilgi için Mushaf-ı Reş’in (Kara Kitap) tercümesini aşağıda sunuyoruz:¹⁶⁰

MUSHAF-I REŞ: KARA KİTAP

1 — Bidayette sırr-ı azizinden Allah beyaz bir inci halkayı yarattı. Yine Angar (Anfar) namında bir kuş halkederek, halkayı onun sırtına koydu. Kırk bin sene bu inci kuşun sırtında kaldı.

2 — Tanrının yarattığı ilk gün pazardı. O gün Azrail isimli meleği yarattı. Bu hepsinin reisi olan Melek Tavus’dur.

3 — Pazartesi Melek Dardail’i yarattı. O şeyh Hasan’dır.

4 — Salı günü Melek İsrail’i yarattı. O şeyh Şems’dir.

5 — Çarşamba günü Melek Mikail’i yarattı. O şeyh Ebu Bekir’dir.

6 — Perşembe günü Melek Cebri’l’i yarattı. O Saceddin’dir.

7 — Cuma günü Melek Samnail’i yarattı. O Nasru’d-Din’dir.

8 — Cumartesi Melek Nurail’i yarattı. O Fahrudin’dir.

9 — Tanrı, Melek Tavus’u onların reisi yaptı.

10 — Onun ardından yedi kat göğü, yeryüzünü, güneşi ve ayı yarattı.

11 — Fahreddin, insanları, kuşları, hayvanları yarattı. Onları torbalara yerleştirdi. İnciden çıktı ve melekler onunla beraberdi. İncinin üzerinde çok yüksek sesle bağırdı. İnci ikiye ayrıldı ve dört parça oldu. İçinden bir su çıktı ve bir deniz oldu. Bu dünya deliksiz yuvarlak oldu.

12 — Tanrı Cebraill’i bir kuş şeklinde yarattı ve gönderdi. Elleriyle yeryüzünden dört köşe yaptı. Bir gemi yarattı ve içinde otuz bin yıl kaldı. Sonra gitti ve Laleş’e yerleşti, sonra dünya üzerinde bağırdı ve taşları taş haline getirdi. Bu dünya yeryüzü oldu ve titremeye başladı. Tanrı, Cebraill’e beyaz incinin iki parçasını gönderdi ve onlardan birini yüzyüzünün altına, diğerini de cennetin kapısına yerleştirdi. Sonra, onlardan güneşi, ayı yaptı. Küçük parçalardan yıldızları yarattı ve onları gökyüzüne zinet gibi astı.

13 — Yeryüzündeki bitkileri ve meyveli ağaçları, yeryüzünün dekoruna nişan olarak dağları yarattı. Sonra yeryüzünün üzerinde gökyüzünü yarattı.

¹⁶⁰ “Şeyh Adi İlahisi” olarak bilinen ilahi ilk defa Bodger tarafından Arapça ve İngilizce olarak neşredilmiştir. Damlooji’de bu ilahiyi arapça ve şerhi ile birlikte neşretmiştir. Damlooji, Şeyh Hasan’a isnad edilen bir dini şiirler antolojisi içinde onun bulunduğunu söyler. Bu derleme ise, Hicri VIII. yüzyıla aittir (Krş. Damlooji, S. 115-135). Mushaf-ı Reş’in tercümeside G. Furlani, The Religion of the Yezidis, Bombay, 1940, S. 54-60’dan verilmiştir.

14— Kudretli Tanrı dedi ki: “Meleklerim, Adem ile Havva’yı insan olarak yaratacağım. Sahr b. Sefer, onlardan vücuda gelecek. Sonra yeryüzünde onlardan dindar bir millet olacak. Demek istediğim, Melek Tavus, Azrail’in dindar milleti, Yezidilerin dindar milletidir.”

15— Sonra Suriye’den Laleş’e gelen Şeyh Adi b. Müsafiri gönderdi.

16— Sonra Tanrı karadağların üzerine indi bağırdı ve otuz bin melek yaratıp onları üç guruba ayırdı. Melekler ona kırk bin yıl ibadet ettiler. Daha sonra onları Melek Tavus’a teslim etti ve onlarla cennete çıktı.

17— Ve sonra Tanrı kutsal topraklara indi. Cebrail’e bu dünyanın dört köşesinden toprak getirmesini emretti. İkinci olarak, toprak, su, ateş ve hava getirtti. Bütün bunlardan Adem’i yarattı ve kendi gücüyle ona ruh verdi. Cebrail’e Adem’in cennete girmesine izin vermesini ve oradaki bütün ağaçların meyvelerini yiyebileceğini fakat buğday yememesi gerektiğini emretti.

18— Yüzyıl sonra Melek Tavus Tanrıya dedi ki: “Adem nasıl çoğalacak ve soyu nerededir?” Tanrı ona dedi ki: “Meseleyi ve gereğini yerine getirmeyi sana bırakıyorum.” Melek Tavus Adem’e gelip dedi ki: “Buğday yedin mi?” Adem: “Hayır Tanrı onu bana yasakladığı için yemedim.” diye cevap verdi. Tavus, “Ye, o seni iyileştirecek” dedi. Adem buğdayı yedikten hemen sonra karnı şişti ve Melek Tavus onu cenneten çıkardı ve tekrar kendisi cennete döndü.

19— Adem kendi karnından dolayı ızdırıp içinde buldu. Tanrı ona derhal bir kuş gönderdi. Kuş Adem’i galgaladı ve onun için bir delik açtı. Sonra onun sıkıntısını hafifletti.

20— Cebrail Adem’den yüzyıl uzak kaldı. Sonra ağladı ve bundan dolayı yüzlerce yıl üzüldü.

21— Bu sırada Tanrı, Cebrail’e, Havva’yı yaratmasını emretti. Cebrail geldi ve Adem’in sol kotluk altından Havva’yı yarattı.

22— Melek Tavus daha sonra bizim mezhep için ve eski Asurluların krallarının yanı sıra krallar olan Nasruh, Kamus, Artimus için yeryüzüne indi. Onun ardından 1. Sabur olmak üzere iki kralımız oldu. 1. ve 2. Sabur’un hükümdarlığı 150 yıl sürdü. Çağımıza dek reislerimiz onların soyundan gelmiştir.

23— Kinimiz dört krala karşı yönelmiştir.

24— Aşağıdakiler bize yasaklanmıştır: Marul, çünkü adı, Tanrımız Alhasyah’a benzer. Fasulye, koyu mavi renk ve ilahımız Jonas’a aşırı sevgimizden dolayı balık yemeyiz. Ceylan etini de ilahlarımızdan birinin

yarattığı olduğundan yemeyiz. Şeyh ve müritleri Melek Tavus'a olan tapınma hatırına horoz etini yemezler. Melek Tavus, yukarıda bahsedilen yedi tanrıdan biridir. Çünkü onun şekli horoz tasviridir. Bize, ayakta su içmek, otururken pantolon giymek, tuvalette konuşmak ve genel hamamlarda yıkanmak yasaktır. (Tanrımız olduğundan dolayı) Ne Şeytan kelimesini ne de buna benzeyen başka kelimeleri (Şatt, Şerr gibi) ve Mel'un, la'ana, na'l gibi ve bunlara benzeyen kelimeleri söylemek bize (Yezidilere) yasaktır.

25 — Mesih'in (İsa'nın) bu dünyaya gelişinden önce dinimiz putperestlik olarak adlandırılmış ve Yahudiler, Hıristiyanlar, Müslümanlar dinimize karşı çıkmışlardır. Nitekim Perslerde (İranlılarda) aynı şeyi yapmışlardır.

26 — Kullarımızdan biri Ahab'tır. O hepimizi kendisine tuhaf gelen bir isimle onu çağırılmamızı emretti. Kişiler onu, Tanrı Ahab yada Ba'lbabü diye çağırıyorlar. Şimdi aramızda Pırbub olarak adlandırılır.

27 — Babil'de adı Buhtunasar (Arapça ismi Nabucadnezar olan Babil kralı) olan bir kralımız vardı. İran'da Ahşuparaş (Ahasverus), İstanbul'da Agriqalus (Agricola) vardı.

28 — Yeryüzü ve göklerin yaratılışından önce Tanrı yukarıda denizi yarattı. Kendisi için bir gemi yapıp onunla kendini eğlendirmek için denizler ortasında yolculuk etti.

29 — Kendine bir inci yarattı ve ona kırk yıl hükümdarlık etti. Sonra inciye kızdı ve onu parçaladı.

30 — O ne büyük sır! İncinin gürültüsünden dağlar, velvelesinden tepeler, dumanından gökyüzü hasil oldu. Sonra Tanrı cennete çıktı. Orayı güçlendirdi ve destek olmaksızın sağlamaştırdı.

31 — Tanrı daha sonra bir anahtarla yeryüzünü kapadı. Sonra eline kalem aldı ve onunla bütün yaratıkları yazmaya başladı.

32 — Sonra, Tanrı kendi ışığından ve cevherinden altı ilah yarattı. Onların yaratılışı, tıpkı bir insanın bir lambadan diğerini aydınlatması gibi meydana geldi.

33 — Sonra ilk ilah ikincisine dedi ki: "Ben semayı yarattım. Fakat sen göğe git ve bir şey yarat." O da gidip güneş oldu. Üçüncü gitti ay oldu. Dördüncü ilah ufuğu yarattı. Beşinci sabah yıldızı oldu ve altıncısı da havayı yarattı.

Aslında Yezidilerin kutsal kitapları olarak bilinen Kitab-ı Celve ve Mushaf-ı Reş'in kesin olarak kime ait oldukları bilinmemektedir. "Şeyh Adi

İlahisi" olarak bilinen dini şiirin ise, Şeyh Hasan'a ait olduğu ileri sürülürse de, bu kitapların şeyh Hasan tarafından kaleme alınması oldukça şüphelidir ¹⁶¹.

DİNİ GÖREVLER

1 — NAMAZ: Yezidiler güneşin doğduğu sırada ve battığı sırada ibadet ederler. Bu ibadet Müslümanların namazı ile mukayese edilebilir. Eller ve yüz yıkandıktan sonra kollar göğüs üzerinde çapraz yapılarak güneşe doğru ayakta durulur. Bu sırada Eli Wûso'nun R. Lescot'ya okuduğu şu dua okunur: "Ey Şe Şems, bizi bedbahtlığa ve düşmanlığa karşı koru. Rabb! Milletine karşı lütufkâr ol! Rabb! Milletini müreffeh kıl. Rabb! Çocuklarımızı koru! Rabb! Tanığımız Melek Tavus'un ismidir." ¹⁶² Sadece güneşin doğuşu ve batışı ile ilgili olan bu dua bittiği zaman Yezidi gömleğinin yakasını dudaklarına alır ve secdeye kapanarak toprağı öper.

Güneşin doğuşu ve batışı sırasında Yezidilerin yaptığı bu kültün menşei üzerinde, araştırmacılar durmuştur. Yukarıda da kısaca temas ettiğimiz gibi bu güneş kültünün menşei, kozmik ışığın parçalarına çok önem veren Zerdüştilere bağlayanlar olduğu kadar ¹⁶³, Babil'in meşhur güneş tanrısı, Tammouz, Shamash ile de onu alakadar görenler olmuştur ¹⁶⁴. Fakat Thomas Bois, Yezidilerin güneşe karşı dönmelerinin bir tapınma anlamına gelemeyeceğini açıklamak sadedinde vaktiyle bazı Hıristiyan kiliselerinin de doğuya doğru dönerek ibadet ettiklerini hatırlatmış ve bunun ise güneşe tapınma anlamına gelmediğini belirtmiştir ¹⁶⁵.

2 — ORUÇ:

Yezidilerde Müslümanlar gibi alacakaranlıktan akşama kadar hiçbir şey yemeden ve içmeden oruç tutarlar. Bunların oruçları üçer gün olmak üzere yılda iki defadır. Bunlardan biri, Güneş Bayramı (İda Roza) sırasında tutulur. Diğeride 18 Şubatta olan Hızır-İlyas bayramından öncedir ¹⁶⁶. Fakıran Kastının mensupları, bu oruçlara ilaveten Şeyh Adi şerefine nefis terbiyelerine önem verirler. Yine bunlar, Şex Hadi gibi yaşamak olan

¹⁶¹ Bu konuda fazla bilgi için Bk. G. Furlani, *The Religion of the Yezidis*, Bombay, 1940.

¹⁶² Bu dualar için Bk. Anastase Mare, *el-Yezidiyye*, 1899, P. 312; H. Makas, *Drei Yezidengebete*, Heidelberg, 1900 R. Lescot, P. 70.

¹⁶³ Jaques Jarry, *La Yezidiyya*, P. 9.

¹⁶⁴ Litzbarski, *Ein Exposé dei Yeziden*, Z.D.M.G. LI, P. 592-604.

¹⁶⁵ Thomas Bois, p. 121.

¹⁶⁶ R. Lescot, P. 70.

MURBANİYYE ve SERSAL (yeni sene) dönemlerinde de perhize devam ederler¹⁶⁷.

3 — YEZİDİ BAYRAMLARI:

İki çeşit Yezidi bayramı vardır:

1 — Sabit Bayramlar.

2 — Değişik Bayramlar.

a) Sabit Bayramlar:

Yezidilikte dört çeşit sabit bayram vardır:

I — İDA ROZA (Güneş Bayramı): Aralığın birinci günü kutlanır. Bu bayramda üç gün oruç tutulur.

II — İDA EZİ (Sultan Ezi Bayramı): Bu bayram İda Roza orucunun akabinde kutlanır. Bu büyük bir festivale neden olur.

III — İDA XİDİR ELYAS (Hızır-İlyas Bayramı): Bu bayram 18 Şubatta kutlanır. Bundan önce üç günlük oruç tutulur.

IV — İDA SERSALE (Yeni Sene Bayramı): Bu bayram nisanın ilk çarşambası kutlanır. Her mürit evini çiçeklerle süsler, akşamda sevinç ateşleri yakılır. Hayvanlar kurban edilir¹⁶⁸. Sersale gecesi, Sincar sakinleri için tüm yaratıkların kaderlerinin tesbit edildiği gecedir.

İsmail Beg'e göre bu gece Kadr gecesidir. Brockelmann, Yezidi bayramları ile Asur bayramları arasında bir yaklaştırma yapmıştır¹⁶⁹.

b — Değişken Bayramlar:

I — İDA DAHIYE (Ölümler Bayramı): Bu bayram üç yıl nisanda; üç yıl yazın ilk ayında; üç sene sonbaharın başında ve üç yıl aralık ayında kutlanır. Geçen yılda bir akrabasını kaybeden kişi fakirlere yemek verir.

II — İDA REMEZAN (Ramazan Bayramı): Müslüman Ramazan bayramının bitmesinden iki gün önce.

III — İDA HECİYA-İDA KURBAN (Hac Bayramı): Müslüman Kurban Bayramından iki gün önce.

IV — İDA İSA (İsa Bayramı): Bu bayram aşağı yukarı paskalyaya rastlar¹⁷⁰.

¹⁶⁷ İsmail Beg, P. 92-93.

¹⁶⁸ R. Lescot, P. 71.

¹⁶⁹ C. Brockelmann, Das Neuzahsfest der Yezidis, Z.D.M.G. LV; R. Lescot, P. 71-72.

¹⁷⁰ R. Lescot, P. 72.

4— HAC:

Yezidilerde dikkatimizi çeken bir diğer dini rituel de Hakkari bölgesindeki Adi b. Müsafir'in kabrinin bulunduğu yer olan LALEŞ'i ziyaret mecburiyetidir. Yezidi geleneğine göre LALEŞ kutsal bir bölgedir. Çünkü Adi b. Müsafir'in zaviyesi ve kabri orada bulunmaktadır. Orayı ziyaret Yezidiler nezdinde Hac yapmak demektir. Bunun için Eylül ayının onbeşinden-yirmisine kadar ki devrede tüm Yezidiler bu bölgede toplanırlar¹⁷¹. Kutsal meşeliklerle kaplı dağın böğründe Laleş boğazında yapılmış olan bu zaviye yeşillikler arasında çok güzel bir manzara arzeder. Birbiri ardınca üç avluyu geçtikten sonra, abdest almak üzere tahsis edilmiş havuzlara ulaşılır. Daha sonra üç nefli eski NESTURİ Kilisesi görünümdeki mabede girilir¹⁷². Sol tarafta Şeyh Adi'nin mezarı vardır. Oraya ayakkabısız girilir. Sadece mabedin içinde değil; dağ görüldükten sonra çıplak ayakla yürünmezse kafir olunur¹⁷³. Burası Mekke'ye benzetilmiştir. Laleş'te birçok yerler, Mekke'deki yerlere göre adlandırılmıştır. Arafat dağı burada ARABFAT diye söylenir. Burada Hacer-i Esved'de vardır. Onun etrafında yedi defa Tavaf edilir. Orada Zemzem adı verilen bir de su vardır. Burada alınan abdestler, İslam rituelllerini hatırlatmaktadır.

Bu İde Hac merasimi nedeniyle Harisa denen bir yemek hazırlanır. Bu yemek etten, kırık danelerden ve sudan oluşur¹⁷⁴. Musul valiliği yapan Nuri Bey ise şeyhlerin, pirlerin ve diğerlerinin toplanarak bir öküz kestiklerini, tüm olarak bir kazan içinde kaynatıklarını sonra gençler ellerini dirseklerine kadar sıvayarak pişmiş öküzü yine bütün olarak çıkardıklarını söyler. Bu esnada elleri yananlar, asla şikayet etmezler ve bu esnada ölenler veli olarak kabul edilirler. Bu et azar azar Yezidilere dağıtılır ve karşılığında para toplanır¹⁷⁵. Daha sonra, türbe yanında akan bir nehirde önce erkekler sonra kadınlar yıkanır. Hazine-i Rahmanda saklı olan horoz şeklindeki büyük sencikleri çıkarıp, adı geçen nehirde yıkayarak bir yere dikerler. Halk karşılarında durup köçekler ve kavallar etrafını tavaf ile raks ve şarkı söylerler. Senciklerin yıkandığı su ile, elde edilen çamurdan her Yezidi bir miktarını teberrüken alır ve saklar. Bunu ancak para karşılığı takdim ederler. Hac Bayramı da böylece biter¹⁷⁶. Yine Damlooji'ye göre

¹⁷¹ Nuri Beg, Abede-i İblis, S. 27; Milliyet Gazetesi, Mardin yada Midyat'tan daha büyük yer var mı bu dünyada, 22 Ocak 1971.

¹⁷² Thomas Bois, P. 126.

¹⁷³ Thomas Bois, P. 126.

¹⁷⁴ Thomas Bois, P. 193.

¹⁷⁵ Nuri Beg, Abede-i İblis, P. 28.

¹⁷⁶ Nuri Beg, P. 28.

Laleş dağında bulunan herşey kutsaldır ¹⁷⁷. Bunun için ölen bir kimsenin gözlerine, kalbine Şeyh Adi b. Müsafir'in mezarından alınan bir parça toprak konur ¹⁷⁸.

5—SENCİK KÜLTÜ

Yezidilerde dini bir sınıf olan kavalların Melek Tavus'un tunçtan yapılmış horoz şeklindeki heykelini her yıl köy köy gezdirmeleri olayının etrafında oluşan külte Sencik Kültü diyebiliriz ¹⁷⁹. Yezidilerde çok önemli bir yer tutan bu kült, Melek Tavus'un bir sembolü olan sencike gösterilen saygıya dayanır. Yezidiler bu sencikleri put olarak değil, onları kutsal bir kalıntı ve Melek Tavus'un bir sembolü olarak görürler ¹⁸⁰. Mesela Midyat civarındaki bir Yezidi şeyhi, şöyle beyanatta bulunur: "Müslümanlar ve Hıristiyanlar tapınaklarımızda sık sık gördükleri bizce Melek-i Tavus'u temsil eden tavus kuşu yada horoza benzeyen heykele taptuğımızı zannederler. Halbuki bu bizim sadece sembolümüzdür ¹⁸¹." Fakat Melek Tavus'u temsil eden bu heykel, Yezidilerce kutsaldır. Sencikler üzerinde birçok yazar durmuştur. Fakat Yezidiler onların fotoğrafını çekmeye izin vermemişlerdir. R. Lescot, Sincar Yezidilerinden Cemil Axa'nın sahip olduğu iki tavus heykeli gördüğünü, onlardan birinin yeni bir yapım diğèrinin de eksik fakat yeni görünmediğini ifade etmiştir. Bu senciklerin sökülüp takılabildiğini belirterek onların sarı bronzdan bir ayağa sahip olduklarını söylemiştir. Bu uzun bir şamdana benziyordu. Ona göre bu sencikler üç parçaya ayrılabilirdi: Tepede bir kuş kafası vardı. Bu kuş, tavus olarak kabul ediliyordu. Fakat o daha ziyade bir güvercine veya bir ördeğe benziyordu. Tabii bu sadece onu yapan sanatkârın beceriksizliğinin bir ifadesiydi ¹⁸². Çünkü Empson'un fotoğrafını neşrettiği British Museum'un muhteşem tavusu, temsil edilen kuşun tabiatı konusunda hiçbir şüpheye yer bırakmaz. Burada temsil edilen, tavus kuşudur ¹⁸³.

Senciklerin sayısı yedidir. Herbirinin özel bir ismi vardır ¹⁸⁴. İsmail Beg'e göre bu sencikler vaktiyle Hz. Süleyman'a aittirler. Daha sonra

¹⁷⁷ Thomas Bois, P. 193.

¹⁷⁸ Milliyet Gazetesi, 23.1.1971.

¹⁷⁹ "Sencik" kelimesini Sincek şeklinde okuyanlarda vardır. Bk. R. Lescot, p. 73.

¹⁸⁰ R. Lescot, P. 73.

¹⁸¹ Milliyet Gazetesi, 22.1.1971.

¹⁸² R. Lescot, P. 73.

¹⁸³ R. Empson, the Culte of the Peacock Angel, Londra, 1928.

¹⁸⁴ l'Article Yazidi in En. Isl.

muhtelif Yezidi krallarının eline geçmiştir. Bugün bu heykellerden çoğu Şeyhan emirinin elindedir. Bunlar Şex Hadi tapınağında muhafaza edilmektedir. Diğer senciklerden iki tanesi Cemil Axa'da biri Sincar peşimamında idi. Bunlar Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Birecik civarındaki KEKE EZİZ tapınağında idi¹⁸⁵.

Kavval turnesi yılda bir veya iki defa olmaktadır. İlbaharda Şex Hadi tapınağından gelen bir sencikle, Sincar ziyaret edilir; sonbaharda da peşimamın muhafaza ettiği sencik, Sincar bölgesine getirilir¹⁸⁶. Bu turnelerde, kavvallar tarafından gezdirilen sencikler, orijinal değildir. Bunlar taklittir. Çünkü bunları taşımak risklidir. Hem yol güvenliği açısından, hem de ağırlık yönünden¹⁸⁷.

Bu turne esnasında kavallar, ziyaret edilecek köye yaklaşınca köçekler köye haber verirler. Köylüler tarafından karşılanırlar ve en çok para verenin evine inerler. Melek Tavus'un misafir kaldığı eve Yezidiler akşam-sabah toplanırlar. Ayaklı olan horoz (tavus kuşu) tunçtan yapılmış olan kaidesine konarak etrafında dizilirler. Köçekler uzun saçlarını salıp dans ederler. Kavallar da def çalarlar. Evlere toplanan Yezidiler, sabah-akşam teberruda bulunurlar¹⁸⁸. Toplanan paralar, muhtelif senciklerin ait olduğu tapınakların emrindedir. Bu kutsal emanetler tarafından sağlanan gelirler, çok önemlidir. Şeyhan prensleri, ona sahip olmak için mücadele etmektedirler¹⁸⁹.

Kavallar, mezhebin en uzak yerlerde oturan saliklerini bile ziyaret ederler¹⁹⁰.

YEZİDİLİKTE DİNİ TEŞKİLAT:

Yezidi dini teşkilatı birtakım hiyerarşik yapılardan oluşur. Bu hiyerarşik yapıyı aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

I — EMİR:

Yezidi dini hiyerarşisinin en yüksek seviyesi Şeyhan emiri ve ailesine aittir. Geleneğe göre bu aile, halife Yezid'den ve Şê Hasen'den gelmekte ve Şeyh Adi'nin ilk haleflerinin soyunu devam ettirmektedir. Emir, hem maddi hem de manevi otoriteyi elinde tutar. Kararlarına aykırı davranan her saliki

¹⁸⁵ R. Lescot, P. 74.

¹⁸⁶ R. Lescot, P. 75.

¹⁸⁷ En. İsl. Les Yazidis.

¹⁸⁸ Nuri Beg, Abede-i İblis, S. 26-27.

¹⁸⁹ Abede-i İblis, P. 43.

¹⁹⁰ R. Lescot, P. 75.

aforoz edebilir. Şeyhan bölgesi dışında iktidarı, pek geçmesede tüm Yezidiler ona saygı gösterirler. Senciklerin ve Şex Hadi'nin vakıflarının ona sağladığı gelirler, ona büyük maddi imkân vermektedir. Kayd-ı hayat şartıyla emirlik devam ettiği için, bu gelirlere göz dikenler ona sahip olabilmek için cinayete bile teşebbüs etmektedirler. Bunun için çok az Yezidi emiri, tabii ölümle ölmektedir ¹⁹¹.

II — BABA ŞEYH (İxtiyaré Marge):

Efsaneye göre Baba Şeyhler, insanlara kanun vermek için bedenleşen meleklerden meydana gelmiştir. Bu ulu kişiler Şeyh Adi'nin yeğeni Sahr Ebu'l-Berekat'ın muhtelif kollarını temsil ederler. Bunlar şifahi olarak nakledilen gizli ilme sahiptirler ¹⁹². Bunlar daha doğumlarından itibaren belirli imtiyazlara sahip olurlar. Her birinin meşgul olacağı mürit bellidir. Baba Şeyhin görevi esas itibariyle din sahasıdır. O, müritlerinin manevi rehberidir. İnsan hayatının muhtelif sahalarında onlar adına gerekli ritleri icra ederler ¹⁹³. Bunların sahip olduğu manevi otoriteden dolayı, başı daralan her mürit ona baş vurur. Ondandır bir çare ve şifa ister ¹⁹⁴.

Baba Şeyhler, bayram vakitlerini belirlerler. Evleri mabed niteliğindedir. Ziyaret makamlarının bekçiliğini de onlar yaparlar. Baba Şeyhlik görevi bedava bir görev değildir. Müritler, Baba Şeyhlere vergi ödemek zorundadırlar. Bu, Suriye'de yılda bir defa iken; Sincar bölgesinde ilkbahar ve sonbahar olmak üzere iki defadır ¹⁹⁵.

III — PİRLER:

Rolleri Baba Şeyhlerle aynı olan Pirlar, ayrı etnik guruptan gelmektedirler. Baba Şeyhler (İxtiyaré Marge), Şeyh Adi'nin soyundan geldiği halde; Pirlar, Şeyh Adi'nin müritlerinden gelmektedir. Böylece Baba Şeyhlerle Pirların soyu ayrıdır ¹⁹⁶. Baba Şeyhlere, Pirlar ayinlerde yardım ederler. Baba Şeyhler, bir yere gittiklerinde yerlerine Pirlari bırakırlar. Pirların de gelirleri, benzer kaynaklardan gelmektedir ¹⁹⁷.

¹⁹¹ İsmail Beg, P. 42.

¹⁹² Thomas Bois, P. 196.

¹⁹³ R. Lescot P. 87; Thomas Bois, P. 196.

¹⁹⁴ Thomas Bois, P. 196.

¹⁹⁵ R. Lescot, P. 87-90.

¹⁹⁶ Thomas Bois, P. 196.

¹⁹⁷ R. Lescot, P. 90.

IV — KAVVALLAR:

Bunlar özellikle Şeyhan bölgesinde Be'şika ve Behzane köylerinde oturmaktadırlar¹⁹⁸. Bunların başlıca görevi, Şex Hadi'nin şenlikleri sırasında ilahiler okumaktır. Bunların belli başlı fonksiyonları, her yıl iki veya üç kişilik guruplar halinde muhtelif Yezidi toplumlarını ziyarete gitmek ve sencikleri, Yezidilerin takdisine sunmaktır¹⁹⁹. Bu turneler sırasında bunlar, yaptıkları konuşmalarla Yezidi salıklarının imanını güçlendirirler. Yezidiliğin gerçek misyonerleri olan kavalların görevi, belli bir hazırlanma devresi gerektirir. Bunlar çocukları boyunca dini eğitim alırlar. Baba Şeyh tarafından imtihan edilirler ve daha sonra ilk turnelerine çıkarlar²⁰⁰. Bunlar, Damlooji'ye göre Şam kökenli Araplardır. Şeyh Adi'ye LALEŞ'teki zaviyesinde refakat etmişlerdir. Tamburlarla, flütle Şeyh Âdi şenliklerinde müzik icra etmekle görevlidirler²⁰¹.

V — FAKİRLER:

Buraya kadar açıkladığımız dini hiyerarşinin içinde, sadece bu kast mensupları, hiçbir dini fonksiyon ifa etmezler²⁰². Bunlar Yezidi cemaatinin zahidleridir²⁰³. Kendilerini çok sert riyazata tabi tutmaktadırlar. Bunların yılda 92 gün oruçları vardır. Ayrıca, tütünden, alkolden ve yün yataklardan uzak dururlar. Bunlara traş olmak ve sakalını kesmek yasaktır. Silah taşıyamadıkları gibi kan da akıtmazlar.

Bunlar diğer Yezidilerden, özel elbiseleriyle ayrılırlar: Kullik denen bir fotr giyerler. Boyunlarında mehek veya meftul denen siyah ve kırmızı bir kolye ile dolaşırlar. Sert yünden siyah bir gömlek üstlerini kaplar. Bu gömleğin yakası, normal Yezidi gömleğinden daha açıktır²⁰⁴. Beyaz geniş bir pantolon ve yünden bir ceket giyerler. İşte bu kıyafet Yezidi salıklarına korkulu bir saygı vermektedir²⁰⁵. Hiç kimse bu elbiseyi taşıyan kimseye elini kaldıramaz. Hatta fakir birini dövse, öldürse de mazlum sırtını dönmekle yetinecektir²⁰⁶. Fakirin bir diğer imtiyazı, bir evde hoşlarına

¹⁹⁸ İsmail Beg, P. 91.

¹⁹⁹ R. Lescot, P. 91.

²⁰⁰ R. Lescot, P. 92.

²⁰¹ Thomas Bois, P. 196.

²⁰² R. Lescot, P. 92.

²⁰³ Thomas Bois, P. 196.

²⁰⁴ R. Lescot, P. 93; Thomas Bois, P. 196.

²⁰⁵ R. Lescot, P. 94.

²⁰⁶ R. Lescot, P. 94.

giden tüm şeylere el koyabilmeleridir. Ev sahiplerinin bu konuda hiçbir protesto hakları yoktur²⁰⁷. R. Lescot'ya göre fakirlerin tutumları, onları İslam tarikatlarına yaklaştırıyor. Bunun içinde Lescot, fakirleri Adeviyye'nin varisi olarak görür²⁰⁸. Fakirlerin evlenmeleri bir yana bırakılırsa; onlar Hıristiyan keşişleri ile mukayese edilebilirler²⁰⁹. Fakirlik kastına girme doğumla ilgili değildir. Michel Febvre göre XVII. yüzyılda isteyen bu unvana sahip olabiliyordu²¹⁰. Günümüzde ise fakirlik, babadan oğula intikal eder. Bu unvanın irsi karakterine rağmen fakir olarak doğulmaz. Fakir olan gençler, diğerlerinden ayrı değildir ve hiçbir imtiyazları da yoktur. Bunlar, olgunluk çağına geldiklerinde merasim elbiselerini giyerler. Febvre, bu merasimden önce, kırk günlük bir inzivadan bahseder²¹¹. İşte merasimle giyilen bu elbiseden sonra artık fakirlik başlamıştır²¹². Lescot'un bildirdiğine göre Sincar'da Şeyhan emiri, isteyen kişiye fakirlik liyakatını verebilmektedir²¹³.

VI—MÜCAVİRLER:

Şeyhan bölgesinde temsil edilen bu kast mensuplarının görevi, ziyaret konuşmalarını denetlemek ve çarşamba sabahına kadar, mabetlerdeki lambaları yakmaktır²¹⁴.

YEZİDİLİKTE DİĞER KASTLAR:

Yezidilikte başka kastların da bulunduğunu söyleyenler olmuştur. Gerçekte onlar, sadece Şeyh Adi tapınağının hizmetçilerini meydana getirirler. Böylece orada üç erkek tarikatı vardır:

1 — Köçekler.

2 — Çavuşlar.

3 — Ferraşlar.

Bir de kadın tarikatı vardır: Fekreyalar²¹⁵. Bu kadın tarikatına sadece genç kızlar ve dullar kabul olunmaktadır. Bu konuda Lescot, şüpheli

²⁰⁷ R. Lescot, P. 95; Thomas Bois P. 196.

²⁰⁸ R. Lescot, P. 95.

²⁰⁹ Thomas Bois, P. 196.

²¹⁰ Michel Febvre, P. 370.

²¹¹ Michel Febvre, P. 348-349; Siouffi, Notice Sur le Cheikh Adi et la Secte.

²¹² R. Lescot, P. 96; Thomas Bois, P. 197.

²¹³ R. Lescot, P. 96.

²¹⁴ R. Lescot, P. 97.

²¹⁵ R. Lescot, P. 97.

olduğunu beyan eder²¹⁶. Çavuşlar ve ferraşlar, özel bir kast durumunda değillerdir. Bunlar, herhangi bir sosyal kategoriden seçilen dini memurlardır. Siouffi'ye göre, çavuşlar dört veya beştir. Buna karşılık sadece bir ferraş vardır²¹⁷. Çavuşlar, ferraşlar ve köçekler babadan oğula geçmez. Bunlar hayatlarını, Şeyh Adi'nin hizmetine adanmış kimselerdir²¹⁸.

Köçek kelimesi, kabilede dini olduğu kadar politik bir soyu da belirtir. Bunlar yarı peygamber yarı sihirbaz bir manzara arzederler. Hele bugün Sincar'da köçek İbrahim'in ve Mirza'nın kerametlerinden bahsedilmektedir²¹⁹.

Yezidi toplumunun orijinal bir yönünü teşkil eden belli başlı dini hiyerarşik yapılar ve kast sistemleri genelde bunlardır. Dindar olmaktan çok hurafeci olan Yezidiler, bu hiyerarşik yapıya derinden bağlıdırlar. Yezidilerde dini teşkilat, politik teşkilattan daima önce gelir. Bunun içinde manevi şeyhler, politik şeyhlerden daha yüksektir²²⁰.

Bunların dışında Yezidilikte dikkatimizi çeken bir diğer nokta; her Yezidinin beş ödevle yükümlü olmasıdır. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

- 1 — Bir Rab tanımalıdır.
- 2 — Bir Baba Şeyh tanımalıdır.
- 3 — Bir Pir tanımalıdır.
- 4 — Bir ahiret karşedi tanımalıdır.
- 5 — Bir hamî, bir mürebbi tanımalıdır²²¹.

²¹⁶ R. Lescot, P. 97.

²¹⁷ Siouffi, Notice Sur le Cheikh, P. 93.

²¹⁸ R. Lescot, P. 98; Thomas Bois, P. 197.

²¹⁹ R. Lescot, P. 98.

²²⁰ R. Lescot, P. 98.

²²¹ R. Lescot, P. 83.

BİBLİYOGRAFYA

- ABBAS EL-AZZAVİ, *Tarihu'l-Yezidiyye ve Aslu Akidetihim*, Bağdat, 1935.
- BADGER, *The Nestorians and Their Ritual*, Londra, Tarihsiz.
- M. VON BERCHEM, *Corpus Inscriptionum Arabicorum, Memoire de la Mission Archéologique du Caire*, XIX.
- C. BROCKELMANN, *Das Neuzahsfest der Yezidis*, *z.D.M.G.* LV.
- M. CANARD, *Les Expéditions des Arabes Contre Constantinople*, *Journal Asiatique*, Yıl: 1926.
- R. P. CHARLES, *Le Christianisme d'Arabes Contre Nomades Sur le Limes et Dans le Désert Syro-Mésopotamien aux Aletours de l'Hégire*, Paris, 1936.
- A. CHRISTENSEN, *Le Premier homme et le Premier Roi Dans l'Histoire Légendaire des Iranniens Archives d'Etudes Orientales*, XIV.
- ABDURREZZAK EL-HASANİ, *es-Sabia*, Sayda, Tarihsiz.
- R. EMPSON, *The Culte of the Peacock Angel*, London, 1928.
- MENZEL, *Kitabu'l-Celve* (Encyc. İsl. Supp).
- F. NAU, *Note Sur la Vie et la Date de Cheikh Adi*, *Revue de l'Orient Chrétien* 2e, IX.
- B. NIKITINE, *Superstition des Chaldéens du Plateau d'Ourmia* (*Revue d'Ethnographie*, 1923)
- P. PERDRIZET, *Documents du XVIIe Siècle Relatifs aux Yezidis* (*Bulletin de la Société Géographique de l'Est*, 1903.)
- H. POGNON, *Sur les Yezidis de Sindjari* (*Revue de l'Orient Chrétien*, XX.)
- R. RESCHER, *Orientalische Miszelleu*, İstanbul, 1936.
- P. RONDOT, *Les Tribus Montagnardes de l'Asie Antérieure* (*Bulletin d'Etudes Orientales*, VI.)
- ŞEREF XAN, *Şerefname*, Kahire, Tarihsiz.
- EŞ-ŞATANAVFİ, *Behcetü'l-Esrar*, Kahire, Tarihsiz.
- SIOUFFİ, *Notice sur la Secte des Yezidis*, *Journal Asiatique*, VII. T. 20.
- A. TEYMUR, *el-Yezidiyye*, Kahire 1347.
- MICHEL FEBVRE, *Théâtre de la Turquie*, Paris 1682.
- G. FURLANİ, *Testi Religiosi sui Yezidi*, Bologne, 1930.
- GIAMIL, *Monte Singar, Storia di un Popolo Ignoto*, Rome, 1900.

- M.A. GUIDI, *Origine dei Yezidi e Storia Religiosa dell' Islam e del Dualisma*, R.S.O. Rome, 1932.
- M. A. GUIDI, *Nuove Richerche sui Yazidi*, Roma, 1932.
- İBN TEYMIYYE, *Mecmuatu'r-Resail'l-Kübra*, 1, Kahire, 1323.
- P. LEMMENS, *Le Massif du Jebel Sim'an et Les Yezidis de Syrie*, *Melange de l'Universite St. Joseph*, Beyrut, 1906.
- İSMAIL BEG, *Çol, el-Yezidiyye*, Beyrut, 1934.
- H. LAYGARD, *Niniveh and its Remains*, Londra, 1850.
- R. LESCOT, *Quelques Publications Récentes sur Les Yezidis*, *Bulletin d'Etudes Orientales*, VI.
- ANASTASE, MARIE, *el-Yezidiyye*, Beyrut 1899.
- A. MENANT, *Les Yezidis*, Paris, 1892.
- TH. MENZEL, *Ein Beitrag Zur Kenntniss der Yeziden*, in *Grothe*, t. 1, Leipzig 1911
- R. LESCOT, *Enquete sur Les Yezidis*, Beyrut 1975.
- JAQUES JARRY, *Hérésies et Factions Dans l'Empire Byzantin du IVe au VIIe siècle*, Paris, 1968.
- JAGUES JARRY, *La Yezidiyya*, *Annales Islamologiques*, VII, Caire, 1967.
- G. FURLANI, *The Religion of the Yezidis*, Bombay, 1940.
- THOMAS BOIS, *Les Yezidis*, Beyrut 1961.
- DR. MEHMET AYDIN, *Yezidilerin İnanç Esasları*, *Ank. Üniv. İlah. Fak. Dergisi*, Ankara, 1977.

HOÇO HARABELERİNDE BULUNAN BİR MANİ METNİ VE TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ

Doç. Dr. HÜSEYİN SALMAN

Bilindiği gibi asrımızın başlarında Orta Asya araştırmaları çok hızlı bir seyir takip etmekte, ilim heyetleri birbiri ardından Turfan'a gitmekte ve zengin vesika koleksiyonları ile dönmekte idiler. Bunlar arasında, İngiliz ve Fransız araştırmacıların yanı sıra Alman sefer heyetinden A. von le Coq da önemli sayılabilecek dini metinlerle dönmüştü. Çoğu mani dinine ait olan bu metinleri Kâşifi (A. von le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, APAW, I, Berlin 1912; II, 1919; III, 1922) neşretti. Turfan şehri yakınlarındaki Hoço (İdukut şehri) da mani harabelerinden bir kubbe altında bulunan dört levha halindeki on bir metin yazarının ifadesiyle - deneme niteliğindeki bir tercüme ile- ilk defa 1912 de tanıtıldılar. Bu ilk tercümede dikkati çeken noktalardan biri de Manichaica I'e yazdığı önsözde A. von le Coq'un metinlerde ismi geçen Toharistan'lı Uluğ Moçak'ı Karabalgason kitabesinde (Üçüncü Uygur yazıtı) adı geçen Muca ile aynileştirmesidir. Manichaica I de geçen metinler üzerinde daha sonra değerli Türkologlardan W. Bang ve A. von Gabain çalıştılar. Bunlardan A. von Gabain hanım bu metinleri dil ve tarih yönünden tekrar ele alıp A. von Coq'un çözemediği bazı meselelere açıklık getirdi. Fakat bu çalışma dil yönünden özet bir tanıtma, tarih bakımından ise ana kaynaklara tam inilmeden yapılmış bir inceleme havasındadır (A. von Gabain, *Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken, Der İslam*, cilt 29, Berlin 1949, s. 30-62). Üç bölümden meydana gelen makalenin birinci ve ikinci bölümleri (I, *Steppe oder Stadt?: Step mi, şehir mi?*, II, *Steppe und Stadt: Step ve şehir*) Dr. Saadet Çağatay tarafından kısaltılarak "Köktürklerin tarihine bir bakış" başlığıyla Türkçeye çevrildi (Doç. Dr. A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış*, D.T.C.F. Dergisi cilt II, sayı 5, Ankara 1944, s. 685-695). Üçüncü ve son bölümü ise (Mit den Augen der Stadt geschen: şehir gözüyle step) yine Dr. Saadet Çağatay tarafından kısaltılarak "Köktürklerin tarihine bir bakış" ismi altında dilimize çevrildi (A. von Gabain, *Köktürklerin tarihine bir bakış*, D.T.C.F. Dergisi, cilt VIII, sayı 3, Ankara 1950, s. 373-379). Bilhassa son bölümde yazar konumuzu ilgilendiren T. II. D. 171 no'lu vesikayı ele almakta ve az sonraları tekrar bahsedeceğimiz gibi

metinde geçen mani dinindeki resmi rütbeleri çok iyi bir şekilde tesbit etmekte, Manichaica III de bulunduğu diğer bir metnin yardımı ile vesikamızın yazıldığı tarihi vermektedir.

Ülkemizde de Manichaica I üzerinde çalışmalar yapıldı. Fuad Köseraif bu metinleri aslından dilimize tercüme etti (Türkçe mani el yazıları, Türkçeye çeviren Fuad Köseraif, İstanbul 1936). A. von le Coq'un önsözü ile başlayan tercüme, mütercim'in önsözü ile devam etmekte, dört levha halindeki 11 metin açıklanmakta, 45 haşiye ile bir de lügatın yer aldığı eser metinlerin fotokopileri ile sona ermektedir. Mütercim'in kendi bilgi ve imkânları çerçevesinde yarım asır önce yaptığı bu tercüme metnimizi açıklarken de görüleceği üzere baştan itibaren ele alınıp tekrar tercüme edilmeye muhtaçtır.

Manichaica I külliyyatında bulunan metinlerden bizi ilgilendireni T. II. D. 171 no'lu metindir. Kâşifi'nin de söylediği gibi bir dua metni olan bu parça aynı zamanda bazı tarihi bilgileri de ihtiva etmektedir. A. von le Coq'dan sonra metni ilk defa inceleyen A. von Gabain hanım yukarıda bahsettiğimiz gibi bazı yenilikler getirdi ise de dil yönünden metnin tam bir açıklamasını yapmadığı gibi, tarihi yönden yaptığı açıklamalarda X. asır İslâm coğrafyacılarının eserleri ile arkeolojik yönden kazı raporlarına göz gezdirmediğinden metnin tanıtılmasında büyük boşluklar bıraktı. Türkçeye yapılan tercümesinde ise dil bakımından yapılan hatalar yanında haşiyelerde (no. 37 ve no. 41) verilen tarihi bilgiler de gerçekten çok uzak birer yakıştırmadan ibarettiler.

T. II. D. 171 no.lu metin tarihi yönden olduğu kadar, Türk tarihi bakımından da büyük bir öneme sahip bulunmaktadır. VIII. asrın ikinci yarısında kurulan Karluk Devleti'nin kuruluşu ile ilgilidir. Şimdiye kadar hiçbir tarihçi bu vesika ile uğraşmadığından işin bu yönüne el atan olmadı. Bu noktadan hareketle ortaçağ Türk tarihi için nadir bulunan vesikalardan biri durumundaki bu metni her yönü ile yeni baştan ele alıp tanıtmaya karar verdik. Dil yönünden bir hataya düşmemek, okuyucularımıza mahcub olmamak için İ.Ü. Edebiyat Fakültesi araştırma görevlilerinden Cevdet Eralp Alışık'ın müzaheretini temin ettik. Bu sebeble genç araştırmacımıza teşekkürü burada bir görev bilmekteyiz. Metnimizi tarihi yönden incelemeye başlamadan önce okuyucularımıza tahkik kolaylığı sağlamak amacıyla metnin aslı (batı Türkçesi) ile bu günkü dile tercümesini vermeyi faydalı bulmaktayız.

T. II. D. 171

Arka yüz sağ sütun (başlık yazı bozulmuştur)

Metnin aslı	Bu günki dile tercümesi
1. yme uluğ ilig ezrua ¹	: 1. Yüce hükümdar Ezrua
2. t(e)ngri atı-nga....	: 2. Tanrı adıyla....
3. yme ağazlanmış boltı (ulu)ğ	: 3. başlanmış ² oldu. Büyük
4. öğrünçün yme bitil(miş)	: 4. memnuniyetle yazılmış
5. boltı ağır s(e)vinçi-n yme	: 5. oldu. Büyük sevinç ³ ile
6. amtı ⁴ tükül ⁵ türlüğ itigi-n	: 6. şimdi tamamen büyük bir gayretle
7. bitilmiş boltı u(l)uğ yi(r)de	: 7. yazılmış oldu. Yüce makamda
8. uy(a)tmakı-n bu....	: 8. mahcubiyet ⁶ ile bu....
9. t(n)gri t(e)ngridem u....	: 9. mukaddes tanrı....
10. nom bitig. kim yme bar//i.ök.	: 10. kutsal ⁷ kitabı ki o.
11. tolu erüş öküş türlüğ	: 11. çok pek çok çeşitli
12. ...t..(üz)ülterig udguru-	: 12.ruhları uyandı-
13. -glı. köngülüğ açığlı yme	: 13. -rır. Ve o gönül açarak
14. kögüzüg ⁸ y(a)rutuğlı köni kirtül	: 14. göğsü nurlandırır. Doğru, emin

¹ Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul 1968, s. 79. Ezrua bir ilâh adıdır. Diğer bir adı da Zervan'dır.

² Fuad Köseraif, Türkçe mani el yazıları, İstanbul 1936, s. 20 sıra no 3'de yanlış olarak "söylenmiş" şeklinde tercüme edilmiştir.

³ Aynı eser, aynı s. satır no. 5'de yanlış olarak "samimi sevgi ile" şeklinde tercüme edilmiştir.

⁴ Aynı eser, aynı s. satır no. 6'da Köseraif amtı kelimesini yanlış okuyarak "emti" şeklinde yazmıştır.

⁵ Aynı eser, aynı s. aynı satır no. da mütercim tukel kelimesini yanlış okuyarak "tökel" şeklinde yazmıştır.

⁶ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 8'de uyatmak kelimesini yanlış olarak uyandırma şeklinde tercüme etmiştir.

⁷ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 10'da nom kelimesini "kanun" şeklinde tercüme etmiştir. Bu tabiatıyla metne uymamakta kutlu veya kutsal şekli uygun düşmektedir.

⁸ Aynı eser, aynı s. satır no. 14'de mütercim kögüzük kelimesini yanlış olarak "köküzüg" şeklinde yazmıştır.

15. anlag törülüg üç ödkı : 15. anlayışlı, sünni⁹ üç zamanda
 16. adıtlağ ödürtlög yürüglög : 16. ayırıp¹⁰ seçerek dosdoğru giden
 17. tirig öz birikli y(a)ruk t(e)ngri : 17. canlı varlık verir. ki o parlak
 tanrı
 18. yiri-nge tegürdeçi.noşda : 18. katına eriştiricidir. Ab-ı ha-
 yat¹¹ iksirinden
 19. tatağlağrak t(e)engri-dem bilge : 19. daha tatlı ilâhi
 20. bilig.yme edgü ödke : bilgidir. Ve iyi zaman ve
 21. koluka.yme irülög edgü : 21. devirde, hem uygun iyi
 22. künke, yme alkatmış¹² : 22. günde ve mubarek
 23. aika.yme yigedmiş kutluğ : 23. ayda. Ve muzaffer kutlu
 24. yılka.yme ögütmüş alkatmış : 24. yılda. Ve övülmüş, yüce
 25. ç(e)r(i)g¹³ Türk ulus, argu, tlas : 25. asker Türk milleti. Argu, Talas
 26. kügöz içi-nte. yme yokaru kodı : 26. vadisi içinde. Ve yukarı-aşağı
 27. ilgerü kirü atı iştilmiş yme : 27. ileri-geri adı duyulmuş ve
 28. küsi sorulmuş kutluğ ulus : 28. şöhreti sorulmuş şanlı ulus
 29. y(a)raşlağ altun aruğu ulus : 29. itibarlı, asil ve necib millet
 30. kasu, ygenknt ordu-knt çigi(ı) : 30. Kasu, Yegenkent, Ordukent,
 Çiğil
 31. balig nom kutı t(e)ngri-ni-ng : 31. şehri, ilâhi kutlu tanrının
 32. ornangusu, mrdaspnt t(e)ngri : 32. katında¹⁴, Mardaspand¹⁵ tan-
 rı-
 33. lern(i)ng otaçılıkı, arığ y(a)ruk : 33. ların evi, temiz parlak

⁹ Aynı eser, aynı s. satır no. 15'de törülüg kelimesi tercümede ortadoks şeklinde geçmektedir. Bunu dolgun bir manada olmak üzere sünni şeklinde değiştirmek yerinde olacaktır. Sünni: bir şeyin ilk çıktığı şekli ile, en temiz en saf hali ile anlamındadır.

¹⁰ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 16'da geçen ödürtlög kelimesini mütercim "teyiz ettirmek" şeklinde almıştır. Doğrusu (Caferoğlu, aynı eser, s. 146) seçmek olacaktır.

¹¹ Aynı eser, aynı s. satır no. 18'de noş kelimesi Caferoğlu (aynı eser, s. 137) nda tat, iksir şeklinde geçer. Bunu ab-ı hayat iksiri, ölümsüzlük iksiri şeklinde cümleye dahil etmek daha uygun düşmektedir.

¹² Köseraif, aynı eser, s. 20 satır no 22 de alkatmış kelimesini "bereketli" şeklinde almıştır.

¹³ Aynı eser, s. 21, satır no. 25 çerig kelimesi yanlış olarak çerik şeklinde yazılmıştır.

¹⁴ Serbest tercüme etmek gerekirse, metin Kasu, Yegenkent, Ordukent ve Çiğilkent şehirlerinin tanrının ilâhi katında (memleketinde) olduğunu ifade ediyor.

¹⁵ Caferoğlu, aynı eser, s. 127-128 Mardaspand: mani tanrılarında birinin adıdır.

34. küçlüğ, prişti¹⁶-lern(i)ng : 34. güçlü meleklerin
 35. kongüsü, arığ torug¹⁷ süzük : 35. konağı, temiz duru saf
 36. mani-stanlar içi-nte.yme : 36. Mani ülkelerinde ve onun
 37. Kara bodunu kutluğ ötmış : 37. yüce milletine mutluluk sunmuş

arka yüz sol sütun

1. ötmış yigedmiş prişti.... : 1. muzaffer melek
 2. ayağlağ tatağlağ atlağ t(e)ngri : 2. itibarlı, şanlı meşhur tanrı
 3. m(a)r w(a)khm(a)n khiar
 y(a)zd (t)oi-n : 3. üstad¹⁸ Wakhman Khiar Yazd
 Toın¹⁹
 4. tokrıdaki uluğ moçak : 4. Toharistanlı yüce başrahip
 5. yme (a)ltun argu : 5. ve asil Argu
 6. (ul)us kasu khanı ordu : 6. milleti, Kasu hanı, Ordu,
 7. çigil k(e)nt erkliği uluğ türkdün : 7. Çiğil kent beyi, yüce türklerin
 8. praşdanaki²⁰ çigil arslan²¹ il-
 tırgüg : 8. koruyucusu, Çiğil Arslan İl-
 Tırgüg
 9. alp burguçan alp t(a)rkhan beg : 9. Alp burguçan Alp Tarhan Beğ
 10. ilentük erksintük oğurınta : 10. tahta çıkması dolayısıyla
 11. yme amtı²² bolzun esengü-ü : 11. şimdi(ona) esenlik (ve)
 12. alkış, tözü²³ nom arkası-nga²⁴ : 12. alkış olsun. Tözü nom arkasına

¹⁶ Köseraif, aynı eser, s. 21 sıra no 34, yanlış olarak brişti okumuştur.

¹⁷ Aynı eser, aynı s. satır no. 35'de mütercim yanlış olarak toruk şeklinde okumuştur.

¹⁸ Caferoğlu, aynı eser, s. 128 mar: öğretmen, üstad anlamındadır.

¹⁹ Caferoğlu, aynı eser, s. 248 Toyn: rahip anlamındadır.

²⁰ Caferoğlu, aynı eser, s. 131 Moçak: Başpapaz, başrahip anlamındadır.

²¹ Köseraif aynı eser, s. 21, satır no. 8 arslan'ı yanlış olarak erşlan şeklinde okumuştur.

²² Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 11 amtı kelimesini yanlış olarak emti şeklinde okumuştur.

²³ Köseraif, aynı eser, aynı s. satır no. 12 tözü kelimesini yanlış olarak tüzü şeklinde okumuştur.

²⁴ A. von Gabain, Köktürklerin tarihine bir bakış (III. Şehir gözüyle step) kısaltarak çeviren, Saadet Çağatay, D.T.C.F. Dergisi, cilt VIII, sayı 3, Ankara 1950, s. 373 dip not 1. Tözü nom arkası, maniheizimde birinci derecede bir dini rütbedir.

13. yme ögirmek s(e)vinmek : 13. memnuniyet ve sevinmek
14. bolzun nom praşdan(a)kların²⁵ üze : 14. olsun. Nom praşdanakları ile
15. yme kutadmak kıvadmak : 15. güçlü ve güvenli olmak
16. bolzun, tözü ödrülmiş²⁶ : 16. olsun. Tözü ödrülmiş
17. arıg dıntarlarka, yme : 17. arıg dıntarlar'a ve dahi
18. yiğetmek utmak bolzun, : 18. zafer kazanmak ve galip gelmek olsun
19. manga ağduk kharı bitgeçi-i : 19. Ben fakir (değersiz) yazıcı Ağduk
20. m(a)r işoy(a)zd²⁷ makhistak²⁸ üze : 20. üstad İşoyazd Mahistak üzerine
21. kim yme uluğ amranmakı-n : 21. ki büyük şevk
22. ağır küşüşün bitidim. : 22. ve şiddetli arzu ile yazdım.
23. yazukda boşunmağ bolzun. kamağ barça : 23. günahlardan kurtulmak olsun
24. s(e)vüg üzütlüg n(i) goşaklarka²⁹ : 24. Kamağ barça sevüg üzütlük niğosaklara³⁰
25. yme tüzün barça et'özümüz : 25. ve bütün asıl vücutlarımız
26. butünün kadakı-n turzun : 26. tamamıyla sağlam dursun.
27. iğsizi-n adası-n turalım : 27. hastaliksız, tehlikesiz duralım.
28. yme köngülümüz kögüsümüz : 28. ve gönlümüz, göğsümüz
29. turkaru busuşsuzun³¹ kadğu-suz- : 29. daima kedersiz ve kaygısızca

²⁵ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, nom praşdankları maniheizmde ikinci derecede bir dini rütbedir.

²⁶ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, tözü ödrülmiş arıg dıntarlar maniheizmde üçüncü derecede dini bir rütbedir.

²⁷ Caferoğlu, aynı eser, s. 100 de İşoyazd Hz. İsa karşılığındadır.

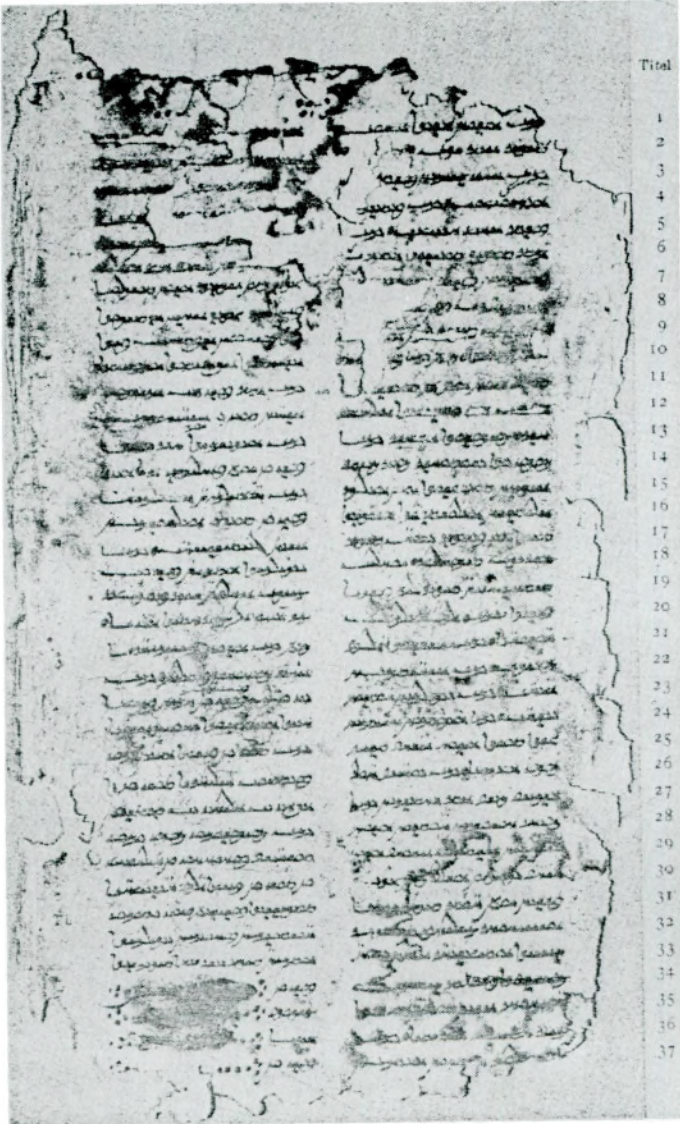
²⁸ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, Makhistak mani dininde dördüncü derecede dini bir rütbedir.

²⁹ A. von Gabain, aynı eser, aynı s. dip not 1, kamağ barça sevüg üzütlük niğosaklar, mani dininde beşinci derecede dini bir rütbedir.

³⁰ 24 sıra no.lu satırın anlamı 23 sıra no ile irtibatlandırıldığı zaman tamamlanmaktadır.

³¹ Köseraif, aynı eser, s. 22 sıra no. 29 busuşsuzun'u yanlışlıkla bosuşsuzun okumuştur.

T.H.D.171
Arka Yüz

A. Von Le Coq: Khotço, Türkçe Manichaika'lar manichaica
1.C. III. Levha.

30. un turzun.barça edgü kılınçka : 30. dursun. Bütün iyi işlere
 31. tükellig ³² bolalım. üzütümüz : 31. hazır olalım. Ruhlarımız
 32. kurtulmak boşunmağ yigedmek : 32. kurtulmaya, azad olmağa ulaş-
 mak
 33. utmak t(e)ngri yiri-nte tegimlig : 33. ve bunu kazanarak tanrı katına
 layık
 34. // bolzun..... Bu çerçeve.... : 34. olsun

35. m(e)ngigü içindeki metin : 35. ebediyen

36. inçe silinmiştir : 36. böyle

37. bolzun : 37. olsun

Metnin tarihi yönden değerlendirilmesi: Hoço'daki mani mabedinde enkaz altında bulunan vesikanın Kâşifi tarafından ortaya çıkarılışı, açıklanışı, diğer Türkologlar tarafından ele alınışı ve ülkemizde de onun üzerinde yapılan çalışmaları sıraladıktan, yarım asır önce yapılan tercümesini tekrar ele alıp eksikliklerini gözler önüne serip anlaşılabilir bir hale getirdikten sonra şimdi de tarihi yönünü ele alalım. Görüldüğü gibi metin bir dua metnidir. Dini metinlerde tarih metinlerine nazaran daima bir kapalılık ve belirsizlik hâkimdir. Diğer bir ifade ile bir tarih metninde görülen yer, şahıs, zaman ibareleri bunlarda yoktur. Metnin yazarı olan Ağduk bir din adamıdır ve dördüncü derecede bir mani rahibidir. Uygur tahtı ile ne derece bir yakınlığı vardı şu an için bu meçhulümüzdür. Yazarın bilgili ve kültürlü bir şahsiyet olduğu ortadadır. Bunun yanında üslûbundan edebi yönünün de kuvvetli olduğunu anlıyoruz. Yeni kurulan bir devleti tanıtırken ve Türk dünyasını tasvir ederken seçtiği kelimeler değme bir edebiyatçıya taş çıkartacak cinstendir.

Yazarı hakkındaki kanaatimizi kısaca belirttikten sonra şimdi vesikada geçen coğrafi yerleri ortaçağ ana kaynaklarının verdiği bilgiler nisbetinde tanıtmaya çalışalım:

Argu-Talas vadisi: T. II. D. 171. Arka yüz sağ sütun satır 25-26. Devrin kaynaklarından (ortaçağ) tesbit edebildiğimiz kadarı ile bu saha Talas (Taraz) şehri ile Balasagun arasındaki bölgedir. 11. asrın lügat yazarı Kaşgarlı gayet açık bir şekilde "Talas ile Balasagun arasındaki şehirlere argu denir, çünkü orası iki dağ arasındadır"³³ demek suretiyle bu vadiyi

³² Köseraif, aynı eser, s. 22, sıra no. 31, tükellig'i yanlışlıkla tökellig okumuştur.

³³ Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lügat-it Türk, Cilt I, s. 127.

kabaca tarif eder. Vadinin başladığı Talas veya Taraz şehri coğrafi tesbitlere göre Talas nehrinin doğduğu yere yakındır. Kaşgarlı'ya göre iki tane Talas şehri vardır. Birine Ulu Talas denir. Diğeri İslâm sınırına yakındır³⁴. Divanü Lügat-it Türk mütercimi Besim Atalay'ın teklif ettiği şekli ile buna Küçük Talas şehri denmesi doğru olacaktır. X. asır İslâm coğrafyacılarından Makdisî Taraz'ı şu şekilde tasvir eder³⁵. "Taraz: büyük, müstahkem, bostanları çok, mamureleri örülmüş, hendeği ve kapıları olan bir şehirdir. Mamur bir rabaz (şehrin kale ve sur dışındaki kısmı)¹, şehrin kapısı önünden akan büyük bir nehir vardır. Şehrin bir kısmı bu nehrin arkasında kalır. Burada geçit bulunur. Camisi çarşısındadır". Yine hatırlatalım ki 751 Talas savaşı da bu şehrin yakınlarında cereyan etmişti. Vadinin diğer ucu olan Balasagun şehri de meşhur bir şehirdir. Karahanlılara merkez görevini yapmıştır. Kaşgarlı'ya göre bu yüzden "Kuz Ordu" ismi ile anılıyordu³⁶. Aynı şekilde bir diğer kaynağımız Makdisî'de merkez olmadan önceki halini tasvir ederken Balasagun'un büyük ve kalabalık bir şehir olduğunu ifade eder³⁷. Talas-argu vadisi VIII-XI. asırlar arasında önemli bir yerleşme merkezidir. Biraz sonra bahsedeceğimiz şehirler bu vadiye bulunduğu gibi Aspara ve Tokmak gibi tanınmış ve meşhur şehirler de yine burada yer alır. Kasu: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. İncelediğimiz coğrafi yerler içerisinde hemen hemen en az bilgi topladığımız şehir Kasu olmuştur. Sadece bir yerde, Kaşgarlı'da bulduğumuz malûmat da çok müphemdir³⁸. Kasu her halde VIII. asırda küçük bir şehirdi ve XI. asır Kaşgarlı döneminde ahalişi tarafından terkedildi.

Yegânkent: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. Bu şehrin yerini bize en iyi İslâm coğrafyacısı Makdisî tarif eder. Otrar (Evliya-ata) ile Taraz arasındaki şehirleri sayarken aynı güzergâhta Yegânkent'inde adı geçer³⁹. Makdisî'ye göre: Yegânkent büyük ve güzel bir şehirdir. Burası Han-Kara'nın şehridir. Bu zatın ribatı ve kabri buradadır⁴⁰.

³⁴ Kaşgarlı, aynı eser, cilt I, s. 366.

³⁵ Makdisî, Ahsen el-takâsım fı ma'rifet el-ekâlm, De Goeje neşri, Lieden-Bril 1877, s. 274. Ayrıca bkz. Dr. Ramazan Şeşen, İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara 1985, s. 252.

³⁶ Kaşgarlı, aynı eser, cilt I, s. 124.

³⁷ Makdisî, aynı eser, s. 275, Şeşen, aynı eser, s. 253.

³⁸ Kaşgarlı, aynı eser, c. III, s. 224

³⁹ Makdisî, aynı eser, s. 263, Şeşen, aynı eser, s. 248.

⁴⁰ Makdisî, aynı eser, s. 274.

OrduKent: Arka yüz sağ sütun satır 30, arka yüz sol sütun satır no. 6. Üzerinde durulması gereken en önemli şehir budur. Bilindiği gibi eski Türk devletlerinde OrduKent devlet merkezi olan şehirdir. Bu özelliği ile bazı mütercimler tarafından Kaşgar ile karıştırılmıştır⁴¹. OrduKent Kaşgarlı'nın söylediği gibi Balasagun yakınlarında bir şehirdir⁴². Bir diğer me hazımız Makdisî ise biraz daha açık olarak OrduKent ile Balasagun arasında Navikat'ın bulunduğunu yazar⁴³. Şimdi daha sonraki açıklamamıza ipucu olmak üzere Makdisî'nin OrduKent hakkındaki haberini tam olarak verelim⁴⁴. "OrduKent, Türkmenlerin hükümdarının oturduğu küçük bir yerdir. Bu hükümdar İsbicab sahibine (muhtemelen Samani hükümdarı) hediyeler gönderir. Ordu şehrinin etrafında sur, surun etrafında su ile dolu bir hendek vardır. Türkmen hükümdarının (Büyük bir ihtimalle Karluk) sarayı kalesindedir."

Arkeologlar bu gün hâlâ OrduKent'in yeri üzerinde çalışmaktadırlar. Şimdi meseleyi VIII. asır öncesinden ele alalım. Çin yıllıklarını taradığımızda bu saha ile ilgili olarak: Sarı Türgiş Devleti'nin kurucusu Outche-le (U-çe-le) nin VIII. asrın başlarında Tokmak'ın kuzeybatısında ikamet ettiğini (Suyab?) ve daha sonra da Tokmak'ı ele geçirerek kendisine merkez yaptığını görürüz⁴⁵. Zamanımız araştırmacılarından G. Clauson bu günkü Ak-beşim' harabelerinin Suyab (Tokmak'ın kuzeybatısında) şehrine tetabuk ettiği düşüncesindedir. Üstelik burada Türgiş hakanına ait ilk paralar bulunmuştur⁴⁶. Tokmak'ın Balasagun'a çok yakın olduğu düşünülürse (Makdisî'ye göre arada sadece Navikat vardı), yukarıdaki Çin kaynağının haberini de dikkate alarak Kaşgarlı'nın Balasagun yakınında bir şehir dediği OrduKent'in, Tokmak'ın kendisi veya çok yakınında bir şehir olduğu gerçeğine yaklaşmış oluruz. Görüşümüzü kuvvetlendiren bir diğer husus da X ve XI. asırlarda oldukça geniş bir şekilde bölgeyi tanıtan Makdisî ve Kaşgarlı'da Tokmak şehir adının bulunmamasıdır. Bu da Türgişlerden sonra Karluk Devleti'ne merkez olmuş olan OrduKent'in Karahanlı Hanedanı'na merkez olan Balasagun'un parlaması yanında sönüp nüfusça azalmasından ileri gelmiş bir durum olamaz mı?

⁴¹ Köseraif, adı geçen eser, s. 33.

⁴² Kaşgarlı, aynı eser, c. I, s. 124.

⁴³ Makdisî, aynı eser, s. 263.

⁴⁴ Aynı eser, s. 275.

⁴⁵ E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue Occidentaux, Paris 1941, s. 79.

⁴⁶ Emel Esin, Türk Sanat tarihinde Karahanlı devrinin mevkit, VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye sunulan bildiriler, Ankara 1967, s. 102.

Görüşümüzü destekleyen bir diğer çalışma da: X. asrın coğrafya eseri anonim Hudud-al-Alâm'ı neşreden Minorsky'nin benzer kanaati taşımasıdır⁴⁷. Sanıyoruz devam etmekte olan arkeolojik çalışmalar meseleye biraz daha açıklık getirecektir.

Çiğilkent: Arka yüz sağ sütun satır no. 30, arka yüz sol sütun satır no. 7. Metinde isminden söz edilen son şehir Çiğilkent'tir. Kaşgarlı eserinde Çiğilkent'i Talas (Taraz) yakınlarında bir kasaba olarak tarif eder⁴⁸. Makdisi ise buna yakın bir şekilde, fakat biraz daha geniş olarak Çiğilkent'in Taraz'dan bir ünleme (sayha)lık⁴⁹ bir mesafede bulunduğunu, etrafının surlarla çevrili olduğunu, bir kalesinin bulunduğunu ve camisinin çarşısında olduğunu yazar⁵⁰.

Argu kabilesi: Arka yüz sol sütun satır no. 5-6. Metnimizde adı sıkça geçen ve aldığı tavsif sıfatı ile beraber "Yüce Argu Milleti" şeklinde anılan bu kabile VIII. asırda çok önemli bir siyasi topluluktur. Kaşgarlı Mahmut bu boyun dili hakkında çok geniş malumat verdiği halde onların daha küçük boyları ve karışıkları siyasi olaylar hakkında hemen hemen hiç bilgi vermemektedir. Oturdukları coğrafi saha olarak Balasagun ile Taraz arasındaki bölge gösterilmektedir⁵¹. Fakat ondan iki asır sonra eserini kaleme alan Cemal-i Karşi bu sahayı daha doğuya kaydırır ve İli havzasına Argu ülkesi der⁵². VIII. asırdan XIII. asra kadar kaynaklarda gördüğümüz ortak özellik şudur. Her iki bölgede de Argu kabile ismi geçmemekte büyük bir çoğunlukla Karluk Türklerinin ikameti görülmektedir. Bu durumda aklımıza gelen soru şudur. Acaba Argu ismi Karluklara atfedilen bir sıfat mıdır? Birçok Türk boyuna verilen "Türkmen" unvanı gibi bunun da böyle olması düşünülebilir. Aksi durumda Karlukları meydana getiren kabileler gurubu içinde en büyüğü veya en küçük oymaklarından biri olsa idi, X. asır İslâm coğrafyacıları onlar hakkında mutlaka bilgi verirlerdi. Meselenin dil tetkikleri ile biraz daha açığa kavuşabileceği kanaatindeyiz.

Vesikada ismi geçen yer adları birbirine çok yakındırlar ve umumiyetle Isıg göl ile Taraz arasında yer almışlardır. Bu gün o bölgede

⁴⁷ Hudud al-Alam, ing neşri, Minorsky, London 1937, s. 299

⁴⁸ Kaşgarlı, aynı eser, c. I, s. 393.

⁴⁹ Ünleme: bu ortaçağ uzunluk ölçüsü hakkında şimdilik açıklayıcı bir bilgi bulamadık.

⁵⁰ Makdisi, aynı eser s. 274-275.

⁵¹ Kaşgarlı, aynı eser c. I, s. 127,

⁵² A. von Gabain, Türkçe terc. Köktürklerin Tarihine Bir Bakış, çev. Saadet Çağatay, D.T.C.F. dergisi, c. VIII/3 Sayı-3 s. 374.

Sovyet arkeologları hâlâ kazı yapmaktadırlar. Şu ana kadar yapılan hafriyat sonunda Türk dünyasına ait ilk paralar bu bölgede bulunmuştur. Bu bölge aynı zamanda Batı Türkleri ve onların kurdukları Türk devletleri (Türkğış, Karluk, Karahanlı)nın ilk defa yerleştikleri sahadır. Bundan sonra yapılacak kazılarda da vesikada ismi geçen şehirlere ait daha çok eserin bulunacağı ümidindeyiz.

Vesikanın yazıldığı tarih: Görüldüğü gibi vesikanın üzerinde bir tarih kaydına tesadüf edilmemektedir. Vesikanın yazıldığı tarih konusunda A.V. Gabain'in yaptığı titiz bir inceleme problemi büyük ölçüde çözüme kavuşturmuştur. Bizim vesikamızın dışında A.V. Gabain, Manichaica III de bulunan diğer bir vesikada Uygur hakanı Böğü kağan (759-780) ile Ötügen Uygur hakanlarının resmi katipliğini yapan Ağduk'un isimlerinin geçtiğini belirtmekte ve buradan hareketle rahat bir şekilde İl Tutmuş unvanını taşıyan Böğü kağan, Ağduk ve Arslan İl-Türgüg'ün aynı devirde yaşadıklarını ileri sürmektedir⁵³. Karluklar 766 yılından itibaren eski Türkğış topraklarına yerleştiklerine göre bu vesikanın da 766 ile 780 yılları arasında yazılmış olması gerekmektedir. Metnin muhtevası görüldüğü gibi bir tebrik telgrafi havasındadır. Ağduk belki de Böğü Kağan adına ilk defa tahta çıkan bir Türk beyine ve halkına mutluluk ve başarı dilemektedir. Çok iyi bilinir ki bu tür kutlamalar her çağda olmuştur ve hangi devlette olursa olsun hükümdarın saltanata başladığı (tahta oturduğu) yılda yapılmaktadır. Bu gelenekten hareket ederek biz de Arslan İl Türgüg'ü tebrik eden bu vesikanın 766 yılında yazıldığı kanaatini taşımaktayız.

Vesikanın tarihi önemi: Ortaçağ Türk devletlerine ait yazılı eserlerin azlığı ilim dünyasınca bilinen bir gerçektir. Bir de buna XIII. asırda Moğol istilâsının sebep olduğu tahribatı ilave edersek bu sahadaki boşluğun kendiliğinden arttığını görmüş oluruz. Bu sebeble Batı Türkistan sahasını ilgilendiren bu vesika VIII. asra ait yokluk denizinde yüzen bir sandal gibidir. Kırıntı şeklinde de olsa verdiği bilgiler son derece önemlidir. Bu döneme ait Türk dünyasına komşu devletlerin bıraktığı eserler arasında ön sırada yer alır. Hele bunların arasında, 751 Talas savaşından sonra Çin İmparatorluğu bölgeden çekilmek zorunda kaldığından Batı Türkistan'a dair bilgilerin alındığı Çin yıllıklarından istifade imkânımızın kalmadığını hesaba katarsak eldeki mani metinlerinin değeri kendiliğinden artar. Bir nevi o devre ait arkeolojik malzeme ile eş değere sahip olduğu ortaya çıkmış olur.

⁵³ A.V. Gabain, aynı eser, s. 375.

Şine-usu yazıtında açıkça görüldüğü gibi 745 tarihinde Göktürk Devleti'nin yıkılışı ile beraber Türk dünyasına hakim olmak için başlayan mücadele bir hayli çetin geçmiştir. Uygur Devleti'nin kurucusu Kutluk Bilge Kül Kağan'ın bir yıllık saltanatından sonra oğlu Moyunçur'un bütün hayatı, Ötügen tahtını korumak için Basmlı ve Karluklar'a karşı mücadele ile geçmiştir. Yazıttaki ifadelerden bu mücadele sırasında yapılan savaşların çoğunu Uygurların kazandığı anlaşılıyorsa da bu iki rakipten Karluklar her zaman Uygurların korkulu rüyası olmaya devam etmişlerdir. Diğer kaynaklarda meselâ Karabalgason yazıtında bunu açık bir şekilde görürüz. 766 tarihinde bu amansız düşmanlarının bir hayli uzaktaki Türgiş arazisini ele geçirip Uygurlardan uzaklaşmaları sanırsınız stres içerisinde bulunan bu yeni Ötügen hâkimlerine derin bir nefes aldırılmış, belki de onları sevince boğmuştur. Bu yönden bakacak olursak vesika bize psikolojik bir havayı da yansıtmış olur.

Çeşitli yönleri ile ele alıp tanıtmaya çalıştığımız bu mani metni mevcut durum itibariyle Karluk Devleti'nin kuruluşunu gösteren ilk ve son belge hüviyetindedir.

İLHANLILARDAN ARGUN VE GEYHATU'NUN SALTANAT DEĞİŞİKLİĞİ YILINI GÖSTEREN İKİ SİKKE

MEHMET ÇAYIRDAĞ

Bilindiği üzere eski sikkeler tarihi belge olarak değerlendirildiklerinde, eski hâdiselerin bilinmeyen ve münakaşalı birçok yönlerini aydınlattıkları gibi, bilinen olayları da teyid eden çok kıymetli kaynaklardır. Devletlerin resmî vesikası durumunda olan bu belgeler, bilhassa idarelerin güçlü ve düzenli olduğu zamanlarda bize kesin bilgiler aktarmaktadırlar. Ancak idarenin karışıklığa düştüğü ve devletin zayıfladığı zamanlarda, bunlarda da bazı tereddütler ortaya çıkmaktadır¹.

İnceleyeceğimiz iki sikke, İlhanlıların, genel olarak devlet kudretlerinin devam ettiği devirde, aynı yılda, iki ayrı han adına kesilmiş sikkelerdir. Resim ve çizimlerinde görüleceği üzere, tarih ve dîni ibareler yazan yüzlerinde ifadeler aynı olduğu halde yazı ve şekil farklılıkları bulunmaktadır. Bu sebeple iki yüzün de aynı kalıptan çıkmış olması mümkün değildir. Aşağıda görüleceği üzere tarihi olaylar da bu hususu teyid etmektedir.

Önce her iki sikkeyi tanıyalım:

Argun'a ait gümüş sikke:

21 mm. kutruna ve 2,49 gr. ağırlığında olup,

Yüzünde, ortada kare içinde: لا اله الا الله محمد رسول الله

Etrafında: سنة احد وتسعين وستائة

Arkasında: (motif), dört satır Moğolca yazı,

ارغون, (motif)

yazılıdır. Buna göre sikke 691 yılında basılmıştır. Darb yeri kesilmiştir. Bu sikke ile bulunan diğer sikkeler Mardin'de basılmış olduklarından bununla,

¹ Meselâ Anadolu Selçuklularından II. Keyhüsrev'le II. Keykâvus'un saltanat değişikliği ile IV. Kılıç Arslan'la III. Keyhüsrev'in saltanat değişiklikleri tarihi kayıtlarda belli olduğu halde sikkeler, tarih yüzlerine ait eski kalıplar kullanılarak yeni hükümdar adına, bir yıl önce olarak basılmışlardır diye izah getirilmiştir. Yine Eretnahılardan II. Alaaddin ile Kadı Burhaneddin'in sikkelerinde ve Osmanlılarda başlangıçta, rakamla yazılan tarihlerde bazı hatalar bulunmuştur.

yine darb yeri kesilmiş olan ve aşağıda bahsi geçen diğer sikkenin de Mardin'de basılmış olduğunu zannetmekteyiz.

Geyhatu (İrincin Türçi)ye ait gümüş sikke:

22 mm. kutruna ve 2,32 gr. ağırlığında olup,

Yüzünde, ortada kare içinde: لا اله الا الله محمد رسول الله

Etrafında: ضرب سنة احد وتسعين وستائة

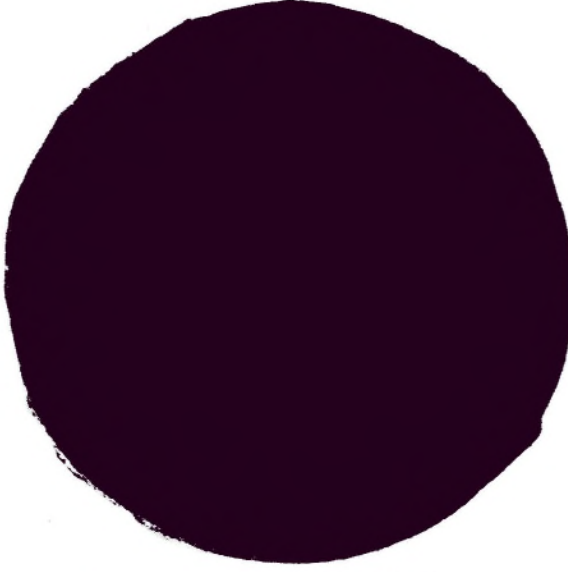
Arkasında: Dört satır Moğolca yazı,

ارينجين تورجي

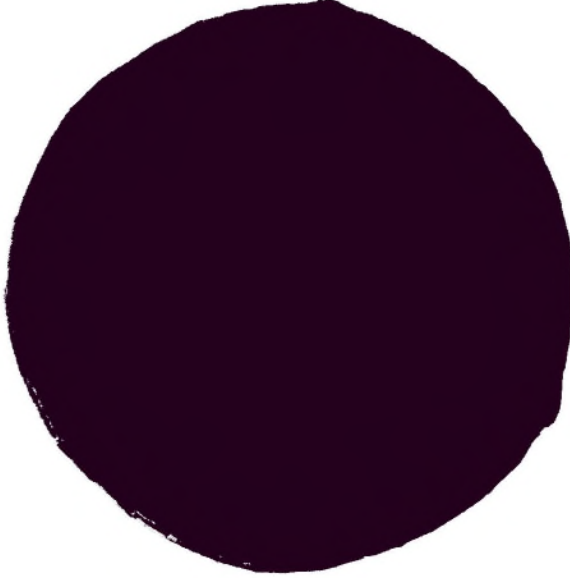
yazılıdır. Buna göre aynı zamanda "İrincin Türçi" ismini alan Geyhatu'nun bu sikkesi de 691 yılında basılmıştır. Böylece bu sikkelerden, bu iki hükümdar arasındaki saltanat değişikliğinin H. 691, M. 1292 yılında olmuş olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak tarihî eserlere göre durum farklıdır. Bu konuda şimdiye kadar bilinen bilgileri aşağıda gözden geçirelim:

İlhanlılarda 1279 yılında ölen Abaka'nın yerine kardeşi Teküdar geçmişti. Bu İlhan İslâmiyeti kabul edip Ahmed adını alınca, eski dinlerinde bulunan hânedan ve diğer Moğollar arasında hoşnutsuzluk ve isyanlar başladı. Nihayet kardeşi Abaka'nın oğlu olan yeğeni Argun, kendisine karşı başlattığı isyanda muvaffak olarak Onu öldürttü ve yerine 1284 (683) yılında İlhan oldu. Saltanatu, emirlerin itaatsizlikleri, birbirleri ile mücadeleleri ve aldığı isabetsiz kararlarla onları cezalandırarak geçti. Kuvvetli bir Budist ve Müslüman düşmanı olan Argun, bir Yahudiyi vezaret ve mâliye işlerine getirerek işleri daha da karıştırdı. Nihayet ömrünü uzatacak tedavi şekilleri söyleyen bir Hintlinin tavsiyelerine uyduğu için hastalandı ve 9 Mart 1291, H. 6 Rebiülevvel 690 tarihinde öldü. Bunun üzerine devlet ricali toplanarak yerine oğlu Gazan'ı değil de, kardeşi Anadolu Vâlisi Geyhatu'yu seçtiler. Karar Geyhatu'ya bildirildi ve o 23 Temmuz 1291, H. 24 Receb 690 tarihinde Ahlat'ta tahta çıktı.

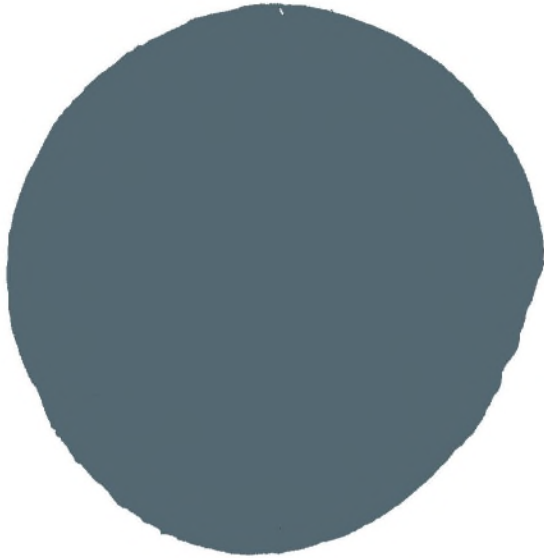
Geyhatu, hükümdarlığı esnasında esas isminin yerine Tibet Lamaları tarafından kendisine verilen "İrincin Türçi" (kıymetli inci) ismini kullandı ve bu isimle paralar bastırıldı. Çok sefih, kabiliyetsiz ve müsrif bir hükümdar olan Geyhatu devrinde, Argun zamanında bozulan devlet daha da karışarak çökme durumuna geldi. Durumundan istifade eden maksatlı devlet adamları tarafından şahsi menfaatları uğruna mâliye çökertildi ve devlet görülmeyecek yoksulluğa düştü. Buna çare olarak Çin'deki benzerleri gibi "Çav" isimli kâğıt paralar tedavüle çıkarılıp, altın ve gümüş toplatılarak bu paraların kullanılması yasaklandı ise de halk içinde ortaya çıkan yeni kaos sebebi ile bir kaç ay içerisinde bu teşebbüsten de vazgeçilmek zorunda kalındı. Neticede hânedandan Baydu'nun bir kısım emirlerle kendisine karşı

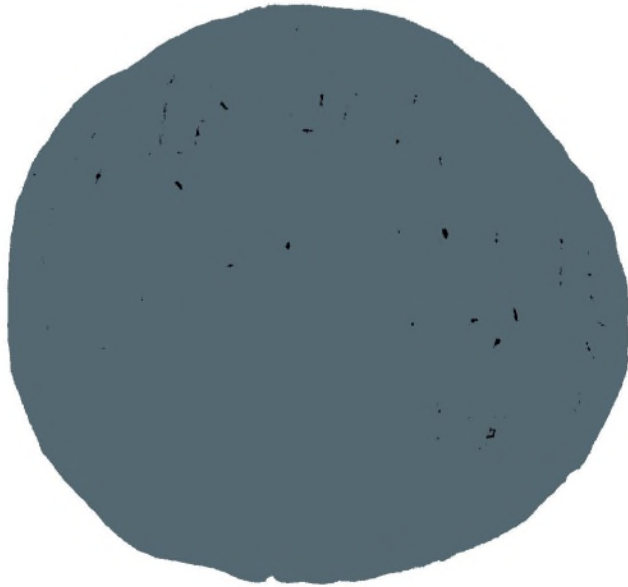
Res. 1 — Argun'un Sikkesinin Ön Yüzü

Res. 2 — Argun'un Sikkesinin Arka Yüzü

Res. 3—Geyhatu'nun Sikkesinin Ön Yüzü

Res. 4—Geyhatu'nun Sikkesinin Arka Yüzü

Şekil 1 — Argun'un Sikkesinin Ön Yüzü

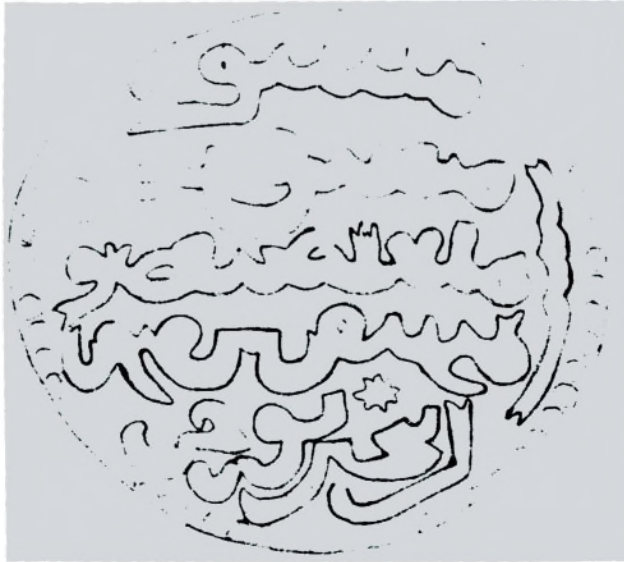

Şekil 2 — Argun'un Sikkesinin Arka Yüzü

Mehmet Çayırdağ

Şekil 3 – Geyhatu'nun Sikkесinin Ön Yüzü

Şekil 4 – Geyhatu'nun Sikkесinin Arka Yüzü

başlattıkları isyanın muvaffak olması üzerine 24 Mart 1295, H. 6 Cemaziyelevvel 694 yılında idam edildi. Yerine kısa süre Baydu geçti ise de, Argun'un oğlu Gazan bunu da bertaraf edip han oldu ve İlhanlı devletinin idare ve mâliyesini tanzim ederek çöküşünü durdurdu. Ayrıca İslâmiyeti de kesin olarak kabul edip "Mahmud" ismini aldı ve böylece devletin de Müslüman olmasını sağladı².

Görüldüğü üzere tarihi kayıtlarda saltanat değişikliğinin, günleri ile birlikte 690 yılında vukuu bulduğu belirtiliyor ise de paralarımız bu değişikliğin 691 yılında olduğunu göstermektedir. Hadiselere esas kaynak Gazan Mahmud zamanında meşhur tarihini yazan Reşidüddin'dir. Aynı zamanda İlhanlı devlet adamı ve hâdiselerin görgü şâhidi olan Reşidüddin'in hata yapmayacağı düşünülmemekte ise de aynı kalıptan çıkmayan paraların durumu da izah etmek güçleşmektedir. Ayrıca paralar aynı kalıptan çıkmış olsa ve Argun için hazırlanan kalıbın, onun ölmesi üzerine Geyhatu için kullanıldığı düşünülse dahi, o zaman iki paranın da tarihinin 690 olması gerekirdi. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi Argun bu tarihte ölmüştür veya paraların tarihi 691 değil de 689 olsa ve kalıplar da benzer bulunsa idi ancak o zaman 690 yılında tahta çıkan Geyhatu, kendisinden bir yıl önce, Argun için hazırlanan para kalıbını kullanmıştır denilebilirdi. Bundan başka geriye tek ihtimal kalmaktadır ki o da parayı hazırlayan hakkakların hata yapmış olmalarıdır. Geyhatu zamanında Argun adına, hükümdarlık alâmeti olan sikkenin basılıp tedavül edilmesinin mümkün olmayacağı ortada olduğuna göre bu düşünce de geçersiz kalmaktadır.

Bu muammayı ilgililerin takdirine sunmuş bulunuyoruz.

² Bertold Spuler, *Iran Moğolları*, Çev. Cemal Köprülü, Ank. 1957, s. 89-103; Karl Jahn, *İranda Kâğıt Para*, Çev. M.A. Köymen, *Belleten* s. 274 vd; Faruk Sümer, *Anadolu'da Moğollar, Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, Ank. 1970, s. 62-64; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İst. 1970, s. 602-603; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ank. 1943, s. 283.

SELÇUKLU ORDUSU

Prof. Dr. MEHMET ALTAY KÖYMEN

I GİRİŞ

Aslında bütün Türk orduları ortak özelliklere sahip olduklarından, meselâ bir Gök Türk ordusu, Karahanlı ordusu, bir Selçuklu ordusu söz konusu olmamak gerekir. Ancak, aralarında yapı bakımından olmasa bile, fonksiyonları bakımından büyük farklar vardır. Bir kısım Türk orduları o zamanın bilinen üç kıtasında imparatorluklar kurarken, bir kısmı yurt kurmuşlar, bir kısmı kurulan yurtları korumuşlar ve yurdu tabii sınırlarına ulaştırmışlardır. Bir Türk ordusu da kurulan yurdu kurtarmıştır.

İşte biz bu yazımızda Anadolu'da Büyük Selçuklu İmparatorluğu orduları tarafından kurulan Anadolu yurdunu koruyan ve genişleten Anadolu Selçukluları ordusundan söz edeceğiz.

II SELÇUKLU ORDUSUNA DAİR ARAŞTIRMALAR

Şimdiye kadar Selçuklu ordusu üzerinde,

- 1 - Fuat Köprülü ¹,
- 2 - İ.H. Uzunçarşılı ²,
- 3 - V. Gordlevski ³,
- 4 - C. Cahen ⁴,
- 5 - Osman Turan ⁵,

¹ Köprülüzade Mehmed Fuad, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türk Medeniyeti, *Millî Tettebbül Mecmuası*, II/5 (1331), s. 212-221. Bu araştırmalardan hiçbir araştırmacı faydalanmamıştır.

² *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941, s. 108-122.

³ V. Gordlevski, *Gosudarstvo Sel'dzukidar Maloj Azii*, Moskova, 1941, s. 148-156.

⁴ Claude Cahen, *Preottoman Turkey*, London, 1968, s. 230-234.

⁵ O. Turan *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971.

6 - A. Bombaci⁶ durmuşlardır. Bunların dışında Selçuklu ordusunun sadece bir özelliğini ortaya koyan makaleler de yayınlanmıştır. Selçuklularda ücretli askerler⁷ ve Anadolu'nun fethinde okun rolüne dair araştırmalar buna misâl olarak verilebilir⁸.

Bu araştırmacıardan, V. Gordlevski ve C. Cahen, Selçuklu ordusunu Selçuklu tarihi çerçevesi içinde;

Osman Turan, ordu için ayrı bir bölüm ayırmadan, Selçuklu siyasi tarihi çerçevesi içinde;

Fuat Köprülü, Selçuklu ordusunu Selçuklu medeniyeti çerçevesi içinde;

İ. H. Uzunçarşılı, devlet teşkilâtı içinde kısaca ve yetersiz olarak ele almışlardır. Sadece A. Bombaci Selçuklu ordusunu müstakil araştırma konusu yapmış, fakat o da daha ziyade Selçuklu ordusunun "composition"u üzerinde durmuştur.

O, bu arada Anadolu'da yeni bir yurdun kurulmasının Türklerin hayatında bir dönüm noktası teşkil ettiğini söylüyor ki, yerinde bir fikirdir. Bunu yabancı bir ilim adamının söylemesi ayrıca önem taşımaktadır. Yalnız, onun "Selçuklu devrini İslam medeniyetinin orijinal ve parlak bir sayfası" olduğu yolundaki hükmünü bütünü ile kabul etmeye imkân yoktur. Çünkü, orijinal ve parlak olduğundan söz edilen medeniyet, İslâm medeniyeti değil, Türk medeniyetidir. Meselâ, manevi medeniyetin en büyük tezahürü olan devlet, bir Türk devletidir. Nitekim, uzun çalışmalarından sonra, Arap ve Acem sanatından ayrı bir Türk sanatının varlığı artık bütün dünyaca kabul edilmiş olup, belli zamanlarda beynelmilel kongreler düzenlenmektedir. Bunun gibi, İslâm medeniyetinden ayrı bir Türk medeniyetinin varlığı araştırmalar ilerledikçe daha iyi anlaşılacaktır.

Gerek yeni bir yurdun kurulmasında, korunmasında ve genişletilmesinde; gerekse burada "parlak" ve "orijinal" bir Türk medeniyetinin meydana getirilmesinde Türk ordusunun büyük rolü vardır.

⁶ Alesion Bombaci, The Army of the Saljuqs of Rum. (1973 yılında toplanan I. Beynelmilel Türkoloji Kongresine sunulmuş tebliğin İngilizce tercümesi. *Annali*, XXVIII (1978), s. 343-64.

⁷ Pal Fodor, The Way of Seljuk Institution to Hungary: The Cerehör, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* XXXVIII/3 (1984), s. 366-399,

⁸ W. E. Kaegl, jr., The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia, *Speculum*, 39, 1964, s. 96-108.

III ORDU NASIL ELE ALINMALIDIR?

Asıl konumuza geçmeden önce, ordu deyince ne anlaşıldığını görelim: Ordu deyince akla,

1 - İnsan unsuru,

2 - Teşkilât,

3 - Techizat gelir. Şimdiye kadar ordu böyle bir organik tasnifle ele alınmamıştır. Biz, bu plân çerçevesinde, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ordusunu bütün yönleriyle işlemeye çalışmıştık⁹. Anadolu Selçuklu tarih ve medeniyetine dair yazmakta olduğumuz ve çıkan türlü engellerle henüz bitiremediğimiz büyük eserde ordu ayrı bir cilt teşkil edecektir.

IV DEVLET HAYATINDA ROL OYNAYAN UNSURLAR

Biz bu yazımızda, Anadolu Selçuklu ordusunun şimdiye kadar üzerinde pek durulmayan yönünden, devlet hayatındaki rolünden söz edeceğiz. Bu, ilk bakışta görüldüğü kadar basit değildir; çok yönlüdür.

Bilindiği gibi, devlet hayatında birçok unsurlar rol oynamaktadırlar. Devlet hayatında rol oynayan unsurlar başlıca şöyle sıralanabilir:

1 - Saray,

2 - Hükümet,

3 - Ordu,

4 - Şehirler,

5 - Zümreler (Ahiler),

6 - Uclar,

7 - Din adamları ve tarikatlar.

Bunları daha da çoğaltmak mümkündür.

V ORDUNUN DEVLET HAYATINDAKİ ROLÜ

A) Ordu ve Devlet Ortaklığı

1 — *Tahta Geçecek Hükümdarın Seçimi:*

Her devirde olduğu gibi, Anadolu Selçuklu Devleti'nde de, tahta geçmeler, çok defa hanedan mensupları arasında taht mücadeleleri ile

⁹ Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askeri Teşkilâtı, *Alp Arslan ve Zamanı*, s. 217-289.

olur¹⁰. Görünüşe göre, ilk defa II. Rükneddin Süleyman Şah'ın ölümünden itibaren (1204), Büyük Ümerâ boşalan tahta küçük yaştaki oğlu III. İzzeddin Kılıç Arslan'ı (1204-1205) geçirdi. Seçim eski Türk geleneğine de uygundu¹¹.

I. İzzeddin Keykâvus (1212-1220) ve I. Alâeddin Keykubad (1220-1237) Köseadağ Meydan Savaşı'ndan (1243) sonra ortak üç kardeş saltanatı da böyle meydana geldi.

2. Ordunun bir Kısmının Devlete Hâkim Olmaya Çalışması:

Rükneddin Süleyman Şah'ın ölümünden sonra Uc Beyleri, yerine küçük yaştaki adı geçen oğlunu tahttan indirerek, İstanbul'da sürgün olan I. Gıyâseddin Keyhusrev'i tahta geçirdiler. Böylece I. Gıyâseddin Keyhusrev ikinci defa Selçuklu hükümdarı oldu (1205-1211). Bu, katıksız Türkmenler'den meydana gelen Uc ordusunun muhtelif etnik unsurlardan meydana gelen merkez ordusuna ve ümerâsına zaferi demektir. Nitekim, bunu gerçekleştiren beyler, her halde maiyetleri ile birlikte, merkez teşkilâtına geçmişlerdir.

B) Ümerâ Tahakkümü ve Otoritenin Sahibi Sultan'ın Tepkisi

Büyük ümarânın, bir nevi seçimle iktidara getirdikleri devletin başı hükümdara tahakküme kalkışmaları, yani hükümdar seçme yetkilerini daimi bir müessese haline getirmek istemeleri, böylece devlet otoritesini asıl sahiplerinden büsbütün almaya kalkışmaları, hükümdar ile ümerâ arasında nüfuz mücadelesine yol açtı. Büyük Alâeddin Keykubad'ın 1223'de gerçekleştirdiği toplu ümerâ tasfiyesi ile meseleyi Kayseri'de lehine kökünden halletmesi, buna tipik bir misâldir¹² gerçekleştirenler: Nâib Seyfeddin Hokkabazoğlu ve Emir Mavrzomos Komnenos).

VI

ORDUNUN DEVLETE HİZMETLERİ

Ordunun devlete hizmeti çok daha önemlidir. Bunun başında Anadolu'da kurulan vatanın dış tehlikelere karşı korunması gelir.

Selçuklu hükümdarlarının takip ettikleri-Anadolu'nun jeopolitiğine uygun ekonomik politikalar dolayısıyla-burası kısa zamanda, Bombaci'nin

¹⁰ Bu hususta O. Turan'ın, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, (İstanbul, 1971) adlı eserinde geniş bilgi vardır.

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982, s. 63 ve devam.

¹² Fikir edinmek için bk. O. Turan, *a.g.e.*, s. 339.

de belirttiği gibi, çok zengin ve müreffeh bir ülke haline geldi¹³. Öte yandan, aynı Anadolu tarih boyunca kavimler köprüsüdür. Buradan birçok kavimler gelip geçmiştir. Sonra Bizans İmparatorluğu, Anadolu'yu Türklerin elinden geri alma politikasını hiç bırakmamıştır.

A) Meydan Savaşları ve Fonksiyonları:

Anadolu'yu ilgilendiren Meydan Savaşlarını kısaca ele alalım:

Anadolu'da bir Türk vatanının kurulmasını sağlayan Meydan Savaşı vardır: 1071 Malazgirt Meydan Savaşı gibi.

Anadolu'da kurulan vatanın korunmasını sağlayan Meydan Savaşları vardır: 1176 Myriokefalon ve 1230 Yassıçimen Meydan Savaşları gibi. Aynı vatanın kurtarılmasını ve yeni bir devletin kurulmasını sağlayan Meydan Savaşları vardır: Sakarya ve Başkumandanlık Meydan Savaşları gibi.

B) Anadolu'nun Korunmasında Selçuklu Ordusu:

a) İsrail tarihçisi Sivan'a göre bir ara meşhur Salahaddin Eyyübî bile, Halife'den Anadolu'nun kendisine tevcih edilmesini istemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Salahaddin Eyyübî de Anadolu'yu fethetmek istiyordu¹⁴.

b) Anadolu, en büyük tehlikelerden birini, Moğollar'ın önünden kaçarak Azerbaycan'da bir devlet kurmuş olan Hârezmşah Celâleddin vasıtasıyla yaşamıştır. Bu teşebbüs Alâeddin Keykubad'ı büyük telâşa düşürmüş, Eyyübîler'den yardım sağlayarak, Yassıçimen'de Celâleddin'i yenmiştir.

c) Eyyübî hükümdarlarından el-Melikü'l-Kâmil, Anadolu'yu ele geçirmek için harekete geçmişse de, zamanında alınan tedbirlerle tehlike kolaylıkla bertaraf edilmiştir¹⁵.

d) Asıl üzerinde durulması gereken meydan savaşı 1176 Myriokefalon Meydan Savaşı'dır. Malazgirt Meydan Savaşı'ndan 105 yıl sonra Türkler'i yeni vatanları Anadolu'dan sürüp çıkarmak için bütün gücünü toplayarak, en uygun bulduğu yerden hücum eden Bizans İmparatoru Manuel

¹³ A. Bombaci, *a.g.e.*, s. 343; Ayrıca O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980 (3. baskı), s. 368 ve devamı. Anadolu'nun Selçuklular zamanında zenginliği bugün yerli-yabancı bütün ilim adamları tarafından artık tartışmasız kabul edilmektedir. En yeni misâl olarak bk. Ziya M. Buniatov, XII-XIII. yüzyıllarda Azerbeycan ve Anadolu İlişkilerini İncelemek İçin Kaynak Olarak, Anadolu Selçuklularının Kafkasya'da Bulunmuş Sikkeleri. *X. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara, 1986, s. 86.

¹⁴ Emmanuel Sivan, *L'Islam et la Croisade*, Paris, 1968.

¹⁵ Bu savaşlara dair adı geçen büyük eserimizde geniş bilgi vardır.

Komnenos, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan karşısında yenildi. Bu savaştan sonra Türkler'in Anadolu'dan atılmayacaklarını, Bizans İmparatorluğu da kabul etmek zorunda kaldı. Bazı tarihçilere göre, Myriokefalon Meydan Savaşı, Malazgirt Meydan Savaşı kadar önemlidir ¹⁶.

C. Selçuklu Siyasi Plânı ve Bunun Gerçekleştirilmesinde Ordunun Rolü: Anadolu Birliğinin Sağlanması

Selçuklu Devleti'nin siyasi plânı, "Selçuklu hakimiyeti altında Anadolu birliğini sağlamak" şeklinde özetlenebilir. Bu plânın gerçekleştirilmesinde ordu başlıca rolü oynamıştır.

Malazgirt Meydan Savaşı'ndan sonra Anadolu'da birçok Türk devletleri kurulmuştu. Bunların başlıcaları Erzurum'da Saltuklar (1071-1201); Erzincan'da ve Divriği'de Mengücekler (takr. 1071-1252?); Sivas'ta Danişmendliler (takr. 1071-1074); İznik ve Konya'da Anadolu Selçuklu (1073-1308) devletleri idi. Görülüyor ki, Anadolu'da siyasi birlik yoktu. Bu devletlerin en gelişmiş İznik'i devlet merkezi yaparak kısa zamanda Adalar Denizi'ne ve Marmara sahillerine varan -Bizans İmparatorluğu ile en fazla sınırdaş- Anadolu Selçuklu Devleti idi.

İlk Haçlı Seferi (1097), bu devlete büyük bir darbe vurdu: Batı Anadolu ile beraber payitahtı İznik'i kaybederek, Konya'ya çekildi ve öteki Türk devletleri gibi, bir kara devleti haline geldi.

Bir yandan hanedan üyeleri arasındaki taht mücadeleleri, bir yandan başta Danişmedliler olmak üzere, öteki Türk devletleri ile mücadeleler, Selçuklu Devleti'ni zaman zaman güç durumlara düşürdü. Daha Anadolu'da sağlamca yerleşmeden Doğu'ya ve Güney-Doğu'ya doğru genişleme siyaseti takip eden Selçuklu Devleti, iki büyük kurucu hükümdarını, I. Süleymanşah (1075-1086) ile I. Kılıç Arslan'ı (1086-1092) bu ziyareti gerçekleştirme yolunda kaybettikten sonra, yerine geçenler gözlerini Anadolu'nun dışından içine çevirdiler. İşte, Anadolu'yu Selçuklu hakimiyeti altında birleştirme siyaseti bundan sonra başladı: Danişmendliler Devleti'nin Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan tarafından ortadan kaldırılması (1175) ile başlayan bu siyaset, daha sonra I. Alâeddin Keykubad'ın Mengücekler Devleti'ni ve Erzurum'da Saltuklar'ın yerine geçen Selçuklu Devleti kolunu ortadan kaldırması ile sürdürüldü;

¹⁶ Bu hususta şimdi bk. Mehmet Altay Köymen, Selçulular ve Anadolu'nun Türkleşmesi Meselesi *Selçuk* (Dergisi), II/1 (1986), s. 21-35. Gerekli bibliyografya orada verilmiştir.

Doğu'da ve Güney-Doğu'da Urfa dahil, birçok şehir ve kalelerin fethedilmesi ile tamamlandı. Buna I. Gıyâseddin Keyhüsrev ve I. İzzeddin Keykâvus tarafından Antalya ve Sinop'un fethiyle başlayan hareketlerin devam ederek, Akdeniz ve Karadeniz sahillerinin Selçuklu ülkelerine katılmalarını eklemek gerekir.

VII ORDUDA HAYAT

Büyük kısmı Türk soyundan olmayan Selçuklu ordusu mensupları yaptıkları bütün bu hizmetleri devlete pahalıya ödetiyorlardı. Onlar, bilhassa büyük ümerâ son derece lüks içinde yaşıyorlardı. Meselâ, Büyük Alâeddin Keykubad'ın sarayında günde 30 koyun kesildiği halde, büyük Emir Seyfeddin Ay-aba'nın sarayında mutfak için 80-85 koyun kesiliyordu. Başka bir büyük emir, yaz-kış keklik eti olmadan sofraya oturmazdı.

Ordu mensupları, bu son derece lüks hayatı,

1 - Maaşları,

2 - İkta'ları,

3 - Ücretleri,

4 - Ganimet payları ve muhtelif vesilelerle hükümdar tarafından verilen ödülleri sayesinde sürdürüyorlardı.

1 - Maaşlar

Maaşlı ümerâ bugünkü ölçülerle bile, korkunç derecede bol para alıyorlardı; Moğol hâkimiyeti dolayısıyla Selçuklu Devleti'nin içinde bulunduğu kötü şartları gözönünde bulunduran âlim vezir Necmeddin Nahcevanî, günde 2 gümüş dirhem, şu halde yılda 720 dirhemden fazla tahsisat almamaya karar verdiği zaman, bunu hiç kimse kabul etmedi. Neticede vezire yılda 40.000 gümüş dirhem kabul ettirildi. Büyük ümerâ, bu meblağın yarısını alacaklardı. On gümüş dirhem 1 altın dinar, bu da en az bir Reşat altını değerinde olduğu kabul edilirse, bir büyük Emir'in eline ne kadar para geçtiği kolaylıkla anlaşılır. (Bugünkü rayice göre (Eylül 1986) bir Reşat altını 80.000 TL. hesabıyla) yılda 160 milyon Türk Lirası; ayda 13 milyon 133 bin küsur lira). Günde 2 gümüş dirhem ile bir vezirin geçinebilmesi, paranın satın alma gücüne dair bir fikir verebilir.

2 - İkta'lar

Bir kısım ümerâ maaş yerine "ikta" alıyordu. Seferberlik ilân edildiği zaman, davet edilen ikta sahipleri emirlerindeki güçlerle toplanma üssüne geliyorlardı.

Bu hususta elimizde tek misâl vardır: Sultan Alâaddin Keykubad, tekrar teveccühünü kazanan Emir Kemâleddin Karatay'a 100 bin gümüş dirhem geliri olan Zara bölgesini ikta etmişti. Karatay buna karşılık tam tehzizatlı 60 asker besliyecekti.

3 - Ücretli Askerler

Selçuklu Devleti orduda ücretli yabancı askerler de kullanıyordu. Görünüşe göre, yabancı askerlere en yüksek ücreti Selçuklu Devleti veriyordu. Yılda 1.000 Bizans altını (bir altın bugün 80.000 lira olduğuna göre $1.000 \times 80.000 = 80.000.000$ Türk lirası eder). Ayda 6.666.666.-TL.

Moğol tehlikesinin belirmesi üzerine, Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev (1237-1246), 20.000 ücretli asker sağlaması için saltanat nâibi Şemseddin İsfahani'yi 100 bin altın dinar ve 1 milyon gümüş dirhemle Suriye'ye göndermişti¹⁷.

4 - Ganimetler ve Ödüller

Muhtelif sınıftan Selçuklu ümerâsının gelirleri maaşlardan, iktalardan ve ücretlerden ibaret değildi. Kazanılan zaferlerden sonra elde edilen ganimetlerden pay alırlardı. Sultan, muzaffer Emirleri muhtelif şekillerde ayrıca ödüllendirirdi.

VIII

SELÇUKLU ORDUSU İLE BUGÜNKÜ CUMHURİYET ORDUSU ARASINDA İLİŞKİ

Tarih boyunca bütün Türk ordularının müşterek meziyetleri vardır. Bu meziyetleri Cahiz¹⁸ ve İbn Hassul¹⁹ gibi yabancı soydan yazarlar müşahedeye dayanarak belirttikleri gibi, Türk orduları savaş meydanlarında fiilen göstermişlerdir.

Disiplin ve yokluğa katlanma gibi meziyetler yanında, başlıca:

1 - Kahramanlık derecesine varan yiğitlik,

2 - Silâhları en iyi şekilde kullanma şeklinde özetlenebilir.

Bugünkü Türk ordusu, dedelerinin kahramanlıklarına fazlasıyla sahip olduklarını, Birleşmiş Milletler ideali için çarpıştıkları Kore'de ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nda göstermişlerdi.

¹⁷ O. Turan, *a.g.e.*, s. 431, ondan naklen A. Bombaci, *a.g.e.* s. 357.

¹⁸ Cahiz, *Fazâilü-Etrâk*, Türkçeye çeviren R. Şeşen, Türklerin Faziletleri, Ankara 1967.

¹⁹ İbn Hassul, Tafdâl-Etrâk ala Sâiri'l-Ecnad, *Belleten*, IV/14-15 (1940), s. 1-51; Türkçe tercüme Şerefeddin Yaltkaya, *Belleten*, IV/14-15 (1940), s. 250-266.

Tarihte Türkler o zamanın silâhlarını ve savaş atını en iyi şekilde kullanırlardı. Meselâ, Türk atı ile dolu dizgin kaçar görünürken oku ile arkasındaki hedefleri vururdu. Bugün Türk'ün eline ok ve yay yerine roket; at yerine uçak v.s. gibi modern silâhlar verildiği zaman, Nato manevralarında görüldüğü gibi, hedefini vurmaktadır.

Türk ordusu bu değişmez meziyetleri ile türlü ittifaklarla bağlı bulunduğu hür dünyanın Güney-Doğu kanadını korumaktadır. Batı ve Türkiye birbirlerinin ayrılmaz parçaları haline gelmişlerdir ve birbirlerini tamamlamaktadırlar.

IX SONUÇ

Yazımızın başında da dediğimiz gibi, uzun tarihi boyunca imparatorluklar kuran ve yaşatan, yurtlar kuran ve medeniyetler kurulmasını sağlayan Türk ordusu, 1000 yıldan fazla İslam dünyasının büyük bir kısmında Türk hakimiyetinin kurulmasını sağlamış, İslamiyeti savunmuştur. Şimdi de üstün meziyetleriyle, içine girdiğimiz Batı medeniyetini, Batı ile birlikte savunmaktadır.

14-15. YÜZYILLARDA OSMANLI FETİHLERİ SIRASINDA AVRUPA'NIN SİYASÎ VE İKTİSADÎ DURUMU

Prof. Dr. ŞERİF BAŞTAV

Osmanlıların Avrupa'ya ayak bastıkları ve arkasından süratle ilerleyerek Balkanlar'da ve Orta Avrupa'da İmparatorluğun temellerini attıkları bir sırada Avrupa'da siyasi, iktisadi ve sosyal durum ne idi sorusuna cevap verecek bir araştırmaya bu güne kadar rastlayamadık. Hammer, Zinkeisen, Jorga gibi Osmanlı tarihlerinde, Türklerin fetihleri sırasında karşılaştıkları ülkeleri, onların siyasi ve sosyal durumlarını dağınık bahislerde ele alarak kısım kısım açıklamalara rastlanır. Zinkeisen bu konuda daha da faydalı olmaktadır. Ayrıca Delaville-Leroulx, Alexandrescu-Dersca, Gibbons, Elekes, Babinger ve Werner gibi araştırmacılar da konularıyla ilgili olarak Osmanlılarla temas halindeki devletlerin durumlarını izaha çalışırlar. Fakat mozaik şeklinde verilen ve birbirinden ayrı bütün bu açıklamalar, okuyanı aydınlatmakta fazla yardımcı olmamaktadır. Özellikle bu devirde Avrupa toplumuna hâkim bulunan fikirleri bir kül olarak anlamamıza yaramıyorlar. Bu sebeple, yıllarca evvel bu konuda başladığımız bir araştırmanın burada sadece bir özetini veriyoruz.

Bu kısa bildirimiz dahi, Osmanlı fetihleri sırasında Avrupa milletlerinin ne denli bir kargaşa içinde bulunduğunu, özellikle bütün Ortaçağ boyunca Avrupa camiasını yöneten Papalık ve İmparatorluk gibi iki büyük müessesenin tam bu sıralarda çözülme halinde bulunduğunu, eskiden bütün Hıristiyan âlemini birbirine bağlayan dinî duyguların zayıflayarak onun yerine millî ve mahallî devletlerin doğmakta olduğunu göstermeye hizmet edecektir. Osmanlı fetihlerinin başarı kazanmasında bu faktörlerin büyük ölçüde yardımcı olduğunu unutmamak gerekir.

*

Ortaçağ'da uzun süre Avrupa'nın kaderini elinde bulunduran papalarla imparatorların ortaklaşa idare ettikleri Hıristiyan camiasında hüküm süren Avrupa birliği fikri, 14. yüzyılda her gün biraz daha zayıflamış ve Avrupa hayatının günlük meselesi olmaktan çıkmıştır. Bundan böyle İmparatorun emirleri dinlenmez olmuş ve Avignon'a taşınarak Fransız

kırallarının nüfuzu altında yaşayan papalar da diğer Avrupa kırallarının gözünde itibardan düşmüş ve şüphe ile karşılanmışlardır. Avrupa birliği fikri geçmiş ve yerine millî teşkilâtlanma devresi başlamıştır. 14. yüzyılın en büyük hadisesini oluşturan *Yüzyıl Harpleri*, Avrupa'nın ilk millî harpleri olarak kabul edilir.

Daha *Dante* zamanında (1265-1321) Papalık, servetinin fazlalığından dolayı ahlakî çöküntüye düşmüş ve İmparatorluk da iktidarını kaybetmiş bulunuyordu. Bu hadiselerden uygulanan *Dante*, insanlığı selâmete götürmek için İmparatorluğu kuvvetlendirmek ve Papalığı da ilk çağlardaki gerçek din esaslarına göre arındırmak icabettiği kanaatini açıklamıştır; fakat artık Hıristiyan dünyasına yeni bir nizam vermek hususunda ileri sürülen bu fikirler tamamiyle mâziye karışmış, yeni kuvvetler, yeni fikirler ve yeni insanlar meydana çıkmıştı. İlim ve kültür de Papalığın inhisarından çıkarak lâiklerin eline geçer, ticaret ve sanayî sayesinde zenginleşen şehirli tabaka, sanat ve edebiyatı himayesine alır, *Chaucer*, *Froissart* ve *Boccaccio*'lar devri açılmıştır. Bu tarihten başlayan *Şizma* hareketi 1417'ye kadar sürmüş, Katolik Kilisesi iki düşman partiye ayrıldığından Lâtin Batı âleminin birliği yok olmak tehlikesi ile karşılaşmıştır.

Aslında bu harekette dinin hiçbir hissesi yoktu. İtalyanlar, parasına, nüfuz ve otoritesine muhtaç buldukları Papalığı İtalya'ya çekmeye çalışıyor, Fransızlar ise, ister Roma'da otursunlar, ister Avignon'da papaların bundan sonra da kendi menfaatlerine hizmet etmelerini istiyorlardı. Bu sebeple bu devirde Hıristiyanlar, Yahudilerle İslâm âlemi önünde gülünç bir duruma düşmüş bulunuyorlardı.

Hıristiyan âleminin bu kritik durumu karşısında, bir Sinod toplayarak Papalığı kontrol altına almak fikri doğmuştur. Bu sıralarda Papalığın fazla servet sahibi olmasına ve dünya işleriyle uğraşmasına karşı bir çok tarikat da meydana geldiğinden bu düşünceler Kilise Reformuna bir zemin hazırlamış bulunuyordu. Önce Paris Üniversitesinde doğan Sinod fikri gittikçe yayılmış ve tam bu sıralarda İngiltere'de *Lollardism cereyanının* başlaması da, zamanın serbest fikirli insanları arasında Ortaçağ Kilise tâlimatı ve bütün Kilise teşkilâtına karşı cephe alınması neticesini vermiştir.

Oxford Üniversitesi hocalarından *Wycliff* tarafından ileri süren bu fikirler, İngiltere'de büyük halk tabakası arasında da taraftarlar kazanmış ve bu hareket iktisadî ve içtimâî hayatın yeniden kurulmasını hedef edindiğinden *Wycliff*'in bu fikirleri daha sonraki Reform hareketinin esas umdelerini oluşturmuştur. *Wycliff*'in tâlimatına göre, Hıristiyan dininin esasını teşkil

eden İncil'i halk dilinde yaymak gerekiyordu. Nitekim, devrin geleneğine tezat teşkil eden bu düşüncelerinden dolayı az sonra *Wycliff* Üniversiteden kovulmuş, fakat fikirleri yandaşları tarafından halk arasında yayıldığı gibi, İncil de İngilizceye tercüme edilmiştir. *Wycliff* zamanla bütün Kilise teşkilâtını tenkit etmiş, rahiplerin dünya işleriyle meşgul olamayacaklarını, meziyet sahibi bulunmayanların dinî merasimleri idare edemeyeceklerini öğretir ki, gerçekten bu sözleriyle *Wycliff*, 17. yüzyılın Reform taraftarlarından çok az farketmiştir.

Geniş halk tabakaları arasında yayılan *Wycliff*'in tâlimatı, 16. yüzyılda Protestan umdeleri İngiltere'ye sirayet ettiği zaman, bu fikirlerin halk tarafından çabucak benimsenmesi neticesini vermiştir. Sonradan İngiltere'den Çeklere geçen bu cereyan, orada büyük siyasî ve içtimaî hareketlere sebep olmuş ve *Konstans Sinod*'unda *Jean Huss* ateşe atıldıktan sonra taraftarları, onun fikirlerinde ısrar etmişler ve bu suretle uzun zaman Orta Avrupa'nın sulh ve emniyetini bozarak bütün Hıristiyan âlemini meşgul eden bir hadise halini almıştır.

Bu devirde Avrupa'da Kilise Reformunun gerekli olduğunda, idrâk sahibi herkes müttefik bulunmasına rağmen, din adamları arasında başlayan Sinod ve Reform fikri, çok çabuk devlet adamlarının eline geçerek siyasî bir mesele halini almış ve nihayet *Konstans Sinodu* (1417) Şizmaya güçlkle son verebilmiştir.

Bu sıralarda Papalık makamı boşalmış bulunmakla Kilise Reformu ve Papalık iktidarının daraltılması için güzel bir fırsat zuhur ettiği halde bundan istifade edilemedikten başka, bir İtalyan diplomatı olan ve Kilise geleneğine bağlı bir kimse olan *V. Martin*'i Papalığa seçmekle Sinod, kendisine büyük bir rakip meydana çıkarmıştı. Böylece Kilise Reformu projesi suya düşmüş ve İtalya'da iktidarını takviye etmek için Hıristiyan devletleriyle ayrı ayrı ittifaklarda bulunmaktan çekinmeyen Papa'nın önünde Sinod, silâhi elinden bırakmaya mecbur olduğundan *Basel Sinod*'u da Reform hareketini bir adım ileriye götürememiştir.

Tam bu zamanda İmparatorluğa seçilen *Sigismund*, Sinod'a ve Kilise Reformuna taraftar görünmek suretiyle Çek tahtını kolayca ele geçirebileceğini tasarlamıştı. İmparatorun yardımına nail bulunduğu müddetçe Roma'ya karşı ciddi bir kudret temin edebilen *Sinod* ise, 1445'de İmparator *III. Frederik*'in Papa ile anlaşması yüzünden Reform davasını tamamen kaybetti. Bu suretle Kilisenin kendi bünyesinde sinodlar yoluyla yenilik yapma gayreti de başarısızlığa uğramış oluyordu.

Papalık iktidarı, yine İtalyanlara geçmiş ve *Papa V. Martin* ile başlıca düşünceleri bir İtalyan devleti idare etmek olan papaların uzun silsilesi başlamıştı. Lâkin Papalık, eski mevkiine yerleşebilmek için Cumhuriyetçilerle mücadeleye mecbur olmuş ve gayelerine erişmek hususunda hiçbir vasıta ve işkenceden çekinmeyen *Restorasyon Devri* papaları buna muvaffak olmuşlardır. Böylece mahallî güçlüklerden sıyrılan Papalık, *Basel Sinodu*'nu dağıtmış (1449) ve İmparator *III. Frederik* ile vardığı antlaşma sayesinde kendini bütün Reform isteklerinden kurtararak 1450'de jübilesini kutlayan *V. Nicola*, uysal bir Hıristiyan âlemine huzur içinde bakma imkânını bulmuştu. Böylece Papalığa karşı açılan mücadele nihai olarak uzaklaştırılmış oluyordu.

Papalık ve Haçlı Seferi Fikri

Sona ermek üzere bulunan Ortaçağ Papalığı, Demokles'in kılıcı gibi başının üzerinde sallanan Konsil tehlikesinin korkusu içinde yaşadı. Fakat kilise Hükümetinin içine düştüğü anarşiden de faydalandı. Zira bu anarşi devrinde halk, bir otorite yokluğu hissetmiş ve *Ebedî Şehri* tekrar mamur görmek isteyenlerin sayısı da artmıştı. İyi bir idare sistemine malik bulunan Papalık, enerjik bir monarşi kurarak *Roma*'yı bir kültür merkezi haline getiriyor ve Kilise Devletinden bir İtalyan Kırallığı oluşturmaya doğru ilerliyor ve bu arada bütün Batı memleketleri üzerindeki üstün mevkiini tekrar elde etmek için de gayret sarfediyordu. Bu maksada erişebilmek için tuttuğu yol şu idi: *Batı'nın parçalanmakta olduğunu bilmezden gelerek "dinsizlere" karşı bir Hıristiyan dış siyasetini ayakta tutmak, o zaman Batı için hayati bir mesele olan Türk problemini üzerine almak, Haçlı Seferleri geleneğine dayanarak din savaşı fikrini genelleştirmek, bunu Kilise vasıtasıyla en küçük köylere kadar götürmek, Türklere karşı kazanılan zaferleri mübalağlı olarak değerlendirmek, hem başarıdan ve hem yenilgiden Türkler aleyhine açılan propagandada son haddine kadar faydalanmak.*

Bu izahattan da anlaşılacağı üzere Papalık, kendini Haçlı Seferleri fikrinin son mercii sayıyordu. Hıristiyan birliği fikrinin ve Türk düşmanlığının henüz yaşadığı bu devirde Papalık, bunlardan faydalanarak şuurulu siyasî bir idare kurmak emelindeydi. Türk harplerinde teşebbüsü elinde bulundurması için ise, Hıristiyan hükümdarları arasındaki anlaşmazlıkları gidermesi gerekiyordu. Haçlı Siyaseti, bu husustaki müdahaleyi haklı gösterecek ve Papalığın prestijini kuvvetlendirecekti. Devlet fikriyle din siyaseti birbirinden ayrılmadıkça, bu iki metodun sırayla uygulanması gerekiyordu.

Genel olarak Haçlı Seferleri devrinin *Âkkâ*'nın sukutuyla 1291'de sona erdiği kabul edilmesine rağmen, son yıllarda Geç Ortaçağ hakkında bir eser yazan *A.S.Atiya*, Haçlı Seferleri fikrinin Avrupa'da daha uzun zaman yaşadığını etraflı olarak göstermiştir. *Atiya*'nın fikirlerine göre, *Âkkâ*'nın sukutuyla Haçlı Seferleri fikri sona ermemiş, ancak yönü değişmiştir. Avrupa Hıristiyan ruhunun büyük bir tezahürü olan Haçlı Seferleri fikri, hiç şüphesiz Papalık ve İmparatorluk arasındaki rekabete paralel olarak zayıflamıştı. Papalık için bir dış politika meselesi olan Haçlı Seferleri, Avrupa devletleri için ancak zaman zaman bir hedef teşkil etmiştir. Bu itibarla, İslâmlara karşı girişilen bu hareket zamanla dağılmıştır. 14. yüzyılın karışık tarihî hadiseleri arasında Haçlı Seferi fikri bazıları tarafından itham ve bazıları tarafından da teşvik edilmişti. Bu fikri canlı tutan âmiller arasında, o sırada *Yakın-Doğu*'da ve Avrupa'da vuku bulan olaylar, Papalık, tarikatların faaliyetleri ve hepsinden de çok *Arz-ı Mukaddes* hacılarının Avrupa'da giriştikleri propagandalar sayılabilir. 14. ve 15. yüzyıllarda Doğu Hıristiyanlarının *Memlûk* ve *Osmanlı* idaresi altına girmesi ve hele Osmanlıların Avrupa'nın merkezine doğru süratle ilerlemeleri, Avrupa'yı kurtarmak için bir Haçlı Seferi tertip etmek lüzumunu kuvvetle hissettiriyordu.

Şizmaya ve kuvvetli Reform hareketlerine rağmen, Papanın gözleri önünde hâla bir Haçlı Seferi fikri dolaşıyor ve *Tatarları* Hıristiyan dinine kazanmak düşüncesi sürüp gidiyordu. *Geç Ortaçağ* tarikatlarıyla doğudan dönen seyyah ve hacılar dışında, memleketleri Müslümanlar tarafından ellerinden alınan kırallar da mühim propagandalar yapıyorlardı. Bütün bu propagandalara rağmen, Batı'nın o devirdeki karışık siyasî durumundan dolayı, Haçlı Seferi fikri yine de başarısızlığa uğruyor ve bunun dışında o sırada Mısır ile Türkiye'nin sahip buldukları kuvvetli içtimaî ve özellikle askerî teşkilât da, Hıristiyanların başarılarına engel oluyordu. Mısır ile Türklerin Hıristiyanlara karşı kazandıkları başarılar, Doğu'da Hıristiyanlara karşı ortaya çıkan bir reaksiyondur. Zira, *Filistin* Müslümanlar tarafından da mukaddes bir yer sayılıyordu.

İslâmiyetin bu karşı taarruzları sırasında Batı'da, derhal harekete geçmek icap ettiği çok iyi anlaşılıyordu. Ortaçağ muhitinin yüksek veya alçak, dinî veya lâik sınıfların hepsi, İslâmlara karşı propaganda hareketine katılmak ihtiyacını duymuş, lâkin bu gayretlerden ancak bazı Hıristiyan prenslerinin mevzii başarıları görünmüştür. 1365 *İskenderiye* seferiyle 1396 *Niğbolu* seferi böyle bir hareketin neticesiydi. *Niğbolu* seferinin gayesi, yalnız Balkan Müslümanlarını ezmek değil Kudüs'e kadar gitmekti. Fakat

Avrupa'nın bundan sonraki Haçlı Seferi mahiyetindeki hareketleri mevzii olduğu gibi *Arz-ı Mukaddes*'i geri almak için yapılan milletlerarası sefer vasfını da taşıyor ve sadece nefis savunması için girişilen hareketlerden ibaret bulunuyordu. Macarların Türklerle boğuşması bunun belirgin örneklerinden biriydi.

Paleologların Lâtin İmparatorluğuna nihayet vererek hayata kavuşturdukları Bizans, mezhep ve müesseselerin mücadele safhası olmuş ve yerli Rumların Lâtinlere karşı duydukları nefret son haddini bulmuştu. Rumların büyük bir kısmı Türk hâkimiyetini Lâtin istilâsına tercih ediyordu. Zira, Türklerin herkes tarafından bilinen dinî müsamahaları, Rumlara kiliselerini kurtarabilecekleri intibasını vermişti. 13. yüzyılda henüz büyük bir kısmı pagan olan Moğolları Hıristiyanlığa kazanmak için sarfedilen gayretler, Müslümanların zaferiyle neticelenmişti. 1405'de *Timur*'un ölümüyle İmparatorluğunun dağılması ise, Hıristiyanların ona besledikleri ümitlere de nihayet vermekteydi. Bundan başka Batı âleminin uzun zaman saplanıp kaldığı *Arz-ı Mukaddes*'i kurtarmak fikri, Türklere karşı dikkatli ve sistemli bir savaş tertibine engel olmuş ve Türk muharebeleri, feveran kabilinden doğan ve bir çok noksanla dolu teşebbüsler halini almıştı. Bu hareketler ancak Macaristan'da Türklere karşı ciddi bir hudut mücadelesinin başlamasına kadar sürmüştür.

14. yüzyılın Haçlı Seferi gayretleri, devrin zihniyetinde değişiklik husule geldiğini, bundan böyle bütün Hıristiyanları mukaddes bir gaye uğruna birleştirmenin imkânsız olduğunu, kısmî girişimlerin ise, hezimetle sona ermeye mahkûm bulunduğunu açıkça göstermişti. 14. yüzyılın sonundan itibaren, Türkleri dinî mahiyette büyük bir milletlerarası işbirliğiyle yok etmek veya hiç olmazsa Avrupa'dan çıkarmak gerektiği düşüncesi Macaristan'da daimî surette yaşamış, özellikle *Hunyadi* ile oğlu *Mátyás*'ın şahsiyetleri, Hıristiyan âleminde ortak bir takdire mazhar olmuştu ki, bu sebeple Macaristan'a Hıristiyanlığın müdafaasında önderlik vazifesi verilmişti.

14. yüzyılın nafîle geçen denemeleri, papaları yine de ümitsizliğe düşürmemişti. Rönesans devri papaları için Türk meselesi, mevkilerini sağlamlaştırmak ve iç zaaflarını örtmek yolunda bir âletti. Bu düşünceler dışında, İslâmlara karşı gerçek bir kin besleyen İspanyol Papa *III. Calixtus*, Geç Ortaçağ papaları arasında acaip bir simâ idi. 1455'de *III. Calixtus* adıyla papa seçilen *Borgia*, İspanyolı tanınmış bir ailedendi. Aslen hukukçu olan *Borgia*, bir ara piskoposluk yapmıştı. Papalığın bir yabancıya eline

geçmesinden memnun kalmayan İtalyanlar arasında, bütün kuvvetiyle Türklere karşı mücadele edeceğini ilân etmesi, Roma'da bir sempati uyandırmıştı: Türklere karşı harbedecek ve Türklerin elinden İstanbul'u geri alacaktı. *Borgia* Rönesans taraftarı sayılamazdı. Zira, selefleri tarafından başlanan Rönesans hareketi onun zamanında duraklamıştı. Edebiyat ve sanatlara sarfedilecek paranın Türklere karşı açılacak mücadeleye tahsis edilmesini tercih ediyor ve hayatının en büyük gayesinin Türklere karşı mücadele etmek olduğunu söylüyordu.

Bu esnada Batı'nın durumu çok karışık. Müslüman Türklerin Avrupa'nın içine doğru temkinle ilerlemelerine rağmen, Batılılar birbirleriyle mücadelede devam ediyorlardı. İstanbul'un Türklerin eline geçmesiyle, yalnız Hıristiyanların Doğu'daki menfaatleri zarar görmeye kalmamış, Akdeniz'in emniyeti de sarsılmıştı. Fatih Sultan Mehmed, her fırsattan faydalanarak hâkimiyetini genişletmekteydi. Fakat, bu ciddi tehlikeye rağmen Hıristiyan prensler, Avrupa'nın taliyle meşgul bulunuyor ve aralarındaki anlaşmazlıklar onları bir Haçlı bayrağı altında birleşmekten alıkoyduğundan bu meseleyle sadece Papalık ilgili bulunuyordu.

Bütün Hıristiyan âlemi kendi menfaatleri peşinde koşarken, hâla universal olmak iddiasında bulunan Papalık, "din düşmanlarını" unutmuyor ve İstanbul'un kaybını vaktiyle Kudüs'ün sukutunda olduğu gibi, kendi emellerine âlet olarak kullanmak istiyordu. Haçlı Seferi fikri, *Calixtus*'un şahsında en hararetli mümessilini bulmuştu. Nitekim, Papalık mevkiini işgâl ettiği zaman şöyle yemin etmiştir: "Ben Papa III. Calixtus vaadediyor ve örnek veriyorum ki, dünyanın ordularına kendi kanımı katmak suretiyle ve aziz kardeşlerimin yardımıyla İstanbul'u geri almak ve esarette bulunan Hıristiyanları kurtarmak, hakikî dini tesis etmek, Doğu'dan dinsiz Muhammed'i yok etmek için and içiyorum. Kudüs seni unutursam dilim tutulsun! Allah bu uğurda yardımcım olsun! Amin!"

Papa'nın bu azimli hareketi, İspanyol olmasından ileri geliyordu ve 700 senelik Arap-İspanyol mücadelesi, *Calixtus*'un ruhuna ve İspanyol halkına bu karakteri aşlamıştı. Onun için, bütün Hıristiyan âlemini *Hilâle* karşı ayaklanmaya teşvik ediyor ve bu iş onun birinci derecede uğraşısı olmuş bulunuyordu.

İmparatorluk

Hohenstaufen ailesinin son hükümdarı *II. Frederik*'in 1250'de ölümüyle, Mukaddes Roma-Cermen İmparatorluğu fiilen tarihe karışır. Bu tarihten sonra, İtalya'da Alman hâkimiyeti de süratle zayıflar ve bu zamandan itibaren Roma'da Papanın elinden imparatorluk tacını giymek için gelen Alman kırıalları, İtalyan topraklarından sadece bir misafir gibi gelip geçer ve 14. yüzyılın ilk yarısında *VII. Henrich* ile *Bavyeralı Louis* hariç, bundan sonra İtalya'yı ellerinde bulundurmamak tecrübesinde dahi bulunmazlar. Her ne kadar, İmparatorluk tacı, bundan sonra da Alman kırıallarının başını süslemekte devam ederse de, bu sadece muhtevasız bir sembolden ibaret kalır. Alman kırıalları yalnız Almanya'yı alâkadar eden bir siyaset takip ettiği gibi, İtalyanlar da gittikçe bağımsızlık kazanmış ve iktidar kısmen papaların, kısmen de bağımsız sitelerin ve Güney-İtalya'daki Sicilya Kırallığının eline geçmiştir. Almanya'daki müstakil beylerin ve eyâlet idarelerinin kuvvetlenmesiyle Kırallık son derece zayıflamış Papalık ise, bu durumdan azamî derecede faydalanmayı ihmal etmemiştir. Almanya'nın idaresi, bundan sonra da mahallî birliklerin idaresine tâbi bulunur.

Papa X. Grégoire'in isteği ile Alman elektörlerinin 1273'de *Habsburg Rudolf*'u Alman kralı seçmeleri, Orta-Avrupa tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olur. Papanın gayesi, İtalya'da fazla kuvvetlenen ve Papalık makamı için tehlikeli olmaya başlayan Napoli kralı *Charles Anjou*'ya karşı, Alman kiralını bir denge unsuru olarak kullanmaktı. Fakat İtalya'ya karşı bir alâka duymayan *Rudolf*, Papalık lehine İmparatorluğun İtalya'daki arazisini terk etmiş, buna karşı Almanya'daki İmparatorluk arazisini ele geçirmeye dikkat etmiştir. *Rudolf*, Çek kralı *Ottokar*'ın elinden Avusturya'yı almak suretiyle *Habsburg* hâkimiyetini kurmuştur ki bu hâkimiyet I. Cihan Savaşına kadar sürecektir.

Almanya'da bundan sonra da devletin selâmetini düşünmeyen mahallî prensler, rahipler ve şehirlerle küçük soylular hüküm sürmüşlerdir. Lâkin bütün zaafının esasını, elektörlerin hodgâm politikası teşkil eder ve bunlar kiral namzedinin zayıf ve kendi arzularına hizmet edecek birisi olmasını tercih ederler. Elektörler, İmparatoru devlet hudutlarının bir köşesine sıkıştırdıkları ve Alman işlerinden başka meselelerle meşgul ettikleri zaman huzur duymuşlar ve Almanya için bir millî bir kiral değil, bir Diyet reisi aramışlardır.

I. Albert Habsburg'un (1298-1308) enerjik idaresi kısa sürmüş ve bundan sonra artık Almanya, Fransa'nın yüz yıl önce gerçekleştirdiği merkezi

idareden mahrum olarak yaşamıştır. Almanya'da babadan oğula intikal eden bir devletin kurulabilmesi için daha bir yüz yıl beklemek gerekmiştir. *I. Albert Habsburg*'un ölümünden sonra (1308), *V. Albert*'in 1438'de Alman tahtına çıkmasına kadar geçen zamanda, iktidarı elinde bulunduran *Luxembourg Hanedanı*, Papa *V. Clemens*'in (1305-1314) gittikçe artan Fransız nüfuzuna karşı, Fransızların İmparator namzedi *Charles Valois*'ya karşı rakip olarak meydana çıkardığı *VII. Henrich* ile başlar (1308-1319). Seçilmesinden az sonra bu zat Çek tahtını da ele geçirmiştir. *Henrich*'nin ölümü ve oğlu *Jean*'ın küçük yaşta olması sebebiyle *Luxembourg Hanedanının* namzedi olarak tahta çıkan *Louis Wittelsbach* (1314-1347), hâkimiyet meselesinde Papa ile şiddetli bir mücadeleye girişmiş ve bunun sonunda İmparatorluk kesin bir yenilgiye uğrayarak tarihe karışmıştır. Çok geçmeden, *Avignon*'daki ikameti esnasında tamamen itibarını kaybeden Papalık da, aynı akibete uğruyor ve bu suretle de 14. yüzyılın ortasında, Ortaçağ müesseselerinin başı olan bu iki teşekkül inkiraz buluyordu. *Louis*'nin Papalık ile giriştiği bu mücadele sırasında Alman içtimai sınıfları da kiral tarafını tutmuş ve böylece ilk defa siyasi hayata girmişler ve başlamak üzere bulunan Yüz Yıl harplerinde *Louis*'nin Fransızlara karşı İngiltere'yi tutması mevkiini sarsmış ve *Luxembourg Hanedanının*dan *Jean*'ın oğlu olup Fransız terbiyesi görmüş bir prens olan *IV. Karl*'ı (1348-1378) iktidara getirmişti.

Şahsiyet sahibi bir hükümdar olan *Karl*, Almanya'nın ilk hümanist hükümdarı idi. *Petrarca* dahil, zamanın bütün hümanist ve edibleri onun muhitinde yaşarlar. *Altın Ferman*'ı ile (1356) de Anayasaya kararlılık sağlayan *Karl*, devlete haysiyetini iade ederek Roma hukukundan esinlenen merkezî bir idare kurmayı ve elektörlerin keyfi idaresine nihayet vermeyi düşündü. Lâkin, yeni ve içtimai sınıflara dayanan bir devletin kurulabilmesi için, 15. yüzyılda büyük ölçüde Reform hareketlerine ihtiyaç vardı. Papanın yardımıyla 1355'de İmparator olan *Karl*, mevkiini sağlama bağladıktan sonra hissettirmeden Papalıktan yüz çevirerek elektörlerden oluşan *Diyet İdaresine* döndü; *Altın Ferman* kiral seçme hakkını elektörlere tanıdığından *Karl*, *Louis*'nin şiddetli mücadele ile elde edemediğini, Papanın "tasvip hakkını" sükûtle geçmek suretiyle atlatmıştı. Böylece İmparatorluk, adeta Papadan ayrılış ve Alman İmparatorlarının Papadan taç giymeye ihtiyaç görmeyecekleri zaman da çok yaklaşmıştı. Bu sırada vaziyetin çok müsait bulunmasına rağmen, realist bir hükümdar olan *IV. Karl*, sadece İmparatorluk unvanıyla yetinmiş ve İmparatorluğu fethetmek için hiçbir alâka duymamıştır.

1378 yılında *Karl*'ın ölümü üzerine yerine oğlu *Venzel*'in geçmesi, İmparatorlukta iki yüzyıldan beri görülmemiş bir hadisedir. *Venzel*, 17 yaşında bulunmasına rağmen, zeki ve devlet işlerinde tecrübeli bir kiralıdır. Bohemya kralı olarak hâkimiyetinin ilk yıllarında başarılı işler gören *Venzel*, İmparatorluk idaresinin ağır yükleri altında acz göstermiş ve hükümdarlığı utanç verici bir tarzda sona ermiştir. Nitekim, *Venzel* 1382'de *Büyük Lajos*'un ölümüyle boşalan Macar taht kavgası etrafındaki mücadeleye girişmiş ve *Lajos*'un büyük kızı *Maria* ile evlenen kardeşi *Sigismund*'a Macar tahtını sağlamıştır. 1411 yılında Macar kralı *Sigismund* Alman kralı seçiliyor, fakat 15. yüzyılda Alman kralı büyük müşküllerle karşı karşıya bulunduğundan memleket anarşi içinde çalkanıyordu. Her tarafta adaletin yokluğu hissediliyor ve huzur ve emniyete rastlanmıyordu.

Sigismund, birçok reform vaatmiş, fakat yerine getirememiştir. Zira *Sigismund*'un Avrupa ölçüsündeki meseleleri buna imkân vermez. Bu sıralarda karşılaştığı meselelerin başında *Türk tehlikesi* gelmektedir. Ankara Muharabesinin sebep olduğu karışıklıklardan çok çabuk sıyrılan Türkler, *Çelebi Mehmed*'in idaresinde Eflak işlerini tanzime ve Tuna üzerinde tahkimat yapmaya başladıkları gibi, *Venedik* de devamlı olarak *Sigismund*'un rahatını kaçırmıştır. Tam bu sıralarda, Orta-Avrupa'da yirmi yıl kadar süren ve şiddetli sarsıntular meydana getiren *Hussit Meselesi* ortaya çıkar. Bu esnada Bohemya kralı bulunan *Venzel* vefat ettikten (1419), *Hussit Meselesini* halletmek de *Sigismund*'a düşer. *Sigismund* bu hususta Hıristiyan âleminin yardımına güvenmekle beraber *Hussitlere* karşı giriştiği mücadele uzun ve felâketli olmuş ve bu harpler, *Sigismund*'un iyi bir kumandan olmadığından yeniden meydana çıkarmıştır.

Halbuki *Hussitler* bir ideal için, ilâhî hakikat uğruna ortaya atıldıklarından yenilmesi güç bir kuvvet halini almışlardı. Üstelik, mükemmel bir kumanda ile eksiksiz bir harp taktiğine sahiptiler. *Sigismund*'un başarısızlıkları Almanya'da krala karşı büyük bir memnuniyetsizlik uyandırmış ve Osmanlı tahtına çıkan *II. Murad* da, Eflak ve Erdel'e taaruzlara başlamıştı. Aynı zamanda Lehistan'a, Bohemya'ya ve Türklerle karşı muharebe zorunda kalan *Sigismund*'un Almanya'da itibarı sarsıldı. Lâkin, bu zorluktan sıyrılmak için büyük diplomatik faaliyetlere girişen *Sigismund*, büyük bir diplomat olduğunu gösterdi. Kuzeyde *Hussit* akınlarının pek sıklaştığı bu sırada güneyde Türk tehlikesi tehdiye başladığından *Hussitlere* karşı ciddi bir tedbir alınmadı. Nitekim, 1428'de Türklerle kesin bir karşılaşmaya karar veren *Sigismund*, *Güvercinlik*'de ağır bir yenilgiye uğradı.

Uzun süren bocalamalardan sonra, *Basel Sinodu*, Hussit meselesini halletmeyi başardı ve *Sigismund* 1436'da, ağabeyinin ölümünden 17 yıl sonra Prag'a girebildi. Yorucu bir gayret neticesinde 1433'de, *İmparatorluk tacını* da elde eden Sigismund, Papa tarafından Venedik ile de barıştırıldı. *Sigismund'un* Alman İmparatoru tacını giymesi, Macaristan'da Alman politikasının başlangıcı demek oluyordu. Bu ihtiyacı hissettiğinden olacak Sigismund, kendisine damat olarak Habsburg Prensi *Albert*'i seçmiştir ve bu hareketinde, Türklere karşı yalnız Macaristan kuvvetleriyle karşı koyamayacağını anladığı ortaya çıkıyor. Böylece *Sigismund*, İmparatorluğun kuvvetleriyle birleşmek suretiyle Macarların Türklere karşı koyabilecek bir kudrete sahip olacaklarını düşünmüştür.

1291'den 1437 yılına kadar geçen birbuçuk asırlık bir zaman zarfında, Habsburgların iktidardan uzak kalmaları kendileri için ilâhî bir lütuf olmuş ve bu müddet içinde Almanya'da zengin mülklere sahip olmak suretiyle mevkilerini kuvvetlendirmişlerdir. Nitekim, *V. Albert* zamanında ellerine geçirdikleri tacı bir daha ellerinden bırakmamış ve I. Cilan Savaşına kadar muhafaza etmişlerdir. *V. Albert*'in (1437-1439) çocuk bırakmadan ölümü üzerine, İmparatorluğa Habsburg ailesinin en yaşlı âzası olan *III. Frederik* seçilmiştir. *Frederik*'in uzun süren idaresi sırasında (1440-1493), memlekette her hangi bir değişiklik olmamış, mevcut anarşi devam etmiş, Diyet de soyluların zıt menfaatlerinin çatışması yüzünden işleyemez bir hâle gelmişti. *Albert*'in ölümünden sonra Bohemya ve Macaristan yeniden istiklâllerine kavuştuğu halde, Almanya birbirleriyle mücadele eden birçok beyliğin ülkesi hâline geldi.

İnatçı, diplomaside mahir, uzun ömürlü bir adam olan *III. Frederik*, İmparatorluğun Habsburgların elinde kalmasını sağlayabilmişse de, Almanya'daki anarşi ve kaynaşmalara, İmparatorluğun doğu hudutlarını tehdit eden İslav, Macar, Türk taaruzlarına karşı ciddi bir tedbir alamamış, *Albert*'in tahtı etrafında zuhur eden kavgalar sırasında da azimli hareket edememiştir. Devamlı olarak maddî darlık içinde olan *III. Frederik*, bağımsız davranamamış, hatta Avusturya'daki isyan hareketlerine karşı bile köklü mukabelede bulunamamıştır. Modern bir İngiliz tarihçisinin çok güzel ifade ettiği gibi, hayatının esas prensibi hareketsizliktir. Bu sıralarda İstanbul'u zaptederek Macaristan hudutlarına taaruza başlayan ve Avusturya'ya doğru ilerleyen Türklere karşı, *Papa III. Calixtus*'un teşvik ve yardımlarıyla *Capistrano*'nun idare ettiği Kilise mensupları hummalı bir faaliyet gösterdikleri halde, Alman İmparatoru *III. Frederik* ve diğer Alman prensleri hareketsiz kalmışlardır. *III. Frederik*, Roma'da taç giyen son Alman

İmparatoru, Avrupa'nın en mühim merkezlerinin birinde, tarihin en mühim zamanlarında 50 yıldan fazla hüküm süren, fakat hemen hemen hiç bir icraatı görülmeyen bir hükümdardır.

Buraya kadar verdiğimiz izahattan da anlaşılacağı üzere, 14 ve 15. yüzyıllarda Almanya, umumî emniyet ve adaleti yerine getirmeye muktedir bir kırıaldan mahrum, muhtelif prensliklere bölünmüş, anarşi içinde bir ülkeydi. Bu sıralarda İmparatorluk, bir Haçlı Seferini tertip ederek bunu başarıya götürmek için gerekli para ve insan kudretine sahip değildi. Babadan oğula intikal eden ve belirli bir fikir etrafında toplanan bir yönetimden de mahrumdu. Bütün Hıristiyanlar üzerinde hegemonyaya sahip bulunan Papalık ve İmparatorluk mefhumları, henüz hukuken yaşamakla beraber, artık mânası çok değişmiş, dünya idaresinin üniversal olması gerektiği fikri Geç Ortaçağ'da tamamen içi boş bir mefhum hâlini almıştı. Nitekim, Papalık ve İmparatorluk arasındaki münasebetlerin bozulması, Batı'nın bütün müesseseleri üzerinde de tesirini göstermiştir.

Avrupa'da Millî Kırallıkların Teşekkülü

ve

Haçlı Seferleri Fikri

14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başı, Papalık ve İmparatorluk müesseselerinin temelinden sarsılarak mahallî ve gittikçe millileşen devletlerin kurulduğu bir zamandı. İnsanların zihni, kendi ülkelerinde meydana gelen hadiselerle ve Kilisede cereyan eden kargaşalıklarla meşgul bulunuyordu. Bu sebeple, Haçlı Seferi fikri ikinci derecede kalmaktaydı. İngiltere ve Fransa felâketli *Yüzyıl Harpleriyle* meşguldü. Almanya'da devlet prestijini kaybetmiş ve zaafa düşmüştü. İtalyan devletleri, kendi aralarında rekabet ve mücadele ile ve ayrıca da hudutları dışında ticaretlerini genişletmekle meşgullerdi. Hıristiyan İspanya, *Iberik Yarımadası'nda Mağribilerle* mücadele etmek zorundaydı. *Kilisenin Babil Esareti, Büyük Şizma* ile *Konsil hareketleri*, Avrupa'nın bütün dikkatlerini üzerine çekmişti. Bütün bu hareketlerin arkasında, mütemadiyen artan bir tempoda milletlerin varlıklarını hissettikleri sezilmekteydi. Bu hadiseye ihtiyatlı hareket etmek suretiyle millileşme adını vermek mümkündür. Nitekim, artık feodal asilzâdenin mevcudiyeti gittikçe gayri meşru sayılmaya başlamıştır.

14. ve 15. yüzyıllarda değişen şartlar altında halk, mahallî derebeylerin ve dış istilâcılarının tahakkümünden kurtulmak için, kıralların himayesine girmeyi zarurî görmektedir. Böylece kıralların etrafında gruplaşmalar

çoğalır. Bazılarının “*Nasyonalizm*” diye adlandırdıkları bu hareket, herkesi kendi yurtlarının gelişmesi ve genişletilmesiyle meşgul olmaya sevk ediyordu. Bu sebeple, Haçlı seferi gibi milletlerarası bir iş birliği zihniyeti, artık gerçek âleminden gittikçe uzaklaşmıştı. İtalya’da meydana gelen bağımsız cumhuriyetler, Doğu’da Bizans’ın ortadan kalkmasıyla ele geçirdikleri pazarlar için şiddetli bir rekabet halindeydiler. Diğer taraftan, Doğu ticaretinin yollarını ellerinde bulunduran Müslüman devletlere karşı yapılacak bir harp, onların ticarî refahlarına zarar verebilir ve servet kaynaklarını kurutabilirdi. Halbuki onlar, Allah uğruna maddî menfaatlerini feda etmeye hazır değillerdi. İtalyan devletleri, Haçlı Seferleri kendi menfaatlerine uygun geldiği takdirde bunlara memnurlukla katılmışlardı. Bu sebeple Hıristiyan davasına İtalyan devletlerinin maddî yardımını sağlamak oldukça güçlü.

Muhtelif kiralıklara ayrılmış bulunan *İspanya*, *Endülüs Arap hâkimiyetiyle* mücadele hâlinde bulunduğundan onların fikrine göre, Haçlı Seferi İberik Yarımadası’nda cereyan etmeliydi. Esasen bu memleket, 1492’de *Girna*’nın sukutuna kadar, İspanya dışında bir Haçlı Seferini destekleyecek bir kudrette de değildi. *Kristof Kolomb*’u yola çıkaran sebeplerin başında, İslâmları arkadan vurmak için, Atlantik yoluyla Moğollarla temasa geçilmesi düşüncesi geliyordu. Mâzide Haçlı Seferlerini idare eden *İngiltere ve Fransa*, her iki devletin kuvvet ve kudretini kemiren *Yüz Yıl Harpleriyle* meşguldü. Nitekim Niğbolu seferini, Yüz Yıl Muharebelerinde vuku bulan kısa bir fasıladan sonra hazırlayabilmişlerdi. Diğer taraftan, Türklerin *Niğbolu muharebesinde* gösterdikleri mukavemet de, Batı-Avrupa’nın cesaretini kırmış ve Doğu-Avrupa’yı Türklerle başbaşa bırakmıştı. Zira bu muharebede Hıristiyan orduları, hemen hemen mahvedilmiş ve muharebenin ele başlığı yapan *Macar Kralı Sigismund*, hiç olmazsa bir müddet mukavemet edemeyecek bir hâle gelmişti. Nitekim az sonra, Türklere karşı yardım arayan Bizans İmparatoru *Manuel*’e bu yüzden sadece sempati gösterilmiş ve fiilî bir yardım yapılamamıştı. 15. yüzyılın başında, *Yüzyıl Harpleri* tekrar alevlenmekteydi. Görünüşte taht iddialarından başlayan *Yüzyıl Harplerinin*, 14. yüzyılın başından beri süre gelen daha derin siyasî ve iktisadî sebepleri vardı. *Yüzyıl Harplerinde* uğradığı felâketler neticesinde Fransa’da millî duygu çok kuvvetlenmiş ve 1435’de *Fransa*’nın *Burgundiya* ile anlaşmasından sonra harp, Fransızların lehine döndüğünden 1453’de Fransa harpten galip olarak çıkmıştır.

Yüzyıl Harpleri neticesinde, bu iki memlekette yeni ve millî esaslara dayanan devletler kurulur. Uzun ve yıpratıcı bir muharebeden yorgun bir

halde çıkan Fransa, artık iktisadî ve içtimâî bakımdan kuvvetlenmeye çalışmış ve eskiden birinci sınıf Haçlı muharibi olan bu devlet, Haçlı Seferi bahsinde şimdi sadece teşvik edici ve dindarca sözlerle kendi hissesini savmıştır. Bütün bu siyasî karışıklıklar arasında Hıristiyan devletleri bir Haçlı Seferine imkân bulamadıktan başka, Haçlı Seferleri yapanların hareketlerindeki gurur ve samimiyetsizlik de, temsil ettikleri davanın haklı olduğu intibaini vermemiş, dolayısıyla zafere götürmemiştir. Halbuki bu devirde gerek Mısır'da ve gerek Türkiye'de yüksek vasıfta ordular bulunduktan başka, Müslümanların davaya bağlılıkları da düşmanlarınkinden daha üstün bulunmuştur. Batı'da Haçlı Seferi fikrinin tamamen zayıflaması, Doğu'da hadiselerin Mısır ve Türkiye lehine cereyan etmesi neticesini vermiş, hele Osmanlıların fetihler peşinde koşan uzun kolları, Güneydoğu-Avrupa'sını enine boyuna hâkimiyeti altına almıştır. Bu suretle Geç Ortaçağ'da 14. yüzyıl Haçlıların Altın Çağı olmasına karşılık 15. yüzyıl Müslüman üstünlüğünün Altın Devrini teşkil eder.

XVI. YÜZYILDA KÜTAHYA SANCAĞI'NDA YERLEŞME VE VERGİ NÜFUSU

Doç. Dr. M. ÇETİN VARLIK *

XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı'ndaki yerleşme merkezlerini tapu-tahrir defterlerinde bulmak mümkündür. 1534 tarihlerindeki defterlerdeki bilgilere göre ¹, Kütahya Sancağı'nda 10 nefsi-² şehir, 2 kasaba, 4'ü gebran 1'i yahudi olmak üzere toplam 91 mahalle, 1071 köy ve 274 mezraa bulunmaktadır.

	<u>Köy</u>	<u>Mezraa</u>
Kütahya Kazası ³	383	153
Lazkiye (Denizli) Kazası ⁴	137	34
Şihlu (Işıklı) Kazası ⁵	112	17
Uşak Kazası ⁶	99	15
Eğrigöz (Emet) ve Simav Kazası ⁷	135	22
Honaz Kazası ⁸	23	12
Güre ve Selendi Kazası ⁹	31	6
Kula Kazası ¹⁰	84	4
Homa (Gümüşsu) Kazası ¹¹	76	11

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı.

¹ BA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Tapu 438, s. 1-98.

² Nefs tabiri genellikle şehir ve kasaba için kullanılmaktadır (Suraiya Faroqhi, "16. yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar", trc. Melek Eğilmez, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, *Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, s. 71, not 52, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Yayını), Nitekim 1534 tarihlerindeki tahrir defterlerinde, Anadolu Vilayeti Muhasebesi başlığı altında "Nefs-i şehir ve kasabat 154" diye yazılmıştır. (BA, tapu 438, s. 1).

³ BA, Tapu 438, s. 1-46.

⁴ BA, Tapu 438, s. 47-56.

⁵ BA, Tapu 438, s. 56-63.

⁶ BA, Tapu 438, s. 63-70.

⁷ BA, Tapu 438, s. 71-80.

⁸ BA, Tapu 438, s. 81-83.

⁹ BA, Tapu 438, s. 83-86.

¹⁰ BA, Tapu 438, s. 86-92.

¹¹ BA, Tapu 438, s. 93-98.

Bu şekilde genel bir bilgi verdikten sonra değişik tarihlerde yapılmış tahrirlere göre Kütahya Santağı'nın durumunu inceleyelim:

A tahriri dediğimiz II. Bayezid devrine (1481-1512) ait tahrir defterinin baş kısmı eksik olduğu anlaşılmakta olup doğrudan Simav diye başlamaktadır¹².

1 - K ü t a h y a K a z a s ı Altuntaş Nahiyesi:

XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde nahije olarak kayıtlı bulunmaktadır. B tahriri dediğimiz 1520 tarihlerindeki mufassal defterde nefs-i Altuntaş¹³, 52 hâne, 7 kara, 12 mücerred, 1 imam, 2 hatib ve müezzin, 5 meremmetci ve pîr, 2 muhassıldan meydana gelmektedir¹⁴ ve vergi hâsılı 4.989 akçadır¹⁵. C tahriri dediğimiz 1534 tarihlerindeki icmâl defterinde 45 hâne, 16 mücerred, 1 hatib, 1 müezzin, 1 ferraf-ı câmi, 8 meremmetci-i câmi, 2 muhassıl, 5 pîr, 3 sâhib-i berat, 1 yaya başı, 1 mazûl sipahi, 2 ma'lûl, 1 divâne, 1 lâl olup, hâsılı 4978 akçadır¹⁶. D tahriri dediğimiz 1571 tarihli mufassal defterde de 139 hâne, 1 mücerred kayıtlı¹⁷ olup hâsılı 13.732 akçadır¹⁸.

Altuntaş'ta hinta (buğday), şair (arpa), alef (yulaf) gibi tahılların yetiştirildiği ve bahçe ve bostan ziraati yapıldığı kaydedilmektedir¹⁹.

Bugün Kütahya'nın bir ilçesi olan Altuntaş'ın merkez nüfusu 1980 sayımına göre 3306'dır²⁰.

Aslanapa nahiyesi:

1534 tarihlerindeki icmal defterinin Kütahya Livası sonundaki vakıf kayıtlarında Aslanapa Germiyan-oğlu Yakup Çelebi'nin vakıfları arasında zikredilmektedir²¹.

¹² BA, Tapu 45, s. 1 Bu defterlerin mahiyeti hakkında bkz. M. Ç. Varlık, "XVI. yüzyıl Osmanlı idari teşkilatında Kütahya", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, c. 2. (s. 205 v.d.), İstanbul 1986 (Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi)

¹³ BA, Tapu 49, s. 141-142

¹⁴ Bu tabirler hakkında bkz. reyadan alınan vergiler kısmı.

¹⁵ BA, Tapu 49, s. 141-142.

¹⁶ BA, Tapu 438, s. 30.

¹⁷ TKGMA, (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi) nu. 47. Bu defterde vergi mükellefleri, muafklar ve mücerredlerin isimleri mufassal defterlerin özelliklerine göre ayrı ayrı yazılmış, fakat sonunda topluca rakamlar verilmemiştir, biz bunları ayrı ayrı sayarak bu rakamları elde ettik..

¹⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 63b, 66b-67b.

¹⁹ BA, Tapu 49, s. 141-142; TKGMA, nu. 47, vr. 67a-b.

²⁰ Genel Nüfus Sayımı, İdâri Bölünüş 1980, Kütahya maddesi, s. 5.

²¹ BA, Tapu 438, s. 102.

C tahriri dediğimiz bu defterde 40 hane, 10 mücerred, 5 pîr-i fânî kayıtlı olup, Öyük karyesi ile birlikte hâsılı 6.162 akçadır²². Kanunî devrine ait h. 949/1542 tarihinden önce yapıldığı anlaşılan mufassal evkaf defterinde 60 hâne, 2 mücerred yazılmış olup, hâsılı 6.181 akçadır²³. 1571 tarihli mufassal evkaf defterinde de Yakub Çelebi'nin vakıfları arasında zikredilmekte ve hâsılı 6.166 akça²⁴ olarak kaydedilmektedir.

Aslanapa'da buğday, arpa, burçak yetiştiği görülmektedir²⁵.

Aslanapa bugün Kütahya'ya bağlı bir bucak olup, 1980 sayımına göre merkez nüfusu 2049'dur²⁶.

XVI. yüzyılda Kütahya kazasına idârî bir terim olarak bağlı olan nahiyeler²⁷, Altuntaş, Aslanapa, Geriz, Kalınvıran, Kavak, Çukurca, Tavşanlı, Sazanos, Yalak ve Yoncalıdır.

Kütahya kazasına bağlı olan her iki nahiyeye hakkında bir fikir edindikten sonra, XVI. yüzyılda merkez kazaya bağlı köylerin bazıları hakkında bilgi verelim:

Köyler

Akçamescid, tabi-i Kütahya

1520 tarihlerindeki B tahririne göre 10 hâne, 2 kara, 6 mücerred, 2 pîr nüfuslu olup, hâsılı 2.210 akçadır²⁸. 1534 tarihlerindeki C tahririnde 17 hâne, 5 mücerred, 1 meremmetci, 1 pîr olup, hâsılı 1.974 akçadır²⁹. 1571 tarihli D tahririnde 42 hane, 1 mücerred olup, hâsılı 3.841 akçadır³⁰. Bu köyde XVI. yüzyılda başlıca buğday, arpa, yulaf yetiştirildiği görülmektedir³¹. Bugün Kütahya merkez ilçeye bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre nüfusu 175'tir³².

Akkilise (Bugünkü Gökçeyurt) tabi-i Kütahya

²² BA, Tapu 438, s. 102.

²³ BA, Tapu 369, s. 198.

²⁴ TKGMA, nu. 560, vr. 145b-146a.

²⁵ BA, Tapu 369, s. 198; TKGMA, nu. 560, vr. 146a.

²⁶ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya maddesi, s. 4.

²⁷ T. Gökbilgin, Nahiyeler, I, c. IX, s. 38; N. Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969, s. 38, not 12; H. İnalçık, "Adâletnâmeler", Belgeler, Türk Tarih Belgeleri, c. II, sayı 3-4, 1965, Ankara 1967 (TTK), s. 76.

²⁸ BA, Tapu 49, s. 282. Tahrir defterlerinde köyler karye olarak kaydedilmektedir.

²⁹ BA, Tapu 438, s. 41.

³⁰ TKGMA, Nu. 47, vr. 21a.

³¹ BA, Tapu 49, s. 282; TKGMA, nu. 47, vr. 21a.

³² Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya maddesi, s. 4.

B tahririne göre 47 hane, 2 kara, 6 mücerred olup hâsılı 5.320 akçadır³³. C tahririne göre, 57 hane, 1 imam, 15 mücerred, 2 sahib-i berat, 3 pîr, 1 yaya başı, 1 divâne olup hâsılı 3.577 akçadır³⁴. D tahririne göre 100 hane, 4 mücerred olup hâsılı 8.514 akçadır³⁵. Bu köyde XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf, burçak yetiştiği kaydedilmektedir³⁶. Halen Kütahya'nın Altıntaş merkez ilçesine bağlı olan bu köyün 1980 yılındaki nüfusu 56'dır³⁷.

Belkavak (tabi-i Kütahya)

B tahririnde 1 hâne, 1 mücerred olarak gösterilmekte, hâsılı 997 akçadır³⁸. C tahririne göre 3 hane, 1 muhassıl olup hâsılı 1.654 akçadır³⁹. D tahririnde 4 hâne, 1 mücerred olup hâsılı 2.320 akçadır. Bu defterde "Belkavak maa-Badıkırı ve Polad ... haric ez-defter" kaydı vardır⁴⁰. Hâlen Kütahya'nın merkez ilçesi köylerinden olup, 1980 sayımında nüfusu 237'dir⁴¹. XVI. yüzyılda bu köyde başlıca buğday ve arpa yetiştirildiği görülmektedir⁴².

Çınar (bugünkü Çınarcık) tabi-i Kütahya

B tahririne göre 14 hâne, 1 kara, 5 mücerredten meydana gelmektedir. Hâsılı 1.822 akçadır⁴³. C tahririnde 20 hâne, 5 mücerred, 1 yaya başı olup, hâsılı 2.062 akçadır⁴⁴. D tahririnde 32 hâne, 1 mücerred olup hâsılı 4.075 akçadır⁴⁵. XVI. yüzyılda başlıca buğday, arpa, yulaf yetiştirilmektedir⁴⁶. Hâlen Kütahya'nın Tavşanlı merkez ilçesine bağlı olup 1980'de 178 nüfusludur⁴⁷.

Bölcek (bugünkü Bölücek) tabi-i Kütahya

³³ BA, Tapu 49, s. 184-185.

³⁴ BA, Tapu 438, s. 23.

³⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 16a-b.

³⁶ BA, Tapu 49, s. 184-185; TKGMA, nu. 47, vr. 16a-b.

³⁷ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya maddesi, s. 11.

³⁸ BA, Tapu 49, s. 295.

³⁹ BA, Tapu 438, s. 40.

⁴⁰ TKGMA, nu. 47, vr. 27a-b.

⁴¹ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya maddesi, s. 4.

⁴² BA, Tapu 49, s. 295; TKGMA, Nu. 47, vr. 27a-b.

⁴³ BA, Tapu 49, s. 225-226.

⁴⁴ BA, Tapu 438, s. 24.

⁴⁵ TKGMA, Nu. 47, vr. 21b-22a.

⁴⁶ BA, Tapu 49, s. 226; TKGMA, nu. 47, vr. 22a.

⁴⁷ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

B tahririnde 34 hâne, 3 kara, 5 mücerred kayıtlı olup, hâsılı 6.054 akçadır⁴⁸. C tahririne göre 38 hâne, 1 imam, 11 mücerred, 2 muhassıl, 1 sahib-i berat, 3 ma'lûl, 2 câbi, 2 pîr bulunmakta olup, hâsılı 4.795 akçadır⁴⁹. D tahririnde 45 hâne, 4 mücerred kayıtlı olup hâsılı 5.500 akçadır⁵⁰. XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ekimi yapıldığı kayıtlıdır⁵¹. Bugün Kütahya merkez ilçesine bağlı bulunan bu köyün nüfusu 789'dur⁵².

Dumlupınar tabi-i Kütahya

B tahririne göre 15 hâne, 1 kara, 2 mücerred kaydedilmekte olup, hâsılı 4.457 akçadır⁵³. C tahririnde, 38 hâne, 1 imam, 11 mücerred, 2 muhassıl, 1 sahib-i berat, 3 ma'lûl, 2 câbi, 2 pîr olup hâsılı 4.795 akçadır⁵⁴. D tahririnde 20 hâne kayıtlı olup hâsılı 3.820 akçadır⁵⁵. XVI. yüzyılda; buğday, arpa, burçak, bağ ve bostan ziraatı yapılmaktadır⁵⁶. Bugün Kütahya merkez ilçeye bağlı aynı adı taşıyan bir köy ile, Altıntaş'a bağlı bucak bulunmaktadır.

Gökçeviran tabi-i Kütahya

B tahririnde "hali hâricden ekilür hâsıl 650 akça" kaydı vardır⁵⁷. C tahririnde hâsılı 520 akça olarak gösterilmektedir⁵⁸. D tahririnde hâsılı 520 akça yazılıdır⁵⁹.

Okçu tabi-i Kütahya

B tahririne göre, 27 hâne, 1 kara, 8 mücerred, 2 imam ve müezzin olup hâsılı 5.132 akçadır⁶⁰. C tahririnde 31 hâne, 10 mücerred, 1 sahib-i berat, 1 yaya başı, 3 pîr, 1 divâne olarak gösterilmekte ve hâsılı 3.900 akça kaydedilmektedir⁶¹. D tahririnde 44 hâne, 8 mücerred olup hâsılı 7.700 akçadır⁶². XVI. yüzyılda buğday, arpa, burçak yetiştirildiği görülmekte-

⁴⁸ BA, Tapu 49, s. 183.

⁴⁹ BA, Tapu 438, s. 23.

⁵⁰ TKGMA, Nu. 47, vr. 14b.

⁵¹ BA, Tapu 49, s. 183; TKGMA, nu. 47, vr. 14b.

⁵² Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 4.

⁵³ BA, Tapu 49, s. 185.

⁵⁴ BA, Tapu 438, s. 23.

⁵⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 20a.

⁵⁶ BA, Tapu 49, s. 185; TKGMA, nu. 47, vr. 20a.

⁵⁷ BA, Tapu 49, s. 293.

⁵⁸ BA, Tapu 438, s. 45.

⁵⁹ TKGMA, nu. 47, vr. 33b-34a.

⁶⁰ BA, Tapu 49, s. 182-183.

⁶¹ BA, Tapu 438, s. 23.

⁶² TKGMA, nu. 47, vr. 15a-b.

dir.⁶³ Hâlen Kütahya merkez ilçesine bağlı bulunan bu köyün 1980 yılındaki nüfusu 1096'dır.⁶⁴

Pırlu tabi-i Kütahya

B tahririnde 7 hâne, 2 mücerred kayıtlı olup, hâsılı 4.218 akçadır.⁶⁵ C tahririne göre 6 hâne, 2 mücerred, 1 muhassıl olup hâsılı 4.364 akçadır.⁶⁶ D tahririnde 9 hâne olup, hâsılı 4.364 akçadır.⁶⁷ XVI. yüzyılda Kütahya merkez ilçesine bağlı Perli⁶⁸ diye bir köy bulunmakta olup, 1980 nüfusu 616'dır.⁶⁹

Turgutlar

“Karye-i Turgutlar maa-Eymür, tabi-i Kütahya karye-i Eymür hâli anirreâyâ merhum Yakup Çelebi (Germiyanoglu II. Yakup Bey), Paşa Yiğit nâm kimesneye vakf-ı evlâd⁷⁰ idüp Padişahumuz dahı müsellemler dutup eline mukarrer nâme virüp el-hâlet-i hazihî mezkûr Paşa Yiğit oğlu Ali Fakîh evlâdlık üzerine mutasarrıf olup elinde Padişahumuz medde zılluhu hazretlerinden hükm-i hümâyûnı vardur, ammâ yılda sefer vaki' oldukda Padişahumuz asâkir-i mansûresine bir cebelü eşdürmek üzere sûret-i defter-i köhne budur.... Sultan Murad (II) hükmi vardur...”⁷¹

Bu bilgilerden daha II. Murad devrinde Kütahya'nın tahrir edildiği anlaşılmaktadır.

“Padişahumuzdan hükm-i hümâyûnı olup ber-karâr sefer vâki oldukça bir cebelü vire diyü mevlânâ Abdülkerim defterinde kayd olunmuş...”⁷²

“... Merhum Sultân Selim Han (Yavuz) aleyhirrahme ve'l-gufrân hazretlerinin berât-ı şerifiyle oğlu Âşık'a sadaka olınup ber-karâr-ı evvel vakf-ı evlâdlık üzere bir sefer vaki' olsa bir cebelü virmek üzere mutasarrıf olup Padişahumuz medde zılluha hazretlerinden tecdid-i berat itdürüp evvelden tâ bu eyyâma gelince cemî' selâtîn-i maziyyeden olan nişanlı ahkâm-ı şerife ve vakıf-nameleri görölüp mukarrer kılınmagın ber-karâr-ı

⁶³ BA, Tapu 49, s. 182-183; TKGMA, nu. 47, vr. 15a-b.

⁶⁴ Genel Nüfus Sayımı 1975, Kütahya, s. 4.

⁶⁵ BA, Tapu 49, s. 16.

⁶⁶ BA, Tapu 438, s. 16.

⁶⁷ TKGMA, nu. 47, vr. 18b.

⁶⁸ BA, Tapu 49, s. 16; TKGMA, nu. 47, vr. 18b.

⁶⁹ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 4.

⁷⁰ Evlâdlık vakıfları için bkz. Ö.L. Barkan, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 1970, s. XX.

⁷¹ BA, Tapu 49, s. 198; TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

⁷² TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

sâbıkda defter-i cedîde kayd olındı. Haliya mezkûr Âşık fevt olup Padişahumuz ea'zzallahu ensarehu hazretleri o berât-ı âlişânı oğlu Karagöz ve Ahmed'e ve Turdu'ya ve Mustafa'ya ve kızı Banu'ya ve Fatma'ya sadaka olnup..."⁷³

".... Haliya Padişahumuz hazretlerinün berât-ı hümayûnı ile nısfına Mehmed ve Ali ve nısf-ı ahirine diğêr Mehmed ve Mustafa mutasarrıf olmağın defter-i cedid-i Sultâniye (II. Selim devri) kayd olındı"⁷⁴.

Turgutlar köyü ile ilgili olarak bir fikir vermek için bazı bilgileri naklettiğimizde görüldüğü gibi, mufassal defterlerde her köyün özelliği buna benzer bilgilerle anlatılmaktadır.

Bu köyün B tahririnde 18 hâne, 2 kara, 1 mücerred, 2 pîr, 1 imamı olup hâsılı 2.420 akçadır⁷⁵.

C tahririne göre 18 hâne, 4 mücerred, 1 sipahizâde, 1 sipahî, 1 mütekaid, 1 pîr olup hâsılı 2.077 akçadır⁷⁶. D tahririnde 19 hane kayıtlı olup hâsılı 3.200 akçadır⁷⁷. Bu köyde XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirilmektedir⁷⁸.

Bugün Kütahya merkez ilçeye bağlı bir köy olan Turgutlar'ın 1980 sayımına göre nüfusu 529'dur⁷⁹.

Göçeri tabi-i Kütahya

"Karye-i Göçeri tabi-i Kütahya müstahfızân-ı derbend-i Göçeri, mezbûr karye bundan evvel Kütahya'dan giden yolda köprü derbendi dimekle ma'rûf ve muhatara yir hırsızdan hâli olmayup muhafazası için hacı Bayram ve Evlice ve Eyne-beyi ve Tanrı-virmiş nîm müsellemanlar konılmış imiş, mezbûr Eyne-bey fevt olup, yerine oğlu Sefer-şah kalup atasın yirine yazılup merhûm Sultân Bâyezîd tabe-serâhu eline hükm-i şerif virmiş ve mezkûr hacı Bayram da fevt olup Hüseyin nâm Çelebi oğlu kalup mezkûr Tanrı-virmiş fevt olup Hacı ve Mahmûd nâm Çelebi oğulları kalup derbend-i mezbûrun muhafazası için kendülere hükm-i şerif taleb itdüklerinde padişahumuz mukarrer ve müselleman dutup muaf kılup ellerine

⁷³ TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

⁷⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

⁷⁵ BA, Tapu 49, s. 198.

⁷⁶ BA, Tapu 438, s. 24.

⁷⁷ TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

⁷⁸ BA, Tapu 49, s. 198; TKGMA, nu. 47, vr. 20b.

⁷⁹ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 4.

hükm-i cedîd-i cihân-muta' sadaka itmiş el-ân derbend-i mezbûrun muhafazası hizmetin olurlar imiş şimdiki halde mezkûr Hüseyin fevt olup baki kalan mezbûr Evlice ve Sefer-şah ve hacı Mahmud hizmet-i derbendi edâ iderler. Müsellemlik hizmetinden berî olmuşlar. Ammâ kadîmü'z-zamândan mezkûr derbendde sâkin olan kimesne raiyyet kaydolup öşr-i örfiyyelerin ve rüsûm-ı örfiyyelerin sâhib-i timâra virüp muâfiyet üzere derbend-i mezkûrî hıfz iderler. Haric ez-defter olmagın defter-i cedîde sebt olındı ⁸⁰."

Bu derbend köyünün C tahririnde, 14 hâne ve 3 mücerred olup hâsılı 399 akçadır ⁸¹. D tahririnde 28 hâne, 1 mücerred olup hâsılı 3.125 akçadır ⁸². Bugün Kütahya merkez ilçeye bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre nüfusu 242'dir ⁸³.

XVI. yüzyılda Kütahya merkezine bağlı bazı köyler hakkında bilgi verdikten sonra *Kütahya kazasına bağlı nahiyelerin bazı köylerini* inceleyelim:

Akçaşehir tabi-i Tavşanlı

B tahririne göre 10 hâne, 3 kara, 3 mücerredden meydana gelmekte olup, hâsılı 3.001 akçadır ⁸⁴. C tahririnde 12 hâne, 3 mücerred, 1 pîr olup hâsılı 1979 akçadır ⁸⁵. D tahririnde 20 hâne, 1 mücerred olup hâsılı 2.269 akçadır ⁸⁶. XVI. yüzyılda buğday, arpa, burçak yetiştiği kayıtlıdır ⁸⁷. Bugün Tavşanlı ilçesine bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre nüfusu 308'dir ⁸⁸.

Beşkarış tabi-i Altıntaş

B tahririnde 6 hâne, 2 mücerred, 1 kara olup hâsılı 793 akçadır ⁸⁹. C tahririnde 7 hâne, 1 mücerred, 2 pîr olup hâsılı 429 akçadır ⁹⁰. D tahririnde 31 hâne, 1 mücerred olup, hâsılı 2.000 akçadır ⁹¹. Tahrir defterlerinde

⁸⁰ BA, Tapu 438, s. 24.

⁸¹ BA, Tapu 438, s. 24.

⁸² TKGMA, nu. 47, vr. 32b-33a.

⁸³ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 4.

⁸⁴ BA, Tapu 49, s. 208-209.

⁸⁵ BA, Tapu 438, s. 27.

⁸⁶ TKGMA, nu. 47, vr. 155a-b.

⁸⁷ BA, Tapu 49, s. 209; TKGMA, nu. 47, vr. 155a-b.

⁸⁸ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

⁸⁹ BA, Tapu 49, s. 156.

⁹⁰ BA, Tapu 438, s. 31.

⁹¹ TKGMA, nu. 47, vr. 72b-73a.

buğday, arpa ve yulaf yetiştirildiği kayıtlıdır⁹². Hâlen Altıntaş ilçesine bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre nüfusu 1097'dir⁹³.

Arpalı tabi-i Yalak

B tahririne göre hâsılı 1.891 akça olan bu köy için "hali, haricden ekilür" kaydı bulunmaktadır⁹⁴. C tahririnde hâsılı 1.374 akçadır⁹⁵. D tahririnde de hâsılı 2.691 akçadır⁹⁶. XVI. yüzyılda buğday, arpa, çavdar ve burçak yetişmektedir⁹⁷. Bugün Altıntaş ilçesinin Dumlupınar bucağına bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre nüfusu 314'tür⁹⁸.

Ağrı tabi-i Sazanos

B tahririne göre 23 hâne, 2 kara, 7 mücerred, 2 pîr, 1 muhassıl olup hâsılı 1.944 akçadır⁹⁹. Bu köy için 1520 târihlerindeki bu tahrirde köyün Yakub Çelebi (II. Yakup Bey) tarafından mülklüğe verilmiş olduğu, tahrir esnasında Yakup Çelebi'nin bitisi görülüp kabul edildiği ve nişan verildiği kayıtlıdır¹⁰⁰. C tahririnde 22 hâne, 1 imam, 1 müezzin, 2 mücerred, 3 meremmetci-i köprü ve kerbânsarây, 1 meremmetci-i cami, 1 doğancı, 1 muhassıl, 1 pîr, 3 ma'lûl, 1 ser-i muhassıl olup hâsılı 1.922 akçadır¹⁰¹. "Vakıfdır, sefer-i Padişahî vaki' oldukça üç cebelü eşdürmek üzre" şeklinde kayıt vardır¹⁰². D tahririnde 49 hâne, 1 mücerred olup, hâsılı 2.398 akçadır¹⁰³, burada da berât-ı padişahî görülüp vakfiyet üzere defter-i cedîde dahı kayd olunup sefer-i padişahî vaki' oldukda üç cebelü eşer¹⁰⁴ denilmektedir. Bugün Emet ilçesinin, Örencik bucağına bağlı Ağrı köyü bulunmakta olup 1980 sayımına göre nüfusu 647'dir¹⁰⁵.

Çardaklı tabi-i Tavşanlı

B tahririnde 37 hâne, 7 kara, 5 mücerred olup hâsılı 6.376 akçadır¹⁰⁶. C tahririnde 41 hâne, 1 imam, 10 mücerred, 1 pîr, 1 ma'lûl, 1 müezzin olup

⁹² BA, Tapu 49, s. 156; TKGMA, nu. 47, vr. 72b-73a.

⁹³ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 5.

⁹⁴ BA, Tapu 49, s. 161.

⁹⁵ BA, Tapu 438, s. 32.

⁹⁶ TKGMA, nu. 47, vr. 104.

⁹⁷ BA, Tapu 49, s. 161; TKGMA, nu. 47, vr. 104b.

⁹⁸ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 5.

⁹⁹ BA, Tapu 49, s. 199-200.

¹⁰⁰ BA, Tapu 49, s. 199-200.

¹⁰¹ BA, Tapu 438, s. 29.

¹⁰² BA, Tapu 438, s. 29.

¹⁰³ TKGMA, Nu. 47, vr. 91a-b.

¹⁰⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 91a-b.

¹⁰⁵ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 6.

¹⁰⁶ BA, Tapu 49, s. 146-147.

hâsılı 4.994 akçadır¹⁰⁷. D tahririnde 77 hâne, 2 mücerred olup hâsılı 12.218 akçadır¹⁰⁸. XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirilmektedir¹⁰⁹. Bugün Tavşanlı ilçesine bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre, nüfusu 601' dir¹¹⁰.

Çukur tabi-i Tavşanlı

B tahririne göre 23 hâne, 3 kara, 5 mücerred, 1 imam, 1 ma'lûl olup hâsılı 4.838 akçadır¹¹¹. C tahririnde 27 hâne, 6 mücerred olup hâsılı 3.366 akçadır¹¹². D tahririnde 44 hâne, 2 mücerred olup hâsılı 5.000 akçadır¹¹³. XVI. yüzyılda başlıca buğday, arpa, yulaf ve burçak ziraati yapıldığı görülmektedir¹¹⁴. Bugün Tavşanlı ilçesine bağlı bir köy olup, 1980 sayımına göre nüfusu 2352'dir¹¹⁵.

Çal tabi-i Yalak

B tahririnde 27 hâne, 7 kara, 4 mücerred olup hâsılı 2.712 akçadır¹¹⁶. C tahririnde 22 hâne, 1 imam, 6 mücerred, 1 hatib, 1 doğancı, 3 mütekaid, 1 sipahizâde, 2 pîr olup, bu karyeye tabi yörük cemaatinin hâsılatı ile birlikte 1.919 akçadır¹¹⁷. D tahririnde 45 hâne olup yörük cemâati ile beraber hâsılatı 1.414 akçadır¹¹⁸. XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirilmektedir¹¹⁹. Şimdi Kütahya'nın Aslanapa bucağına bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre, nüfusu 1067'dir¹²⁰.

Melekşah Tabi-i Altıntaş,

B tahririne göre 6 hâne, 2 kara, 3 mücerred olup, hâsılı 1.789 akçadır¹²¹. C tahririnde 8 hâne, 2 mücerred, 10 sipahizâde olup, hâsılı 1.685 akçadır¹²². D tahririnde 16 hâne olup hâsılı 3.000 akçadır¹²³. XVI.

¹⁰⁷ BA, Tapu 438, s. 26.

¹⁰⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 149a-b.

¹⁰⁹ BA, Tapu 49, s. 146-47; TKGMA, nu. 47, vr. 149a-b.

¹¹⁰ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

¹¹¹ BA, Tapu 49, s. 139.

¹¹² BA, Tapu 438, s. 26.

¹¹³ TKGMA, nu. 47, vr. 150b-151a.

¹¹⁴ BA, Tapu 49, s. 139; TKGMA, nu. 47, vr. 150b-151a.

¹¹⁵ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

¹¹⁶ BA, Tapu 49, s. 143.

¹¹⁷ BA, Tapu 438, s. 32.

¹¹⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 103b.

¹¹⁹ BA, Tapu 49, s. 143; TKGMA, nu. 47, vr. 103b.

¹²⁰ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 4.

¹²¹ BA, Tapu 49, s. 159-160.

¹²² BA, Tapu 438, s. 31.

¹²³ TKGMA, nu. 47, vr. 76a-b.

yüzyılda başlıca buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirilmektedir¹²⁴. Bugün Tavşanlı'ya bağlı Şahmelek köyü olup 1980 sayımına göre, nüfusu 285'tir¹²⁵.

Depecik (Tepecik) tabi-i Tavşanlı

B tahririnde, 32 hâne, 11 kara, 11 mücerred olup hâsılı 6.426 akçadır¹²⁶. C tahririnde 49 hane, 1 imam, 8 mücerred, 1 habi-i cami, 1 muhassıl, 4 pîr olup, hâsılı 5.465 akçadır¹²⁷. D tahririnde 103 hâne, 3 mücerred olup hâsılı 12.180 akçadır¹²⁸. XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirilmektedir¹²⁹. Bugün Tavşanlı ilçesine bağlı bulunan bu köyün 1980 sayımına göre, nüfusu 2154'tür¹³⁰.

Salur tabi-i Aslanapa

B tahririnde 12 hâne, 4 mücerred, 1 abdal olup, bu köye tabi Gökçeöyük ve Salur cemaati ile birlikte hâsılı 2.432 akçadır¹³¹. C tahririnde 17 hâne, 3 mücerred, 6 sipahizâde olup, yine bu köye tabi yukarıdaki cemaatlerin de vergi geliri ile beraber hâsılı 3.171 akçadır¹³². D tahririnde 40 hâne olup hâsılı 7.000 akçadır¹³³, bu defterde Gökçeöyük ve Salur cemaati için "hâliyâ müstakil yazıldı tabi-i Aslanapa" kaydı vardır¹³⁴. XVI. yüzyılda buğday, arpa, yulaf ve burçak yetiştirildiği kayıtlıdır¹³⁵.

Dola tabi-i Yalak

"*Derbend-i Dola* tabi-i Yalak bundan evvel Kütahya tevâbi'inde Yalak beli dimekle ma'rûf ve mahûf bel kurbında üç dört işlek yol arasında vâki' olmuş Dola nâm karyeye mesâlih-i misafirûn için merhûm Gedik Ahmed Paşa Kerbân-sarây binâ itmiş. Ba'dehû yolcularun çekinmesinden ve ulakcılarının incinmesinden ol köy halkı müteferrik olup kerbân-sarây dahı harâb olmasıyla mezbûr bel havfindan ve menzilde yolcuların kendülere davarlarına yir bulunmadığı sebebden hâlleri müşkil ve muhît olup karye-i

¹²⁴ BA, Tapu 49, s. 159-160; TKGMA, nu. 47, vr. 76a-b.

¹²⁵ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

¹²⁶ BA, Tapu 49, s. 145-146.

¹²⁷ BA, Tapu 438, s. 26.

¹²⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 148b-149a.

¹²⁹ BA, Tapu 49, s. 145-146; TKGMA, nu. 47, vr. 148b-149a.

¹³⁰ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 7.

¹³¹ BA, Tapu 49, s. 149.

¹³² BA, Tapu 438, s. 30.

¹³³ TKGMA, nu. 47, vr. 48b-49a.

¹³⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 60b.

¹³⁵ BA, Tapu 49, s. 149; TKGMA, nu. 47, vr. 48b-49a.

mezkûre hüsn-i tekâlif-i örfiyye takat getirilmeyüp müteferrik olanlardan yaya tâifesinden hacı Mehmed bin hacı İvaz ve Mustafâ birâder-i û Sevindük veled-i Davûd ve müsellemlerinden Mustafâ veled-i Mûsâ ve Sevindük veled-i Ali Fakı ve Yusuf birâder-i û ve Hüseyin veled-i Ali ve Hasan veled-i Hamsa yayalıklardan ve müsellemlikten halâs olmağ-ıla ol derbendi ve zikir olan yeri Kerbân-sarây-ı mezkûrî kemâl-i ihtiyât üzre hıfz idüp ma'mûr iderlermiş merhûm babam hüdâvendigâr tâbe serâhu dahı mezkûr müsellemleri müsellemlikten ve mezbûrun yayalıklardan ihrâc idüp ellerine hükm-i hümâyûnı erzâni itmiş imiş. Hâliyâ serîr-i saltanat bana müyesser olup cülûs-ı hümâyûn vâki' olıcak ol hüküm getürüp atebe-i ulyâmda arz idüp hükm-i cedid ve mukarrer nâme taleb eylediler fe-emmâ zikir olan kimesnelerin oğulları iftiharü'l-kuzât ve'l-hükkâm mevlânâ Kütahya kadısı dame fazluhu mektûbı mücebince yayaları yirlerine mu'af eyledüm ki zikir olunur; Mustafâ oğlu Hamsa ve Celâl ve Cemâl veledân-ı hacı Mehmed ve Mahmud oğlu Kara Fakı, Adil ve Seferşah veledân-ı Sevindük ve Habib veled-i Hasan ve Yûsuf a'mâ olup yirine oğlu Tırak ve hacı Umur ve hacı İsâ veledân-ı Mustafâ diğer Hüseyin veled-i Ali ve Hasan veled-i Hamsa ve Turgud veled-i Sasa mezkûrların babaları gibi mu'af kalup işbu hükm-i hümâyûnı virdüm ve buyurdum ki, ba'de'l-yevm zikir olan babaları gibi muaf kalup işbu hükm-i hümâyûnı virdüm, ve buyurdum ki, ba'de'l-yevm zikir olan kimesneler babaları gibi ol bel ve yiri ve kerbân-sarâyı anda oturup görüp gözedeler mezkûrlara yayadur ve müsellemdür diyü incitmeye ve taarruz degürmeye yayalık ve müsellemlik hizmeti tekalif itmeye, ammâ her kaçan kim ol mahalle konıp hâric-i nakl ve gayri yire varalar muaf ve müsellemler olmayalar ol bâbda her ferd-i efrâd âferide kainen min-kân mani'-i müdafaa ve menâzi' olup dahl ve taarruz kılmayalar. Şöyle bileler aleme-i şerîfe i'timâd kılalar diyü berât-ı hümâyûnda kayd ve derc olunmuş şimdiki hâlde zikir olan kimesneler ol derbendi ve ol mahalli kemâ hüve hakka muhafaza babında kusur komayup ol yoldan gelüp geçenler eyyâm-ı şitâda gayrun gereği gibi hıdmet idüp ve kerbân-sarây-ı kızılbaşlığın ihrak idüp, hâliyâ anun dahı ta'mîr-i kaydında olup Hasan oğlu Habib ve Mustafâ oğlu Ahmed ve Ali oğlu Ahmed ve Ali oğlu Hüseyin bu dört nefer kimesne fevt olup yirlerine mezkûr Umur'un oğlu İsâ ve Habib'un oğlu ataları yirlerine kayd olup defter-i cedide sebt olındılar¹³⁶. diyü kayd olunmuşdur defter-i köhne¹³⁷."

¹³⁶ Bu naklettiğimiz bilgiler ufak tefek kelime değişiklikleriyle (BA, Tapu 49, s. 241-242 ve BA, Tapu 438, s. 34; TKGMA, nu. 47, vr. 117b) aynıdır.

¹³⁷ BA, Tapu 438, s. 34.

Bu naklettiğimiz metinde, Dola köyü dolayısıyla derbendin¹³⁸ ve kervansarayın durumu hakkında bir hayli bilgi bulunmaktadır. Derbendin durumu izâh edilmekte, Gedik Ahmed Paşa'nın yaptırdığı Kervansarayın daha önce bahsettiğimiz 1511'de Şah-kulu Baba Tekeli isyanı sırasında kızılbaşlar tarafından tahrib edilip yakıldığı, sonra da tamir edildiği anlatılmaktadır.

Kütahya'ya tâbi Dolar köyü 4 derbend arasında olup (Saka, Göçeri, Dola, Ak-bel) ayende ve revende sâkin olduğundan bunların taarruzundan sağa sola dağılan köy halkının durumlarını Kasım Paşa¹³⁹ divân-ı hümayûn'a arz edip avâriz-ı¹⁴⁰ divâniyeden ve tekâlîf-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardır¹⁴¹.

Gediz C tahririnde Kütahya'ya bağlı bir nahiyedir¹⁴². Gediz'e bağlı olan Ak-bel derbendi korkunç olduğu için, yaya ve müselleme tâifesinden ocakları ile yazılan yayalar derbendi koruyup diğer derbenciler gibi vergilerini yaya başlara verip yayalıktan çıkmayalar ve bu mahalli gözetip zarar ettirmeyeler diye defter-i köhne'de kaydolunmuştur¹⁴³.

"Livâ-i Kütahya hâliyâ livâ-i mezbûrda bazı mahûf derbendler vaki' olup a'yân-ı vilâyet-i şehriyârî ile kuzât-ı vilâyet der-i devlete arz eyleyüp hıfz ü hirâseti için *vilâyet-i Germiyân kitâbet iden* merhum Ali Çelebi'ye mü'ekked ve mücedded ahkâm-ı şerîfe vârid olup merhûm dahî hîn-i kitâbetde teftiş eyleyüp ve adem olunur mahaller olduğu sebepten tâife-i mezbûrdan haymana tâifesinden ve gayrıdan bi ferd bulunmayup bi'z-zarûri bazı yaya ve müselleme tâifesi derbende yazılmak için ellerine hükm-i şerîf virilmiş ve doksan nefer kimesne yazup sonra kâtib koşulan Ali bendeleri der-i devlete arz eyledükde tekrâr teftiş için hük-i şerîf irâd eylemeyün hâliyâ teftiş olunup fi'l-vâki' mahûf ve cemî' bir zamanda adem olunduğu zâhir ve hüveydâ maheller olup hıfz ü hirâseti lâzım ve lâbüdd olduğu ecilden emr-i şerîf üzere teftiş olunup haymana tâifesinden kat'â bir şahıs bulunmayup ve reâyâdan kimesne mutehammil olmayup bi'z-zarûri yaya ve müselleme tâifesinden ocaklarıyla ve yamaklariyle yazılup emmâ

¹³⁸ Derbend teşkilâtı hakkında bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967, s. 9. v.d.

¹³⁹ Kasım Paşa, Kanunî'nin tahta geçmesinden sonra Anadolu Beylerbeyliği'nde bulunmuştur (F. Sümer, Kasım Paşa, *IA*, c. VI, s. 386 v.d.)

¹⁴⁰ Ö.L. Barkan, Avarız, *IA*, c. II, s. 13 v.d.

¹⁴¹ BA, Tapu 438, s. 45; TKGMA, nu. 47, vr. 24b.

¹⁴² BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁴³ BA, Tapu 438, s. 38.

hem yayalık ve hem derbencilik hizmeti edâ itmeğe kudretleri olmayup iki hizmet bile çekmeği teklif ... müşâhede olduğu der-i devlete arz olındı diyü kayd olunmuşdur, der-derfter-i köhne¹⁴⁴”

Tavşanlı'da sebest olmayan timarların cürm-i cinâyet, âdet-i ağnâm ve resm-i arûsiyyesinin yarısını subaşılar tasarruf etmektedir¹⁴⁵.

Serbest timarlarda rûsûm-ı serbestiye denilen ve bazı kısımları da niyâbet ve bad-i havâ isimleri altında kaydedilmiş olan vergiler, tam ve müstakil olarak dirlik sahibine ait bulunmaktadır. Timarların büyük bir kısmı benzeri vergilerin tahsil hakkını tamâmen haiz bulunmadıkları veya tabî buldukları serbest timar sahipleri ile paylaşmak durumunda oldukları için serbest olmayan timarlar addedilmektedir¹⁴⁶.

Altıntaş ve Aslanapa nahiyelerinde serbest olmayan timarların cürm-i cinâyet, koyun bâcı ve gerdek değerinin yarısı, Yalak nahiyesinde serbest olmayan timarların koyun bâcı ve gerdek değeri ve cürm-i cinâyetinin dörtte biri ve adı geçen nahiyelerin hepsinde yava, beytü'l-mâl, müjde-i abd-i abık ve müddeti tamam olup kadı marifetiyle satılan abd ve câriyenin değeri ve buralardaki timar erlerinin, vakfın tamam gerdeği değeri ve cürm-i cinâyeti beylerbeyinindir¹⁴⁷.

Cürüm ve cinâyet yahut cerîme veyâ kanlık diye adlandırılmakta olan para cezaları kadı tarafından verildikten sonra, serbest olan timarlarda bunların tahsil hakkı dirlik sahiplerine aitti¹⁴⁸.

Serbest olmayan timarların sahipleri, kendi toprakları üzerinde işlenmiş olan suçlardan alınacak para cezalarını bağlı bulunduğu sancakbeylerinin (beylerbeyilerinin) veya subaşılarının adamları genellikle yarı yarıya paylaşmak durumunda idiler¹⁴⁹.

Serbest timarlarda, biri, tamamı timar sahibine aid olan gelir kaynaklarından, diğeri ise *kaçak köle ve câriyelerin* yakalanması ve sahipleri bulununca da kendilerinden *müjde* (muştuluk, müjdegâne) adı altında alınması âdet olan harçlardır. Kaçak kulu bulan kimsenin onu bu işlerle meşgul yavacı'ya teslim ederek ufak bir ücret alması adetti. Bu sûretle durumu tesbit edilecek olan köleler, bir müddet muhafaza edildikten sonra,

¹⁴⁴ BA, Tapu 438, s. 38. Aynı mahiyetteki yazı BA, Tapu 49, s. 706.

¹⁴⁵ BA, Tapu 438, s. 26.

¹⁴⁶ Barkan, Timar, *IA*, c. XII/1, s. 310 v.d.

¹⁴⁷ BA, Tapu 438, s. 31.

¹⁴⁸ Barkan, Timar, *IA*, c. XII/1, s. 310.

¹⁴⁹ Barkan, Timar, *IA*, c. XII/1, s. 311.

sahibi ortaya çıkmazsa, satılırdı ve bu satı bedeli timar sahibinin olurdu. Sahibi bulunduğu takdirde, kaçak kulun muhafaza edildiği, müddet zarfındaki nafakası ile kaçtığı yerin uzaklığına göre değişen mikdarlarda müjde harcı alınırdı ¹⁵⁰. Bunlar gibi *mirascısı bulunmayan* veya *sahibi kaybolmuş bulunan mallara* sahip çıkma hususu da serbest olan ve olmayan timarların durumuna göre defterlerde kaydedilmektedir.

Tahrir defterlerinden elde edilen bilgilere göre, şehirde kısmen ve köylerde oturan halk genellikle ziraat ile uğraşmaktadır. Bir de *cemaat* başlığı altında gösterilen topluluklar vardır, bunlar da ekseriyetle hayvancılıkla meşguldürler.

1520 târihlerindeki defterde Yörükân-ı Bozguş tabi-i Kütahya başlığı ile ¹⁵¹, buna tabi cemaatlar ¹⁵² ve vergi nüfusları verilmektedir. Bozguş yörüklerine tabi cemâatların ¹⁵³ sonunda ¹⁵⁴; bunların vergi geliri olarak, koyun resmi ve kara resmi maktû' olarak senede 210.000 akçadır ¹⁵⁵. “Cemâat-ı Yörükân-ı Bozkuş el-mezkûr maa beytü'l-mâl ve müjde-i abd-ı abık ve kenîzet ve müddeti tamam olup bey' olunan kul ve câriye bahası ki sahibi bulunmaya maa resm-i arûsiyye 37.000 akçadır ¹⁵⁶”. “Osmân ili perâkende-i bozkuş an-resm-i ağnâm ve resm-i kara maa cürm-i cinâyet ve yava ve gayrûhû fi sene ber-vech-i maktû' 55.000” akçadır ¹⁵⁷.

1534 târihlerindeki icmâl defterinde Kütahya'ya tabi bu Bozguş yörükleri ve buna bağlı cemaatları ¹⁵⁸ ve vergi nüfusları verilip vergi geliri; koyun resmi, kara resmi olarak 200.000 akça ¹⁵⁹, bad-i hava, beytü'l-mâl, sahibi bulunmayan kul ve câriye bahası ve arûsiye 32.500 akça ¹⁶⁰, Osman-ili perâkendelerinin koyun resmi, kara resmi, cürm-i cinâyet ve yava ve diğer resimleri 49.313 akçadır ¹⁶¹.

¹⁵⁰ Barkan, Timar, *IA*, c. XII/1, s. 311.

¹⁵¹ BA, Tapu 49, s. 51.

¹⁵² BA, Tapu 49, s. 51-100.

¹⁵³ BA, Tapu 49, s. 51-100.

¹⁵⁴ BA, Tapu 49, s. 100.

¹⁵⁵ BA, Tapu 49, s. 100.

¹⁵⁶ BA, Tapu 49, s. 100.

¹⁵⁷ BA, Tapu 49, s. 100.

¹⁵⁸ BA, Tapu 438, s. 18-19.

¹⁵⁹ BA, Tapu 438, s. 19.

¹⁶⁰ BA, Tapu 438, s. 19.

¹⁶¹ BA, Tapu 438, s. 19.

1571 târihli defterde Bozguş yörükleri¹⁶², cemâatları¹⁶³ ve vergi nüfusları verilmektedir. Bu defterde de Bozguş yörüklerinin koyun resmi, kara resmi olarak vergi geliri 200.000 akça,¹⁶⁴ bad-i hava, beytü'l-mâl, sahibi bulunmayan kul ve câriye bahası ve arusiye 32.500 akça¹⁶⁵, Osman ili perâkendelerinin de vergi geliri 49.318 akçadır¹⁶⁶. Bozguş yörükleri ve cemâatlarının vergi gelirleri padişah hâssıdır¹⁶⁷.

Yörükân-ı Kalçan tabi-i Kütahya, hassa-i mîr-i mîrân¹⁶⁸ 1520 târihlerindeki defterde, koyun resmi, kara resmi, bad-i hava ve yava ve beytü'l-mâl ve müjde-i abd-i abık ve kenîzek ve sahibi bulunmayan müddeti tamam olup satılan kul ve câriye bahaları 123.000 akça¹⁶⁹ 1534 târihli icmâl defterinde 125.000 akça¹⁷⁰, 1571 târihli defterde de yine 125.000 akçadır¹⁷¹.

XVI. yüzyılda, Kütahya Sancağı'nda, başlıca Ak-keçilü yörükleri¹⁷², Kaya yörükleri¹⁷³, Çobanlar yörükleri¹⁷⁴, Akkoyunlu yörükleri¹⁷⁵, Afşar yörükleri¹⁷⁶ ve bunlara tabi cemâatların isimleri tahrir defterlerinde kayıtlı olup, vergi gelirleri ve nüfusları da verilmektedir.

1534 târihlerindeki deftere göre yekün olarak Kütahya Kazasında¹⁷⁷:

mahallat	41, müslimânân	38, gebran	3
kurâ			383
mezari'			153
cemâat			142

¹⁶² Bu yörük ve cemâatlar hakkında bilgi için bkz. F. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, Ankara 1967.

¹⁶³ TKGMA, nu. 47, vr. 331b-364b.

¹⁶⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 364b.

¹⁶⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 364b.

¹⁶⁶ TKGMA, nu. 47, vr. 364b.

¹⁶⁷ BA, Tapu 49, s. 51; BA, Tapu 438, s. 18; TKGMA, nu. 47, vr. 331b.

¹⁶⁸ BA, Tapu 49, s. 101-122.

¹⁶⁹ BA, Tapu 438, s. 19-20.

¹⁷⁰ BA, Tapu 438, s. 19-20.

¹⁷¹ TKGMA, nu. 47, vr. 368b-391a.

¹⁷² BA, Tapu 438, s. 22.

¹⁷³ BA, Tapu 438, s. 49.

¹⁷⁴ BA, Tapu 438, s. 53.

¹⁷⁵ BA, Tapu 438, s. 64.

¹⁷⁶ BA, Tapu 438, s. 65.

¹⁷⁷ BA, Tapu 438, s. 15-46.

mukataa	2
neferen	2104

Gayr ez-avâriz ve mücerredân:

Kadî-i ma'zûl	2
müderriş	7
imam	153
hatîb	7
müezzin	22
müstaîd	4
mülazım	2
sadat	10
ser-i muhassıl	2
huffaz-ı Kur'ân	8
şeyh maa zâde	3
muhassıl	122
sâhib-i berat	124
veledân-ı û	45
sipahi	29
zadegân	477
ser-i piyâde	35
veledân-ı û	13
sahib-i vakf	14
muarriş	4
kayyum	5
mütekaid	7
huddam	6
baz-dârân	22
muâfân-ı ber mucceb-i hükm-i	
âlişan	2
sarrâc-ı dergâh-ı âli	1
meremmeti-i mescid ve köprü	52
ma'lûl maa a'mâ	83

huffaz-ı köprü	10
kethüda	34
pîr	333
	1
saka	1
çeltükcü	1
lal	4
divâne	21

bulunmaktadır.

Neferen 18293

hane-i avarız 14258, hane-i müslim 4499, hane-i gebran 159.

mücerredân 3735 müslimânân 3724, gebrân 11

hâsılı 1.773.949 akça.

GEDİZ

Bugün Kütahya ilinin bir ilçesidir. 1970 yılında meydana gelen şiddetli deprem üzerine, şehir eski Gediz'in 7 km. uzağında kurulmuştur¹⁷⁸. Tahrir defterlerinde genellikle sonu "sin" harfi ile Gedus, bazan da "ze" harfi ile Geduz şeklinde kayıtlıdır.

A tahririnde Cami, Orta, Hacı Ali Fakı, Ahi Yahşi, Hacı Yahşi, Hoca Fakih ve Ömer Bey mahallelerinden müteşekkildir¹⁷⁹.

A tahririne göre, Cami mahallesi, 51 hâne, 13 mücerreddir¹⁸⁰. Orta mahalle, 12 hâne, 3 mücerred, 1 imamdan meydana gelmektedir¹⁸¹. Hacı Ali Fakı mahallesi, 35 hâne, 5 mücerred, 1 imamı bulundurmaktadır¹⁸². Ahi Yahşi mahallesi, 21 hâne, 3 mücerred ve bir imama yer vermektedir¹⁸³. Hacı Yahşi mahallesi, 16 hâne, 2 mücerred, 1 imamdan ibârettir¹⁸⁴. Hoca

¹⁷⁸ Cumhuriyetin 50. Yılında Kütahya, 1973 İl Yılığ, s. 80.

¹⁷⁹ BA, Tapu 45, s. 61-64.

¹⁸⁰ BA, Tapu 45, s. 61.

¹⁸¹ BA, Tapu 45, s. 62.

¹⁸² BA, Tapu 45, s. 62.

¹⁸³ BA, Tapu 45, s. 63.

¹⁸⁴ BA, Tapu 45, s. 63.

Fakı mahallesi 10 hâne, 3 mücerred, 1 imamdan meydana gelmektedir ¹⁸⁵. Ömer Bey mahallesi, 7 hâne, 1 imamı ihtivâ etmektedir ¹⁸⁶.

B tahririnde, nefis-i Gediz'in Cami mahallesi, 73 hâne, 22 mücerreddir ¹⁸⁷. Orta mahalle, 26 hâne, 5 mücerred, 2 imamdır ¹⁸⁸. Hacı Ali Fakı 35 hâne, 12 mücerred, 4 imam ve müezzinden ibârettir ¹⁸⁹. Hoca Fakı mahallesi, 31 hâne, 9 mücerred, 1 emîn-i muhassıldır ¹⁹⁰. Ahi Yahşi mahallesi, 36 hâne, 5 mücerred, 3 imamdır ¹⁹¹. Ömer Bey mahallesi, 15 hâne, 2 mücerreddir ¹⁹².

C tahririnde, Gediz'in Kütahya'ya tabi bir nahiye olduğu görülmektedir ¹⁹³. Nefis-i Gediz'in Cami mahallesi, 1 imam, 86 hâne, 3 mücerred, 5 sahib-i berat, 1 muhassıl, 3 müezzin, 1 meremmetci, 3 emîn-i muhassıl, zeyh-zâde-i Murad Bey'den meydana gelmektedir ¹⁹⁴.

Orta mahalle, 26 hâne, 1 mücerred, 2 sahib-i berat, 1 emîn-i muhassıl, 2 sahib-i berat oğlanları, 1 pîrdir ¹⁹⁵.

Hacı Ali Fakih mahallesi, 37 hâne, 3 mücerred, 2 sipâhi-zâde, 2 sâhib-i berat, 1 emîn-i muhassıl, 5 pîrden meydana gelmiştir ¹⁹⁶.

Hoca Fakı mahallesi, 18 hâne, 1 müezzin, 1 muhassıldır ¹⁹⁷.

Hacı Yahşi mahallesi, 1 imam, 35 hâne, 4 mücerred, 2 müezzin, 1 muhassıl, 2 sahib-i berat, 1 emîn-i muhassıldır ¹⁹⁸.

Ahi Yahşi mahallesi, 1 imam, 35 hâne, 6 mücerred, 2 sâhib-i berat, 1 müezzin, 1 meremmetci, 1 kayyum-ı mescidden ibârettir ¹⁹⁹.

Ömer Bey mahallesi, 19 hâne, 1 mücerred, 1 ehl-i berat, 1 meremmetci, 1 müezzin, 1 ma'lûl, 1 pîr'dir ²⁰⁰.

¹⁸⁵ BA, Tapu 45, s. 63

¹⁸⁶ BA, Tapu 45, s. 64.

¹⁸⁷ BA, Tapu 49, s. 301-302.

¹⁸⁸ BA, Tapu 49, s. 302.

¹⁸⁹ BA, Tapu 49, s. 302-303.

¹⁹⁰ BA, Tapu 49, s. 303.

¹⁹¹ BA, Tapu 49, s. 303-304.

¹⁹² BA, Tapu 49, s. 304.

¹⁹³ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁴ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁵ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁶ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁷ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁸ BA, Tapu 438, s. 35.

¹⁹⁹ BA, Tapu 438, s. 35.

²⁰⁰ BA, Tapu 438, s. 35.

Kazıklı dede mahallesi, 12 hâne, 1 emîn-i muhassıl, 1 sâhib-i berat, 1 mütekaid sipahi, 1 meremmetci-i köprü, 1 kayyum-ı mescidden ibârettir ²⁰¹.

D tahririnde, Cami mahallesi 166 hânedir ²⁰². Orta mahalle, 56 hânedir ²⁰³. Hacı Ali Fakih mahallesi, 98 hânedir ²⁰⁴. Hacı Yahşi mahallesi, 105 hânedir ²⁰⁵. Ahi Yahşi mahallesi 186 hânedir ²⁰⁶. Ömer Bey mahallesi, 46 hânedir ²⁰⁷. Hoca Fakih mahallesi, 42 hânedir ²⁰⁸. Kazıklı Dede mahallesi 63 hânedir ²⁰⁹.

1534 tarihlerinde toplam olarak Gediz'de ²¹⁰:

kura	85
mezari'	7
cemâat	12
neferen	2570
hâne	1763
mücerred	517
imam	36
hatîb	3
ser-i muhassıl	1
müezzin	5
muarrif	1
kayyum	3
müderriş	1
muhassıl	47
veledân-ı sâhib-i vakıf	5
sahib-i berat	10

²⁰¹ BA, Tapu 438, s. 35.

²⁰² TKGMA, nu. 47, vr. 263b-264a.

²⁰³ TKGMA, nu. 47, vr. 264a-b.

²⁰⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 264b.

²⁰⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 265a.

²⁰⁶ TKGMA, nu. 47, vr. 265b.

²⁰⁷ TKGMA, nu. 47, vr. 265b-266a.

²⁰⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 266a.

²⁰⁹ TKGMA, nu. 47, vr. 266a-b.

²¹⁰ BA, Tapu 438, s. 39.

sipahi-i ma'zûl	2
veledân-ı sipahi	88
mütekaid	2
ser-i piyade	2
bâzdârân	9
çeltükçü	1
meremmâtî-i mescid ve köprü	6
kethüda	4
pîr	82
ma'lûl	12
divâne	8
lâl	2

bulunmaktadır.

Hâsılı 201.051 akçadır ²¹¹.

Gediz'in pazar bacı, meyhane, cürm-i cinâyet, hububat öşrü, sahunhâne, değirmen (üç bâb), koyun vergisi, zemin resmi, kapan resmi, arusane, susam yağı değirmeni ki, kullanıldıkça aya altışar akça verirler, bağ öşrü der-nefs-i şehir, II. Bayezid devrine ait A tahririnde 10.270 akça ²¹², 1520 tarihlerinde 12.640 akça ²¹³, 1534 tarihlerindeki C tahririnde 12.780 akça ²¹⁴, 1571 târihli D tahririnde 18.018 akçadır ²¹⁵.

Gediz'de serbest olmayan timarların cürm-i cinâyeti, arusiye resmi, ağnâm resminin dörtte biri subaşının, dörtte biri de sancak beğinindir ²¹⁶.

1980 sayımına göre Gediz'in şehir nüfusu 10.723'tür ²¹⁷.

2 - Lazkiye (Denizli), Şihlu

LAZKIYE

Bugün bir il merkezi olan Denizli, XVI. yüzyılda Kütahya kazasına bağlı bir kaza olarak görülmektedir.

²¹¹ BA, Tapu 438, s. 39.

²¹² BA, Tapu 45, s. 64.

²¹³ BA, Tapu 49, s. 304.

²¹⁴ BA, Tapu 438, s. 35.

²¹⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 266b.

²¹⁶ BA, Tapu 45, s. 64; BA, Tapu 49, s. 304; BA, Tapu 438, s. 35; TKGMA, nu. 47, vr. 266b.

²¹⁷ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 6.

Denizli yöresi de 1071 Malazgirt savaşını takib eden yıllarda, Anadolu'nun büyük bir kısmı ile beraber, Kutalmışoğlu Süleyman-şah tarafından feth edilmiştir²¹⁸. Bir müddet Türklerin elinde kaldıktan sonra 1097'de Bizanslıların eline geçmiştir²¹⁹. Zaman zaman Bizanslılarla Türkler arasında el değiştiren Denizli, 1206 yıllarında kesin olarak feth edilmiştir²²⁰.

1265 târihlerinden önce Denizli çevresi Sahib Fahreddin Ali oğullarına verilmiştir. Daha sonra Germiyan Beyliği hâkimiyetine girmiştir. Denizli'de kurulan İnanç-oğulları Beyliği²²¹ Germiyan-oğulları'na tabi idiler. Zaman zaman Anadolu Beylikleri arasındaki nüfuz sahasına giren Denizli 1390 yılında Germiyan toprakları ile beraber I. Bayezid (Yıldırım) tarafından Osmanlı hâkimiyetine girmiş, 1402 Ankara savaşından sonra, Osmanlı hâkimiyetinden çıkan bu şehir, 1429 tarihinde kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır²²².

Denizli, Selçuklu devri ile XIV. yüzyıl kaynaklarında genellikle Ladik şeklinde geçmektedir. Tongozlu ve Donuzlu şekilleri de görülmektedir²²³. Tahrir defterlerinde ise Lazkiye olarak kayıtlıdır.

A tahrir defteri eksik olduğu için Lazkiye (Donuzlu, Denizli) kazası yoktur²²⁴.

B tahriri defterinde de nefsi Lazkiye mevcut değildir. Bu defter genel olarak eksiksiz bir hüviyet göstermekte ise de, nefsi Denizli yoktur²²⁵. Ancak, Lazkiye'de (Donuzlu, Denizli) bağlı köyler, cemâatlar kayıtlıdır. Bu durumda bu defterin bazı yapılarının kopmuş olabileceği anlaşılmaktadır. Meselâ bir yerde "Cemâat-i Yörükân-ı Kayı tabi-i kaza-i Lazkiye" başlığı altında zikredilmektedir²²⁶. Diğer bazı yerlerde Denizli'ye bağlı köyler yazılırken köyün adı verilip "tabi-i Donuzlu" şeklinde kaydedilmiştir²²⁷.

C tahririne göre nefsi Lazkiye 22 mahalledir²²⁸:

²¹⁸ Tuncer Baykara, *Denizli Tarihi*, İstanbul 1969, s. 13.

²¹⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1971, s. 95.

²²⁰ *Denizli Tarihi*, s. 23; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 281.

²²¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1972, c. I, s. 64-65.

²²² *Denizli Tarihi*, s. 33 v.d.

²²³ *Denizli Tarihi*, s. 43 v.d.

²²⁴ BA, Tapu 45.

²²⁵ BA, Tapu 49.

²²⁶ BA, Tapu 49, s. 123.

²²⁷ BA, Tapu 49, s. 712 v.d.

²²⁸ BA, Tapu 438, s. 47.

Câmi-i Kebir mahallesi, 70 hâne, 1 imam, 25 mücerred, 1 müezzîn, 3 sahib-i berat, 1 muhassıl, 2 sadat, 1 muarri'î'den meydana gelmektedir ²²⁹.

Kudüs mahallesi, 41 hâne, 1 imam, 15 mücerred, 1 müezzîn, 4 muhassıl, 1 a'mâ, 1 duâcı ²³⁰,

Kurşunlu mahallesi, 25 hâne, 1 imam, 11 mücerred, 1 müezzîn, 1 a'mâ, 2 ma'lûl, 1 sipahizâde ²³¹,

Yayacı mahallesi, 35 hâne, 18 mücerred, 1 müdderrîs, 1 mütekaid-i ehli-
ilim, 1 mîr-i alem, 1 gulâm-ı Şahî ²³²,

Medrese mahallesi, 20 hâne, 11 mücerred ²³³,

Ahi Dudu mahallesi, 50 hâne, 1 imam, 19 mücerred, 2 pîr, 1 a'mâ, 1 muhassıl ²³⁴,

Kadı Ahmed mahallesi, 35 hâne, 1 imam, 10 mücerred, 1 a'mâ, 1 ma'lûl, 1 pîr ²³⁵,

Ada mahallesi, 15 hâne, 1 imam, 14 mücerred, 1 a'mâ ²³⁶,

Debbağlar mahallesi, 70 hâne, 1 imam, 1 sipahizâde ²³⁷,

Küreciler mahallesi, 100 hâne, 2 imam, 8 mücerred, 1 duâcı, 1 ma'lûl, 1 pîr ²³⁸,

Meydan mahallesi, 71 hâne, 1 imam, 13 mücerred, 1 muhassıl ²³⁹,

.....mescidi nâm-ı diğêr Carullah mahallesi, 41 hâne, 1 imam, 7 mücerred, 3 sipahizâde ²⁴⁰,

Samurî, el-meşhur Kurbaş mahallesi, 47 hâne, 1 imam, 12 mücerred, 1 muhassıl, 1 pîr ²⁴¹,

Hamam, nâm-ı diğêr Kayacık mahallesi, 13 hâne, 16 mücerred, 1 muhassıl ²⁴²,

²²⁹ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁰ BA, Tapu 438, s. 47.

²³¹ BA, Tapu 438, s. 47.

²³² BA, Tapu 438, s. 47.

²³³ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁴ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁵ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁶ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁷ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁸ BA, Tapu 438, s. 47.

²³⁹ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁰ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴¹ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴² BA, Tapu 438, s. 47.

- Hoca Sinan mahallesi, 13 hâne, 1 imam, 13 mücerred, 1 muhassıl, 1 pîr²⁴³,
- Çadırılık mahallesi, 28 hâne, 1 imam, 15 mücerred, 1 pîr, 1 ma'lûl²⁴⁴,
- Aslıgır(?) mahallesi, 20 hâne, 8 mücerred, 1 süleâ²⁴⁵,
- Kefere Sinan mahallesi, 25 hâne, 18 mücerred, 1 imam²⁴⁶,
- Alaca mescid mahallesi, 25 hâne, 4 mücerred, 1 pîr, 1 a'mâ²⁴⁷,
- Hacı Alamud, el-meşhur Hacı ... mahallesi, 14 hâne, 4 mücerred²⁴⁸,
- Hergele mahallesi, 24 hâne, 5 mücerred, 1 abdal²⁴⁹,
- Kefere mahallesi, 65 hâne, 4 mücerred, 1 pîr, 1 a'mâ, 1 yaya başı²⁵⁰,
- D tahririne göre nefis-i Lazkiye'nin mahalleleri:²⁵¹
- Câmi-i Kebir mahallesi, 93 hânedan meydana gelmektedir²⁵².
- Kudüs mahallesi, 103 hâne²⁵³,
- Yayacı mahallesi, 48 hâne²⁵⁴,
- Hoca Sinan mahallesi, 11 hâne²⁵⁵,
-mescidi, Carullah dahı dirlermiş, mahallesi, 38 hâne²⁵⁶,
- Ahı Dudu mahallesi, 88 hâne²⁵⁷,
- Alaca mescid mahallesi, 59 hâne²⁵⁸,
- Kadı Ahmed mahallesi, 31 hâne²⁵⁹,
- Meydan mahallesi, 106 hâne²⁶⁰,

²⁴³ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁴ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁵ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁶ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁷ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁸ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁴⁹ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁵⁰ BA, Tapu 438, s. 47.

²⁵¹ TKGMA, nu. 48, vr. 103b.

²⁵² TKGMA, nu. 48, vr. 103b.

²⁵³ TKGMA, nu. 48, vr. 104a.

²⁵⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 104b.

²⁵⁵ TKGMA, nu. 48, vr. 104b.

²⁵⁶ TKGMA, nu. 48, vr. 104b-105a.

²⁵⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 105a.

²⁵⁸ TKGMA, nu. 48, vr. 105b.

²⁵⁹ TKGMA, nu. 48, vr. 105b.

²⁶⁰ TKGMA, nu. 48, vr. 106a.

- Küreciler mahallesi, 102 hâne ²⁶¹,
mahallesi, 30 hâne ²⁶²,
 Aslıgür mahallesi, 33 hâne ²⁶³.
 Hamam, Kayacık dahil dirler, mahallesi, 28 hâne ²⁶⁴,
 Kefere Sinan mahallesi, 59 hâne ²⁶⁵,
 Ada mahallesi, 46 hâne ²⁶⁶,
 Kurşunlu mahallesi, 73 hâne ²⁶⁷,
 Debbağlar mahallesi, 91 hâne ²⁶⁸,
 Samuri, el-meşhur Kurbaş, mahallesi, 77 hâne ²⁶⁹,
 Hacı Alamud, el-meşhur hacı Babuk, mahallesi, 23 hâne ²⁷⁰,
 Medrese mahallesi, 46 hâne ²⁷¹,
 Hergele mahallesi, 11 hâne ²⁷²,
 Kefere mahallesi, 44 hâne ²⁷³,

1513 tarihinde Denizli kadısı Kasım Çelebi-zâde'nin günlüğü 50 akçadır ²⁷⁴. 1534 tarihinde ise kadının yevmiyesi 100 akça olmuştur ²⁷⁵.

Lazkiye'nin vergi gelirleri, ihtisab ve tamga, asesiye, harac-ı bâğât, ispençe, şehrin niyâbeti, keyl resmi, bad-i hava, cürm-i cinâyet, arusiye, yava, beytü'l-mâl, mal-ı gâib, mâl-ı mefkûd, müddet-i abd-i abık ve kenîzek, müddeti tamam olup sâhibi belli olmayan kul ve cariye değeri, şem'-hâne, tahûn-hâne (su değirmeni)'dir ²⁷⁶.

Lazkiye kazasında 1534 tarihlerinde toplam ²⁷⁷:

- ²⁶¹ TKGMA, nu. 48, vr. 106b.
²⁶² TKGMA, nu. 48, vr. 106b-107a.
²⁶³ TKGMA, nu. 48, vr. 107a.
²⁶⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 107a.
²⁶⁵ TKGMA, nu. 48, vr. 107a-b.
²⁶⁶ TKGMA, nu. 48, vr. 107b.
²⁶⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 108a.
²⁶⁸ TKGMA, nu. 48, vr. 108a-b.
²⁶⁹ TKGMA, nu. 48, vr. 108b-109a.
²⁷⁰ TKGMA, nu. 48, vr. 109a.
²⁷¹ TKGMA, nu. 48, vr. 109a-b.
²⁷² TKGMA, nu. 48, vr. 109b.
²⁷³ TKGMA, nu. 48, vr. 109b.
²⁷⁴ TSMA, (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi) nu. D. 929.
²⁷⁵ BA, Tapu 438, s. 47.
²⁷⁶ BA, Tapu 438, s. 48; TKGMA, nu. 48, vr. 110a.
²⁷⁷ BA, Tapu 438, s. 56.

mahallât	22
müslimânân	21
gebran	1
kurâ	137
mezari'	34
cemâat	24
mukataat	11
enhar	3
neferen	9602
kadı	1
müderri-i ma'zûl	1
imam	44
müezzin	7
sadat	2
muarrif	3
suleha	1
hatîb	5
nâzır-ı câmi'	1
mütekaid	6
muhassıl	29
mîr-i alem	1
sipahi	7
bazdaran	7
sahib-i berat	23
veledân-ı û	1
sipahi-zâdegân	111
kethüda	1
meremmetci	4
pîr	58
ma'lûl maa-divâne	55
neferen	9268
hâne-i avâız	6722

müslimânân	6701
gebran	25
mücerredan	2462
müslimânân	2458
gebran	4

bulunmaktadır.

Hâsılı 795.783 akçadır²⁷⁸. 1980 sayımına göre Denizli'nin merkez nüfusu 135.373 tür²⁷⁹.

Gök-öyük: "Kaza-i mezbûre defter-i atıkde Lazkiye kazasına tabi Aydos nâmı ile nahiye olup, ba'dehu Gök-öyük nâmı ile müstakil kadılık olmuş²⁸⁰."

1571 tarihli D tahririnde Aydos, Gök-öyük adı ile kaza olmuştur ve bu tarihte 17 köyden meydana gelmektedir²⁸¹.

ŞİHLU

Bugün Denizli İli'nin Çivril ilçesine bağlı bir bucak²⁸² olan Işıklı (Şihlu), XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı'nın önemli bir kazası olarak görülmektedir.

A tahririnde nefis-i Şihlu'nun, Cami mahallesi 20 hâne, 2 mücerred, 1 imam, 1 müezzinden meydana gelmektedir²⁸³. Oğul Bey mescidi mahallesi, 20 hâne, 5 mücerred, 1 imamdan ibârettir²⁸⁴. Hatîb mahallesi, 15 hâne, 1 imam, 1 müezzin, 1 emîn-i muhassıldan meydana gelmiştir²⁸⁵. Hacı Sıddık mahallesi, 29 hâne, 2 mücerred, 1 imamdan hâsıl olmaktadır²⁸⁶. İlyas Bey mahallesi, 16 hâne, 3 mücerred, 1 imamdan ibârettir²⁸⁷. mahallesi, 14 hâne, 5 mücerred, 1 imam, 1 ser-i muhassıldan teşekkül etmiştir²⁸⁸. mahallesi, 5 hânedir²⁸⁹.

²⁷⁸ BA, Tapu 438, s. 56.

²⁷⁹ Genel Nüfus Sayımı, Denizli, s. 4.

²⁸⁰ TKGMA, nu. 48, vr. 856.

²⁸¹ TKGMA, nu. 48, vr. 850. v.d.

²⁸² Genel Nüfus sayımı 1980, Denizli İli, s. 6. Işıklı'nın merkez nüfusu 1641'dir.

²⁸³ BA, Tapu 45, s. 299.

²⁸⁴ BA, Tapu 45, s. 299.

²⁸⁵ BA, Tapu 45, s. 299-300.

²⁸⁶ BA, Tapu 45, s. 300.

²⁸⁷ BA, Tapu 45, s. 301.

²⁸⁸ BA, Tapu 45, s. 301.

²⁸⁹ BA, Tapu 45, s. 301.

B tahririne göre Cami mahallesi, 14 hâne, 3 mücerredir²⁹⁰. Oğul Bey mescidi mahallesi, 27 hâne, 6 mücerreddir²⁹¹. Hatib mahallesi, 22 hâne, 4 mücerreddir²⁹². Hacı Sıddık mahallesi, 40 hâne, 11 mücerreddir²⁹³. İlyas Bey mahallesi, 18 hâne, 11 mücerreddir²⁹⁴. mahallesi, 20 hane, 7 mücerreddir²⁹⁵.

C tahririne göre, Cami mahallesi, 16 hâne, 1 imam, 1 sahib-i berat, 1 pîr'dir²⁹⁶. Oğul Bey mescidi mahallesi, 27 hâne, 2 imam, 6 mücerred, 1 müezzindir²⁹⁷. Hatib mahallesi, 17 hâne, 1 imam, 3 mücerred, 1 a'mâ, 1 müezzin, 1 muhassıldır²⁹⁸. Hacı Salduk mahallesi, 56 hâne, 1 imam, 13 mücerred, 1 kethüda, 1 divânedir²⁹⁹. İlyas Bey mahallesi, 24 hâne, 2 imam, 9 mücerred, 2 sahib-i berat, 1 muarrifdir³⁰⁰. Seki mahallesi, 20 hane, 5 mücerred, 5 sahib-i berat, 1 muhassıldır³⁰¹.

D tahririne göre, Cami mahallesi, 30 hâne³⁰², Oğul Bey mescidi mahallesi 19 hâne³⁰³, Hatib mahallesi, 37 hâne³⁰⁴, Hacı Sıddık mahallesi, 67 hâne³⁰⁵, İlyas Bey mahallesi 47 hâne³⁰⁶, mahallesi, 27 hânedan meydana gelmektedir³⁰⁷.

1513 tarihinde Şihlu (Işıklı) kadısı Said'in günlüğü 35 akçadır³⁰⁸. 1534 tarihlerinde ise kadının yevmiyesi 45 akçaya yükselmiştir³⁰⁹.

²⁹⁰ BA, Tapu 49, s. 26.

²⁹¹ BA, Tapu 49, s. 26.

²⁹² BA, Tapu 49, s. 26-27.

²⁹³ BA, Tapu 49, s. 27.

²⁹⁴ BA, Tapu 49, s. 27-28.

²⁹⁵ BA, Tapu 49, s. 28.

²⁹⁶ BA, Tapu 438, s. 56.

²⁹⁷ BA, Tapu 438, s. 56.

²⁹⁸ BA, Tapu 438, s. 56.

²⁹⁹ BA, Tapu 438, s. 56.

³⁰⁰ BA, Tapu 438, s. 56.

³⁰¹ BA, Tapu 438, s. 56.

³⁰² TKGMA, nu. 48, vr. 239b.

³⁰³ TKGMA, nu. 48, vr. 239b.

³⁰⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 239b-240a.

³⁰⁵ TKGMA, nu. 48, vr. 240a.

³⁰⁶ TKGMA, nu. 48, vr. 240a.

³⁰⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 241b.

³⁰⁸ TSMA, nu. D. 929.

³⁰⁹ BA, Tapu 438, s. 56.

B tahririnde nefis-i Şihlu'nun pazar bacı, meyhâne, cürm-i cinâyet, arusiye, bağ öşrü, sabunhâne vergisi olarak hasılı 10.000 akça³¹⁰ C tahririnde 15.000 akça³¹¹, D tahririnde yine 15.000 akçadır³¹².

1534 tarihlerinde Şihlu kazasında toplam³¹³:

Kura	112
mezari'	17
cemâat	7
mukataa	3
nehir	1
neferen	4688

Minhâ gayr ez-avârız maa-mücerredân:

hatîb	4
imam	38
müezzin	4
kayyum	1
muarrif	1
sahib-i berat	48
sipahizade	53
sipahi	4
yayabaşı	1
sahib-i vakıf	2
mütekaid	3
sadat	2
kethüda	10
pîr	61
divane	8
marîz	2
meremmeti-i köprü	6

³¹⁰ BA, Tapu 49, s. 28.

³¹¹ BA, Tapu 438, s. 57.

³¹² TKGMA, nu. 48, vr. 241b.

³¹³ BA, Tapu 438, s. 63.

lâl	1
bazdar	1
muhassıl	46
neferen	4364
hâne-i avâriz	3095
mücerredan	1269

bulunmaktadır.

Hâsılı 463.644 akçadır³¹⁴.

Şihlu'da serbest olmayan timarların cürm-i cinâyeti, arûsiye resmi ve koyun vergisinin yarısı timar sahibinin ve diğer yarısı zaîmindir³¹⁵. Işıklı'nın 1980 sayımına göre, merkez nüfusu 1703'tür³¹⁶.

3 - Uşak, Simav ve Eğrigöz, Honaz

Bugün bir il merkezi olan Uşak, XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı'na bağlı bir kazadır.

Evliyâ Çelebi, Uşak kelimesinin aşıklar mânâsına gelen uşşâk 14 n bozulmuş bir şekli olduğunu yazar³¹⁷. XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde Uşak'ın bazan elif-vav ile başladığı, bazan da ayın harfi ile ve şın harfinde şedde olduğu görülür. Uşak'ta Selçuklu devrine ait eserler³¹⁸ bulunmaktadır. Uşak daha sonra Germiyan hâkimiyetine girmiştir. Burada Germiyan devrine ait eserlere de rastlanmaktadır³¹⁹.

Uşak'ın Germiyan toprakları içinde aynı akibete uğrayıp Osmanlı hâkimiyetine geçtiği anlaşılmaktadır. XVII. yüzyıl için gerek Evliyâ Çelebi³²⁰ ve gerekse Katip Çelebi³²¹ Uşak halı ve seccadelerinden bahsetmektedirler.

XIX. yüzyıl için CH. Texier, Uşak halıcılığının rum kadınlarının elinde olduğunu söyler ise de³²², daha XVI. yüzyılda Uşak'ta halıcılık

³¹⁴ BA, Tapu 438, s. 63.

³¹⁵ BA, Tapu 438, s. 58.

³¹⁶ Genel Nüfus Sayımı, Denizli İli, s. 6.

³¹⁷ Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, c. IX, s. 39.

³¹⁸ Haşim Tümer, *Uşak Tarihi*, İstanbul 1971, s. 20.

³¹⁹ Uzunçarşılı *Kütahya Şehri*, s. 85.

³²⁰ *Seyahatnâme*, c. IX, s. 39.

³²¹ Katip Çelebi, *Cihân-nüma*, İstanbul 1145, s. 632.

³²² Ch. Texier, *Küçük Asya*, trc. Ali Suad, İstanbul 1339, c. II, s. 373.

gelişmiş bir durum göstermektedir ve tahrir defterlerinde Uşak'ta gayr-ı müslim kayıtlı değildir.

B tahririne göre, nefs-i Uşak 10 mahalleden meydana gelmektedir ³²³:

Cami mahallesi, 74 hâne, 14 mücerred ³²⁴,

Hacı Hasan mescidi mahallesi, 28 hâne, 5 mücerred ³²⁵,

Hacı Sıddık mescidi mahallesi, 45 hâne, 6 mücerred ³²⁶,

Mama Çelebi mescidi mahallesi, 49 hâne, 11 mücerred ³²⁷,

İbik Ahmed mescidi mahallesi, 28 hâne, 9 mücerred ³²⁸,

Meşhed mescidi mahallesi, 21 hâne, 6 mücerred ³²⁹,

Burhan Fakih mahallesi, 56 hâne, 13 mücerred ³³⁰,

Hacı Hızır mescidi mahallesi, 42 hâne, 8 mücerred ³³¹,

Selman Fakih mescidi mahallesi, 12 hâne, 5 mücerred ³³²,

Hacı Bazarlu mescidi mahallesi, 42 hâne, 8 mücerred ³³³,

C tahririne göre Uşak 11 mahalledir ³³⁴:

Câmi mahallesi, 72 hâne, 6 mücerred, 1 müderris, 1 hatîb, 2 sahib-i berat, 2 hafız, 1 muhassıl, 3 pîr, 1 divâne, 5 sipahizâde ³³⁵,

Hacı Hasan mescidi mahallesi (Alaca mescid diye meşhur), 31 hâne, 5 mücerred, 3 pîr-i fânî ³³⁶,

Mama Çelebi mescidi, 32 hâne, 1 mücerred, 1 sahib-i berat, 1 müezzin, 1 pîr ³³⁷,

Kassab Hasan mescidi mahallesi, 1 imam, 15 hâne, 4 mücerred, 1 müezzin, 1 sahib-i berat, 1 meremmetci-i kârbân-sarây ³³⁸,

³²³ BA, Tapu 49, s. 29-35.

³²⁴ BA, Tapu 49, s. 29-30.

³²⁵ BA, Tapu 49, s. 30-31.

³²⁶ BA, Tapu 49, s. 31.

³²⁷ BA, Tapu 49, s. 31-32.

³²⁸ BA, Tapu 49, s. 32.

³²⁹ BA, Tapu 49, s. 32-33.

³³⁰ BA, Tapu 49, s. 33.

³³¹ BA, Tapu 49, s. 34.

³³² BA, Tapu 49, s. 34.

³³³ BA, Tapu 49, s. 34-35.

³³⁴ BA, Tapu 438, s. 63.

³³⁵ BA, Tapu 438, s. 63.

³³⁶ BA, Tapu 438, s. 63.

³³⁷ BA, Tapu 438, s. 63.

³³⁸ BA, Tapu 438, s. 63.

- Hacı Sıddık mescidi mahallesi, 39 hâne, 2 mücerred, 2 pîr³³⁹,
 Burhan Fakih mahallesi, 1 imam, 38 hâne, 4 mücerred, 1 müezzin ba-
 berat 1, 1 ma'lûl, 1 pîr³⁴⁰,
 Hacı Hızır mahallesi 45 hâne, 3 mücerred, 1 ma'lûl³⁴¹,
 Meşhed mescidi mahallesi, 21 hâne, 2 mücerred, 1 muhassıl, 1 pîr, 1
 sahib-i berat³⁴²,
 Hacı Bazarlu mescidi mahallesi, 38 hâne, 5 mücerred, 1 sâdât, 1 pîr³⁴³,
 İbik Ahmet Mescidi mahallesi, 1 imam, 35 hâne, 6 mücerred, 1
 muhassıl, 1 mütekaid-i ehl-i ilim, 1 imam, 1 müezzin³⁴⁴,
 Selman Fakih (Derviş Mehmed diye meşhur), mahallesi, 1 imam, 15
 hâne³⁴⁵,
 D tahririne göre, Uşak 12 mahalle olmuştur³⁴⁶:
 Cami mahallesi, 86 hâne³⁴⁷,
 Mama Çelebi mescidi mahallesi, 46 hâne³⁴⁸,
 Hacı Hızır mescidi mahallesi, 42 hâne³⁴⁹,
 Hacı Sıddık mahallesi mescidi, 47 hâne³⁵⁰,
 Burhan Fakih mahallesi, 89 hâne³⁵¹,
 Hacı Bazarlu mescidi mahallesi, 37 hâne³⁵²,
 İbik Ahmed mescidi mahallesi, 23 hâne³⁵³,
 Kassab Hasan mescidi mahallesi, 41 hâne³⁵⁴,
 Selman Fakih (Derviş Mehmed diye meşhur) mahallesi, 19 hâne³⁵⁵,

³³⁹ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴⁰ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴¹ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴² BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴³ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴⁴ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴⁵ BA, Tapu 438, s. 63.

³⁴⁶ TKGMA, nu. 48, vr. 317b-320a.

³⁴⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 317b-318a.

³⁴⁸ TKGMA, nu. 48, vr. 317b.

³⁴⁹ TKGMA, nu. 48, vr. 318a.

³⁵⁰ TKGMA, nu. 48, vr. 318a-319b.

³⁵¹ TKGMA, nu. 48, vr. 318b-319a.

³⁵² TKGMA, nu. 48, vr. 319a.

³⁵³ TKGMA, nu. 48, vr. 319a-b.

³⁵⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 319b.

³⁵⁵ TKGMA, nu. 48, vr. 320a.

Hacı Hasan Mescidi mahallesi (Alaca mescid diye meşhur), 25 hâne³⁵⁶,

Cedid, be-nâm-ı Celâl, mahallesi, 39 hâne³⁵⁷,

Nefs-i Uşak'ın pazar bacı, cürm-i cinâyet, arüsiye ve keyl resmi ve sabunhâne resmi ki, kazandan kazana dört akça ve bir kalıp sabun alınır imiş, ve harac-ı bâğât ve ihtisab ve hubûbat öşrü, koyun resmi, meyhane ve zemin resmi ve kovan resmi olarak toplam 1520 târihlerinde 25.000³⁵⁸, 1534 tarihlerinde 25.000³⁵⁹, 1571 tarihlerinde de 25.000 akçadır³⁶⁰,

1513 tarihinde Uşak kadısının günlüğü 27 akça³⁶¹, 1534 tarihlerinde ise 35 akçadır³⁶².

1534 tarihlerinde Uşak kazasında toplam³⁶³:

kurâ	99
mezari'	15
cemâat	31
kadi-i ma'zûl	1
müderriş	2
imam	74
hatib	5
hafız-ı Kur'ân	2
müezzin	8
şeyh	1
mütevelli	1
huddam	3
mütekaid	1
muhassıl	46
sipahi	5

³⁵⁶ TKGMA, nu. 48, vr. 320a.

³⁵⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 319b-320a.

³⁵⁸ BA, Tapu 49, s. 35.

³⁵⁹ BA, Tapu 438, s. 64.

³⁶⁰ TKGMA, nu. 48, vr. 320a.

³⁶¹ TSMA, nu. D. 929.

³⁶² BA, Tapu 438, s. 63.

³⁶³ BA, Tapu 438, s. 70.

sipahi-zadegân	285
sahib-i berat	22
sahib-i vakf	20
veledân-ı û	2
ser-i piyâde	4
veledân-ı û	4
baz-dar	1
veled-i hisar eri	1
haymana	2
meremmatî-i kârbân-sarây	1
kethüda	14
pîr	98
ma'lûl ve divâne	27
hâne-i gebran	3939
mücerred	1034

bulunmaktadır.

Hâsılı 435.411 akçadır³⁶⁴, 1980 sayımına göre Uşak şehrinin nüfusu 110.255'tir³⁶⁵.

SİMAV

A tahriri dediğimiz II. Bayezid devrine ait tahrir defterinin baş kısmının eksik olduğu anlaşılmakta olup doğrudan doğruya Simav diye başlamaktadır³⁶⁶.

Angir yani eski Simav küçük bir şehir olup, Lidya sınırında bulunmakta idi. Hâlen tepede bir hisarı ve pek az kalıntısı vardır. Buna Firigya Angiri de denilmektedir³⁶⁷. Daha sonra Simav, Roma ve Bizanslıların eline geçmiştir. Germiyanoğlu I. Yakub Bey (1300-1340) zamanında Bizans'tan alınan eski Simav daha sonra Katalonlar tarafından geri alınarak Bizans'a geçmiştir³⁶⁸.

³⁶⁴ BA, Tapu 438, s. 70.

³⁶⁵ Genel Nüfus Sayımı, Uşak İli, s. 3.

³⁶⁶ BA, Tapu 45, s. 1.

³⁶⁷ İ.H. Uzunçarşılı, *Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 4.

³⁶⁸ *Kütahya Şehri*, s. 4.

Germiyan-oğlu II. Yakub Bey'in, h. 817/1414 târihli Taş Vakfiyesi'nde³⁶⁹ Simav'ın dedesi Mehmed Bey (1340-1361), tarafından alındığı³⁷⁰ kaydedilmektedir.

h. 783/1381 târihinde Germiyan-oğlu Süleyman Şah'ın kızı Devlet hatun'un I. Murad'ın oğlu Bayezid'e (Yıldırım) gelin gitmesi sırasında cihaz olarak verilen yerler arasında Simav da vardır³⁷¹.

Evliya Çelebi, Simav hakkında bilgi verirken kalesinden bahsetmekte, Timur'un Yıldırım Bayezid'i Ankara muharebesinde mağlub etmesinden sonra bu kaleyi tahrip ettiğini bildirmektedir³⁷². 1402 Ankara savaşından sonra tekrar Germiyan hâkimiyetine geçtiği anlaşılan Simav, II. Yakub Bey'in vasiyeti üzerine ölümünden sonra 1429 tarihinde bütün Germiyan memleketleriyle beraber³⁷³ Osmanlı ülkesine katılmıştır.

Tahrir defterlerinde Simav kaza olarak görülmektedir. A tahriri dediğimiz, II. Bayezid (1481-1512) devrine ve muhtemelen XV. yüzyıl sonlarına ait defterde³⁷⁴, nefsi Simav aşağı, yukarı ve orta mahalle olarak üç mahalleden meydana gelmektedir³⁷⁵. Aşağı mahalle³⁷⁶ 56 hâne, 9 mücerred, 1 hatib, 1 imam, 5 çift ve 7 bennak'dan³⁷⁷ müteşekkildir. Yukarı mahalle, 86 hâne, 7 mücerred, 1 imam, 3 emîn-i muhassıl, 8 çift, nîm, 8 bennakdan ibarettir³⁷⁸. Orta mahalle, 20 hâne, 4 mücerred, 1 imam, 2 müezzîn, 1 emîn-i muhassıl, 3 çift, 1 bennâk, 4 nîm, 1 karadan meydana gelmektedir³⁷⁹.

1520 tarihlerindeki B tahririne göre, Aşağı mahalle, 82 hâne, 3 çift, 4 bennâk, 12 mücerred, 2 imamdır³⁸⁰. Yukarı mahalle, 141 hâne, 8 çift, 2

³⁶⁹ M.Ç. Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi*, Ankara 1974, s. 85.

³⁷⁰ a.g.e. s. 47.

³⁷¹ Karamanlı Nişancı Mehmed Paşa. *Tevârih-i selâtin-i âl-i Osmân*, trc. İ.H. Konyalı, *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, s. 346; Ruhi Çelebi, *Tevârih-i âl-i Osmân*, vr. 27b. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. *Germiyan-oğulları Tarihi*, s. 60 v.d.

³⁷² *Seyahatnâme*, c. IX, s. 44.

³⁷³ *Germiyan-oğulları Tarihi*, s. 93, Simav'ın kısa tarihçesi hakkında bkz. B. Darkot, Simav, *IA*, c. X, s. 649 v.d.

³⁷⁴ BA, Tapu 45.

³⁷⁵ BA, Tapu 45, s. 1-3.

³⁷⁶ BA, Tapu 45, s. 1.

³⁷⁷ Bu tabirler hakkında bkz. H. İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rusumu, *Bellekten*,

c. XXIII, Ankara 1959, s. 575 v.d.

³⁷⁸ BA, Tapu 45, s. 2-3

³⁷⁹ BA, Tapu 45, s. 3.

³⁸⁰ BA, Tapu 49, s. 455-456.

nîm, 3 bennak, 27 mücerred, 3 imam, 1 sipahizadedir³⁸¹. Orta mahalle, 58 hâne, 2 çift, 15 mücerred, 2 imamdır³⁸².

1534 tarihlerindeki C tahririne göre, Aşağı mahalle, 91 hâne, 2 sahib-i berat, 2 pîr, 2 a'mâ, 11 mücerreddir³⁸³. Yukarı mahalle, 152 hâne, 1 imam, 4 pîr, 6 sahib-i berat, 1 meremmetci-i köprü, 2 ma'lûl, 13 mücerreddir³⁸⁴. Orta mahalle, 28 hâne, 1 imam, 4 pîr, 1 ma'lûl, 7 mücerreddir³⁸⁵.

1571 tarihli D tahririne göre, Aşağı mahalle, 182 hâne³⁸⁶, Yukarı mahalle 297 hâne³⁸⁷, Orta mahalle 146 hânedir³⁸⁸.

Simav'ın A tahririne göre, daha XV. yüzyılın sonlarında kaza olduğu görülmektedir³⁸⁹. 1513 tarihinde yine kaza olarak geçmektedir³⁹⁰. 1520 târihli deftere³⁹¹ göre kaza olduğu anlaşılan Simav, 1534 târihlerindeki defterde³⁹² Eğrigöz (Emet) ile beraber bir kadılık bölgesidir ve kadının günlüğü 30 akçadır³⁹³. 1571 târihli defterde Simav³⁹⁴ ve Eğrigöz'ün³⁹⁵, ayrı birer kadılık olduğu anlaşılmaktadır.

A tahririne göre, Simav'ın hâsılı 30.154 akçadır³⁹⁶. Bunun 9.000 akçası, pazar bacı, bad-i hava, cürm-i cinayet ve arûsâne ve meyhane geliridir³⁹⁷. İhtisab-ı Simav 1.200 akçadır³⁹⁸. B tahririnde nefis-i şehri-i Simav'ın geliri 3.430 akçadır³⁹⁹. C tahririnde nefis-i şehri-i Simav'ın hâsılı

³⁸¹ BA, Tapu 49, s. 453-454.

³⁸² BA, Tapu 49, s. 454-455.

³⁸³ BA, Tapu 438, s. 75.

³⁸⁴ BA, Tapu 438, s. 75.

³⁸⁵ BA, Tapu 438, s. 75.

³⁸⁶ TKGMA, nu. 47, vr. 225b.

³⁸⁷ TKGMA, nu. 47, vr. 223b.

³⁸⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 224b.

³⁸⁹ BA, Tapu 45, s. 41.

³⁹⁰ TSMA, nu. D. 929.

³⁹¹ BA, Tapu 49, s. 453.

³⁹² BA, Tapu 438, s. 71.

³⁹³ BA, Tapu 438, s. 71.

³⁹⁴ TKGMA, nu. 47, vr. 168b.

³⁹⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 168b.

³⁹⁶ BA, Tapu 45, s. 4.

³⁹⁷ BA, Tapu 45, s. 4.

³⁹⁸ BA, Tapu 45, s. 4.

³⁹⁹ BA, Tapu 49, s. 456.

4.155 akçadır⁴⁰⁰. Pazar bacı, bad-i hava, cürm-i cinayet, arûsâne resmi, meyhâne, ve resm-i kil geliri 8.000 akçadır⁴⁰¹.

D tahririne göre nefsi Simav'ın hâsılı 9.846 akça, pazar bacı, bad-i hava, cürm-i cinayet, arûsâne resmi ve keyl resmi 8.000 akça, ihtisab-ı Simav 6.000 akçadır⁴⁰². Bu tahrire göre Simav'ın çeşitli vergi gelirleri toplamı 31.046 akçadır⁴⁰³.

1534 tarihlerindeki deftere göre yekûn olarak Simav'da⁴⁰⁴

kura	55
mezari'	10
cemâat	6
hane	1628
mücerred	54
imam	15
müezzin	4
hatib	2
ser-i muhassıl	1
sâdât	1
halife	1
muhassıl	27
mütekaid	5
zümre-i silahdaran	1
an-nesl-i hazreti Ömer	2
sipahi	5
zadegân	24
sahib-i berat	10
sahib-i vakf	3
baz-dârân	7
meremmatî	1

⁴⁰⁰ BA, Tapu 438, s. 75.

⁴⁰¹ BA, Tapu 438, s. 75.

⁴⁰² TKGMA, nu. 47, vr. 226b.

⁴⁰³ TKGMA, nu. 47, vr. 226b.

⁴⁰⁴ BA, Tapu 438, s. 79.

ser-i piyâde	1
pîr	62
ma'lûl maa divâne	19

bulunmaktadır.

Hâsılı 236.829 akçadır.

Bugün Kütahya'nın bir ilçesi olan Simav şehrinin 1980 sayımına göre nüfusu 10.723 tür⁴⁰⁵.

EĞRİGÖZ

Şimdi Kütahya iline bağlı bir ilçe olup, Emet denilmektedir⁴⁰⁶. Tahrir defterlerinde kaza olarak kaydedilmiştir. Germiyan Beyliği zamanında önemli bir yer olduğu anlaşılmaktadır. 1381 yılındaki düğün dolayısıyla cihaz olarak Osmanlılar'a verilen yerler arasında Eğrigöz de bulunmaktadır⁴⁰⁷. 1402 Ankara savaşından sonra tekrar Germiyan hâkimiyetine geçen Eğrigöz, 1429 tarihinde, diğer Germiyan memleketleriyle birlikte, kesin olarak Osmanlı ülkesine katılmıştır⁴⁰⁸.

II. Bayezid devrine ait A tahririnde Eğrigöz yoktur⁴⁰⁹. 1520 tarihlerindeki B tahririne göre, nefis-i Eğrigöz 86 hâne, 18 mücerred, 4 imam ve hatib, 3 pîrden ibarettir⁴¹⁰.

1534 târihlerindeki C tahririne göre, 67 hâne, 1 imam, 4 sahib-i berat, 3 meremmetci-i köprü, 1 yaya başı, 1 oğlu, 3 pîr, 1 ma'lûl, 2 muhasıl, 9 hisar eri oğlanları, 5 sipahizade, 3 mücerredir⁴¹¹.

1571 târihli D tahriri defterinde 160 hâne ve 14 mücerred kayıtlıdır⁴¹².

“Cemâat-ı kefer-e-i Eğrigöz mezbûrların başları haracı merhûm Yakub Çelebi (II. Yakup bey) imâretine sarf olunur imiş, suret-i defter budur...” Bu cemâat B tahririnde 80 hâne, 3 mücerred⁴¹³, C tahririnde 52 hâne, 2 pîr, 1 yaya başı, 4 mücerred⁴¹⁴, D tahririnde 27 hânedir⁴¹⁵.

⁴⁰⁵ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 6.

⁴⁰⁶ Kütahya Şehri, s. 96,

⁴⁰⁷ Hadidi, *Târih-i Âl-i Osman*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nu. 1268, s. 46; Uzunçarşılı, *Germiyan-oğulları*, I, c. IV, s. 768.

⁴⁰⁸ *Germiyan-oğulları Tarihi*, s. 93.

⁴⁰⁹ BA, Tapu 45.

⁴¹⁰ BA, Tapu 49, s. 371-372.

⁴¹¹ BA, Tapu 438, s. 71.

⁴¹² TKGMA, nu. 47, vr. 168b-169a.

⁴¹³ BA, Tapu 49, s. 372-373.

⁴¹⁴ BA, Tapu 438, s. 71.

⁴¹⁵ TKGMA, nu. 47, vr. 169b.

Nefs-i Eğrigöz'ün Pazar bacı ve ihtisab, arusâne resmi, bağ öşrü, zemin ve yoncalık mukataası, ceviz ağacı öşrü, bostan öşrü, cürm-i cinayet ve sabun-hâne, dört sabuna bir sabun, geliri B defterine göre, 2.000 akça⁴¹⁶, C defterine göre 3.500 akça⁴¹⁷, D defterine göre de yine 3.500 akçadır⁴¹⁸.

1513 târihinde Eğrigöz müstakil bir kaza⁴¹⁹ iken 1534 tarihlerindeki C defterinde Simav ile birlikte bir kadılık⁴²⁰ bölgesidir ve kadı Eğrigöz'de oturmakta olup⁴²¹, günlüğü 30 akçadır⁴²².

1534 tarihlerinde toplam olarak Eğrigöz'de⁴²³:

neferen	2121
hane	1378
hane-i gebran	52
mücerred	474
gebran	4
imam	24
müezzin	2
huddam	2
mütekaid	1
muhassıl	20
sipahi	2
zadegân	46
ser-i piyâde	4
sahib-i berat	12
kethüda	2
pîr	76
meremmatî	4
ma'lûl	18

bulunmaktadır.

⁴¹⁶ BA, Tapu 49, s. 372.

⁴¹⁷ BA, Tapu 438, s. 71.

⁴¹⁸ TKGMA, nu. 47, vr. 168b-169a.

⁴¹⁹ TSMA, nu. D. 929.

⁴²⁰ BA, Tapu 438, s. 71.

⁴²¹ BA, Tapu 438, s. 80.

⁴²² BA, Tapu 438, s. 80.

⁴²³ BA, Tapu 438, s. 75.

Hâsılı 134.254 akçadır.

Eğrigöz'de serbest olmayan timarların cürm-i cinayet ve arûsânesi ve koyun vergisinin dörtte biri timar erlerinin diğer dörtte biri beyler beyinin, yarısı da sipahilerindir ⁴²⁴.

Bugün Kütahya'nın bir ilçesi olan Emet'in 1980 sayımına göre merkez nüfusu 8.218 dir ⁴²⁵.

HONAZ

Bugün Denizli iline bağlı bir bucak olan Honaz XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı'nın bir kazasıdır ⁴²⁶.

Nefs-i Honaz B tahririnde 3 mahalledir ⁴²⁷. Beylice mahallesi, 76 hâne, 15 mücerred, 11 imam maa muhassıl ve gayr şerif maa pîr, 13 sipahi-zâdegân'dan meydana gelmektedir ⁴²⁸.

Beylik mahallesi, 50 hâne, 19 mücerred, 3 imam ve gayr, 3 pîr ⁴²⁹,

Kadı mahallesi, 74 hâne, 15 mücerred, 11 imam maa muhassıl, 3 şerif, 10 pîr, 6 sipahi zadegân ⁴³⁰,

Cemaat-ı kefere-i Honaz, 51 hâne, 14 mücerredden meydana gelmektedir ⁴³¹.

C tahririnde ⁴³² ve D tahririnde ⁴³³, nefsi Honaz bulunmamaktadır.

B tahririnde nefsi Honaz'ın pazar bacı, cürm-i cinâyet, arûsâne, resm-i keyl ve gayruhu (diğerleri) 300 akçadır ⁴³⁴. İspençe-i kefere-i Honaz 1.450 akçadır ⁴³⁵. İhtisab-ı nefsi Honaz 1.400 akçadır ⁴³⁶.

B tahririne göre nefsi Honaz'ın toplam hâsılı 14.450 akçadır ⁴³⁷.

⁴²⁴ BA, Tapu 438, s. 71.

⁴²⁵ Genel Nüfus Sayımı 1980, Kütahya, s. 5.

⁴²⁶ Genel Nüfus Sayımı 1975, Denizli İli, s. 4.

⁴²⁷ BA, Tapu 49, s. 957-960.

⁴²⁸ BA, Tapu 49, s. 957-958.

⁴²⁹ BA, Tapu 49, s. 958-959.

⁴³⁰ BA, Tapu 49, s. 959-960.

⁴³¹ BA, Tapu 49, s. 960-961.

⁴³² BA, Tapu 438, s. 81.

⁴³³ TKGMA, nu. 48, vr. 174b.

⁴³⁴ BA, Tapu 49, s. 961.

⁴³⁵ BA, Tapu 49, s. 961.

⁴³⁶ BA, Tapu 49, s. 961.

⁴³⁷ BA, Tapu 49, s. 961.

1513 tarihinde Honaz kadısının günlüğü 8 akça⁴³⁸, 1534 tarihinde 10 akçadır⁴³⁹.

1534 tarihlerinde Honaz kazasında toplam⁴⁴⁰:

kura	23
mezari'	12
cemaat	6
neferen	1356
minhâ gayr ez-avarız	
kadı	1
imam	11
müstaid	1
muhassıl	16
evlâd-ı Koca Ahmed	8
gulâm-ı merhûm Sultan Sehi	2
sahib-i berat	1
sipahî	1
zâdegân	15
pîr	12
ma'lûl	8
neferen	1280
hâne-i avârız	979
mücerredân	301

bulunmaktadır.

Hâsılı 167.655 akçadır⁴⁴¹. Honaz'ın 1980 sayımına göre nüfusu 5.714'dür⁴⁴².

4 - Güre ve Selendi, Kula, Homa ve Geyikler

⁴³⁸ TSMA, nu. D. 929.

⁴³⁹ BA, Tapu 438, s. 81.

⁴⁴⁰ BA, Tapu 438, s. 83.

⁴⁴¹ BA, Tapu 438, s. 83.

⁴⁴² Genel Nüfus Sayımı 1980, Denizli İli, s. 4.

GÜRE VE SELENDİ

Bugün Uşak iline bağlı bir bucak olan Güre⁴⁴³, XVI. yüzyılda Selendi ile birlikte bir kadılık bölgesi olarak görülmektedir.

A tahririnde nefs-i Güre'nin yalnız Cami mahallesi olup 187 hâne, 1 hatib, 4 emîn-i muhassıl, 16 mücerred, 1 müezzin, 3 imamdan meydana gelmiştir⁴⁴⁴.

B tahririnde Cami mahallesinde, 63 hâne, 22 mücerred kayıtlı ise de defterin bu kısmının eksik olduğu anlaşılmaktadır⁴⁴⁵.

C tahririnde, Cami mahallesi, 244 hâne, 3 imam, 17 mücerred, 4 sahib-i berat, 2 emîn-i muhassıl, 2 müezzin, 1 muhassıl, 1 sahib-i vakıf, 2 ma'lûl, 1 pîr'den teşekkül etmektedir⁴⁴⁶.

D tahririnde Cami mahallesi 98 hâne olarak kayıtlıdır⁴⁴⁷.

Nefs-i Güre'nin hububat öşrü, bağ haracı, kadimden beri devam eden öşr-i cedid, pazar bacı, meyhane, bad-i hava, cürm-i cinâyet, arûsâne resmi, asiyâb resmi, ihtisab resmi ve resm-i çift ile toplam vergi geliri A tahririnde 25.000 akça⁴⁴⁸, B tahririnde defter eksik olduğundan kayıtlı değil⁴⁴⁹, C tahririnde 28.500 akça ve buna ilâveten resm-i keyl 800 akça, resm-i sabunhâne 300 akça⁴⁵⁰, D tahririnde 28.500 akça, ilâveten resm-i keyl 800 akça, resm-i sabunhâne 300 akçadır⁴⁵¹.

Selendi, bugün Manisa iline bağlı bir ilçedir⁴⁵². Nefs-i Selendi C tahririnde 3 hâne olup hâsılı 351 akçadır⁴⁵³. D tahririnde 30 hânedir ve hâsılı 4.000 akça olarak görülmektedir⁴⁵⁴.

1513 tarihinde Güre ve Selendi kadısı Hacib'in günlüğü 10 akça⁴⁵⁵, 1534 tarihinde kadının yevmiyesi 20 akça olarak kayıtlıdır⁴⁵⁶.

⁴⁴³ Genel Nüfus Sayımı 1980, Uşak İli, s. 4.

⁴⁴⁴ BA, Tapu 45, s. 107-109.

⁴⁴⁵ BA, Tapu 49, s. 429.

⁴⁴⁶ BA, Tapu 438, s. 83.

⁴⁴⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 2b.

⁴⁴⁸ BA, Tapu 45, s. 109.

⁴⁴⁹ BA, Tapu 49, s. 429.

⁴⁵⁰ BA, Tapu 438, s. 84.

⁴⁵¹ TKGMA, nu. 48, vr. 3a.

⁴⁵² Genel Nüfus Sayımı 1980, Manisa İli, s. 8.

⁴⁵³ BA, Tapu 438, s. 85.

⁴⁵⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 12b.

⁴⁵⁵ TSMA, nu. D. 929.

⁴⁵⁶ BA, Tapu 438, s. 83.

1534 tarihlerinde, Güre ve Selendi kazasında toplam olarak ⁴⁵⁷:

kura	31
mezari'	6
cemâat	5
hâne	1238
mücerred	297
kadı	1
imam	26
emîn-i muhassıl	2
müezzin	2
muarrif	1
muhassıl	33
sahib-i berat	6
sahib-i vakıf	2
pîr	27
sipahi	9
zadegân	153
mütekaid	2
ma'lûl	18
hâne-i avarız	1163
mücerredân	261

bulunmaktadır.

Hâsılı 123.837 akçadır. Selendi'nin 1980 yılındaki merkez nüfusu 4.965'tir ⁴⁵⁸.

KULA

Bugün Manisa ilinin bir ilçesi olan Kula ⁴⁵⁹ XVI. yüzyılda Kütahya Sancağı'nın bir kazası olarak görülmektedir.

Malazgirt savaşını takib eden yıllarda Kula'nın da Türkler tarafından feth edildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra Kula'nın el değiştirdiği

⁴⁵⁷ BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁵⁸ Nüfus Sayımı, Manisa İli, s. 8.

⁴⁵⁹ Genel Nüfus Sayımı 1980, Manisa İli, s. 7.

görülmektedir⁴⁶⁰. Selçuklular'dan sonra Germiyan hâkimiyetine geçen Kula, Katalon kuvvetlerinin yardımı ile tekrar Bizas'a geçmiştir (1304). II. Yakup Bey'in meşhur Taş Vakfiyesi'nde Kula'nın Germiya-oğlu Mehmed Bey (1340-1361) tarafından kesin olarak alındığı kayıtlıdır⁴⁶¹.

Germiyanlılar zamanında önemli bir şehir olduğu anlaşılan Kula'nın, 1381 tarihinde Kütahya ve civarının Osmanlılar'a cihaz olarak verilmesi üzerine, Süleyman Şah'ın burayı Germiyan Beyliği'ne merkez yaptığı görülmektedir⁴⁶². Timur hadisesinden sonra Kula da Germiyan toprakları ile beraber 1429 tarihinde Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

A tahririnde nefsi Kula üç mahalleden meydana gelmektedir⁴⁶³: Uşaklı mahallesi 94 hâne, 11 mücerred, 1 imam, 2 müezzinden teşekkül etmektedir⁴⁶⁴. Mihmad mescidi mahallesi, 98 hâne, 11 mücerred, 1 imam, 2 emîn-i muhassıl⁴⁶⁵, Cami mahallesi, 22 hâne, 1 imam, 1 kayyumdan teşekkül etmiştir⁴⁶⁶.

B tahririnde dört mahalle olup, Uşaklı mahallesi, 96 hâne, 14 mücerred, 6 imam, müezzin, muarif ve ehl-i berat⁴⁶⁷, Mihmad mescidi mahallesi, 66 hâne, 15 mücerred⁴⁶⁸, Köhne Cami'i mahallesi, 54 hâne, 14 mücerred⁴⁶⁹, Seyfeddin Camii mahallesi, 57 hâne, 13 mücerred, 4 sipahizadegân⁴⁷⁰. B tahririnde nefsi Kula'da kefare cemâati bulunmaktadır, 82 hâne, 17 mücerred⁴⁷¹.

C tahririnde yine dört mahalle vardır. Uşaklı mahallesi, 78 hâne, 1 imam, 16 mücerred, 2 muhassıl, 3 pîr, 1 sahib-i berat, 2 sipahizade bulunmaktadır⁴⁷². Mihmad mahallesi, 61 hâne, 1 imam, 6 mücerred, 2 nesli Abbas radiyallahu anh, 1 cami muarrifi, 2 sahib-i berat⁴⁷³, Köhne Camii mahallesi 35 hâne, 5 mücerred, 1 sahib-i berat, 1 cami kayyımı, 2 pîr, 2

⁴⁶⁰ B. Darkot, Kula, *IA*, c. VI. s. 974.

⁴⁶¹ *Germiyan-oğulları Tarihi*, s. 47.

⁴⁶² *Germiyan-oğulları Tarihi*, s. 65.

⁴⁶³ BA, Tapu 45, s. 137-140.

⁴⁶⁴ BA, Tapu 45, s. 137-138.

⁴⁶⁵ BA, Tapu 45, s. 138-139.

⁴⁶⁶ BA, Tapu 45, s. 139.

⁴⁶⁷ BA, Tapu 49, s. 511-512.

⁴⁶⁸ BA, Tapu 49, s. 512-513.

⁴⁶⁹ BA, Tapu 49, s. 513.

⁴⁷⁰ BA, Tapu 49, s. 513-514.

⁴⁷¹ BA, Tapu 49, s. 514-515.

⁴⁷² BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁷³ BA, Tapu 438, s. 86.

ma'lûl, 1 kethüda, 1 sipahi-i mütekaid⁴⁷⁴. Seyfeddin mahallesi camii, 61 hâne, 7 mücerred, 6 pîr, 1 sâdât, 1 sahib-i berat, 4 sipahizade⁴⁷⁵. Cemâat-ı Kefere-i nefis-i Kula, 101 hâne, 15 mücerred, 1 pîr, 1 divâne, 1 yâya başı⁴⁷⁶.

D tahririnde, Kula'nın iki mahallesi mevcuttur: Köhne Camii mahallesi 70 hâne⁴⁷⁷, Uşaklı mahallesi, 111 hânedir⁴⁷⁸.

Nefs-i Kula'nın pazar bacı, meyhane, bad-i hava, cürm-i cinayet, zemîn resmi, arûsiye resmi, bazâr-ı galle ve ihtisab ve çayır, öşr-i gallat, dekakîn-i kassab, debbağhane ve sabunhane, resm-i ganem, harac-ı bağ ve öşr-i hububât ile diğerleri toplam hasılâtı A tahririnde 25.853 akça⁴⁷⁹, B tahririnde 27.500 akça⁴⁸⁰, C tahririnde 28.200 akça⁴⁸¹ D tahririnde 28.200 akçadır⁴⁸².

1513 tarihinde Kula kadısının günlüğü 27 akçadır⁴⁸³. 1534 tarihlerinde ise 35 akça olmuştur⁴⁸⁴.

1534 tarihlerinde Kula kazasında toplam⁴⁸⁵

kura	84
mezari'	4
cemâat	31
neferen	5925
minha gayr ez-avarız	
kadı	1
imam	43
sâdât	1
nesl-i Abbas	2
muarrif	2
kayyim	2

⁴⁷⁴ BA, Tapu 438, s. 86

⁴⁷⁵ BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁷⁶ BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁷⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 31b.

⁴⁷⁸ TKGMA, nu. 48, vr. 31b-32a.

⁴⁷⁹ BA, Tapu 45, s. 140.

⁴⁸⁰ BA, Tapu 49, s. 515.

⁴⁸¹ BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁸² TKGMA, nu. 48, vr. 32a.

⁴⁸³ TSMA, nu. D. 929.

⁴⁸⁴ BA, Tapu 438, s. 86.

⁴⁸⁵ BA, Tapu 438.

müezzin	2
hatib	1
muhassıl	39
sipahi	15
zadegân	692
sahib-i berat	18
ser-i piyâde	6
veledân-ı û	5
baz-darân	6
ulûm-ı dergâh-ı âli	2
mütevelli	1
pîr	76
kethüda	10
meremmatî	2
hüddam	4
veledân-ı sahib-i vakıf	3
ma'lûl	24
nesl-i hoca Ahmed	5
lâl	2
mütekaid	4
hâne-i avârız	4320
müslimânân	4219
gebran	101
mücerred	631
müslimânân	616
gebran	15

bulunmaktadır.

Hâsılı 291.867 akçadır⁴⁸⁶. Kula'nın 1980 sayımına göre merkez nüfusu 12.780'dir⁴⁸⁷.

⁴⁸⁶ BA, Tapu 438, s. 92.

⁴⁸⁷ Genel Nüfus Sayımı 1980, Manisa İli, s. 7.

HOMA VE GEYİKLER

Homa, GümüŖŖu adı ile bugün Denizli'nin Çivril ilçesine bağlı bir bucaktır⁴⁸⁸. Geyikler ise Dinar adı ile Afyon iline bağlı bir ilçedir⁴⁸⁹. Homa ve Geyikler XVI. yüzyılda kaza olarak görölmektedir.

A tahririnde nefis-i Homa, 102 hâne, 7 mücerred, 3 imam, 1 müezzin, 2 emîn-i muhassıl, 1 muarriŖ'den meydana gelmektedir⁴⁹⁰.

B tahririnde nefis-i Homa 125 hâne, 25 mücerred, 2 imam, 4 emîn-i muhassıl, 5 pîr ve derviŖ'den müteŖekkildir⁴⁹¹.

C tahririnde nefis-i Homa, 151 hâne, 2 imam, 24 mücerred, 2 sahib-i berat, 1 müezzin, 1 hafız-ı cami, 2 sahib-i vakıf oğulları, meremmetci-köprü, 4 pîr, 1 divane, 1 abdal, 1 sipahi-i ma'zûl, 2 sipahizadeden meydana gelmektedir⁴⁹².

D tahririnde nefis-i Homa, 376 hânedir⁴⁹³.

Nefis-i Homa'nın niyabet, pazar bacı, bağ öŖrü, resm-i asiyab, cürm-i cinâyet, resm-i keyl, bad-ı hava, resm-i arûsiye ve gayruhu (diğerleri) A tahririnde 4.478 akça⁴⁹⁴, B tahririnde, 6.000 akça⁴⁹⁵, C tahririnde 7.148 akça⁴⁹⁶ D tahririnde, 8.000 akçadır⁴⁹⁷.

Nefis-i Geyikler (Dinar), A tahririnde, 1 mücerred, 1 hatüb, 3 emîn-i muhassıl, 1 müezzin, 9 çift, 8 nîm, 26 bennak, 3 kara olarak 44 hânedir⁴⁹⁸.

B tahririnde 35 hâne, 5 kara, 7 mücerred, 2 emîn-i muhassıldan meydana gelmektedir⁴⁹⁹.

C tahririnde, 56 hâne, 6 mücerred, 1 müezzin, 1 kethüdadan teŖekkül etmektedir⁵⁰⁰.

D tahririnde 123 hâne, 3 mücerreddir⁵⁰¹.

⁴⁸⁸ Genel Nüfus Sayımı 1980, Denizli İli, s. 6.

⁴⁸⁹ Genel Nüfus Sayımı 1980, A. Karahisar İli, s. 5.

⁴⁹⁰ BA, Tapu 45, s. 365-366.

⁴⁹¹ BA, Tapu 49, s. 949.

⁴⁹² BA, Tapu 438, s. 93.

⁴⁹³ TKGMA, nu. 48, vr. 189b-191a.

⁴⁹⁴ BA, Tapu 45, s. 366.

⁴⁹⁵ BA, Tapu 49, s. 950.

⁴⁹⁶ BA, Tapu 438, s. 93.

⁴⁹⁷ TKGMA, nu. 48, vr. 191a.

⁴⁹⁸ BA, Tapu 45, s. 369.

⁴⁹⁹ BA, Tapu 49, s. 914-915.

⁵⁰⁰ BA, Tapu 438, s. 96.

⁵⁰¹ TKGMA, nu. 48, vr. 206a-b.

Nefs-i Geyikler'in B tahririne göre vergi hasılatı 3.454 akça⁵⁰², C tahririnde 5.589 akça⁵⁰³, D tahririnde 8.200 akçadır⁵⁰⁴.

1513 tarihinde yalnız başına Homa bir kazadır ve Homa kadısı İskender'in günlüğü 13 akçadır⁵⁰⁵, 1534 tarihlerinde Homa kadısının yevmiyesi 25 akçadır⁵⁰⁶. Tahrir defterlerinden Homa ve Geyikler'in beraberce bir kadılık olduğu anlaşılmaktadır.

1534 tarihlerindeki deftere göre Homa kazasında toplam⁵⁰⁷:

kurâ	76
mezari'	11
cemâat	13
enhar	2
neferen	2699
minha gayr ez-avarız	
imam	15
müezzin	3
hatib	2
hafız-ı Kur'ân	1
kadî-i ma'zûl	2
müstaid	2
sipahi	54
zadegân	102
ser-i piyâde	2
veledân-ı û	2
sahib-i berat	30
veledân-ı û	2
mütekaid	1
huffaz-ı köprü	3
meremmeti	2

⁵⁰² BA, Tapu 49, s. 915.

⁵⁰³ BA, Tapu 438, s. 96.

⁵⁰⁴ TKGMA, nu. 48, vr. 206b.

⁵⁰⁵ TSMA, nu. D. 929.

⁵⁰⁶ BA, Tapu 438, s. 93.

⁵⁰⁷ BA, Tapu 438, s. 98.

sahib-i vakıf	4
pîr	33
divâne	5
kethüda	4
haymana	1
ma'lûl ve a'mâ	13
neferen	2408
hâne-i avâriz	2115
mücerredân	293

bulunmaktadır.

Hâsılı 126.582 akçadır⁵⁰⁸. Gümüşsu (Homa) bucağının 1980 sayımına göre nüfusu 1.866'dır⁵⁰⁹. Dinar'ın (Geyikler) 1980 merkez nüfusu 20.869'dur⁵¹⁰.

SANCAĞIN TAHMİNİ NÜFUSU

A tahriri dediğimiz, II. Bayezid devrine muhtemelen XV. yüzyılın sonlarına aid olan defterin baş kısmı, eksiktir. Doğrudan doğruya Simav diye başlamaktadır⁵¹¹.

Sadece Simav, Gediz, Kula, Güre, Selendi, Uşak, Şıhlu, Homa ve Geyikler'i ihtivâ eden, bu defterde vergi nüfusu olarak muaflar ile birlikte 14.549 hâne ve 1.847 mücerred kayıtlıdır⁵¹².

1520 tarihli deftere göre Kütahya Sancağı'nda⁵¹³, vergi mükellefi olarak 41.638 hâne ve 7.237 mücerred hesapladık⁵¹⁴. Bunları topladığımız zaman avarız hâne, muaf ve mücerredler 48.875 neferen etmektedir.

⁵⁰⁸ BA, Tapu 438, s. 98. Anadolu'nun diğer bazı şehirlerinin nüfusu hakkında bakınız. Suraiya Faroghi, *Towns and townsmen of Ottoman Anatolia, 1520-1650*, Cambridge 1984, s. 303.

⁵⁰⁹ Genel Nüfus Sayımı 1980, Denizli İli, s. 6.

⁵¹⁰ Genel Nüfus Sayımı 1980, A. Karahisar İli, s. 5.

⁵¹¹ BA, Tapu 45.

⁵¹² BA, Tapu 45. Bu defter mufassal bir tahrir defteridir. Nüfus hesaplarını yaparken, hâneleri ve mücerred işaretlileri ayrı ayrı toplayarak bu rakamları elde ettik.

⁵¹³ BA, Tapu 49. Bu defter de mufassal bir defterdir ve nüfus hesaplarında yukarıdaki usulü takib ettik. Bu tahrir defterinin de bazı eksiklikleri vardır. Nefs-i Denizli kopmuştur. Defterin sondan da biraz eksik olduğu anlaşılmaktadır.

⁵¹⁴ BA, Tapu 49.

1534 tarihlerindeki muhasebe icmâli defterine göre, Sancak'ta vergi mükellefi, avâız hâne, muaf ve mücerred olarak 57.105 neferen vardır. Bunun 40.559'u avarız hâne, 5.173'ü muaf ve 11.393'ü mücerredir⁵¹⁵.

Bu rakamlara göre 1520 tarihi ile 1534 tarihi arasında sancağın vergi nüfusunda *yüzde 16,8* bir artış görülmektedir.

1571 tarihinde, Sancak'ta avâız hâne ve muafklar 71.006 mücerredler de 1441'dir⁵¹⁶. Toplamı ise 72.447 neferen etmektedir.

Buna göre 1534 târihi ile 1571 târihleri arasında sancağın nüfusunda *yüzde 26,8'lik* bir artış vardır.

1520 tarihi ile 1571 tarihleri arasında sancak nüfusunda *yüzde 48.2'lik* bir artış görülmektedir.

1534 tarihli icmâl defterinde 40.182 avarız-hânenin 377'si gebran yani gayr-i müslim, 11.393 mücerredin 34'ü gayr-i müslimdir. Kütahya Sancağı'nda çok az bir gayr-i müslimin olduğu dikkati çekmektedir.

Kütahya Sancağı'nın muaf ve mükelleflere göre hâneyi 5 kişi kabul etmek⁵¹⁷ ve buna mücerredleri eklemek suretiyle yapılan hesaplamasında tahmini nüfusunun:

1520'de	215.410
1534'de	276.053
1571'de	356.971

olduğu hesaplanır.

1534 tarihli deftere göre Kütahya Sancağı'nda toplam⁵¹⁸:

nefs-i şehir	10
kasaba	2
mahallat	91
müslimânân	86
gebran	4
yahudi	1

⁵¹⁵ BA, Tapu 438, s. 98.

⁵¹⁶ TKGMA, nu. 47,48. Bu iki mufassal defter bu tahrirdeki Kütahya Sancağı'nı ihtivâ etmektedir. Nüfus hesaplamasında aynı usulü takib ettik.

⁵¹⁷ Bu hesaplama usulü için bkz. N. Göyünç, Hâne Deyimi Hakkında, *Tarih Dergisi*, sayı XXXII, İstanbul 1979, s. 322.

⁵¹⁸ BA, Tapu 438, s. 98.

kurâ	1071
mezari'	272
cemâat	264
mukataat	20
enhar	11
çiftlik	276
neferen (gayr ez-reâyâ-yı evkâf)	58.105
minha gayr ez - avarız ⁵¹⁹ :	
kadi-i ma'zûl	12
müderriş	11
hatîb	26
imam	449
müezzin	45
müstaid maa mülazım	9
sâdât	16
ser-i muhassıl	6
huffaz-ı Kur'ân	11
şeyh-zâde	5
kayyum	8
halife	2
huddam	15
mütevelli	2
muhassıl	433
sahib-i vakf	45
veledân-ı û	10
sahib-i berat	310
veledân-ı û	48
sipahi	131
veledân-ı û	1967
mütekaid	30
ser-i piyade	55

⁵¹⁹ Bu muafiyetler için bkz. H. İnalçık, Osmanlılarda Raiyyet Rusumu, aynı yer, s. 575 v.d.

veledân-ı û	25
bazdaran	44
muâfân-ı ber-muceb-i âlişan	4
gulâm-ı dergâh-ı âli	9
nesl-i hazret-i Ömer ve Abbas	
radiyallahu anhümâ	4
Evlâd-ı Koca Ahmed	13
meremmatı-i mescid ve köprü	77
huffaz-ı köprü	13
merdân-ı kal'a maa veledân	11
kethüda	75
pîr	866
lal	9
saka	3
haymana	3
mîr-i alem	1
nâzır-ı câmi	1
ma'lûl maa divâne	368
neferen	51.952
hâne-i avarız	40.559
gebran	377
mücerredân	11.393
müslimânân	11.359
gebran	34

Hâsıl 4.589.175 akça.

Kütahya Sancağı'nda 1534 tarihli deftere göre, padişah haslarında, 30 köy, 8 nehir, 40 cemâat, 15 mukataa⁵²⁰ geliri 830.682 akçadır.

Beylerbeyi haslarında, 37 köy, 112 cemâat, 2 mukataa geliri 796.547 akça.

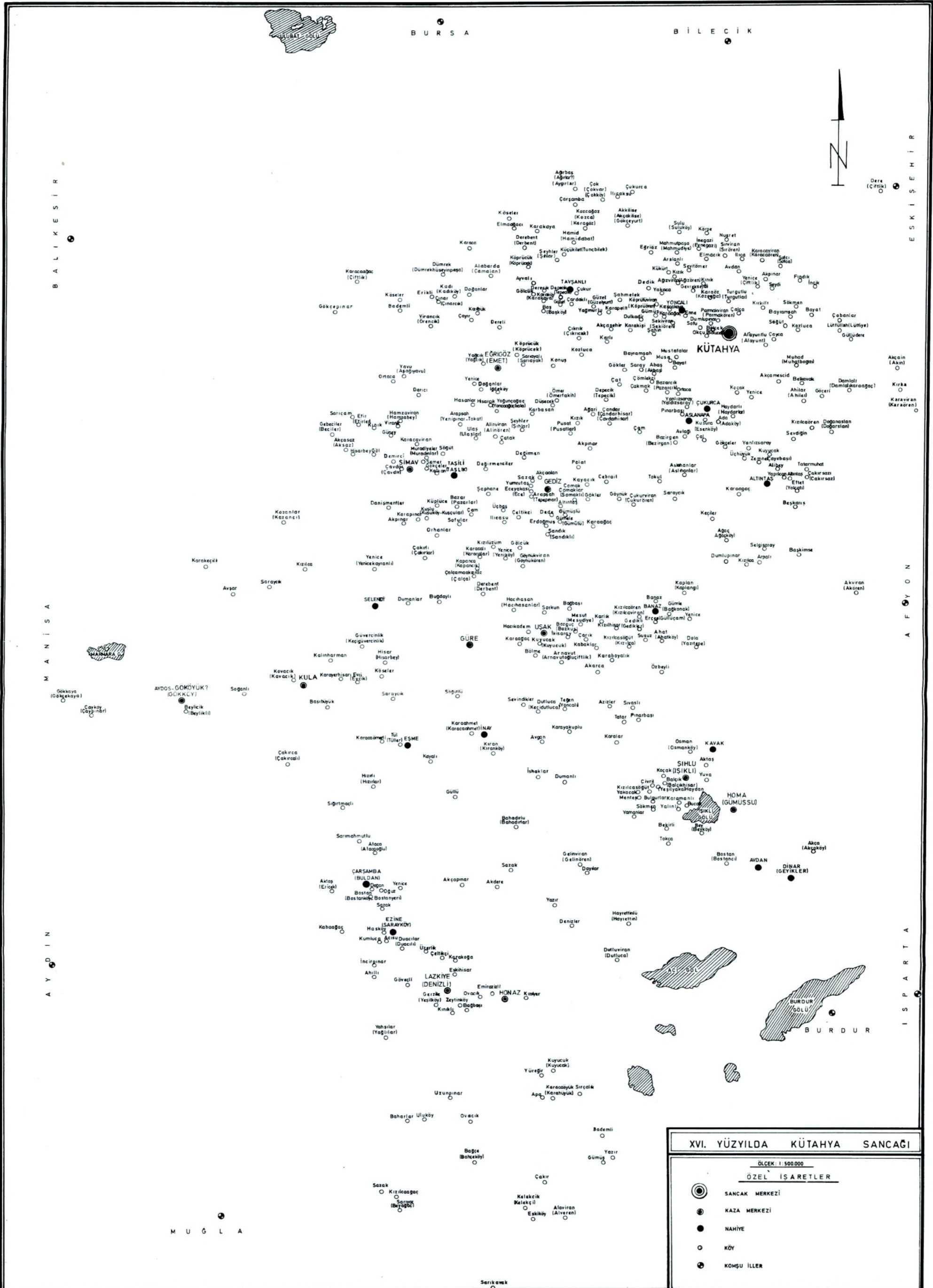
Zaimler ve sipahi timarlarında, 888 köy, 246 mezari', 3 nehir, 111 cemâat, 3 mukataa, geliri 2.791.646 akça.

⁵²⁰ Mukataa hakkında bilgi için bkz. M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livası*, İstanbul 1952, s. 88 vd.; H. İnalçık, *Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid*, Giriş s. XXXV.

Kale erleri timarlarında 128 köy, 27 mezari', 1 cemâat, geliri 156.634 akça.

Emlâk olarak da 4 köy, 1 mezraa⁵²¹, geliri 8.662 akçadır.

⁵²¹ Mezraa hakkında bkz. H. İnalçık, Aynı eser, s. XXIX.

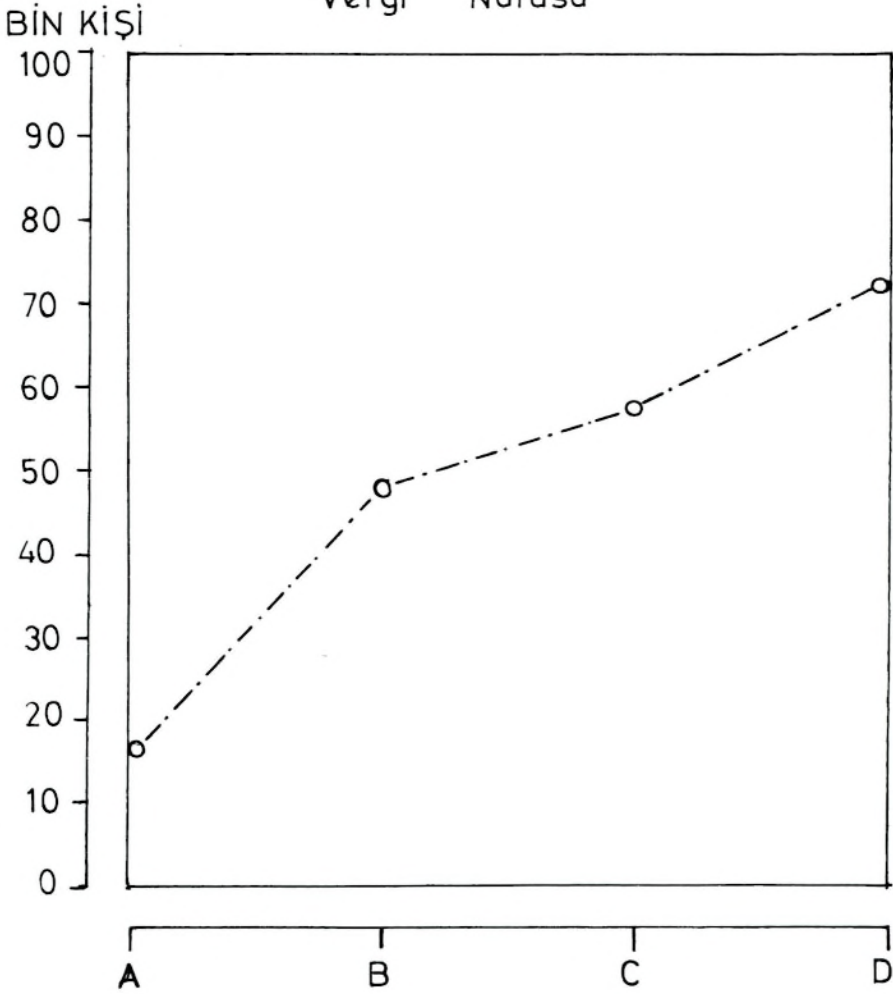
XVI. YÜZYILDA KÜTAHYA SANCAĞI

ÖLÇEK: 1:500.000

ÖZEL İSARETLER

- SANCAK MERKEZİ
- KAZA MERKEZİ
- NAHİYE
- KÖY
- KOMŞU İLLER

Şekil 1. 16.Yüzyılda Kütahya Sancağının Vergi Nüfusu

ONALTINCI YÜZYILDA ADANA İLİNİN “MUFASSAL DEFTERİ”NE GÖRE SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI ÜZERİNDE BİR ARAŞTIRMA *

Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA SOYSAL

GİRİŞ

Osmanlı “Vilâyet tahrirleri” yeni fethedilen yerlerin ya da sayımı yapılmak istenen sancakların (illerin) arazi varlıklarının ve vergi kaynaklarının ayrıntılı olarak kaydedildiği tarihi belgelerdir. İstanbul Başbakanlık Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü’nde saklanan bu il sayım defterleri, miri arazinin “has”, “zeamet” ve “timar” şeklinde örgütlenmiş “dirlik” dağılımlarını kontrol etmek ve özellikle tarımsal faaliyetlerden doğan vergi gelirlerini saptamak amacıyla hazırlanmıştır.

Tahrir yapmak için önce sayım bölgelerine “tahrir emini” ve “katibi” gönderilir; bunlar da “kadıyı”, “sipahileri” (timar yöneticileri) ve köylüleri biraraya getirerek sayım işlemine başlarlardı. Tahrir sonucu elde edilen bilgiler daha sonra “mufassal” ve “icmal” defterleri adı altında iki ayrı defterde toplanırdı. Bunlardan mufassal defterlerine temel kaynaklar (vergi gelirleri) kaydedilir, icmal defterine ise bu kaynakların sipahi ve “zaim” (zeamet yöneticileri) arasında nasıl pay edileceği belirtilirdi¹.

Osmanlı dönemine ait ilk tahrir defteri 1396 tarihlidir. Ancak tahrirlerin yoğun bir biçimde yapılması 16. yüzyıla rastlamaktadır. Osmanlıların 16. yüzyılda geliştirdikleri Vilâyet tahrirleri, miri arazi sisteminin bozulması nedeniyle III. Murat döneminden (1574-1595) sonra terk edilmiştir².

* Bu makalenin ortaya çıkmasında büyük katkıları olan Hocam Prof. Dr. W. D. Hütteroth’a burada en içten teşekkürlerimi sunarım.

¹ H. İnalcık, 1960, anan: T. Timur, Osmanlı Toplumsal Düzeni, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 428, Ankara, 1979, s. 152.

² Ö. L. Barkan, Türkiye’de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, İstanbul, 1980, s. 809.

Osmanlı İmparatorluğunun yükselme döneminde sayım işlemlerini 30-40 yıl gibi uzun aralıklarla yeniden yapıldığı söylenebilir. Nitekim 16. yüzyılda Adana iline ait üç tahrir (mufassal) defterinden ilki 1519, ikincisi 1547 ve sonuncusu da 1572 tarihinde yapılmıştır. Yukarıda sözü edilen defterlerden, özellikle 1572 tarihli “mufassal defteri” (vergi ve nüfus defteri) ayrıntılı bir biçimde incelenmiş ve araştırma sonuçları yayınlanmıştır³.

Bu çalışmada 1572 tarihli defterdeki kayıtlardan yararlanılarak Adana ilinin 16. yüzyıldaki sosyo-ekonomik yapısına ilişkin açıklamalar yapılacaktır.

MUFASSAL DEFTERLERİNİN İÇERİĞİ, ÖNEMİ VE KULLANMA OLANAKLARI

Mufassal Defterinin Hazırlanma Tekniği ve İçeriği

İncelenen sayım defterinin düzenlenme tekniği ile 1547 tarihli Adana ve 1574 tarihli Konya sancağı defterleri arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır⁴.

Üç ana bölümde toplanabilecek mufassal defterinin yazımına önce Adana iline özgü “kanunname” ile başlanmıştır. Bu kanunnamede özellikle toprağın tasarrufundan doğan vergi yükümlülükleri ayrıntılı biçimde belirtilmiştir. Kanunnameden sonraki ikinci bölümde Adana kenti ve mahallelerdeki nüfusun sosyal konumuna (Müslüman, Hıristiyan) açıklık getirilmiştir. Defterin son bölümünde ise “nahiye”lere (ilçelere) ilişkin kayıtlara yer verilmiştir. Bu kısımda her nahiye içinde yer alan “kariye” (köy), “cemaat” (aşiret), “mezraa” (ekinlik), “çeltik nehirleri” (çeltik ekim alanı) gibi ünitelerin sayımı yapılmıştır.

Kırsal alanın sayımına ilişkin kayıt işlemlerini daha açık bir biçimde ortaya koymak için 1572 tarihli Adana mufassal defterinden bazı örnekler aşağıda verilmiştir. Bu örneklerde ana başlıklar dışındaki kayıt işlemleri defterin orijinalliğine bağlı kalınarak sağdan-sola doğru düzenlenmiştir.

³ M. Soysal, Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova, Erlangen, 1976, s. 10-37.

⁴ K. Ener, Adana Tarımına Ait Araştırmalar, 6. Baskı, Adana 1967, s. 18-32; W.D. Hütteroth, Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren, Göttingen, 1968, s. 166-168.

C e m a a t

Has		Yüreğir			Başkaralı	
x	x	x	x	x	x	x
(e)	(e)	(b)	(e)	(e)	(e)	(e)
x	x	x	x	x	x	x
(e)	(b)	(e)	(b)	(e)	(b)	(e)
Yekûn	x	x	x	x	x	x
20	(e)	(e)	(e)	(e)	(e)	(e)
Manda	Koyun	Çeşitli	Bekâr	Hane		
vergisi	vergisi	cezai vergiler	4	16		
80	100	100			Hane vergisi	
					800 (akçe)	

Toplam Vergi Tutarı

1080 (akçe)

Örnek 1. 1572 tarihli Adana mufassal defterinden bir “cemaat” yerleşme yerine ait sayfanın örneği.

Cemaatlerin yazımına yerleşme yerinin adı (Başkaralı) bağlı olduğu nahiye (Yüreğir) ve dirlik statüsüne (has) ilişkin ön bilgilerle başlanmaktadır. Ayrıca bu bilgiler arasında bazı durumlarda yerleşme yerinin “eski adı” veya yakın “komşu köyün” adı da bulunabilir.

Ana başlığın altındaki kısımda nüfus ve bu nüfusun vergi yükümlülüğüne ilişkin açıklamalar yapılmıştır. Her yatay sıraya 7’şer adın yazıldığı örnekte “X” işaretleri altındaki “e” harfleri vergi yükümlülüğü olan “evli” (müzevvec), “b” ise vergi dışı bırakılmış “bekâr” (mücerred) kişileri göstermektedir. Ayrıca nüfus evli ve bekârlar bir arada toplam (yekûn) olarak da belirtilmiştir.

Nüfus ve nüfusun vergi yükümlülüğü kaydedildikten sonra, taşınır ve taşınmaz mallar için alınan vergi çeşit ve miktarlarının ayrıntılarına geçilmiştir. Nakdî olarak alınan bu vergi çeşitlerinden 800 akçe tutarındaki “resim hane” vergi yükümlülüğü olan 16 aile başkanı tarafından ödenen miktarı göstermektedir⁵. Ayrıca bu sıra içinde çeşitli cezai vergiler (badı

⁵ Adana kanunnamesinde, “her evin iyisinden 50 akçe alınması” öngörülmüştür. Buna göre deftere “bekâr” olarak kaydedilmiş 4 kişi vergi dışı bırakılmıştır.

heva), koyun (adet ağnam) ve manda (camuz) varlığı için alınan vergi miktarları da “akçe” olarak yazılmıştır⁶.

Cemaat yerleşmelerinin kayıt işlemi toplam vergi tutarının (hasıl) saptanmasıyla sona ermektedir. Ancak kimi durumlarda “hasıl” ile üst şıradaki ayrıntılı vergi miktarları toplamının birbirine eşit olmadığı görülmektedir.

Köy ve cemaatlerin deftere kaydedilmesinde “çeşitli cezai vergiler”e kadar bir benzerlik söz konusudur. Ancak köylerde bitkisel üretimden kaynaklanan vergi çeşit ve miktarlarının gösterildiği kısım cemaat yerleşmelerinden farklı olarak düzenlenmiştir (Örnek 2).

K a r i y e

Timar	(Kınık)	Balkalağı
x (e)	x (b)	x (e)
x (e)	x (e)	x (e)
Yekûn 12	x (e)	x (e)
	Çeşitli cezai vergiler 60	Bekâr 1 Hane 11 Hane vergisi 550 (akçe)

Toplam Vergi Tutarı 2750 (akçe)

Resim	Öşür	Öşür	Resim	Resim	Resim	Resim
			Susam	Pamuk	Arpa	Buğday
Tapu	Çeltik	Bostan	5 kile	3 kantar	70 kile	20 kile
400	70	50	90	1080	700	360 (akçe)

Örnek. 2. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde bir “kariye” yerleşme birimine ait sayfanın örneği.

⁶ Verilen örnekte görülmemekle birlikte, bu sıra içinde ayrıca keçi (maoz) ve balarası (nahıl) vergilerine de rastlanmaktadır.

Örnek 2'de buğday (hınta), arpa (şair), pamuk (kutun) ve susam (simsim) gibi tarımsal faaliyetlerden doğan vergi (resim) miktarları deftere hem aynı ve hem de nakdî olarak kaydedilmiştir. Buna karşılık çeltik ve bostan götürü usulde nakdî olarak vergilendirilmiştir (öşür). Vergi tutarının ağırlık (kile, kantar)⁷ ve para birimine (akçe) göre birlikte belirtilmiş olması, bir yandan ürünün satış fiyatı hakkında bilgi edinilmesine⁸, diğer yandan ekim alanları genişliğinin saptanmasına olanak sağlanmaktadır⁹. Vergilerle ilişkili kayıtlar köylünün tasarruf ettiği toprağın peşin kira bedeli olan "resim tapu" miktarının belirtilmesiyle son bulmaktadır.

Birinci Mezraa

Mihmandarlı cemaati ziraat eder..... Mihmandarlı

Toplam Vergi Tutarı
3000 (akçe)

Resim	Susam	Pamuk	Arpa	Buğday
Tapu	2 kile	4 kantar	90 kile	27 kile
126	48	1440	900	486 (akçe)

İkinci Mezraa:

M e z r a a

Tıraşlı yakınında ... İkilise Bucağı

Toplam Vergi Tutarı
2420 (akçe)

Örnek 3. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde iki "mezraa"ya ait sayfanın örneği.

⁷ Bu çalışmada kilenin 25 kg., kantarın ise 56,5 kg. olduğu varsayılmıştır. Bkz: W. Hinz, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*, Handb. d. Orientalistik, Leiden, 1955, s. 41; M. Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Deyimler Sözlüğü*, Fasikül 11-12, İstanbul, 1971, s. 161 ve s. 281.

⁸ Örnek 2'de 20 kile buğday 360 akçe olduğuna göre, 1 kile buğday fiyatı 18 akçedir.

⁹ Yukarıda verilen örnekte pamuk için 4 kantar vergi alındığına göre üretim $4 \times 10 = 40$ kantardır. 1 kantar 56,5 kg olarak kabul edildiğinde toplam üretim 2260 kilodur. Yerli koca veriminin 19. yüzyılda Adana ili için 20 kg/dönüm olduğu kimi kaynaklardan anlaşılmaktadır. O halde örnek 3'deki mezraada pamuk ekim alanı genişliği 113 dönümdür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: M. Soysal, a.g.e., s. 28-32.

Yukarıdaki örneklerden mezraalardan toplanan vergilerin deftere farklı bir şekilde kaydedildiği dikkati çekmektedir. Birinci mezraa örneğinde köylerde olduğu gibi mezraalarda da vergi çeşit ve miktarlarının ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. İkinci mezraa örneğinde ise vergilerin ayrıntılarına gidilmemiş olup, bunlardan sağlanan toplam vergi miktarının belirtilmesiyle yetinilmiştir¹⁰.

Adana mufassal defterinde bir diğer sayım işlemi de çeltik nehirlerine ilişkin olarak yapılmıştır. Çeltik nehirlerinin deftere kaydedilmesinde kimi farklılıklar görülmekle birlikte, bunların genellikle aşağıda verilen örneğe uygun bir biçimde düzenlendiği söylenebilir.

N e h i r

			Kımk		Alibeğ	
x	x	x	x	x	x	x
x	x	x	x	x	x	x
			x	x	x	x

Çeltik İşçileri

Kürekçi	Saka	Reis
15	3	3 (kişi)
Tohum	Tohum	Tohum
15 kile	3 kile	3 kile

İşçi Hakkı Dışındaki Hasılat

25000 (akçe)

Örnek 4. 1572 tarihli Adana mufassal defterinde bir "çeltik nehrine" ait sayfanın örneği.

Cemaat ve köy topluluklarında olduğu gibi, çeltik nehirlerinde de kayıt işlemine önce çeltik işçilerinin adları yazılarak başlanmıştır. Sonra vergi dışı bırakılan bu işçilerin "işteki mevki" lerine ilişkin açıklamalar yapılmıştır.

¹⁰ 1572 tarihli mufassal defterinde kayıtlı olan 591 mezraadan 233'ünün götürü usulde vergilendirilmesi nedeni anlaşılmamıştır.

Bir alt sırada da çeltik nehrinde çalışan işçilerin hizmetlerine karşılık ekebilecekleri tohum miktarı belirtilmiştir¹¹. En alt kısımda ise işçi hakları çıkarıldıktan sonra geriye kalan çeltik üretim değeri “akçe” olarak verilmiştir.

Mufassal Defterinde Konu Edilen Ünitelerin Tanımları ve Nitelikleri

1572 tarihli Adana mufassal defterinde sıkça “mezraa”, “cemaat” ve az olmakla birlikte “kariye” ve “nehir” deyimleri göze çarpmaktadır. Aşağıda bu birimlerin tanımlarına ve niteliklerine ilişkin açıklamalar defterdeki kayıtlardan yararlanılarak ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Mezraa: Adana ilinde toplam 591 mezraa olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar bugün ülkemizde mezraa deyimi bölgesel olarak farklı anlamlarda kullanılmakta ise de¹², 16. yüzyılda mezraalarda;

— nüfusa ilişkin kayıtların bulunmaması,

— bitkisel üretimden doğan vergi çeşitlerine yer verilmesi ve,

— “x cemaati ziraat eder” biçiminde açıklamaların bulunması, mezraaların 16. yüzyılda kimi cemaatlerin işlediği tarım arazisi birliklerine verilen ad olduğunu kanıtlamaktadır.

Cemaat: Adana mufassal defterine toplam 437 cemaat yerleşme yeri kaydedilmiştir. Defterdeki bilgilerden bunların “aşiret” topluluğu oldukları anlaşılmaktadır. Ancak aşiret deyimi aşağıda açıklanan nedenlerde konar-göçerlik ile eş anlamlı tutulmamalıdır.

— İki mahalleden oluşan Misis (Yakapınar)¹³ ile bugün Karaisalı ilçesinde hâlâ varlıklarını sürdüren Elnaşa ve Milvan kalelerinde sabit barınaklar olmasına karşın, bu yerleşme yerleri deftere cemaat olarak kaydedilmiştir.

— Adana iline bağlı nahiyelerden Adana’da (merkez ilçede) 47, Yüreğir’de 129, Sarıçam’da 71, Dünderlı ve Bulgarlı’da 50, Hacılı’da 23 ve

¹¹ 1547 tarihli Adana Kanunnamesinden çeltik nehirlerinde çalışan işçilerin hizmetleri karşılığı ancak belirli miktardaki tohumu ekebilecekleri anlaşılmaktadır. Bkz: H. Tuncer, Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları, Tarım Bakanlığı Mesleki Mevzuat Serisi: H-5, Ankara 1962, s. 497.

¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: N. Tunçbilek, Türkiye İskân Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1283, İstanbul 1967, s. 124-129; A. Tanoğlu, Nüfus ve Yerleşme, Cilt I, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 1183, İstanbul, 1969, s. 267-270.

¹³ Evliya Çelebi seyahatnamesinde (1671) Misis’te 20 bakkal, 1 kervansaray, 1 hamam ve 380 haneden söz etmektedir.

Karaisalı'da 80 olmak üzere toplam 400 cemaat yerleşme yeri ve 450 mezraa adı yazılıdır. Anılan nahiyelerde başka yerleşme ünitesi belirtilmediğine göre, mezraaların cemaat toplulukları tarafından işlenen arazi birlikleri olduğu görüşüne ulaşılmaktadır.

— Defterde kimi mezraa adlarının yanına “x cematı ziraat eder” biçiminde açıklamalar koyulması yukarıdaki varsayımı doğrular niteliktedir.

— Cemaatleri tarımsal faaliyetler yanı sıra, “resim hane” ve “resim tapu” vergisi ödemeleri bunların 16. yüzyılda yarı yerleşik topluluklar olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Kariye: Adana ilinde cemaat yerleşmelerine oranla kariye sayısının (48) çok az olduğu görülmektedir. Bugün çoğu bilim adamları kariye deyiminin köy yerleşmeleri olduğu görüşünde birleşmektedir¹⁴.

Adana ili köylerine ait kayıtlarda Konya sancağında olduğu gibi kişilerin tasarruf ettikleri arazi genişliğini gösteren “çift”, “nim çift”, “bennak” ve “cebe” gibi sınıflandırmalar yapılmamıştır. Böyle bir sınıflandırma köylünün tasarruf ettiği toprağa karşılık ödeyeceği arazi vergisi miktarının bilinmesi açısından önem taşımaktadır¹⁵. Öte yandan Adana ilindeki vergilendirme tekniği ile Suriye'deki uygulama arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir¹⁶.

Çeltik Nehirleri: 16. yüzyılda Adana ilinde 31 çeltik nehri görülmektedir. Çukurova bölgesi için tipik bir organizasyon (blok alanda üretim) biçimi olan çeltik nehirlerini ekonomik faaliyetlerin sürdürüldüğü periyodik yerleşme yerleri olarak tanımlamak mümkündür.

Çeltik nehirleri cemaat, kariye ve mezraalarla karşılaştırıldığında bunların sözü edilen ünitelerden önemli düzeyde farklı nitelikleri olduğu ilk bakışta dikkati çekmektedir. Bu farklılıklar şöylece sıralanabilir:

— Çeltik nehirleri, tarım arazisi olmaları ve vergi dışı bırakılmaları nedeniyle cemaatlerden ayrılmaktadır.

— Mezraalardan ayrıcalığı belirli bir nüfusun (işçi sayısının) yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁴ Bkz: L. Fekete, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*, Budapest, 1955, s. 77; M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600*, London Oriental Series, Volume 27, London 1972, s. 59; W.D. Hütteroth, a.g.e., s. 193.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz: W.D. Hütteroth, a.g.e., s. 186.

¹⁶ W.D. Hütteroth und, K. Abdulfattah, *Historical Geography of Palestine, Transjordan and Southern Syria in the Late 16 th Century*, Erlangen, 1977.

— Mezraa ve köylerden ürün deseni bakımından da farklıdır. Daha açık bir deyişle blok alanda monokültür çeltik yetiştiriciliği yapılmaktadır.

— Cemaat ve köylerden bir diğer önemli farkı da çeltik işçilerinin “reis”, “saka” ve “kürekçi” gibi sosyal statüleri ile belirtilmiş olmalarıdır.

Adana ilindeki çeltik nehirlerinden sağlanan ürünün büyük çoğunluğu Sultana (hassı hümayun) ve vakfa (Halil Bey camii ve medresesi) ayrılmıştır. Çeltik nehirleri fonksiyonları itibariyle “devlet çiftlikleri” niteliğine sahip olup, çeltik işçileri hizmetleri karşılığında “ayni” olarak ücretlendirilmiştir.

Mufassal Defterindeki Bilgilerin Sayısal Değerlendirilmesi

Mufassal defterindeki kayıtların sayısal değerlendirmesinden 16. yüzyılda Adana ilindeki yerleşme ve ekonomik faaliyetlere ilişkin bazı önemli sonuçları çıkarmak mümkündür.

1572 tarihli deftere göre kentin 28 mahallesinde toplam 4. 885 kişi yaşamaktadır¹⁷. Toplam kent nüfusu içinde 770 kişi (% 15,8) Ermeni azınlıktır. Öte yandan Adana nahiyelerinde 94.716 kır nüfusuna karşılık, 3.670 kent nüfusu olduğu anlaşılmaktadır. Böylece 16. yüzyılda Adana il sınırları içinde toplam 103.271 kişinin yaşadığı ve bunlardan 8.555'inin (% 8,3) kent nüfusunu oluşturduğu sonucu çıkmaktadır.

Adana ilindeki toplam 516 yerleşme yerinden 437'si (% 84,7) deftere cemaat, 48'i (% 9,3) kariye olarak yazılmıştır. Geriye kalan 31'i de (% 6) periyodik yerleşme niteliğindeki çeltik nehirleridir. Buna göre 16. yüzyılda Adana ilinde cemaat örgütüne dayalı bir sosyal yapının varlığı açıkça görülmektedir.

Adana ilinde 16. yüzyılda küçük yerleşmelerin egemen olduğu söylenebilir. Nitekim toplam 485 cemaat ve köy topluluğunda ortalama yerleşme büyüklüğü 195 kişidir. Ancak cemaat yerleşmelerinde (ortalama 204 kişi) köylere göre (ortalama 115 kişi) daha kalabalık bir nüfus yaşamaktadır. Öte yandan yerleşme büyüklüğünün topografik duruma göre de farklı olduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten ova kesiminde yer alan 261 yerleşme biriminde ortalama yerleşme büyüklüğü 100'ün altında kalmasına karşın, eşik ve dağlık alanlarda bu sayı ortalama 307'ye ulaşmaktadır. 16.

¹⁷ Defterde “yekûn” olarak belirtilen sayının 5'le çarpılması ile yerleşme yerindeki toplam nüfus hakkında bilgi edinilebilir.

yüzyılda ova kesiminde az nüfuslu yerleşmelerin bulunma nedenini çevre koşullarında (bataklık, sıtma) aramak gerekir¹⁸.

Mufassal defterindeki kayıtlardan 16. yüzyılda Adana ilinde bitkisel ve hayvansal üretimin önemli boyutlara ulaştığı anlaşılmaktadır. Bitkisel ürünlerinin toplam ekim alanı 342.440 dekar olup, bu alanın 160.950 dekarı (% 47) arpa, 109.580 dekarı (% 32) buğday, 65.060 dekarı (% 19) pamuk ve 6.850 dekarı da (% 2) susam yetiştiriciliğine ayrılmıştır.

Adana ilinde arpa üretimine ayrılan ekim alanlarının % 55,4'ünün bugünkü Seyhan Baraj gölü kuzeyi (Dünderlı ve Bulgarlı nahiyesi), Karaisalı ilçesi ve Yüreğir ovasında; buğday ekim alanlarının % 61,8'inin Dünderlı ve Bulgarlı, Karaisalı ve Ceyhan-Osmaniye arasındaki ovada (Kınık nahiyesi); pamuk ekim alanlarının % 55,2'sinin Yüreğir, Karaisalı ve Kınık nahiyelerinde yer aldığı saptanmıştır.

Götürü usulde vergilendirilmeleri nedeniyle ekim alanları genişliği saptanamayan "bostan" yetiştiriciliğinin kent yakınında, çeltik yetiştiriciliğinin ise Kınık nahiyesinde yaygın olduğu bu ürünlerin toplam üretim değerlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim defterdeki vergi kayıtlarından toplam 1.272.274 akçe olarak hesaplanan "bostan" üretim değerinin, 577.250 akçesi (% 45,4) kent yakınındaki çevreden sağlanmıştır. Aynı şekilde toplam 946.130 akçe olarak bulunan çeltik üretim değerinin 865.860 akçesi (% 91,5) Kınık nahiyesinden elde edilmiştir.

Adana ilinde 16. yüzyılda, tipik bir üretim biçimi olarak blok alanda monokültür çeltik üretiminin (çeltik nehirleri) geliştirildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Gerçekten devlet çiftlikleri niteliğinde olan bu tarımsal işletmelerden Adana ili toplam çeltik üretim değerinin % 82,4'ü sağlanmıştır. Geriye kalan % 17,6'lık pay ise, polikültür olarak mezraalara düşmektedir.

Kırsal nüfusu büyük çoğunluğu (%94,2) cemaat üyelerinin oluşturması nedeniyle 16. yüzyılda Adana ilinde hayvancılığın büyük önem taşıması son derece doğaldır. Ödenen vergi miktarlarından Adana ilinde toplam 309.055 koyun ve keçi varlığı¹⁹ olduğu, bunun 3.318'i (%1,1) dışında kalan küçükbaş hayvanların tümünün cemaat toplulukları tarafından yetiştiril-

¹⁸ Benzeri bulgular için bkz. N. Tunçdilek, Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış, İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. cilt, No: 1-4, İstanbul 1953/1954, s. 193-194; W. D. Hütteroth, Palästina und Transjordanien im 16. Jahrhundert, Wiesbaden, 1988, s. 22.

¹⁹ Adana Kanunnamesinde koyun ve keçinin iki tanesinden 1 akçe vergi alınması öngörülmüştür.

diği saptanmıştır. Öte yandan koyun ve keçi varlığının bölge içindeki dağılımları da oldukça ilginç görülmektedir. Koyun sayısının ova kesimindeki nahiyelerde, keçi varlığının da biyolojik ve topografik özellikleri (maki örtüsü, tepelik, dağlık) nedeniyle kuzeydeki nahiyelerde fazla olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim Yüreğir nahiyesinde²⁰ 640 keçi, 55.604 koyun; Sarıçam nahiyesinde²¹ 27.277 keçi, 30.677 koyun; Hacılı nahiyesinde²² ise 19.680 keçi varlığına karşılık, sadece 300 koyun mevcudu saptanmıştır.

Adana ilinde alınan vergilere göre 1572 yılında 4.120 manda bulunduğu anlaşılmaktadır²³. Manda varlığının % 81,2'si cemaat, % 18,8'i de köy topluluklarına düşmektedir. Ayrıca manda sayısının tamamına yakın bir kısmının güneydeki nahiyelerde yetiştirildiği defterdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu veriler de 16. yüzyılda ova kesiminin kısmen bataklık olduğunu doğrulamaktadır.

Hayvan varlığına ilişkin olarak dikkati çeken bir başka husus da süt ve et sığırı gibi büyükbaş hayvan varlığının vergi dışı bırakılmış olmasıdır. Bu hayvanların koşumda kullanılması veya ürünlerinin aile içinde tüketilmiş olması nedeniyle vergi dışı bırakıldıkları söylenebilir. Öte yandan koyun, keçi, manda irat hayvanı kabul edilerek vergi kapsamına alınmıştır.

SONUÇ

Sancakların vergi gelirlerini saptamak ve kontrol etmek amacıyla hazırlanan mufassal defterleri, 16. yüzyılda Adana ilindeki yerleşme ve ekonomik faaliyetlere belirli bir sınırlılık içinde açıklık getirebilecek niteliğe sahip önemli tarihi belgelerdir.

1547 ve 1572 tarihli Adana vergi ve nüfus defterlerindeki kayıtlara göre il nüfusunun büyük çoğunluğunun cemaat toplulukları (Tükmen aşiretleri) oluşturmaktadır. Anılan her iki sayım defterinde gerek kentsel ve gerekse kırsal nüfus içinde Ermeni azınlık sayıca azdır.

²⁰ Yüreğir adı bugün Adana'nın güneyindeki Ceyhan ve Seyhan nehirleri arasındaki aluviyal ovaya denilmektedir.

²¹ Sarıçam bugün "mevkii" adı olarak bilinmektedir. Adana'nın kuzeyinde Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki ova ve eşik sahanın bir kısmını kapsamaktadır.

²² Hacılı, Dünderli ve Bulgarlı nahiyesinin kuzeyinde; Karaisalı nahiyesinin batısında yer almaktaydı.

²³ Adana Kanunnamesinde 1 mandadan 6 akçe alınması öngörülmüştür.

Kır nüfusu her ne kadar cemaat olarak belirtilmiş ise de, bunların tarımsal faaliyetlerde buldukları ve ayrıca "resim hane" ve "resim tapu" gibi vergileri ödedikleri görülmektedir. Bu bakımdan 16. yüzyıldaki cemaatlerin yarı yerleşik (semi sedanter) bir yerleşme tarzına sahip oldukları söylenebilir.

Adana ilinde kır yerleşme düzeni 16. yüzyılın sonlarına kadar sosyal faktörlerden (Celâli isyanları) etkilenmemiştir²⁴. Nitekim 1547 tarihli deftere göre 451 olan köy ve cemaat yerleşmeleri sayısı 1572 yılında 485'e ulaşmıştır.

Adana ilinin 16. yüzyılda ekonomik yapısının temelini tarımsal faaliyetler oluşturmuştur. Tarımsal faaliyetler arasında bitkisel üretimin köylerde, hayvansal üretimin de cemaat yerleşmelerinde önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bitkisel üretim içinde pamuk, çeltik, bağ ve bahçe bitkileri yetiştiriliği gibi yoğun işgücü ve belirli ölçüde beceri isteyen ürünlerin yer alması bölge tarımının çağın koşullarına göre, ileri bir düzeyde olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: M. Akdağ, Celâli İsyancıları (1550-1603), Ankara D.T.C. Fakültesi Yayınları Sayı: 144, Ankara, 1963.

LİTERATÜR

- AKDAĞ, M., 1963. "Celâli İsyânları (1550-1603)", Ankara D.T.C. Fakültesi Yayınları Sayı: 144, Ankara.
- BARKAN, Ö.L., 1980. "Türkiye'de Toprak Meselesi", Toplu Eserler 1, İstanbul.
- COOK, M.A., 1972. "Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600", London Oriental Series, Volume 27, London.
- FEKETE, L., 1955. "Die Siyaqat Schrift in der türkischen Finanzverwaltung", Budapest.
- ENER, K., 1967. "Adana Tarımına Dair Araştırmalar", 6. Baskı. Adana.
- HINZ, W., 1955. "Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System". Hanb. d. Orientalistik, Leiden.
- HÜTTEROTH, W.D., 1968. "Ländliche Siedlungen im südlichen Inneranatolien in den letzten vierhundert Jahren", Göttingen.
- , 1978. "Palästina und Transjordanien im 16. Jahrhundert", Wiesbaden.
- HÜTTEROTH, W.D. -ABDULFATTAH, K., 1977. "Historical Geography of Palastina, Transjordan and Southern Syria in the Late 16th Century", Erlangen.
- PAKALIN, M.Z., 1971. "Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Deyimler Sözlüğü", Fasikül 11-12, İstanbul.
- SOYSAL, M., 1976. "Die Siedlungs-und Landschaftsentwicklung der Çukurova", Erlangen.
- TANOĞLU, A., 1969. "Nüfus ve Yerleşme", Cilt I. İ.Ü. Yayınları No: 1283, İstanbul.
- TİMUR, T., 1979. "Osmanlı Toplumsal Düzeni", A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 428, Ankara.
- TUNCER, H., "Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Hukuku, Arazi Kanunları ve Kanun Açıklamaları", Tarım Bakanlığı Mesleki Mevzuat Serisi: H-5, Ankara.
- TUNÇDİLEK, N., 1953/54. "Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış", İktisat Fakültesi Mecmuası, 15. Cilt, No. 1-4, İstanbul.
- , 1967. "Türkiye İskân Coğrafyası", İ.Ü. Yayınları No. 1283, İstanbul.

WHAT IS THE BULGARIAN GOVERNMENT TRYING TO PROVE BY DENYING THE HISTORICAL FACTS?

Doç. Dr. MEHMET SARAY

The move of the Bulgarian Communist Government to liquidate the Muslim Turks in Bulgaria, initiated at the end of 1984 and completed in the beginning of 1985, by forcing the Turks in Bulgaria to exchange their Turkish names for Bulgarian ones, is a crime against the most elementary principles of human rights, of world civilization and culture. By this act the Bulgarian government has committed itself to a policy of an ethnic, cultural and political genocide. Though this term has been initially used to mean physical destruction of one or another nation, in a broader sense it signifies a cultural and political extinction of a national minority.

This policy has been unveiled and most vigorously defended by Grisha Filipov, Prime-Minister of Bulgaria and member of the Politbureau of the Bulgarian Communist Party in Aitos, on March 2, 1985¹; by the former Prime-Minister and present President of the National Assembly, Stanko Todorov in Sliven District, on March 9, 1985²; by Milko Balev, member of the Politbureau and Central Committee of Bulgarian Communist Party in Haskova, on March 6, 1985³; by Dimitar Stoyanov, the Minister of Interior, in Veliko Turnovo, on March 6, 1985⁴; by Dimitar Stanishev, the Secretary of General Committee of Bulgarian Communist Party in the District of Blagoevgrad, on March 6, 1985⁵; and by other members of the Communist Party and the Government in Bulgaria.

Word by word, the most prominent representatives of the Bulgarian Government and the Bulgarian Communist Party, have repeated the following declaration-apparently a copy of official theses, adopted by the

¹ *Chernomorski Front*, Burgas, 3/9/1985.

² *Slivensko Delo*, Sliven, 3/12/1985.

³ *Haskovska Tribuna*, Haskova, 3/9/1985.

⁴ *Borba*, V. Turnovo, 3/9/1985.

⁵ *Prinsko Delo*, Blagoevgrad, 3/9/1985. For further information see, S.T. Raikin, "Problems of Communism in Bulgaria" *Suobodno Zemedelsko Zname*, No: 45/46. Avgust 1985, p. 18.

highest organ of the government in Bulgaria, the Politbureau of the Bulgarian Communist Party, and promulgated as an official policy of the Bulgarian Government. I quote the programme of the Bulgarian Communist Party in full as I regard the contents of high importance:

“The elevation of the moral-political unity and the national solidarity of the Bulgarian people to a new qualitative level is an enormous historical conquest of the April Line of the Bulgarian Communist Party⁶.

“People’s Republic of Bulgaria is a one-nation (homogeneous) state, it does not include in its territories foreign lands; the Bulgarian nation does not include parts of other peoples and nations.

“However, due to well known circumstances, our people has had a bitter historical destiny. It is best illustrated by the attempts of foreign slave-masters to cut out living parts of our national body. Throughout the Ottoman yoke, with varying force, but uninterruptedly, entire regions of strategic importance have been forcibly Turkicised, young Bulgarian girls have been raped in their homes, young Bulgarian boys have been forced into the Janissary corps and group or individual conversions to Islam have been carried out. The science of history has at its disposal an enormous amount of material testifying for the Islamizations which have been taking place throughout a long period of five centuries. The chronicles, the legends and the folksongs tell heartbreaking stories. The assimilation has been a permanent state policy of the Ottoman Empire, which has been carried out consistently and uninterruptedly; its purpose has been to extinguish the national selfconsciousness of our people. This history had been raging over the entire territory where Bulgarians had lived, and has led to the Turkicization of part of them. Numerous foreign scholars, travellers and diplomats who have visited the country in those days have left us direct testimony as to the tragic fate of our nation. Even to this day, the way of life, the folklore, the language and the dress of this population still show the signs that their ancestors had been Christians and possessed a Bulgarian national conscienceness.

“During the 1960’s, and especially during the 1970’s, the process of regeneration was unfolded in a number of districts in the Rodopi region. In accord with the historical truth, a large portion of the descendents of the forcibly Islamized Bulgarians in the Smolyan, Pazardzhik and Blagoevgrad

⁶ *The April Line* of the Bulgarian Communist Party was adopted when Mr. T. Zhivkov and his comrades came to power in 1956.

districts resumed (restored) their Bulgarian names. The beneficial results of this process are well known to all of us. They are recognized even by the biased observer. The economy of these districts developed rapidly, their culture and the education of the people were significantly elevated, and so also grew their cadres to lead them in the future. The working people are rapidly shaking off the Muslim fanaticism, are being liberated from the traditional conservatism and their Bulgarian patriotism is being strengthened.

“A process of voluntary restoration of the Bulgarian names of our compatriots who had Turkic-Arabic names unfolded spontaneously, massively and with a new strength throughout the country at the end of 1984 and in the beginning of 1985. This process, in the true sense of the word was an avalanche movement, it enveloped the entire country in two or three months, and in some villages just in a few days.

“Why did this occur so spontaneously and took such a massive character?”

“First of all, because this process is an impressive manifestation of a re-thinking and giving a new meaning to one's own past. It represents a facing of the historical truth by this population, its maturing awareness of its Bulgarian native roots, of its Bulgarian ethnic belonging. The people made prudently and farsightedly their historical choice. They restored their Bulgarian names because they believe deeply in the Bulgarian Communist Party, because they are convinced that it has no other concern but the concern for the welfare of the workingmen and because its policy corresponds to the interests of the broad masses of the people in our country. Every one will understand that the change of names is a historic act, a new birth of man which reveals new and unfathomable perspectives for his all-around growth, for his full manifestation and realization in our society. It opens the way for the happiness and the well-being of his children and grand-children. Clearly and categorically, comrade Stanishev pointed out there isn't and there will not be any emigration to Turkey; there aren't and there will be no Bulgarian-Turkish negotiations on this question. There is no state with which we could talk because there is no part of our people which is a part of another nation. This should be understood by all. This is a firm and unchangeable position of the People's Republic of Bulgaria, of our Party and State leadership.

With regard to the restoration of the names of our fellow citizens he continued, who until now had Turko-Arabic names there could be no

question of any assimilation. The question is neither a forcible association of foreign ethnic groups to the Bulgarian nation, nor of foreign lands, it is but a question of legitimate return of what has been taken away from us, extricated by blood and violence from the heart of our people. Our native brothers and sisters, whose national consciousness had been clouded for centuries by enslavers, are returning to our Bulgarian common family. This population is blood out of its blood and flesh out of its flesh. People's Republic of Bulgaria will never make an exchange coin out of its citizens for some kind of negotiations and bargaining. People's Republic of Bulgaria is our common native land, it is our land. Here we are born, here we live, here our children and grand-children will live. All of us together, nine million Bulgarians, will continue building our developed socialist society, together we will march towards communism.

"Our way is the right way. The development of our country confirmed the strength and the vitality of the communist ideology, the prudence and the beneficence of the Leninist April Line of the Party.

"Now we are faced by new historical tasks, stated in conclusion by Dimitar Stanishev. Their resolution will elevate our society much higher, will fortify the strength and the power of our state, the unity of the Bulgarian people.

"Firmly unified around the Central Committee, led by the great son of the Party and the people, comrade Todor Zhivkov, heads forward greater victories. No storms, whatsoever, and no wind will derial us. We will continue marching in the coming years from victory to victory for the happiness of the people, for the future of our children, for the booming of Mother Bulgaria"⁷.

The statement of the Bulgarian Communist Party contains full of false information about what is happening in Bulgaria today, and what did happen in Bulgaria in the past, in particular during the Ottoman administration. This statement also denies the principles of Leninist policy towards-non Russian people and works of Bulgarian historians. Furthermore, it denies the origin of muslim Turks in Bulgaria and their human rights.

First, it is appropriate to draw the attention of the Bulgarian authorities to the principles of Turkish administration of the past, or to describe the

⁷ This statement of the Bulgarian Communist Party is taken from the article of Prof. Raikin, pp. 19-23, which is mentioned above.

general attitude of the Turkish authorities towards the non-Muslim people of the Ottoman Empire.

The Principles (or the Character) of Turkish administration in history.

The Turkish administration and political life was deminated and controlled by "TÖRE" before Islam. Here, I have to explain what "Töre" is or what it meant to the Turkish people in the past. Töre was justice, knowledge and wisdom. Töre was a sensible head. The Töre meant the organizer of the necessary principles of Turkish life. According to the Orkhun Inscriptions, Divan-ı Lûgati't-Türk, the famous work of Mahmud Kashghari, and Kutadgu-Bilig, the famous work of Yusuf Has Hacıp, Töre provided the main principles for social and administrative life of the Turkish people. These principles were explained in a more detailed way by Yusuf Has Hacıp. As he wrote: "The principles of Töre should be as follows: 1. Kônilik (Justice), 2. Uzluk and Kışılık (Kindness and humanity), 3. Tüzlük (equality). If an object stands on three feet, it can not slip to one side. To keep this object standing, the feet must stand straight. If one of the feet is crooked or false the other two can not stand straight, they will slip. One of the feet is justice, the other one is equality, and the last one is kindness and helpfulness. If a ruler or a government, or a country is not standing on these three principles, that country or administration can decline easily. When Töre is applied to politics personal inclinations are ruled out. It considers humans as a whole, therefore, it shines upon the world like a sun and moon. In short, Töre's light is equal everywhere. It considers everybody with complete equality... Töre solves every problem with justice. It makes no distinction between an ordinary man and a monarch. Everybody is equal in the eyes of Töre, a monarch, a relative, a strange traveller, a guest or anybody"⁸.

These principles of social and political life of the Turkish people were used in an increasing way after the Turks converted into Islam. If we examine the history of Seljuks and Ottomans we can see how Turkish rulers tried to follow these principles in their administration of the countries which they ruled. As a result of this Turkish attitude, Turks or non-Turks, muslims or non-muslims who lived under Turkish administration, found themselves in an equal world. This also created an equal chance and freedom in the

⁸ Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu-Bilig*, Ed. by R.R. Arat, Ankara, 1959, Beyits: 805-822 ve 453-461.

usage of mother tongues and religion for every nationality. The tolerance of this Turkish administration was immediately noticed by other nationalities, in particular by the Armenians, who became the neighbours of Turkish people during the Seljuks in the 11th century. It was during these days, the Armenians were living under the pressure of Byzantians who wanted them to exchange their religion, in fact was not a religion but sect in Christianity, Gregorianism and converted into ortodoks. According to the sources of that period, after the Turkish victory over the Byzantians in Malazgirt (in 1071) the Armenians welcomed the Turkish administration which provided to them freedom and right to practice their religion and mother tongue. Thus, the Armenians lived such a happy life for centuries. As a result of this Turkish tolerans, the Armenians were able to preserve their culture and religion. For this, it is obvious, they owe so much to the Turks. As today, it is so sad to see what our Armenian friends are doing to the Turks in return.

The attitude of the Ottoman rulers and Muslim Turks towards the non-Muslim peoples was even more tolerated one comparing with the Seljuks. All the citizens of Ottoman Empire were completely free in practicing their religion and national languages, and had their own churches and schools. Furthermore, the economic and social welfare of the non-Muslim people became better than the Muslims in the XVIIIth and XIXth centuries as a result of the pressures of foreign powers.

The Ottoman Empire came to an end after the World War I. The Turkish Empire had existed for almost VI (six) hundred years. Now, there are 24 independent states, including the Republic of Turkey, on the ruins of the Ottoman Empire. One has to ask this question: How did this happen? As it has been already explained before, the Turks never forced the non-Muslim and non-Turkish people in order to change their religion and language. On the contrary, they showed a great tolerans to the ether nationalities in the practice of their religion and culture. The existence of 24 independent states are the best and undeniable evidence about the Turkish policy and humanitarian attitude of Turkish pepole towards the non-Muslim and non-Turkish people in the past.

More than seventy years past since the collapse of the Ottoman Empire. Nobody came out and said that the Turks forced the non-Muslim people in order to change their religion, language or names. Now, suddenly the Bulgarian authorities have come out and accused the Turkish rulers by forceful Islamization and Turkicization of the Bulgarian people. On what evidence the Bulgars accuse the Turkish rulers of the past nobody knows. If

they have any evidence they must show to the world. But, what I know as a historian, the Bulgars don't have such evidence. Because the Ottoman rulers never forced the Christian Bulgar people for the purpose of Islamizing or Turkicizing them. The Ottomans, as it has been already explained before, could not force people, because it would be against the principles of Töre and Kur'an which dominated the political and social life of the Turkish people throughout centuries. There, one can call the Bulgars nothing but bloody liars.

It has been pointed out earlier that the policy of Bulgarian authorities are denying the facts which has been brought up by the Bulgarian historians. Here is a short paragraph, which is taken from a book published by the Bulgarian Government in 1951. It follows:

“In People's Republic of Bulgaria exist several national minorities and ethnic groups. Turks are the most crowded of them and are Muslims in faith.

“The Turks were settled in Bulgaria, as of the end of XIVth century, after having conquered the country, concentrating in the first place, in the regions close to roads which had strategic importance. In the course of following centuries, and particularly in XVIIIth century, the Turks continued to come in great numbers to Bulgaria. Also for strategic reasons, Turkish state strengthened, during the period of Turco- Russian wars. the colonization of Bulgaria from the East and Northeast. After the liberation of the country from the Turkish yoke (1877-1878), a reverse process starts: migration of Turks, which continued, up to now, with a different tempo...”⁹.

In a report in May 1868, which is prepared by the Russians, the elder brother of the Bulgars, and mentioned in another Bulgar source, is stated that there were 2,582, 385 Bulgars and 3,913,354 non-Bulgars or Muslims¹⁰. Lets assume that 1/3 of this Muslim population was non-Turkish elements, but still there would be two and half millions of Turkish people, which is almost the same number with the Bulgar population of that time. There is no exact figure how many of them emigrated to Turkey. But according to the

⁹ *La Minorité Turque en République Populaire de Bulgarie*, Published by the directorate of Press of Bulgarian Government, Sofia, 1951, p. 3.

¹⁰ B.N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri (Turkish Emigrations from the Balkans)*, Belgeler- Documents, Ankara, 1970, II, p. CLXVII-CLXVIII.

modern researchers, most of them stayed in Bulgaria, and are numbering over two million at present.

The present Bulgarian policy is also denying what the Bulgarian authorities said in the previous years about the position of the Muslim Turkish people. Here is a statement which is given to a journalist by Mr. Todor Zhivkov, Head of State of Bulgaria in 1981. After giving some information about the position of christian people in Bulgaria, Mr. Zhivkov said: "Muslim believers in Bulgaria (Bulgarian Turks and a small number of Bulgarian Mohammedans) form the second biggest part. They are considered absolutely equal with all remaining citizens of the Republic and are free to profess their faith. There are more than 1300 mosques, 8 district Müfti Offices with a Chief Müfti Office and 570 district Imams in Bulgaria. The State grants a regular annual subsidy to the Chief Müfti Office to add to its budget the clergy's support. Apart from this, the State takes care of the conservation restoration of all monumants left from Ottoman times of architectural and historical value. This religious domination, under the Şeriyat Law, continues to possess and manage its own properties today, the income of which goes for religious purposes.

"The prayer homes -the mosques- are open at any time and visited by believers to pray without any restrictions. Besides, the "Yeni Işık" newspaper is published with a 20,000 circulation both in Bulgarian and Turkish in Bulgaria, and there is also the "Yeni Hayat" magazine, also in Bulgarian and Turkish, with a circulation of 10.000. There are regular daily 4-hour broadcasts in the Turkish language on the Bulgarian Radio. There are artistic ensembles with the State Theatres in the twons of Shoumen, Kırdjali and Razgard, which perform special "Turkish Programmes", dances and so on. Classics works of Turkish literature and by contemporary Turkish authors are brought out here in Bulgarian and Turkish"¹¹.

Today, as a result of recent Bulgarian mass assimilation campaign the figure of publications in Turkish and naturally circulation is "zero". The Bulgarian Government has now prohibited speaking of Turkish in public places. The Bulgarian authorities have also destroyed the above mentioned Mosques and historical monuments left by the Ottomans, except very few of the biggest and famous of them.

¹¹ Interview with H.E. Mr. Todor Zhivkov, Head of State of the People's Republic of Bulgaria, by Mr. Robert Maxwell, President of the Pergamon Press, on the occasion of the book entitled "Todor Jivkov Statesman and Founder of New Bulgaria" published by Pergamon Press in 1981.

The Bulgarian authorities are also denying what Bulgaria as a State has signed official documents and international agreements on human rights and the minority rights of Turkish community in Bulgaria.

At the end of the First World War, the Kingdom of Bulgaria signed the Treaty of Neuilly of November 27, 1919.

On the 18th October 1925 Turkey and Bulgaria signed in Ankara the Treaty of Friendship undertaking Eternal Peace and Friendship in their relations. The Protocol annexed to this Treaty states in Chapter A and reads as follows: "Both sides mutually agree that Bulgaria shall ensure the full enjoyment of the Muslim minority in Bulgaria from the provisions on the protection of minorities of the 1919 Treaty of Neuilly, while Turkey reciprocally shall ensure the full enjoyment of the Bulgarian minority in Turkey from the provisions of the 1923 Treaty of Lausanne.

"All the laws enacted by the signatory States, the Treaties of Neuilly and Lausanne, concerning the minorities, shall be reciprocally recognized by Bulgaria for Turkey and by Turkey for Bulgaria.

"Notice: Turkish citizens whose language is Bulgarian, shall be considered as Bulgarian minority"¹².

On the same date, that is to say on 18 October 1925, Turkey and Bulgaria also signed the Convention of Establishment. Article 2 of this Convention reads as follows:

"Both contracting parties have agreed not to obstruct in any way optional immigration of Turks in Bulgaria and Bulgarians in Turkey".

After the Second World War Bulgaria signed on 10th February 1947 with the Allies the Paris Peace Treaty, undertaking to respect human rights and basic freedoms irrespective of "race, sex, language and religion".

After the Communist Party of Bulgaria came to power, it is to be regretted that they have not continued with the normal implementation of voluntary immigration of Turks from Bulgaria. This began to create tensions between the two countries. Suddenly in 1950 Bulgaria sent a Note to Turkey to accept within three months 250,000 immigrants. Obviously, the object of this Note was not a normal process of immigration but ousting of a quarter of

¹² The passages of these Treaty agreements is taken from "Statement by the Turkish Delegation concerning the Turkish minority in Bulgaria May 21, 1985" which is given at "Conference on Security and Cooperation in Europe meeting of experts on Human Rights, 7 May-17 June 1985".

a million people from Bulgaria. After exchange of Notes between the two countries 50,000 persons were accepted in 1950 and approximately 102,000 in 1951. As it began the immigration suddenly came to an end because Bulgaria changed its policy. Pressures began to build up on the Turkish Minority. Nevertheless, in 1968, after lapse of 17 years, Bulgaria agreed and signed another immigration treaty with Turkey on 22 March 1968, about the reunification of the families. 130,000 Turks immigrated to Turkey between 1968 and 1978 under the terms of this Agreement.

Furthermore, after the two countries signed the Final Act, in Helsinki, they signed on 3 December 1975 a Declaration on the principles which would guide their bilateral relations. According to this Declaration, after referring to the implementation of the Final Act and the Principles of the United Nations, they emphasized all the principles of the Final Act and in particular respected for human rights and fundamental freedoms.

All these agreements are valid and in force.

Finally, the Bulgarian Communist Party and its leadership are saying that they follow "the prudence and the beneficence of the Leninist April Line in their country". However, their policy has nothing to do with Lenin's nationality policy and it is against the principles of Leninist policy towards the non-Russian (or Slavic) people. The present policy of the Bulgarian Government, in fact, is denying the principles of Leninist policy towards the Muslim people. If the Bulgarian Communist Party and its leaders sincerely believe and follow the principles of Leninism, they should remember the sayings of Lenin on the nationality question. Before the revolution Lenin wrote and upheld these views:

"The abolition of the system of social strata and complete equal rights for all citizens irrespective of sex, religion, race, and nationality.

"The right of the population to receive an education in its own language, a right to be secured by the setting up of the necessary schools at the expense of the state and of the organs of local government; the right of every citizen to express himself at meetings in his own language; the introduction of the native language on equal terms with the language in all local, public, and state institutions.

"The right of self-determination for all nations comprising the state"¹³.

¹³ R. Conquest, *Soviet Nationalities Policy in Practice*, London, 1967, p. 16.

On November 20, 1917, shortly after the issue of the "Declaration of the Rights of the Peoples of Russia", a special appeal was addressed to "All Muslim Toilers of Russia and the East". The Declaration ran as follows:

"Muslims of Russia, Tatars of the Volga and the Crimea, Kirgiz and Sarts of Siberia and Turkistan, Turks and Tatars of Transcaucasia, Chechens and mountaineers of the Caucasus and all you whose mosques and oratories have been destroyed, whose beliefs and customs have been trampled underfoot by the Tsars and the oppressors of Russia. Your beliefs and usages, your national and cultural institutions are henceforth free and inviolable. Organise your national life freely and without hindrance. You have a right to this. Know that your right like those of all the peoples of Russia are protected by the entire might of the Revolution and its organs..."¹⁴.

¹⁴ Conquest, p. 22.

Konferanslar:

100. YILDÖNÜMÜ MÜNASEBETİYLE
BERLİN KONGRESİ
HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER *

Prof. Dr. BEKİR SITKI BAYKAL

Sayın Konuklarımız,

Geçtiğimiz 1978 yılı sonbaharında Berlin Kongresi'nin 100. yılı münasebetiyle Avrupa'nın birkaç yerinde bilimsel nitelikte toplantılar düzenlendi. Bildiğim kadarıyla bunlardan ikisi Almanya'da Münih ve Mainz'de ve biri de Yugoslavya'da Sarayevo yani bizim Saraybosna'da yapıldı. Almanya'da yapılanlardan birine Türkiye adına bir arkadaşımızla birlikte gitmemiz söz konusu oldu; fakat sonra bu gerçekleşmedi. Ben yalnız Yugoslav, daha doğrusu Bosna Akademisi'nin daveti üzerine Türk Tarih Kurumu adına, Sarayevo'da yapılan katıldım.

Şunu da ilave edeyim ki, Bosnasaray'da yapılan toplantı doğrudan doğruya, konu olarak, Berlin Kongresi'ni ele almış değildir. Fakat Berlin Kongresi'nin bir kararıyla Bosna ve Hersek'in Avusturyalılar tarafından işgal edilmesi ve bir de bu işgale karşı yerli halkın din ve mezhep farkı, ırk farkı gözetilmeksizin Hıristiyanıyla, Yahudisiyle, Müslümanıya şiddetle mukavemet etmesidir. Bu direniş bu toplantının konusuydu. Uluslararası nitelikte delegeler geldiler ve meseleyi bu açıdan enine boyuna incelediler; ben de bu işgale karşı Osmanlı Devleti'nin izlediği siyaseti aydınlatmak için elimden geleni yaptım.

Bu toplantıyı yakından gördüm; fakat Almanya'da yapılan öteki toplantılarda ne yapıldığını henüz bilmemekteyim. Buna dair bir yayın var mıdır onu da bilmiyorum. Elime geçmedi böyle bir şey. Bizden Türkiye'yi temsil eden arkadaşlardan da henüz bir yazı çıktığını görmedim.

Görüyoruz ki, Berlin Kongresi'yle başlıca Almanlar ilgilenmektedirler. Almanların bu kongre ile ilgilenmesini doğal kabul etmek lazım gelir. Çünkü bu kongre Almanların yetiştirdiği en büyük devlet adamı olarak tanınan Bismark'ın bir eseri, hem parlak bir eseri olmuştur. Almanlar bu

* 23 Şubat 1979 tarihinde 'Atatürk Konferansları' serisinde verilmiştir.

inançlarını 100. yıldönümünden faydalanarak gene dünya ilim âleminin gözleri önüne sermek istemişlerdir zannediyorum ve bu yakın bir ihtimaldir.

Gerçekten de Almanların yıllarca önceden beri Berlin Kongresi'ni anmak için hazırlıklar yapmakta olduklarını yakından bilmekteyim. Bundan aşağı yukarı 6-7 sene önce Batı Almanya'dan bir profesör bana bir mektup yazdı. Mektupta Berlin Kongresi'yle ilgili belgelerin, çeşitli ulusların arşivlerindeki belgelerin, bir araya toplanarak büyük bir külliyat halinde yayınlanmasını planladığımı bunun için çeşitli kolleglerle temasa geçtiğini ve aynı zamanda da ödenek sağlamak için gerekli makamlara başvurduğunu bildirmekte idi ve bir de acaba bu gerçekleştiği takdirde bizimle işbirliği yapar mısınız; Türk dokümanları noktai nazarından diye soruyordu. Kendisine olumlu yanıt yazdım; fakat bir süre sonra aldığım ikinci bir mektupta ödeneğin çıkmamış olduğunu esfle beyan ettikten sonra işin ilerki bir tarihe bırakılması zorunlu bulunduğunu bildirmekte idi ve böylece bu proje gerçekleşmedi. Bununla beraber Almanların Berlin Kongresi'ni anmak için başka ve daha mütevazı bir şekilde olsa da çalışmaları ve biraz önce saydığım bilimsel toplantıları yaptıkları anlaşılmaktadır.

Osmanlı tarihinde önemli bir yeri olan 93 savaşı ve bununla ilgili sorunlar üzerinde eskiden yani 40 yıl önce ben şahsen o zamanın koşullarının elverdiği ölçüde bazı araştırmalar yapmışım; ve ufak tefek yayınlarda da bulunmuş idim. Konuyu tümüyle ele alacak bir yapıtı yayınlamak hevesinden hâlâ da vazgeçmiş değilim. Demek istiyorum ki, konunun yabancı değil idim. Ancak o günden beri arşivlerimizde araştırmacıların yararlanmasına açılan yeni belgeler meydana çıktı; ve bunlar bir hayli çoğaldı. Bunları gördükten sonra konuya yeniden dönerek hiç değilse Kurumumuzun yıllık Atatürk Konferansları serisi içinde bir konuşma yapmayı yerinde buldum; ve şu anda da bu maksatla huzurunuzda bulunmaktayım.

1878 Osmanlı-Rus savaşı ki 93 harbi diye tanınır tarihimizde, hatta halk arasında, bunun üzerinde çok zengin bir yazın mevcuttur. Biraz sonra göreceğimiz gibi dünyanın belli başlı ulusları özellikle o zamanın büyük devletleri bu sorunla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili bulduklarından, daha o zamanda ve sonradan da konu üzerinde çok yazıp çizmişlerdir. Hatta Türkçe yazılanların sayısı da epeyce kabarıktır. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bu savaşın sorumluluklarını meydana çıkarmak amacıyla büyük devletler dışişleri bakanlarının 1971'den sonraki zamanlara ait belgelerini, yazışmalarını ve belge adı altında ne anlaşıyorsa, malzemeyi kalın ciltler halinde sistematik bir biçimde yayınlamışlardır. Bunlar

arasında da Berlin Kongresi'ne önemli ciltler dolduracak kadar çok geniş yer verilmektedir. Ama tabii bütün bu literatürü burada saymakta bir yarar görmüyorum.

Aslında konu çok geniştir; ve dolayısıyla tek bir konferansın çerçevesi içinde ancak bir yanı ile ele almak mümkündür. Durum böyle olunca burada yapacağım işi kısaca arz edeyim. Bu iş, Berlin Kongresi'ne götüren olayların kısaca bir tablosunu vermek, sonra kongrenin niçin ve nasıl toplandığını ve neler yaptığını anlatıp sonunda olup bitenlerin bir değerlendirmesini vermeyi denemekten ibarettir.

Konuya girmeden önce kongre teriminin anlamı üzerinde terminoloji bakımından bir açıklığa kavuşmamız gereklidir. Diplomasi sözlüğünde kongre, birçok devlet temsilcilerinin kendileriyle ilgili genel sorunları, ortaklaşa sorunları aralarında tartışıp kesin ve bağlayıcı nitelikte kararlara bağlamak üzere yaptıkları toplantı demektir. Eğer kararları kesin olmayıp sadece uyurma niteliğinde ise bu gibi toplantılara da konferans denmektedir.

1648 tarihinden beri, Vestfalya Barışı'nı hazırlayan çok uluslu toplantılardan beri diplomasi dünyasında çok kez kongreler yapılagelmiştir. Bunlar genellikle toplandıkları yerin adını taşımaktadırlar. Eğer birkaç örnek vermek gerekirse 1720'lerde Suason ve Kambre Kongreleri, 1815'te Viyana Kongresi, 1856'da Paris Kongresi ve son olarak bugünkü konumuz olan 1878 Berlin Kongresi ilk akla gelenlerdir.

Berlin Kongresi'nin konusu Avrupa'nın belli başlı devletlerinin tümünü ortaklaşa ilgilendiren bir dizi sorunlar kümesi idi ki, bunlar toplu olarak Şark Meselesi yahut bugünkü dilimizle Doğu Sorunu diye adlandırılmaktadır. Temelinde Şark Meselesi, Osmanlı Devleti ile Batı devletleri arasındaki ilişkilerin düzeni sorunu idi. Yüzyıllar boyunca çeşitli biçimlerde süre gelen temaslar, karşılıklı etkiler ve etkilenmeler o kadar çeşitli sorunlar ortaya çıkartmış idi ki, artık bunların zamanın gereksinmelerine göre bir çözüme bağlanması zorunlu görünmekteydi.

1870 yıllarının ortalarında Osmanlı Devleti çok bunalımlı bir döneme girmişti. Tanzimat hareketi beklenen sonuçları getirmemiş, devlet dışı karşı saygınlığını yitirmiş, içerde yönetim son derece bozuk bir hal almış, Kırım Savaşı'ndan beri sorumsuzca alınan dış borçlar ve bunların alabildiğine bir savurganlıkla çarçur edilmesi yüzünden devlet hazinesi iflas etmiş bulunmakta idi. Aynı sıralarda Hersek eyaletinin Nevesin kasabasında Osmanlı vergi memurlarıyla yerli halk arasında çıkan bir tartışma, kısa zamanda büyüyerek bir ayaklanma biçimine girmiş, Panislawizm

akımından kaynaklanan bütün Balkan Slavları, Osmanlı Devleti'ne başkaldırmışlardır. Çok geçmeden Sırbistan ve Karadağ prensleri devlete savaş ilan ettiler, öte yandan Bulgaristan'da kan gövdeyi götürüyordu. Böylece Şark Meselesi diye tarihlere geçen bunalım meydana gelmiş idi.

Bu durum karşısında 1856 Paris Antlaşması'na imzalarını koyan büyük devletler Osmanlı Devleti'ne baskı yaparak Osmanlı İmparatorluğu içindeki bütün Hıristiyan unsurları ıslahat adı altında devletin bünyesinden koparmak yolunu tuttular. Bunların başını çeken Rusya idi. Gerçekten Rusya Kırım Savaşı'nda yediği darbeden sonra Paris Barış Antlaşması'yla kendisine yüklenen ağır koşulları 1871'de Fransa'nın Prusya'ya yenilmesinden yararlanarak üzerinden silkip atmış ve Kırım Savaşı'ndan önceki Osmanlı Devleti'ni çökertmek siyasetine dönmüş idi. Şimdi Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güçlüklerden yararlanarak 1850'lerde kutsal yerler sorununu ortaya atmak suretiyle elde etmek istediği fakat başaramadığını şimdi elde etmek peşinde koşuyordu. Ancak hedefe erişmek için silaha başvurmadan önce diplomasi yolunu denemeyi yerinde görüyordu. Girişilen müzakereler bir konferans toplanması sonucunu verdi. Paris Antlaşması'nı imzalamış olan devletlerin temsilcileri 1877 yılı sonlarında İstanbul'da toplandılar. Bu konferansta Türkler, devletlerce ileri sürülen önerileri devletin bağımsızlığı ve ülkenin bütünlüğü ilkeleriyle bağdaşmadığından reddettiler. Tophane Konferansı diye tanınan bu toplantıdan sonra büyük devletler siyasi yoldan bir çözüm arama yollarını sürdürdüler ve Londra'da ikinci bir konferans yaptılar. Burada kararlaştırdıkları bir protokolü Bab-ı Ali'ye gene teklif ettiler; fakat Bab-ı Ali bunu da reddetti ve bunu da reddedince Rusya da Osmanlı Devleti'ne harp ilan etti. Hadiselerin hikâyesi kısaca bundan ibaret.

İşte böylece başlayan 93 savaşı Osmanlı Devleti'nin acı bir yenilgisiyle sonuçlandı. Ne başlangıçta Doğu Orduları Başkumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Rus kuvvetlerine indirdiği darbeler ne de Gazi Osman Paşa'nın şan ve şerefle dolu Plevne savunması gibi parlak başarılar, sonunda felaketi önleyemedi. Ruslar, Balkanları yarıp da İstanbul yolunu tuttıkları zaman, Bab-ı Ali barış istemek zorunda kaldı. Bir yanda Rus orduları İstanbul'a doğru ilerlerken, İngiltere Devleti'nin aracılığı ile başlatılan barış müzakereleri haftalarca uzadı. Ancak 30 Ocak 1878'de barış esasları sözleşmesiyle ateşkes sözleşmesi Edirne'de ve 3 Mart 1878'de de barış antlaşması İstanbul'un bir dış mahallesi olan bugünkü Yeşilköy o zamanki adıyla Ayastefanos'ta imza edildi.

29 maddeden oluşan bu Ayastefanos Barış Antlaşması'nın Osmanlı Devleti'ne getirdiği yükümlülükler son derece ağırdır. Bunları kısaca söylemek lazım gelirse evvela Tuna'nın güney kıyılarından başlamak üzere Ege Denizi ve Karadeniz'den başlamak üzere Arnavutluk'a, Ohri Gölü'ne kadar dayanan büyük bir Bulgaristan kurulmaktadır. Gerçi bu prenslik, emirlik deniliyor o zaman, Türkiye'ye vergi vermek zorundadır; ama kendisine halkın oylamasıyla bir prens seçecektir ve tamamıyla müstakil bir devlet niteliğini alacaktır; ve Ayastefanos Muahedesi biter bitmez bunun için gerekli bütün önlemler de alınmıştır.

Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın toprakları genişletilerek, bağımsızlıkları tastik olunuyor. Böylece Balkanlardaki Osmanlı topraklarının büyük bir kısmı elden çıkmış oluyordu. Geri kalan kısmı da Bulgaristan'ın Ege'ye kadar genişletilmesinin bir sonucu olarak ikiye bölünmüş bulunuyor. Savaştan önce ve savaşa başlarken defalarca bir toprak kazanmak niyetinde olmadığını, savaşı sırf Osmanlı yönetimindeki Hıristiyanları kurtarmak amacıyla göze aldığını ilan eden ve bu hususta gene defalarca güvence veren Rusya şimdi sadece Romanya'dan kopardığı Besarabya'yla yetinmeyerek Türkiye'den de doğuda toprak koparma yolunu bulmuştur. Savaş tazminatının bir kısmına karşılık olmak üzere doğudan malum elviye-i selase diye anılan Batum, Kars ve Ardahan vilayetlerimizi, o zamanın tabiriyle sancaklarımızı, elde etmiştir. Ruslar Türklere 1.410.000.000 ruble harp tazminatı yüklemiştir. Bunu ısrarla Ayastefanos Muahedesiyle kabul ettirmiştir. Bunun 1.100.000.000'una karşılık şimdi söylediğim toprakları kabul etmektedir; fakat geri kalan 310.000.000 rubleyi de nakten istemektedir. Rusların kendileri de Osmanlı Devleti'ne yüklemiş oldukları koşulların çok ağır olduğunu ve bunların daha önce kendilerinin de imza koydukları bazı antlaşmalara aykırı düştüğünü ve bu antlaşmalarla ilgili büyük devletlerin buna itiraz edeceklerini biliyorlar, bunun bilinci içinde bulunmaktadırlar; görünmektedirler daha doğrusu. Nitekim Rus kuvvetleri İstanbul yolunu tutunca İngiliz donanması Marmara'ya girerek İstanbul önünde demirledi. Bu nedenledir ki Ruslar Ayastefanos Barışı'nın Bab-ı Ali'yle saptandığı biçimi ile yürürlüğe konulamayacağını bilmektedirler; ve bunun için bunu bir ön barış olarak kabul etmektedirler. O zamanki tabiriyle mukaddemat-ı sulhiye, Fransızca tabiriyle traité préliminaire olmuştur ki, bugün ifade ettiğim mana itibarıyla ön barış denilebilir. Ruslar büyük devletlerin, Türkiye'ye dikte ettirdiği bu barışı kabul etmeyeceklerini bildikleri için asıl antlaşmayı bilahare yapmayı daha ileriki bir tarihe atmışlardır.

Gerçekte bu ön barış antlaşmasının birçok maddeleri 1856 Paris ve 1871 Londra antlaşmalarına aykırı düşüyordu. Antlaşmanın öngördüğü yeni sınırlar mevcut dengeyi alt üst ediyordu. Başta dengenin bozulmasından en çok etkilenen iki devlet yani İngiltere ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu olmak üzere Paris ve Londra antlaşmalarını imzalayan büyük devletler Ayastefanos Antlaşması'na karşı seslerini yükseltmekte gecikmediler. İngiltere Rusların nüfuzları altına aldıkları Bulgaristan yoluyla Ege Denizi'ne inmelerine ve Doğu Anadolu Yaylasını ele geçirerek Akdeniz'i ve Basra Körfezi'ni tehdit etmelerine müsaade etmeyeceklerini açıktan açığa ilan etmeye başladılar. Barış görüşmeleri sürdürülürken Rus askerinin İstanbul kapılarına kadar sokulması karşısında İngiltere'nin donanmasını Marmara'ya sokması da Osmanlı başkentinin bir el çabukluğu ile işgal edilip bir olup bitti yaratulmasını önlemek amacıyla girilmiş bir önlem olarak yapılmıştır. Bütün hareketleriyle İngiliz hükümeti Rusya'ya karşı bir savaşı göze almış görünmektedir.

Ayastefanos Antlaşması'nda gizli maddelere yer verilmiş olduğundan kuşkulananarak antlaşmanın tümüyle uluslararası bir toplantıda incelenmesini ve burada Avrupa'nın bütününe ilgilendiren maddelerin değiştirilmesini, yeni bir antlaşma düzenlemesini istemektedirler.

Avusturya-Macaristan'a gelince, Balkanlarda Rus nüfuzunun bu derece genişlemesini kendi varlığı, ekonomisi için tehlikeli bulmaktadır. Büyük bir Bulgaristan'ın meydana getirilmesi ve Sırbistan ile Karadağ prensliklerinin topraklarının genişletilmesi kendi sınırları içinde yaşayan Slavları imrendireceğinden, onları da imparatorluktan kopmaya özendirceğinden, Rus nüfuzuna geçecek bölgelerde ekonomik çıkarlarının zarara uğrayacağından korkmaktadır; ve bütün bunları engellemek istemektedir.

O vakitler Almanya İmparatorluğu denebilir ki, en parlak dönemini yaşıyordu. Alman birliği kurulmuş, Avusturya-Macaristan ve Rusya imparatorlukları ile üç imparatorun bağlaşması meydana getirilmiş; Başbakan Bismark'ın kuvvetli kişiliği ile dünya siyasetinin ağırlık noktası Berlin'e kaymıştı.

Ayastefanos Antlaşması yapılıncaya Bismark Reichstag'da uzun bir nutuk söyledi; ve bu nutkunda Doğu Avrupa'da olup bitenlerin, özellikle yeni kurulan siyasi teşekküllerin Avrupa siyaseti için bir tehlike teşkil ettiğini, bunun Avrupa'yı yakından ilgilendirdiğini ve bu nedenle uluslararası bir toplantıda bu meselenin bir çözüme bağlanması zarureti ortaya çıktığını söylemiştir.

Gerçekte Almanya, Ayastefanos Muahedesi'yle güç bir duruma düşmüştü. Hele ondan sonra Avusturya ile İngiltere'nin Rusya'ya karşı çıkmalarından da endişe duymaktaydı. Çünkü Avusturya, Rusya ve Prusya arasında Üç İmparator Antlaşması diye bir anlaşma vardı ve Bismark bu antlaşmanın her ne pahasına olursa olsun çözülmesine, ortadan kalkmasına engel olmak istiyordu. Şimdi Rusların Balkanlara bu derece sarkmaları Bismark'ı bu siyasi bağlantının bozulması korkusuna düşürüyor ve bu takdirde Avrupa siyasetinin hakemi durumuna gelmiş olan kendisinin mevkiini kaybedeceğinden korkuyordu. Avusturya ile Rusya kapıştırlarsa bütün kurduğu siyasi bina birdenbire çökecektir, yani Üç İmparatorlar Bağlaşması ve kendisi siyasi üstünlüğünü yitirecektir. Onun için ne Rusya'yı darıltmak ne de Avusturya'yı darıltmak istememektedir; çünkü bu takdirde dediğim gibi bina yıkılacaktır. Bu nedenlerle birbirlerine tabiri caizse dış bilemekte olan Avusturya, İngiltere ve Rusya'yı birbirleriyle uzlaştırma yolundan başka çıkar yol görülmemektedir.

Avrupa'nın güneyinde olanlar doğrudan doğruya onu ilgilendirmemektedir. Ona göre doğu işlerinin tümünün Pomeranyalı bir neferin kemikleri kadar bile değeri yoktur. Ancak Bismark yeni bir savaşın çıkmasını kesinlikle istememektedir; çünkü dediğim gibi bu takdirde elinde bulundurduğu siyasi hegemonyayı yitirmek tehlikesi mevcuttur. İngiltere ile Avusturya-Macaristan'ı Rusya ile kapıştırmaktan alıkoymak, aralarındaki sorunları barışçı yoldan çözmek için elinden geleni yapmaya karar veriyor ve onun için demin arz ettiğim şekilde o meşhur nutkunu söylüyor.

Böylece Viyana, Londra, St. Petersburg ve Berlin arasında gayet yoğun bir diplomatik faaliyet meydana geldi. Ruslar olağanüstü elçi olarak General İgnatıyef'i ki, İstanbul'daki elçiliğinden maruftur, ebul kizb yani yalancılar babası lakabıyla anılmaktadır, şark işlerini iyi tanıyan siyaset uzmanı sıfatıyla Viyana ve Berlin'e yolladı. Elçinin görevi Rusya'nın Balkanlarda yapacağı bazı fedakârlıklarla Avusturya-Macaristan hükümetini yatıştırmaktı. Nitekim toplanması düşünülen uluslararası bir konferansta Türkiye karşısında Rus çıkarlarına karşı koymamaları karşılığında Avusturya-Macaristan'ın Bosna ve Hersek vilayetini kendi topraklarına katması burada kararlaştırıldı. Rusya'nın Londra elçisi Kont Şuvalof da -ki bu son derece nüfuz sahibi bir siyaset uzmanıdır, Rusların büyük siyaset adamlarından biridir, Korçakof'un yanında; Korçakof esasen hastalıktır, Londra elçisidir; ama ikide bir Londra ile St. Petersburg arasında mekik dokur ve işleri oradan idare eder idi-paralel olarak İngiliz hükümeti nezdinde büyük çabalarda bulundu. Gereğinde St. Petersburg'a

gidip yetkilileri ikna ederek iki devlet arasındaki gerginliği yumuşatmayı ve sonunda her iki tarafça kabul edilebilir bir antlaşma yapmayı başardı.

Ayastefanos Antlaşması'nın toplantıda tümüyle ve serbestçe incelenip, tartışılması prensibi Ruslarca da kabul edildi. İngilizler bu Ayastefanos Antlaşması'nda tıpkı Hünkâr İskelesi Antlaşması'nda olduğu gibi gizli maddelerin mevcut bulunduğundan kuşkulanıyorlardı. Ruslar ise böyle bir şey yoktur; biz metni olduğu gibi değil yalnız Avrupa'nın doğrudan doğruya ilgilenebileceği meseleleri müzakereye koyacağız, diyorlardı. Halbuki, İngilizler buna itimat etmiyorlar; hayır muahedeyi olduğu gibi, bütünüyle ne olursa olsun, ister Avrupa'yı doğrudan doğruya ilgilendirsin yahut Türkiye ile Rusya'yı ilgilendirsin, hepsini göreceğiz diyorlar. İngilizler bunda dayattılar. Neticede Rusya bunu kabul etmek zorunda kaldı.

İki devlet arasında mühim bir mesele de İstanbul önünde duran Rus ordusu ile gene İstanbul'un karşısında demirli duran İngiliz donanmasının geri dönmeleri ve İstanbul'dan uzaklaşmalarıdır. Bu nasıl yapılacaktı. Bunun için büyük bir mücadele yapılmıştır. Teferruatına lüzum yok burada. Bu siyasi mücadele son derece ateşli olmuştur; ve iki taraf da birbirine güvenememiştir. Ruslar Büyük Dere'ye inmişlerdi bir ara; ve İngilizler kıyameti koparmışlardı, kongre sırasında. Nitekim Kongre açılır açılmaz, İngiliz başdelegesi Lord Beaconsfield, İstanbul'un tehlikede olduğunu, bu tehlike karşısında serbestçe müzakere edemeyeceklerini öne sürmüş, Ruslar karşılık vermiş, nihayet Bismark ikisini de yatıştırmıştır.

İşte bu antlaşmalar ki, birisi 6, birisi 9 maddelik iki protokol halinde toplanmıştır. Bu antlaşmalar anlaşmazlık konusu olan bütün sorunların ne biçimde çözüme bağlanacağını saptamaktadır. Bunların başlıcalarını Berlin Kongresi'nin nasıl çalıştığı bahsine gelince göreceğimizden burada atlıyorum.

Böylece 17 Haziran 1878 tarihinde Almanya hükümeti Berlin'de bir kongre halinde toplanmak için ilgili devletlere davetiye gönderdi. Berlin Kongresi'nde birinci delege olarak Almanya, İngiltere, Rusya devletleri başbakanları; Avusturya-Macaristan, Fransa ve İtalya dışişleri bakanları tarafından temsil edilmektedir. Osmanlı Devleti ise başdelege olarak Bayındırlık Bakanı Aleksandr Kara Todori Paşa'yı, ikinci delege olarak da Mareşal Mehmet Ali Paşa'yı seçmiştir Üçüncü delege ki, umumiyetle öteki devletler de öyle yapmıştır, Berlin'deki Osmanlı Büyükelçisi Sadullah Bey'dir.

Şimdi burada Osmanlı Devleti için hayati bir önem taşıyan bu kadar büyük bir toplantıya, uluslararası toplantıya, daha yüksek mevki işgal eden bir siyasinin gönderilmemesinin nedenleri acaba nedir, diye aklımıza gelir. Bu sorunun cevabını vermek lazım. Elimizde, niçin böyle ikinci, üçüncü derecede insanlar seçilmiştir, bunu izah edecek bir belge yoktur. Ama öyle anlaşılıyor ki baş delegenin Hıristiyan olması, Rusların Hıristiyanları himaye için, Osmanlı zulmünden kurtamak için ortaya çıkmaları karşısında, padişahın, bir Hıristiyan'ın Osmanlı Devleti'ni temsil etmesinin etkili olabileceği düşüncesinden kaynaklanmış olabilir. Ben öyle zannediyorum. Padişah ruhsatnameleri sözlü olarak vermiştir. Yazılı talimatları yoktur. Birinci delege için bu olmuştur zannediyorum. Öyle anlaşılıyor. İkinci delege Mehmet Ali Paşa Prusya soyundandır, bir müfteridir. Almanca'yı iyi bilir. O da zannediyorum bunun için seçilmiştir. Bismark'a ki, biraz sonra göreceğiz bu kongreye tamamen hâkim bulunmaktadır, kongreye etkili olabilmek için bir ırkdaşını göndermişlerdir. Halbuki başka türlü olabilirdi. Saffet Paşa ki, Ayastefanos Barışı'na götüren müzakerelerin içinde bulunmuştu başından sonuna kadar hariciye nazırı olarak, şimdi de sadrazamdır; Saffet Paşa gitmiyor, böyle bir nafia nazırı, bundan sonra bir asker, bir de âdet yerini bulsun diye Berlin büyükelçisi. Halbuki bu durum ben zaten şimdiki tahminimi bunun üzerine kurdum, oradaki murahhaslar tarafından hiç iyi karşılanmamıştır. Çünkü Lord Beaconsfield'in, Korçakof'un, Prens Bismark'ın yanında bizim delegeler sönük demeyeyim; ama pek gölgede kalmışlardır. Demek oluyor ki, eğer demin tahminen söylediğim gerekçe isabetli ise, böyle ikinci derecede insanlar gönderilmiş olmakla, umulanın tam tersi elde edilmiştir. Çünkü mesela Avusturya, Kont Andraşi, Fransa, Vadington gibi bir dışişleri bakanı tarafından temsil edilmekteydi. Hiç olmazsa bunların yanında bir dışişleri bakanı gönderilebilirdi; fakat bu yapılmamıştır.

Berlin Kongresi'nin ilk oturumu 13 Haziran'da yapıldı. Prens Bismark başkanlığa seçildikten sonra kongrenin çalışma yöntemi saptandı. Ayastefanos Antlaşması'nı ele alarak içerdiği maddeleri sıra ile değil, sorunların önemine göre incelenip kesin çözümlere bağlanmasını kararlaştırdı. Böylece tam bir ay çalışıldı, 20 toplantı yapıldı; ve bu 20 toplantıda iş bitirildi.

Bu süre içinde verdiği kararlar 64 maddelik Berlin Antlaşması adı altında 13 Temmuz 1878 günü imzalandı.

Oturumlar boyunca yapılan görüşmelerin tutanakları daha o zaman yayınlanmıştır. Ayrıca her oturum hakkında baş delegemiz Aleksandr Paşa'nın hükümete yolladığı raporlar ve sonunda kaleme aldığı ayrıntılı meşhur layihası Mahmut Celalettin Paşa tarafından kitabının sonunda yayınlanmıştır. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa devletleri çıkarlarına aykırı düşen bazı sorunları hakkında kongreden önce ilgili taraflarca bir takım anlaşmalar yapılmıştır. Daha önce ilgili taraflar muhabere etmişler, temaslar yapmışlar ve ihtilaf konusu olan sorunların ne şekilde çözümlenmesi gerektiğini daha önce kendi aralarında saptamışlardır. Kongre müzakerelerinde ise, bunlar genellikle önceki anlaşmalara uygun şekilde kararlara bağlanarak tescil edilmekten ilerisine gidilen bir şey yapılamamıştır.

Kongrenin ilk ele aldığı konu Bulgaristan sorunudur. Ayastefanos Antlaşması'nın öngördüğü Büyük Bulgaristan fikrinden burada vazgeçildi. Şimdi Bulgaristan ikiye ayrılıyordu. Birisi Balkan Dağlarının kuzeyinde mümtaz bir eyalet olarak tamamıyla kendi kendini idare edecek, milli ordusu bulunacak bir Bulgaristan devleti, bir de Balkan geçitlerinin savunmasını Türkiye'de bulundurmak amacıyla Bulgaristan'ın güneyinde teşkil olunan ve şarki (doğu) Rumeli adıyla anılan bir eyalet. Mümtaz eyalet değil. Osmanlı Devleti'ne bağlı ama Osmanlı Devleti ordu bulunduramayacak. Valisi Hıristiyan olacak. Bu vali büyük devletlerin onayı ile tayin edilecek, bunun gibi daha bir takım şartları var.

Böylece Ayastefanos Antlaşması ile iki parçaya bölünen Rumeli'deki Osmanlı toprakları arasında bu doğaya aykırı durum ortadan kalkarak yeniden birleştirilmiş oldu.

Berlin Antlaşması, Yunanistan lehine bir sınır düzenlenmesini, Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlıklarının tasdikini ve bunların Romanya müstesna topraklarının genişletilmesini, Bosna, Hersek ile Yeni Pazar sancağının Avusturya tarafından işgal edilerek yönetilmesini, Besarabya'nın Romanya'dan alınarak Rusya'ya geri verilmesini de kararlaştırmıştır.

Berlin Antlaşması'nın 58. ve 60. maddeleri Doğu Anadolu'da Rusya'ya bırakılan Osmanlı topraklarını saptamakta ve bunların yeni sınırlarını tespit etmekteydi. Buna göre Batum, Kars ve Ardahan vilayetlerimiz Rusya'ya verilmekte, İngiltere'nin itirazıyla Eleşkirt Vadisi'yle Bayezit kenti Bab-ı Ali'ye iade edilmekteydi. İngiltere, İran ticaretine Rusya hâkim olacak, buna müsaade edemem diye dayatmıştır; onun üzerine Ruslar bundan vazgeçmişlerdir. Bayezit bize geçmiştir; ama Katur İranlılara bırakılmıştır.

Yüzeysel de olsa Berlin Kongresi'nin yaptıkları işlere böyle göz attıktan sonra şimdi kongrenin nasıl çalıştığı ve Osmanlı delegelerinin durumları hakkında birkaç söz söyleyeceğim müsaadenizle.

Berlin Kongresi bütün çalışmalarını başkanının düşünce ve istekleri doğrultusunda yapmıştır. Yaratılıştan sert mizaçlı olan Prens Bismark, siyasi hayatında kazandığı parlak başarıların etkisi altında bir üstünlük duygusu içindedir. Kongre başkanı olarak kongreyi istediği yöne sevk etmek, delegelere istediği kararları aldırarak gücünü göstermiştir. Tutanaklardan istediği kısımların yumuşatılması ya da büsbütün kaldırılmasını sağlamakta her hangi bir sakınca görmemektedir. Esasen kitabet heyetini kendisi seçmiştir; ve istediği şekilde bunlara tutanakları sonradan düzeltirmektedir. Bunun için neşredilen ve Türkçeye de çevrilmiş olan Berlin Kongresi tutanakları aslına pek mutabık değildir, birçok bakımlardan çok yumuşatılmıştır. Bismark olup bitenleri olduğu gibi değil, kendi istediği şekilde sonradan düzeltirmiştir.

En önde gelen amacı İngiltere ile Rusya'nın bir savaşa tutuşmalarını önlemektir. Bunu, Avrupa'nın menfaatına yapmakta olduğunu defalarca yinelemiştir. Bunun için gerekli gördüğü anda sert çıkışlar yapmakta, yan tutmazlık maskesi altında delegeleri incitip incitmediğine aldırış etmemektedir.

Osmanlılar ve genellikle doğulular, doğu milletleri hakkında bir takım peşin yargılara sahip bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin geleceğine güveni yoktu. Devletin belli başlı bir siyasetinin bulunmadığı, duruma göre politika yaptığı, siyasetini belli bir yöne doğru değil o günün şartlarına göre idare ettiği kanısındadır. Bunu bizim delegelere açıktan açığa söylemiştir. Osmanlı devlet adamlarının sözlerinde durup vaatlerini yerine getireceklerine inanmamaktadır. Bunun için bizim ıslahat vaatlerine falan hiç kulak asmamıştır. Osmanlı delegelerine karşı davranışları hiç de olumlu sayılmaz. Onlarla ilk görüşmesinde Prens Bismark şöyle söylemiştir: "Benden göreceğiniz yakınlık ve içtenliği başkalarında bulamayacaksınız. Bugünkü durumu sizden saklamak istemem. Kongrenin Osmanlı Devleti için toplandığını sanarak kendinizi aldatmayın. Ayastefanos Muahedesi, Avrupa devletlerinin çıkarlarına dokunur bazı maddeleri içermekte olmasaydı olduğu gibi bırakılırdı. Bu çıkarların istendiği biçimde düzenlenmesi için devletler bir kongre toplamaya karar verdiler, ben de o kongrenin başkanlığını kabul ettim. Bugünkü güçlüklerin çözülmesi Ayastefanos Muahedesi hükümlerinden bazılarının yumuşatılması ya da değiştirilmesiyle mümkündür. Bu değişikliklerden yararlanabilirsiniz; ama

daha ileriye gitmek isterseniz hiçbir şeye muvaffak olamazsınız. Berlin Kongresi'nin Osmanlı Devleti için toplanmadığını size tekrar ederim. Kongre Ayastefanos Muahedesi'nde gereği gibi değişiklikler yapacaktır; fakat Avrupa'da yeni bir savaş çıkarsa Osmanlı Devleti'nin sonunun geleceği muhakkaktır" diyerek gerçek durumu açıklamak istemiştir. Fakat taraflar arasında anlaşmazlıklar çıkınca Kongre toplantıları dışında çoğu kez kendi yönetimi altında İngiliz, Avusturya ve Rusya delegelerini bir araya getirir. Müzakerelere Osmanlı murahhaslarını kesinlikle karıştırmamıştır. Ayastefanos Antlaşması'nı sırf kendi çıkarları açısından gözden geçirip işlerine geldiği ölçüde değişiklikler yapmakta devletler söz birliği etmiş görülmektedirler. Osmanlı murahhasları özel toplantılara çağırılmadıkları gibi, genel toplantılarda da fikirlerine hiç önem verilmemektedir. Herkes adeta duymamazlıktan gelmektedir, başta tabi Bismark olduğu halde.

Genel toplantılarda ise, Osmanlı delegeleri itirazlarda bulunurlarsa başkan onlara karşı sert hatta kaba davranmaktan kaçınmamıştır. Onları dinlemediği gibi, söz bile vermeyi reddettiği olmuştur. Mesela Varna ve Sofya'dan Osmanlı askerlerinin çekilmesi lehinde Lord Salisbury kongreye bir öneride bulunduğu zaman Aleksandr Paşa bu hususta ilerde söz söylemek hakkının saklı tutulmasını önermiştir. O zaman Bismark adeta hiddetlenmiş ve aynen şu sözleri söylemiştir: "Eğer söyleyecek bir sözü varsa hemen söylesin. Derhal söz almak istese bile sözlerini bir takım itirazlara alet etmesine müsaade edemem. Devleti, Ayastefanos Muahedesi'ni imzaladığından murahhasının burada itiraza hakkı yoktur. Osmanlı delegelerinin engellemelerle kongre müzakerelerini saptırmalarına müsamaha edemem." Başka bir örnek daha vereyim. Kongre toplantılarından birinde İvranya'nın Sırbistan'a bırakılmasına Aleksandr Paşa muhalefet eder. Buna oyunu vermektan kaçınır. Başkan gayet sert bir tavırla ona çatık kaşlarla bakar fakat sesini çıkartmaz. Biraz sonra delegeler tutanakları gözden geçirmek üzere yandaki odaya giderler. Aleksandr Paşa da oraya gider ve zabıtları gözden geçirirken Bismark içeri girer, arkasından dürterek: "Bana bak biraz önce İvranya maddesine muhalefet edip oy vermektan kaçındın. Kongreyi Bab-ı Ali'deki bakanlar kurulu mu sanıyorsun? Oy birliği ile verilen kararı engelleyemezsiniz. Bunu kabul ve tasdike mecbursunuz" deyip söz konusu kararı ister istemez kabul ettirmiştir paşaya.

Sözün kısası Berlin Kongresi resmi toplantılar dışında Bismark'ın yönetimi altında olarak Rusya'yla İngiltere ve çoğu kez Avusturya

devletleri arasında alınan kararların Avrupa tarafından tasdik ettirilmesine, resmi olarak alayişle teşçil olunmasına hizmet eden bir alet niteliği taşımaktadır.

Berlin Kongresi Osmanlı Devleti'ne ne getirmiştir? Bu meselenin üzerinde biraz durmak gerekir. Bu soruyu özetle yanıtlamaya çalışayım.

Hiç kuşkusuz Ayastefanos Antlaşması Osmanlı Devleti için çok ağır hükümler içeriyordu. Hatta zamanın Papa'sı bile özel bir görevle Roma'da bulunan ve kendisini ziyaret eden Bedros Efendi adlı padişahın elçisine bu muahedeyi pek ağır gördüğünü, Avrupa'ca tetkik edileceği umudunda bulunduğunu ifade etmiştir. Bab-ı Ali, zorla kabul ettirilen Ayastefanos barış hükümlerinin en ağırılarını değiştirmeye baştan beri çalışmıştır. Bunun için özel bir elçi ile Rus Çarı'na ricada bulunmuştur. Berlin Kongresi kararlaşınca buna oldukça büyük ümitler bağlamıştır. Padişah Berlin'e gidecek murahhaslara Balkan geçitlerinin savunmasının Türkiye'de kalmasını, Varna istihkâmlarının Türklere bırakılmasını, Karadağ ve Sırp sınırlarının fazla genişletilmemesi bir de Eleşkirt Vadisi'yle Beyazıt'ın Türklere iade edilmesini ve nihayet Rusların istediği savaş tazminatından kurtulmak talimatını vermiştir.

Ancak Osmanlı Devleti umduğunu bulamamıştır. Kongrede her devlet Avrupa çıkarları paravanası altında kendi çıkarlarını düşünmüş ve bunların çoğunu da elde etmiştir. Gerçi Ayastefanos Antlaşması'yla kaybedilen bazı topraklar Türkiye'ye geri verilmiştir. Bunlar da doğuda Eleşkirt Vadisi ve Beyazıt kasabasıyla batıda Ege kıyı şeridinden ibarettir.

Balkan geçitlerinin savunması Türkiye'ye bırakılsın diye kurulmuş olan Doğu Rumeli eyaleti gerçekte Osmanlı Devleti'ne ancak tabiri caizse pamuk ipliği ile bağlanmıştır. Nitekim ilk fırsatta Doğu Rumeli eyaleti Türkiye'den koparılarak Bulgaristan'a katılacaktır. Her ne olursa olsun birer kazanç olarak sayılabilecek bunlara karşılık doğuda Batum, Kars ve Ardahan ile batıda Bosna ve Hersek vilayetlerimiz Kongre kararı ile elden çıkmıştır. Kongre kararıyla olmasa bile yine aynı günlerde İngiltere'nin baskı ve tehditleriyle Türkiye ve İngiltere arasında gizlice yapılan bir bağlaşma antlaşması sonucu İngilizlerin Kıbrıs Adası'na yerleşmeleri de hesaba katılacak olursa Berlin Kongresi ile Osmanlı topraklarının bir tür paylaşılması yapılmıştır. Böyle bir davranışın, her zaman ve her yerde maddeten ve manen güçlü olmaya dayanması gereken siyaset uygulamalarına belki değil ama, adalet ve hakkaniyet ilkelerine ne kadar aykırı düştüğü açıktır.

Size bu gerçeği dünyanın uzak bir köşesinden yansıtan ufak bir belge okumakla sözlerimi bitireceğim. Okuyacağım belge 8 Ağustos 1878 tarihini taşımaktadır; ve Ford adında bir Amerikan vatandaşının Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'e yazdığı özel bir mektuptur.

“Efendim,

Berlin Antlaşması'nın özü olduğu anlaşılan maddeleri okudum. Ulusların son derece ciddi bir mecliste Berlin Antlaşması'nda meydana getirildiği gibi, bir prensibi kabul etmiş olmaları son derece hayret vericidir. Bu, dünya milletlerinin egemenlik ve bağımsızlıklarına indirilmiş bir darbedir. Topraklarından bir kısmını şu millete, diğer bir kısmını başka bir ulusa vermek suretiyle Türkiye'nin topraklarını elinden almak ve halklarından bir kısmına bağımsız hükümetler kurdurmak haklı ise, aynı biçimde bir davranışın başka milletler için de geçerli olması gerekir. Eğer Berlin Antlaşması'na taraf olan uluslar bu prensibin kendilerine de uygulanmasını kabul etmezlerse bu Prensip Türkiye'ye de uygulanamaz. Böyle bir prensip geçerli ise dünya bir kargaşaya sürüklenecek ve sürekli kopmalara yol açılmış olacaktır. Bu taktirde yönetimde bir istikrar ve kesinlik olması mümkün değildir. Milletlerin kendileri için kabul edecekleri yönetimde kesinlik ve istikrar sağlayacak ve yönetimin amaçlarını gerçekleştirecek biricik prensip her ulusun tüm topraklar üzerinde egemen olması ve tümüyle dış kaynakların müdahale ve buyrukları olmadan bağımsız bir biçimde yürütülmesidir. Bu prensip gereğince Türkiye tüm toprakları üzerinde egemen olmalı ve böylece Türkiye yalnız haklı olduğunu göstermekle kalmayacak üstelik hükümetlerin varlıkları için gerekli temel prensibi savunarak dünya milletlerine yararı dokunacaktır.

Berlin Kongresi'nin seçkin bir üyesi yapılan antlaşmayı kendi ülkesine sunarken şöyle demiştir: “Kongre, padişaha topraklarının üçte ikisini geri vermiştir. Bu, padişahın topraklarının elinden alınmasının doğru olmadığı demek oluyor. Şu halde topraklarının üçte birinin elinden alınması hangi hakka dayanıyor.”

Bu mektubun yazarının herhangi bir resmi sıfatı yoktur. O, özel bir kişidir. Mektubu, başka bir kimsenin bilgisi ya da istemi olmadan tamamen kendi iradesiyle kaleme almıştır. O, yalnız Türkiye'nin değil bütün dünya milletlerinin haklarını korumak için bu satırları yazmıştır.

TÜRKİYE'DE İLK DEMİRYOLLARI *

Prof. Dr. ESİN KÂHYA

Tekniğin büyük atılım kaydettiği ondokuzuncu yüzyılda, yeni ulaşım araçlarının ilerleyen bilim ve tekniğin ışığı altında ele alındığı bir devirde, demiryolları yeni bir ulaşım aracı olarak ortaya çıkmıştır. Bu konuda önemli adımların atılması, buharlı makinaların bulunmasıyla mümkün olmuştur. Bilindiği gibi, buhar basıncından hareketin elde edilmesi fikri her ne kadar M.S. 50'lerde yaşamış Heron'a kadar götürülebiliyorsa da, konunun yeniden ele alınabilmesi için onyedinci yüzyılı beklemek gerekir (Giovanni Branca). Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısında (1757) Isaac Wilkinson yeni bir buharlı makinanın patentini almıştır.

Buharlı makinalar 1800-1850 yılları arasında önemli adımlar kaydetmiştir. Burada daha fazla ayrıntıya girmeden buharlı makinaların gelişimini basit bir kronolojik listeye verelim:

- 1718 Newcomen
- 1767 Smeaton
- 1774 Smeaton
- 1775 Watt
- 1792 Watt
- 1816 Woolf'un kompond makinası
- 1828 gelişmiş Cornish makinası
- 1834 gelişmiş Cornish makinası
- 1878 Corliss in kompond makinası

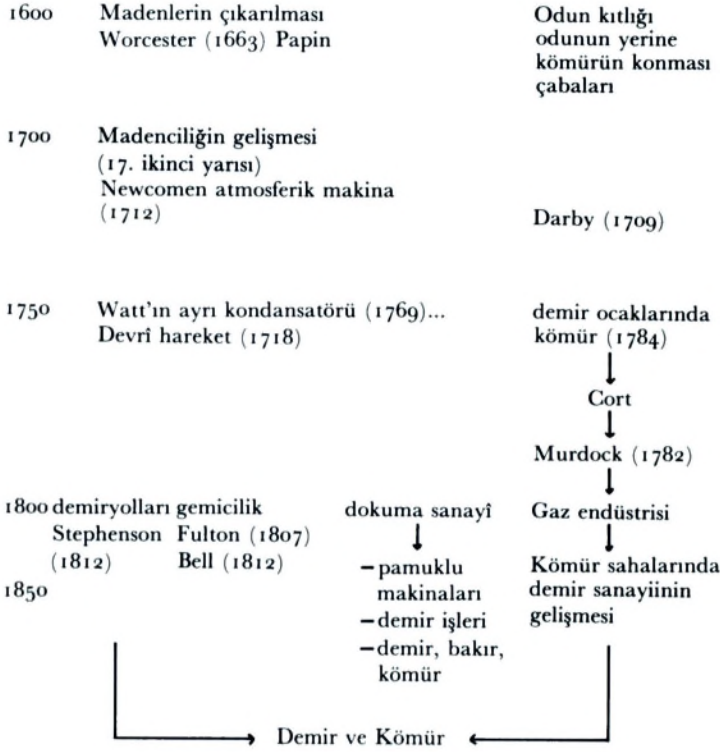
Buharlı makinalar çeşitli şekilde günlük hayatta kullanılmıştır. Bunlardan sadece birisi ulaşımdır. Ulaşımın yanısıra, buharlı makinalar maden ve dokuma sanayiinin de gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.

Buharlı makinanın farklı alanlardaki gelişimi nasıl etkilemiş olduğunu bir şema ile gösterelim ¹:

* Bu makale 2-5 Eylül 1987'de IRCICA ve İstanbul Üniversitesi tarafından İstanbul'da tertiplenmiş olan "Modern Science and The Muslim World" adlı Sempozyumda İngilizce olarak sunulmuştur.

¹ Charles Singer, and other..., A History of Technology, Oxford 1958, s. 165.

Buhar Gücü

Ulaşım araçlarında buharlı makinaların kullanılması, yukarıda verilen şemadan da anlaşılacağı gibi, deniz yolu ve kara yolu olarak ele alınmalıdır. Buharlı makinalar onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ilkin nehir gemileri olmak üzere, çeşitli gemilerde kullanılmaya başlanmış, böylece bu makinaların gücü arttıkça, onunla doğru orantılı olarak, daha güçlü gemiler yapmak mümkün olmuştur. Buharlı makinaların gemilerde ilk kullanımı Newyork'lu John Stewens tarafından gerçekleştirilmiştir (1802).

Kara yolları ulaşımında ilk defa buharlı makinaların kullanılması nisbeten daha geç tarihlidir. Bu konu ile ilgilenenlerden biri olan Trevithick, yolda, ray üzerinde yürüyen bir makina yapmayı başarmıştır. Onun makinası düz yolda 9 mil yapabiliyordu ve 10 ton yük taşıyabiliyordu (1804). Böylece o, ilk lokomotifini yapmakla kalmamış, aynı zamanda onun taşıt vasıtası olarak da kullanılmasında ilk adımı atmıştır. (Makinanın geliştirilmiş bir şekli için Bkz. Şekil I).

1812 yılında George Stephenson, buhar gücünün taşımacılıkta kullanılması konusunda önemli bir adım atarak², New Castle Upon-Tyne'da kömür taşımacılığında kullanılan lokomotifini geliştirmiştir. 1820 ve 1840 yılları arasında lokomotifler önemli aşamalar geçirmiştir ve çeşitli lokomotif modelleri geliştirilmiştir (Bkz. Şekil 2, Stefenson'un geliştirdiği iki dingilli lokomotif).

Almanya'da ilk tren 1835'de Nürinberg ile Fürh arasında işletilmiştir (Şekil 3).

Demiryolları Avrupa'da belli bir plan içinde süratle gelmiştir, öyle ki 1839'da demiryolları hakkında söylenmiş olan "eğer demiryolları bu tasarlanan yararları sağlayabilirse, yürüyen arabaları kovmaktan hiç pişmanlık duymayacağız", sözleri de bize artık demiryollarının nereye gelmiş olduğunu kanıtlamaktadır.

Demiryollarının önemini çok iyi kavramış bulunan İngilizler, Hindistan'a gitmek için en kısa yolun Osmanlı İmparatorluğu topraklarından geçtiğini görerek, Osmanlı Hükümetine, toprakları üzerinde demiryolu yapmayı teklif etmiştir. Bu sırada henüz Süveyş Kanalı açılmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu onsekizinci yüzyılda yenilik hareketlerine açılmıştır. Ancak ondokuzuncu yüzyılda 'Batılılaşma' diye de adlandırılan bu yenileşme hareketleri hızlanıp, daha da yaygınlaşmıştır. Bu yüzyılda başta padişah olmak üzere idareciler, genellikle bu yenileşme hareketini desteklemişlerdir. Dolayısıyla, İngilizlerin demiryolu yapımı teklifini memnuniyetle kabul etmişlerdir. Türkiye'de ilk demiryolu yapımına İzmir-Aydın hattında 1856 yılında başlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğundaki demiryollarını coğrafik olarak iki ana grupta toplamak mümkündür:

1 — Balkan demiryolları: bunlar da iki gruba ayrılabilir: a) İstanbul'u Sırbistan'dan geçerek Paris, Londra gibi büyük merkezlere bağlayan hat. b) Selânik'i Makedonya ve Bosna'ya bağlayan hat.

Balkan demiryollarınının Kırklareli'ne kadarki kısmı 46 km. ve Dedeoğaç'a kadar olan kısmı 113 km. dir. Her ne kadar demiryollarının mülkiyeti prensip olarak, sınırları içinde bulunduğu ülkelere aitse de, Avrupa Türkiye'deki demiryolları işletmesi ilkin bir Fransız şirketine ait olup, bu şirketin merkezi daha sonra Viyana'ya nakledilmiştir (1878); 1885 yılında Şark Demiryolları İşletme Şirketi adını almıştır. 1909'da şirketin

² Charles Singer, s. 84.

merkezi İstanbul'a nakl olunmuş ve Anadolu Demiryolları Şirketi adıyla çalışmaya başlamıştır.

Rumeli demiryollarının uzunluğu 1912'de 1600 km.yi bulmuştur³.

2 — Anadolu'daki ilk demiryolu hattı, yukarıda da ifade edildiği gibi, İzmir-Aydın hattıdır. Bu hattın yapımına 1856 yılında başlanmış, 1866 yılına hat işletmeye açılmıştır. Bu hattın yapımını İngilizler üstlenmişlerdir. Çeşitli vesilelerle ilkin 270 km. olarak geliştirilmiş ve 1888 yılından sonra 516 km.'ye çıkarılmıştır⁴.

İngilizler, ayrıca Adana-Mersin arasındaki demiryolu inşaatını da üstlenmişlerdir.

Fransızlar tarafından inşaa edilen demiryollarından birisi İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattı olup, 168 km. olarak hizmete açılmıştır. Daha sonra çeşitli tali hatlarla 517 km.'ye ulaşmıştır⁵.

Ayrıca Fransızların Osmanlı İmparatorluğunun stratejik öneme sahip yerleri arasında bazı demiryolu hatları yaptıkları görülür: Yafa-Kudüs, (87 km); Beyrut-Şam, (247 km.), Şam-Halep, (420 km.) gibi.

Almanların Osmanlı İmparatorluğundaki demiryollarıyla ilgilenmeleri nisbeten daha geç tarihlidir. Almanların Türkiye'de demiryolu yapımı işine girişmelerinden önce, Mühendis Wilhelm Pressel ayrıntılı bir rapor hazırlayarak, zamanın Ticaret ve Nafia Nazırı Ethem Paşa'ya sunmuştur. Bu rapora göre, o, Anadolu'yu incelemiş, nehirleri, vadileri, dağları ve nerelere demiryolları yapılabileceği, hatların özellikleri, makinalar, istasyonlar, hat yapımının mahiyeti ve nasıl yapılırsa daha ucuza mal olabileceği ve ücretler konusunda bilgi vermiştir⁶.

Raporda, demiryollarının sağlayacağı yararlar ve denizyollarıyla bağıntılarının üzerinde de durulmaktadır. Burada teklif edilen ana hatlar arasında Samsun-Sivas, Trabzon-Erzurum, İskenderun-İzmit, Basra-Bağdat hatları bulunmaktadır. Bağdat hattının Diyarbakır ve Konya üzerinden geçirilmesi önerilmektedir.

Burada, ilk planda önerilen ana hatların dikkati çeken yönü, onların limanlar ve ticaret merkezlerini bağladığıdır. Ancak Osmanlı hükümeti, her

³ Balkan Yarımadası Demiryolları, çev. Mehmed Ali, Demiryolları Dergisi, cilt 6, s. 331.

⁴ Lettres du Président de la Compagne à son Excellence le Ministre des Travaux Public de l'Empire Ottoman, Londre 1875.

⁵ Mustafa İbrahim Bey de Courten, Les Chemin de Fer en Turquie d'Asie, Paris 1910, s. 7.

⁶ Rapport de l'Ingenieur Wilhelm Pressel, Chemin de Fer de l'Anatolie, Exc. Edhem Pacha, Constantinople 1872, s. 42.

ne kadar kârlı olmasa da, Anadolu'nun iç kısımlarıyla İstanbul'u bağlayan hatlara öncelik verilmesini tercih etmiştir. Dolayısıyla raporda belirtilen hatların hemen pekçoğunun ondokuzuncu yüzyılda yapılmadığı görüyoruz.

Alman şirketlerinin Anadolu demiryolu yapımıyla ilgili protokolü imzalamaları bu raporun hazırlanmasından yaklaşık 16 yıl sonra mümkün olmuştur. 1888 yılında Osmanlı İmparatorluğu adına Ticaret ve Nafia Nazırı Zihni Paşa ve Alman Şirketleri (Württembergische Verein Bank ve Deutsche Bank) adına antlaşmayı imzalamışlardır.

Demiryollarının yapımını üstlenmiş olan şirketler, imalat, sanayi ürünleri, köprüler gibi önemli noktaları belirleyen bir harita yapmış ve bunların kayıtlarını veren bir defter tutup, bunların birer nüshalarını da Osmanlı Ticaret ve Nafia Nazırlığına teslim etmiştir.

Almanların inşaa ettiği bu hat 1893 yılında Ankara'ya ulaşmıştır (485 km.). Aynı şirket, yani Anadolu Demiryolları Kumpanyası (La Société de Chemin de Fer Ottomane d'Anatolie) 1893 yılında Eskişehir-Konya arasındaki 444 km.'lik demiryolunun yapımı imtiyazını da almıştır.

Fransızların işlettiği İzmir-Kasaba (Turgutlu) hattının içinde Afyon ve İstanbul-Ankara-Afyon şeklinde Almanların işlettiği Afyon hattı olarak iki ayrı hat şeklinde işletilen Afyon demiryolu 1899 yılında iki şirket arasında yapılan antlaşma ile birleştirilmiştir.

Ondokuzuncu yüzyıl sona ererken, Anadolu demiryollarının Bağdat hattı belirlenmişti. Almanların imtiyazı dahilinde Anadolu'da yaklaşık 1000 km.'lik ray döşenmişti. Bu hat 1898 yılında Haydarpaşa-İzmit arası 91 km.; İzmit-Ankara arası 485 km.; Eskişehir-Konya 444 km.; olmak üzere toplam 1020 km.'lik bir hat şeklinde tamamlanmış bulunuyordu.⁷

Yukarıda söz konusu ettiğimiz bütün demiryolu hatları tek hat olarak yapılmıştır.

Demiryollarıyla ilgili önemli konulardan birisi demiryolu güzergahının çok iyi belirlenmesidir. Bunun için de, yukarıda da temas edildiği gibi, yapılan ön inceleme çalışmalarıyla 1/5000 ve 1/1000'lik haritalar hazırlanmıştır ve kullanılmıştır.

Demiryolu yapımında önemli noktalardan biri de istasyonların yerlerinin belirlenmesidir. İstasyonlar arasındaki mesafe yaklaşık olarak 20 km. olarak belirlenmiştir. Ray uzunluğunun ise ana hatlarda 40 m. ve tali

⁷ Edward Mead Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı, çev. Kasım Yargıcı, İstanbul, 1972, s. 42.

hatlarda 30 m. olmasına dikkat edilmiştir. İstasyonların ekonomik, politik ve stratejik yönden önemli noktalardan geçmesi veya o noktalara yakın olmasına dikkat edilmiştir. Ancak, yukarıda da belirtildiği gibi, Türk hükümeti, ekonomik yönden ziyade, diğer iki nokta üzerinde daha çok durmuştur. Örneğin Almanlar Bağdat hattını Konya üzerinden geçmesini istemişler, ancak hükümet bu fikri onaylamamıştır.

Demiryolları güzergahı üzerinde bulunan akarsular üzerindeki köprüler Osmanlı İmparatorluğu tarafından, antlaşmalarda öngörülen standartlara uygun olarak, yaptırılmıştır. Bunlara göre, köprülerin yüksekliği en az 4.30 m. ve tek hatlı tren yolları için köprü genişliği 4.50 m. olarak belirlenmiştir. Eğer çift hat olsaydı, köprülerin genişliğinin 8 m. olması icap ediyordu.

Bilindiği gibi, demiryolu yapımında arazinin eğimi göz önünde tutulması gereken bir husustur. Bununla ilgili olarak belirlenen tesviye münhanilerinin, örneğin Bağdat hattı için, yarı çapları 275 m.'den daha az değildir. Yine Eskişehir-İzmit arasındaki hattın tesviye münhanileri 240 m. olarak belirlenmiştir. İniş ve çıkışın maksimum normali her metre için 20 mm. olarak belirlenmiştir; ancak Eskişehir-İzmit hattı için 25 mm. olarak belirlenmiştir. Birbirini izleyen yokuşlar arasındaki dikey eğrilerin yarı çapı 1000 m.'ye eşit olacaktır. Daha az olan iniş ve yokuşların mümkün mertebe tesviye edilip, ortadan kaldırılması gerekmiştir. Bugün bu eğimin % 012 olarak kabul edildiği görülmektedir.

Genel olarak, demiryollarının rayları arasındaki içten içe mesafe 1.45 m. ile 1.44 m. olarak belirlenmiştir. Bugün ise bu mesafe 1.435 m. dir. Yukarıdaki değerlerin istisnası olan hatlar da mevcuttur. Şam-Beyrut, Yafa-Kudüs ve Mudanya-Bursa hattında rayların içten içe aralığı 1.06 m. olarak belirlenmiştir.

Demiryollarının her iki tarafında, demiryolunun dış kısmı ile balastın üst seviyesi arasındaki mesafe 1 m.'dir. Antlaşmalarda bu mesafe çift hatlar için 2 m. olarak gösterilmiştir.

Demiryollarının yapımında ilkin birinci tabaka balast (tesviye kumu) dökülür. Daha sonra traversler yerleştirilir. Onların ebadı 0.20 m. × 0.13 m. × 1.80 m.'dir. Bunlar tahtadan yapılmıştır. Günümüzde ise travers ebadı 0.17 m. × 0.27 m. × 2.60 m.'dir. Tahtadan olduğu gibi, tercihen günümüzde beton traversler kullanılmaktadır. Traverslerin yapımında kullanılacak tahta için ve demiryollarının yapımında başka kısımlarda da kullanılabilecek tahta kısımlar için, yabancı şirketlerin Osmanlı Hükümetinden izin almak suretiyle, ormanlardan yararlandığı görülmekte-

dir. Ayrıca şirketlerin demiryolu güzergahındaki kireç ve taş ocaklarından da aynı şekilde, yapım için gerekli olduğunda, yararlanabilmesi konusunda, hükümet müsaade etmiştir.

Raylar traversler boyunca vidalarla tesbit edilmiştir. Rayların bu tesbit noktalarında, altlarına gelen kısımlarda yastık levhalar yerleştirilmiştir (seledler, profil levhaları). Ancak bundan önce tel çivilerle, traverslerin tebeşirle işaretlenmiş kısımları belirlenmiştir. Burada yastık levhalar takoz görevini yapmaktadır.

Traverslerin sayıları ray uzunluğuna göre belirlenmiştir. Her bir traversle diğeri arasındaki mesafe 0.706 m.'dir. Böylece 9.00 m.'lik bir yolda $9.00 = 0.265$ (ray aralığı) $\times 2 \times 0.706 \times 12$ şeklinde bir formülle rayların uzunluğu ve traverslerin sayısının arasındaki münasebet belirlenebilir. Günümüzde travers aralıkları daralmış ve 0.40 m. veya 0.60 m. aralıklarla traversler döşenmeğe başlanmıştır.

Rayların iklimlerden etkilendiği göz önünde bulundurularak, raylar birbirine tam birleştirilmemiştir. Araya, ara levhalar konmuştur. Günümüzde cebire denen bu levhalar, o sırada 0-3 numara demirden yapılmaktaydı, örneğin 0.010 m., 0.05 m., 0.0081 m., 0.003 m. gibi.

Rayların aralarına konan bu levhaların bugün yavaş yavaş kaybolduğunu ve yurdumuzda 66064 km. rayın birleştirildiğini görüyoruz. Artık raylar uçlarından kaynakla birbirlerine birleştirilmektedirler.

Rayların ölçüleri kullandıkları yere göre önemli değişiklikler gösterirler. Genellikle, bugün de olduğu gibi raylar 4 tipe ayrılmışlardır. Standart siyah raylar, kırmızı raylar, beyaz raylar ve yeşil raylar. Siyah raylara nisbetle daha kısa olanların, yukarıda da belirtilen sıraya göre, kısıkları renklerine göre verilmiştir. Böylece yol yapımında bunların ölçülmesi gerekmemektedir. Örneğin standart bir siyah ray 18 m.'dir. Buna göre, kırmızı ray, 17.94 m., beyaz ray, 17.88 m., ve yeşil ray ise 17.82 m.'dir. Rayların uç kısmı bu renklere boyanarak, onların bu uzunluklarının yapım sırasında kolayca ayırdedilebilmesi sağlanmıştır. Demiryollarının yapımında zaman zaman kısa raylar kullanılmıştır. Bunların uzunlukları ise 12 m. olup, bunların da yine kırmızı, beyaz ve yeşil renkli olanları nisbeten kısa boylu olanlarını göstermektedir. Genellikle makaslarda yeşil raylar kullanılmıştır.

Raylarla ilgili önemli noktalardan biri de, rayların düz olarak döşenmesi zorunluluğudur. Genellikle yollardaki bozulmalar rayların birleşim yerlerinde meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu nokta büyük önem

taşımaktadır. Raylar döşendikten sonra, ikinci ve üçüncü tabaka balast döşenerek tesviyesi yapılır. Son şekliyle balast yüksekliği 30 cm. kadardır⁸.

Burada, yine, kısaca, "rayların temasında olan bir ya da daha ziyade çift tekerleği döndüren ve söz konusu raylar üzerinde onları harekete mecbur eden buhar makinasının sade ve maharetli bir şekli" diye tarif edilen⁹ lokomotiften bahsedelim. Yukarıda, Avrupada kullanılan ilk lokomotiflerden örnekler vermiştik.

Türkiye'de kullanılan buharlı lokomotiflere geçmeden önce bu makinaların ana kısımları hakkında bir iki söz söylemek istiyorum. Lokomotifin belli başlı kısımlarından birisi kazan kısmıdır. Saçtan meydana gelmiş, basınca mukavemeti olan, ateşte ısınan suyun bulunduğu kısımdır. Basınca dayanıklı olması gerekir.

Ocak kısmı, dört duvardan meydana gelmiş bir kasadır. Açılan bir kasa onun alt kısmına eklenmiştir. Ocak genellikle bir metre, ıskara sathında 3 m.'dir. Baca altındaki 40 mm. ve 3 m. uzunluğundaki borularla atılan gazlar, kazanın içinden geçerler. Böylece kazandaki suyun ısınmasında yardımcı olurlar.

Ateş odası, saçtan bir kasa içindedir; demirden bir kasa bu iki kasayı birbirine birleştirir. Ön taraftaki yatay gövde duman kutusunun boru levhalarıyla örtülmüştür.

Iskara, demir veya dökme çubuklardan meydana gelmiştir. Bu çubuklar ocağın duvarına tam olarak dayanmamalıdır. Çünkü ısınınca boyutları uzar. Çubuklar küçük parçaların aşağıya düşmesini engellemek üzere, aşağıya doğru incelirler.

Küllük, düşey, saçtan yapılmış olup, ocağın çerçevesi altına konmuştur. Bütün ıskaranın altına kaplar.

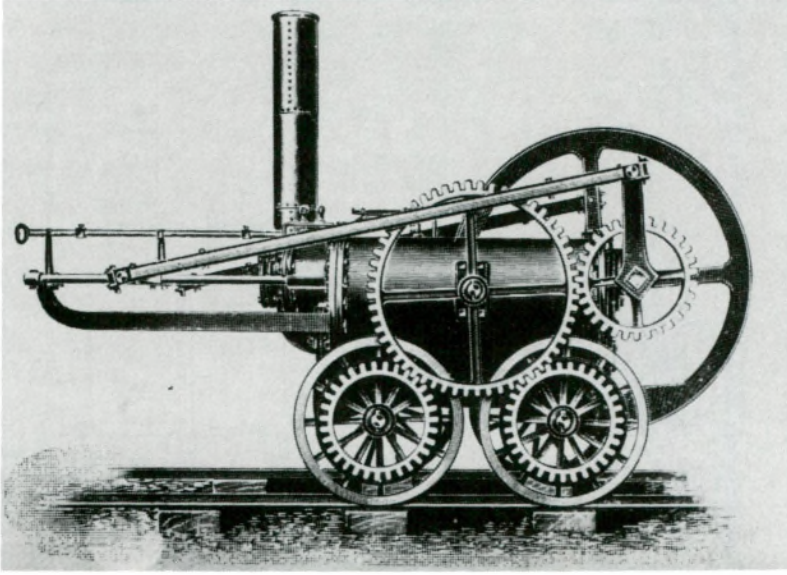
Tuğla kemerler, ocakta cehennemlikte kullanılmıştır. Gerek İngiliz gerekse Fransız yapısı lokomotiflerde bulunur.

Düz borular, demirden ya da çelikten yapılmışlardır. 45-50 mm. çapında, 2-3 mm. kalınlıkta borulardır. Kazanda bulunurlar ve onun en nazik kısmını teşkil ederler. Boru levhasındaki deliğinin yerine yerleştirilirler. Borular dikey ya da yatay olarak yerleştirilmişlerdir.

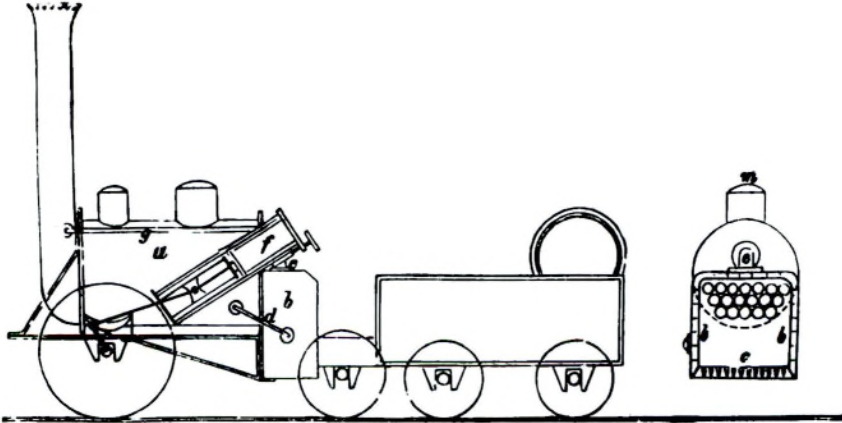
Yatay gövde, kazanın beden kısımlarıyla, kendisindeki ocak ve buhar makinasını teşkil eden tertibat dışında, genellikle yatay şekildeki kazanın bütün kısmıdır.

⁸ Ali Necip, Ameli Demiryolu Risalesi, İstanbul 1323, s. 129, 141.

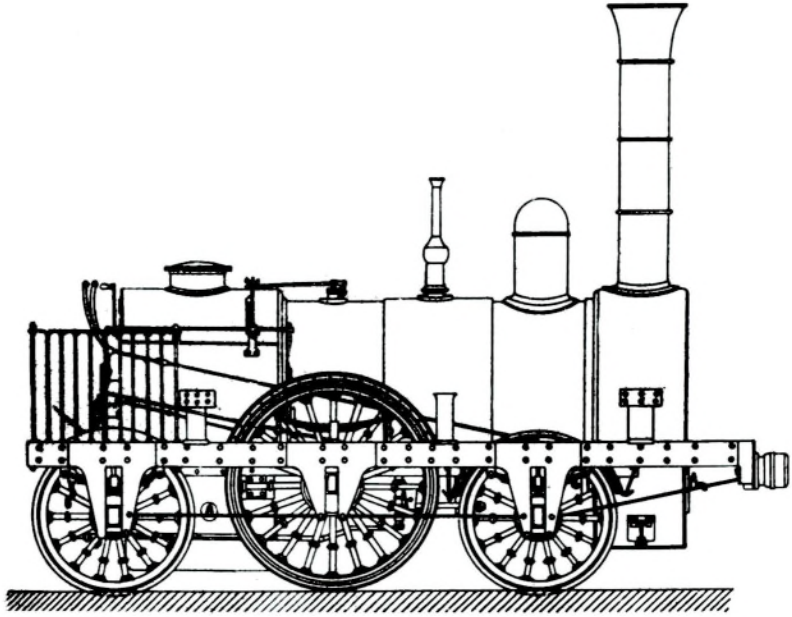
⁹ Fikret, Fenni ve Ameli Şimendifercilik, İstanbul, 1342, s. 6.

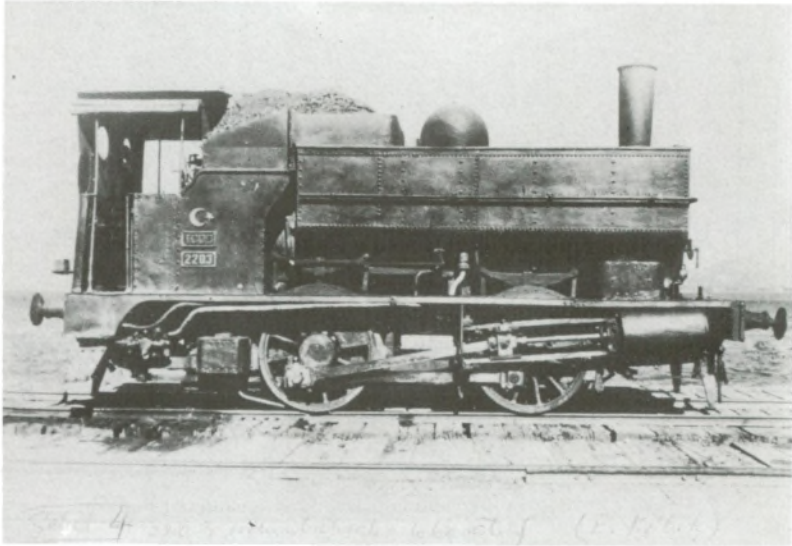
Şekil 1 — Trevithick'in 1804'de İmal Ettiği
Buharlı Makina

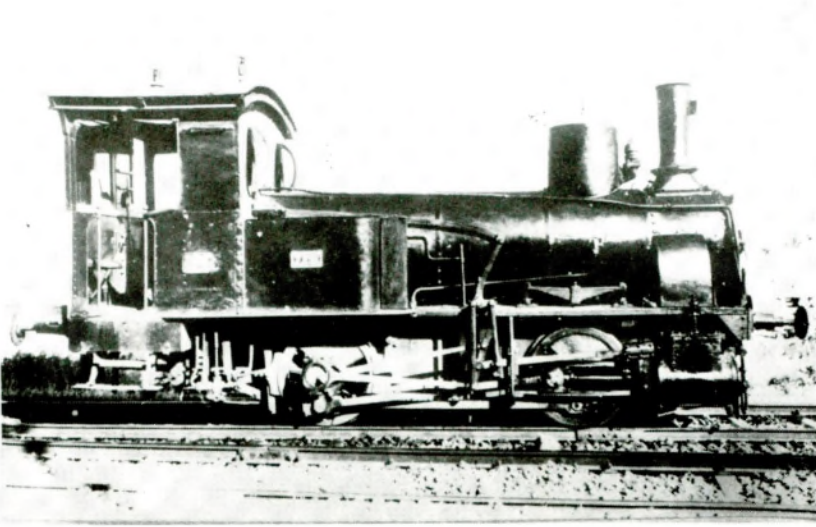
Şekil 2 — 1829'da Stephenson Tarafından Kullanılan Buharlı
(Brosius, Koch, S. 18)

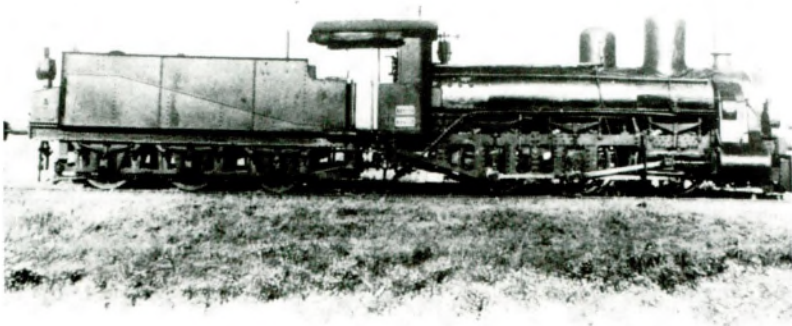
Şekil 3 — Almanyada 1835'de İlk Defa Kullanılan Tren'in Buharlı Makinası
(Brosius, Koch S. 21)

Şekil 4 — 2203 Nolu Buharlı Lokomotif (E. Kölük)

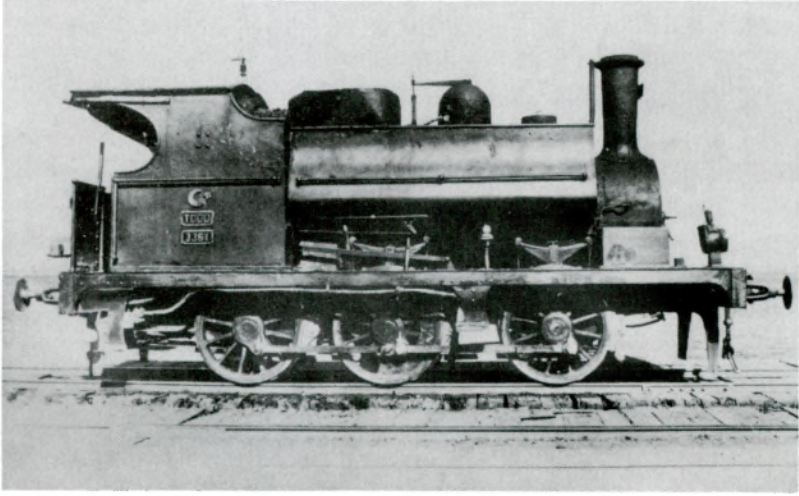

Şekil 5 — 2251 Nolu Buharlı Lokomotif (Bugün, Halen İstanbul, Sirkeci Gar Önünde Sergilenmektedir) (E. Kölük)

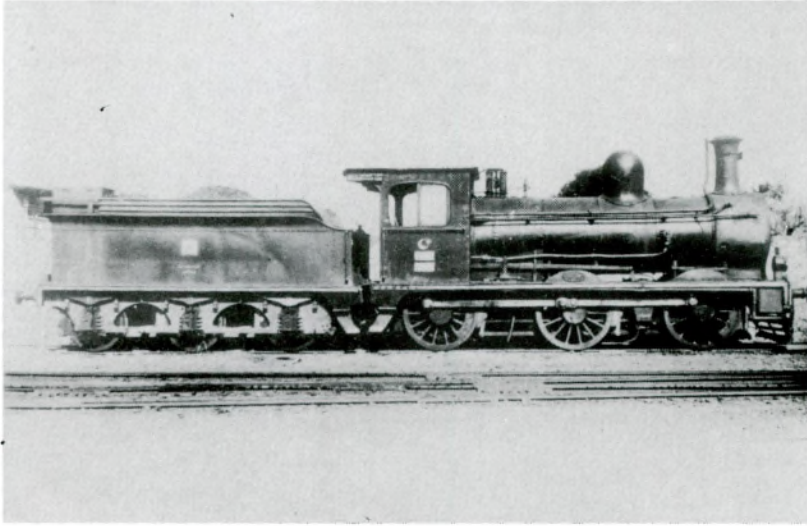

Şekil 6 — 33501 Nolu Buharlı Lokomotif (Honomog Firması/Viyana) (E. Kölük)

Esin Kdhya

Şekil 7 — 3361 Nolu Buharlı Lokomotif

Şekil 8 — 33006 Numaralı Buharlı Lokomotif
(E. Kölük)

Ateş odası, ocağa bağlı olup, bir duvar ya da birbirine bağlı (çivili) 3 duvardan meydana gelmiştir. Arka tarafına kaplama bir saç yassılı olarak üst ve yandan perçinlenmiştir. Üst kısmı demirden bir kuşakla dik tutulmuştur.

Buhar kupası veya hazinesi denen kısım, lokomotif kazanının su sathından mümkün olduğu kadar uzakta, buharı tutan bir kaptır. Buhar mümkün olduğunca, su damlalarından arındırılır; kuru buhar elde edilmeğe çalışılır.

Duman kutusu, atılan ve körükten çıkan gazlar, bu kutu içine çekilirler ve orada bir basınç meydana getirirler.

Savuşturma cihazı, makinanın verimliliğini etkiler; burada buharın çok yükseğe çıkmaması sağlanır, çünkü buharın kazan borularının üst sıraları seviyesine çıkmaması gerekir. Bu cihaz aşağıya konmuştur. Bacanın girişine bakar.

Körük, kazandan alınıp, bacaya sevk edilen buhar yoluyla buharı çekme işini rahatlatır.

Gaz ölçme aletleri (manometre), kazan içindeki basıncı metre kareye düşen kilogram olarak verir. Kazan soğukken göstergesi sıfırda bulunur.

Emniyet sübapları, basınç arttıkça açılarak kazandaki basıncın düşmesini sağlar, yani basıncı ayarlar.

Bunlara ilave olarak, kazanın üstünü örten kazan zarfları, düdük, emniyet kurşun tıparları, suyu sevkeden borular da lokomotifin kısımları arasında sayılmalıdır¹⁰.

Türkiye'de ilk kullanılan lokomotifler, demiryolu yapımında kullanılan diğer makinalar gibi, demiryolları hattının yapımını üstlenmiş olan şirketler tarafından getirilmiştir. Ancak bunların ücretini, antlaşmalara göre, Osmanlı İmparatorluğu ödemiştir. Türkiye'de ilk demiryolu hattını İngilizler yapmış olduğu gibi, demiryollarında kullanılan ilk lokomotifler de İngiliz yapımıdır. Bunlar, 1875'de Nafia Nazırına sunulan rapordan da anlaşılacağı üzere¹¹, Stephenson tipi lokomotifler olup, New Castle yapımıdır. Yine aynı rapordan anlaşılacağı gibi, bu lokomotifler ondört yıl süre ile kullanılmış olup, iki dingilli ve tek silindirlidir. Silindir içindeki buhar basıncı 1000 livre ya da 8.448 İngiliz livre'i veya 3.840 kg'dır. ($T = 90D^2/D. L = 8.448$ İngiliz livre'i). Ancak trenin rampada çekiş gücü

¹⁰ ibid., 166-209.

¹¹ Lettres du Président de la Compagnie, son Excellence le Ministre des Travaux Publics de l'Empire Ottoman, Londres 1875, s. 10.

düŒer. Bu makinanın 1/100 rampada çektiği, fakat 1/36 rampada çekemediđi görölmüŒtür. Bu lokomotif 28 vagon ve bir kondüktör vagonu çekebilmekteydi.

İzmir-Aydın arasındaki demiryolu hattında rampa 1/100 ile 1/67 arasında değişmekteydi; Torbalı'da ise 1/150 idi.

Bir baŒka, fakat çekim gücü biraz daha fazla olan lokomotifler, Sharp ve Stewart tarafından Manchester'da imal edilmiŒ olan tiplerdir. Bunlar daha ağırdır. Bunlara 'B' tipi denmiŒtir. Bunlara örnek olarak, 2203 numaralı lokomotifi verebiliriz (Bkz. Œekil 4). Bu lokomotifin iŒletmeye giriŒ tarihi 1889'dur. Azami hızı 28 km. saattir. ÇekiŒ gücü 4059 kg'dır. Bu lokomotifin 1961 yılına kadar hizmette kaldığını biliyoruz.

Yine 'B' tipi lokomotiflerden bir baŒka örnek olarak, Alman yapımı, Krauss firmasının lokomotiflerinden bir örnek verebiliriz. 2251 numaralı lokomotif (Bkz. Œekil 5) 1874 yılında hizmete girmiŒtir; hızı 40 km/saat ve çekiŒ gücü 3652 kg'dır. Bu lokomotif 1967 yılına kadar hizmette kalmıŒtır.

Bunlardan baŒka, nisbeten daha ağır, fakat çekiŒ gücü daha fazla olan bazı lokomotifler getirilmiŒtir ki bunlara 'C' tipi lokomotifler denir. Bunlara bazı örnekler verelim. Bunlardan birisi 33501 numaralı (Bkz. Œekil 6) lokomotifir. Bu lokomotif 1872 tarihinde imal edilmiŒ ve aynı tarihte hizmete girmiŒtir. Bu lokomotifin çekiŒ gücü 5923 kg'dır. Hızı ise 45 km/saattir. Tekerlekleri dıŒarıdan çerçevesi olan bu lokomotif Honmog adlı bir firmanın imalatıdır.

Türkiye'nin arazisi genellikle engebeli olduğu için bu 'C' tipi, ya da tank tipi denen lokomotifler Türkiye'nin arazisine fevkalade uygundu. Bunlara bir baŒka örnek olarak Stephenson imalatı olan ve 1887 tarihinde hizmete girmiŒ bulunan 3361 numaralı lokomotifi verebiliriz. Bu lokomotifin hızı 28 km.'dir ve cer gücü 3731 kg'dır. Osmanlı Demiryolu iŒletmesinin satın almıŒ bulunduğu bu lokomotif bugün Sidemas Œirketinin müzesinde bulunmaktadır (Bkz. Œekil 7).

Bu lokomotiflerin bir baŒka ilginç tipi de 1891'de hizmete girmiŒ bulunan 33006 numaralı lokomotiftir. Bu lokomotif Essling adlı bir Alman firması imalatıdır. (Bkz. Œekil 8).

Biz, müteakip yıllarda lokomotiflerin cer güçlerinin ve hızlarının arttığını gözlüyoruz. Bunlara bir örnek olarak da imalat tarihi 1911 olan 3355 no'lu lokomotifi örnek göstermek istiyorum. Alman Maffei firmasının imalatı 'C' tipi olan bu lokomotifin cer gücü 6910 kg ve hızı 45 km. saattir.

RUM (Anadolu) SULTANLIĞININ MENŞEİ *
ve
BİZANS

Çev.: YAŞAR YÜCEL

Rum Sultanlığı (Anadolu Selçuklu Sultanlığı) XI. yüzyılın son çeyreğinde Küçük Asya'da Bizans imparatorluğunun hâkimiyetine son vererek Selçuklu ailesinden gelen Türk beyleri tarafından kurulmuştur.

Van Gölü'nün kuzeyinde, Malazgirt'te, Romain Diogene'e karşı Alp-Arslan'ın kesin zaferi, Selçuklu Türklerinin Küçük Asya'da (Anadolu'da) diledikleri gibi akınlar yapma özgürlüğünü güvence altına aldığı zaman, 1071 yılında, bu Sultanlık mevcut değildi. Fakat Haçlılar onların başkenti İznik'i 1097'de aldıkları zaman Rum Sultanlığı çok daha canlı idi. Acaba bu kuruluş, bu iki tarih arasında, ne zaman kesin olarak gerçekleşti?

Anadolu Selçuklularının en eski millî tarihçisi İbn Bibi'nin eserinde bile, bu sorunun cevabı verilememektedir. İbn Bibi, bu olayların iki yüzyıl sonrasında 1281'lerde eserini yazmıştır. Şöyle ki, 1192 tarihinden öncesine ait bu tarihi olaylar üzerinde hiçbir bilgisi olmadığını açıklamaktadır. Şu halde, İbn Bibi'nin Türklerin Anadolu'yu fetihleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiş olması normal karşılanabilir ve (Houtsma yay., XIV) bağışlanabilir. İran tarihçilerden Hamdullah Müstevfi (Ö. 1340 civarında) ve Mirhond (Ö. 1498 civarında), Arap tarihçileri İbnü'l-Esir (Ö. 1233) ve Abu'l-Fida (Ö. 1331), Suryânî tarihçiler Michel (Ö. 1177) ve Abu'l-Farac (Ö. 1286) eserlerinde, daha az özenli, ancak daha çok bilgiye rastlanır. Bu tarihçilerin tamamı, bu olaylardan çok daha sonraları yaşamışlardır. Bu tarihçiler, değerini henüz tespit edemediğimiz gelenekleri çerçevesinde, bildiklerini doğru olarak aktardılar. Fakat onların derlemelerinin neticesi pek de başarılı olmamıştır. Mesela, İranlı tarihçi Hamdullah Mustevfi (s. 171) "Selçukluların üçüncü kuşaktan olanları hicri 480 yılından bu yana (8 Nisan 1087'den başlayarak) Anadolu Rum ülkesinde saltanat sürdürdüler" der. Oysa, Anne Comnene'in belirttiğine göre, Süleyman Şah'ın 1081 tarihinden itibaren İznik (Nicée)'e yerleştiğini kesin olarak bilmekteyiz.

* J. Laurent, Byzance et les origines du Sultanat de Roum. Mélanges Charles Diehl, Paris 1930, I, s. 177-182.

Doğulu yazarların bize aktardıklarının, hiç de kesin olmadığını, çok kez yanlış, hatta olaylara tamamen aykırı olduğunu biliyoruz. Anadolu Rum Sultanlığının menşei hakkında, onların verdikleri bilgilere kesinlikle güvenilmemelidir. Grek tarihçileri tarafından verilen bilgilerden biraz daha fazla aydınlanmaktayız. Olaylara çok yakından tanık olan ve Selçukluları tanımak için durumları uygun bulunan Attaliatès ve Skylitzes gibi, bir kısmı, o çağın insanlarıydılar. Nicephore Bryenne ve Anne Comnene gibi, diğer bir kısım tarihçiler, Selçukluların, Anadolu'ya yerleştikleri çağın içinde ancak daha sonraki tarihlerde doğmuşlardır. Yani, Fetih'e şahit olmadılar; özellikle İmparatorluk ailesinden gelenler, Fetih'e tanık olanları tanıdılar ve onların anlattıklarını dinlediler. Ne var ki, bu tarihçilerden hiçbirisi, ülkesinin savaşta uğradığı büyük bozgun ve Anadolu'nun kaybedilmesi hakkındaki sebepleri, açıkça ve ayrıntılı bir anlatımla ortaya koyamadılar. Çok kez, bu yazarlar, susmayı veyahut belirsizlik içinde kalmayı tercih ettiler. Ne kadar kıt ve ne kadar müphem olursa olsun, onların, olayları belgelemeye çalışmalarını engellemeyen sebep, her birisinin ileri sürdüklerinin birbirine benzememesidir.

Özetlenirse, Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yerleşmeleri ve Anadolu Selçuklu Sultanlığının kuruluşu, bize yanlış anlatılmıştır; "İslâm tarihinin en karanlık kalan dönemi, bu süredir" (Le Strange, Doğu Halifeliğinin Toprakları, 1905, s. 140). Çünkü kaynaklar yetersiz ve yanlışlarla doludur. İşte bu araştırmamızda, bize ulaşan belgelerden, mümkün olduğunca, doğru olanları, ortaya çıkarmaya çalıştık.

1070'li yıllarda, Greklerin hizmetinde çalışan bir Selçuklu Beyi vardı (Attaliatès s. 141, 142; Bryenne I. c. II; Skylitzès, s. 688; İslâm kaynaklarında bu konuda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır). Bu Bey, Ermenilerin bir bölümünü yağmalamıştı. Ona karşı gönderilen Manuel Comnène'i yendi ve esir etti. Sonra, hemen, çok ani olarak, başarı kazanmış bulunmasına rağmen, Bizanslılardan yana geçti. Tutsak aldığı Manuel Comnène onu Bizans'a götürdü. Anlaşıldığına göre, İmparatorluk ile anlaşma isteği ile Sultan'a karşı isyana girişmişti. Sultanın, ona karşı gönderdiği bir ordunun tehdidi altında kaldığından, birliklerini terk etmeye, tutsağı ile birlikte gitmeye, İmparatorun ve onun taht üzerindeki iddiasını destekleyen Greklerin hizmetine tek başına geçmeye karar verdi. Greklere göre, bu Selçuklu beyinin adı Chrysoscule, Jorga'ya göre (Osm. Tarihi, I, s. 74) Kurt, Urfalı Matthieu'ye göre Guédrıdj, veyahut Kroudj idi. Greklerin ve Matthieu'nun (s. 101) naklettiklerini kabul etmek gerekir. Zira, bu isimde bir Selçuklu Beyi 1069-1070 yıllarında, Alp-Arslan'a karşı

isyana kalkışmıştır. Bu şahıs, genç birisiydi, cüce denecek kadar kısa boylu ve çirkindi ve Bizanslılar tarafından, milletin en acımasız cengâverlerinden biri olarak tanınıyordu. İmparator'dan, Halk Meclisi Başkanı ünvanı ile birlikte, Manuel Comnène'le beraber Türklere karşı yürüme emrini aldı. Manuel Comnène'in Bitinya (Bithyne)'da, ani ölümü, onu büyük bir acıya boğdu. (Chrysoscule) 1077 yılında isyan ettiği zaman, Nicéphore Botaniatès'e de hizmet etmişti (Bryenne, III, 15); Selçuklu Beyi Süleyman Şah'ın VII. Michel'e ihanet etmesine sebep olan ve Nicéphore Botaniatès'in İznik (Nicée)'e kadar gelmesine izin sağlayan (Chrysoscule)'dür. (a.g.e., s. 16) Daha sonra, bu Bey'in izine artık rastlanmamaktadır. Onun ardından, ön planda görünen Süleyman Şah'tır.

Süleyman Şah, Sultan Alp-Arslan'ın yakın akrabasıdır. Babası Kutulmuş tarafından amca çocuğudur. Kutulmuş, Sultanlığın kurucusu Selçuk'un torunudur. Alp-Arslan'ın babası, (Çağrı Bey) ve Tuğrul Bey de onun torunlarındandır. (Weil, Halifeler, III, 97). Selçuklularda akrabalığın, dirlik ve düzenliğin kesinlikle güvencesi olamadığı bilinmektedir. Kutulmuş da, bu kuralın istisnası olmadı. Kuşkusuz, o da çok değişik şartlarda aile reisine hizmet etmekten kaçınmadı. 1047-1048 yıllarında Nicéphore Bryenne (I, 10) özellikle Cédrenus (s. 570 ve 606) ile Mezopotamya'daki olaylarla uğraştı, daha sonra Bizans ülkesi Médie'de savaflara katıldı; en sonunda, çok zamansız bir isyana girişti ve Mezopotamya'da Araplar tarafından işgal edilmiş, kısaca "Arabistan" diye anılan ülkeye kaçmaktan kurtulamadı. (Bu sonuç, Cédrenus'la yapılan kıyaslamalardan çıkarılmıştır (s. 570 ve 606). Bu olayların sonunda, 1078 yılında Greklerin hizmetinde çalışmak (Cédrenus) belki de Bizanslılara ait toprakları işgal etmek amacıyla imparatorluğa gelir (Skylitzès, s. 732; Abu'l-Farac, Syr. 276-277); Weil (III, 87, 90, 91, 97, 99, 102, 104, 105), doğu kaynakları üzerinde yaptığı araştırmalarla, Kutulmuş'la ilgili olaylar ve kronolojik bakımdan, Cédrenus'un büyük yanlışlıklar yaptığını kanıtladı; Cédrenus, Kutulmuş'u hiç bulunmadığı birçok farklı yerde bulunmuş gibi göstermiştir. Yalnız ne var ki, Alp-Arslan'ın tahta çıkışı üzerine, Kutulmuş'un isyana kalkıştığı, şüphe götürmez. Ardından, Kutulmuş, Alp-Arslan tarafından yenilgiye uğratılmış ve Alp-Arslan, Rey şehrini Ocak 1064 de onun elinden aldı. (Weil, III, s. 104-105; Hammer, Osm, İmp., I, 27)

Bilindiği kadarıyla, Kutulmuş'un oğullarının sayısı, en azından beşi (Skylitzès, s. 732). Onlardan, sadece, Mansur ve Süleyman'ı tanıyoruz (Bryenne, IV, 2, s. 130). Kutulmuş'un oğulları, babalarının tutum ve

davranışına rağmen, çok acı çekmişe benzememektedirler. Hıristiyan yazarları arasında, genel kanı, Kutulmuş oğullarının ailelerinin ve kendi uluslarının reisine karşı, onun nüfusunun bir bölümünü çekip kopararak, isyan edip, kaçarak Grek topraklarına gelmiş olduklarıdır (Skylitzès, s. 732; Attaliatès, s. 266; Abu'l-Farac, Syr. s. 276-277). Sultan olan aile reislerine karşı sık sık başkaldıran Selçuklu beylerinin, bir kez olsun, Bizans İmparatorluğunda, Greklerin hizmetine geçmeye başlamalarıyla, kuşkusuz, bir gelenek doğmuştur. Selçuklu beylerinin hükümdarlarından kaçıp, Bizans İmparatorluğuna sığındıkları zaman Greklere karşı koyarak değil (onlara istekle başvurarak) onların hizmetinde çalışarak, servete kavuşmaları bunun başka bir kanıtıdır. Özellikle, Doğu'da anlatılanlara göre (Michel, III, 172; Weil, III, 137) Grek kaynakları, (Skylitzès, s. 732) Kutulmuş oğullarının, Sultana karşı mücadelelerine son veren bir anlaşma sonucunda, Küçük Asya'ya gelmiş olduklarını, kabul etmektedir. Aralarındaki bu uzlaşma, Halifenin arabuluculuğu ile yapılmıştır. Mirhond (s. 231) arabulucunun Nizam ül-Mülk olduğunu yazmaktadır.

Bu anlaşma, Grek İmparatorluğunun, istememesine rağmen, gerçekleştirilmişti ve Sultan, amca çocukları Kutulmuş'un oğullarına, birçok şeyi feda etmişti ve aynı zamanda Arap emirlerinden ve Fatimilerden, Suriye ve Batı Mezopotamya'yı almak amacıyla; kardeşi Tutuş'u göndermişti (Mirhond-Vüllers, s. 96; Weil, III, 126). Melik Şah'ın, sarayında oturarak, Batı Asya'yı egemenliği altına almak istediği, bir gerçektir. Bu harekâtı gerçekleştirmek için genel bir plan yapmış, çok kez diledikleri gibi davranan ve ailesinden gelen Selçuklu beylerine, elde edilen emirliklerin ve kuvvetlerinin yönetimini devretmişti. Bu plan gereğince, Kutulmuş'un oğullarına, İstanbul Boğazı'na kadar ulaşan toprakları vermişti. İşte bu Selçuklu beyleri, nasıl, Anadolu Selçuklu Sultanlığının kurucuları oldular?

Fakat bu uzlaşmayı, geçimsizlikler ve çatışmalar izledi ve bu durum hakça, açık ve sürekli bir işbirliğinin başlangıcı olmadı. Kutulmuş'un, oğulları Sultan tarafından izlendiler. Hammer'e göre (I, 27) [Cenabi'ye göre, XVI. yüzyıl] büyük kardeş Mansur, Melik Şah'ın emriyle emir Bursuk (Porsuk)'un saldırısına uğradı ve yenilgisi sonucu öldürüldü. Neden sonra, ünlü vezir Nizam ül-Mülk, Süleyman'a sahip çıktı ve onu Rum'a karşı harekâtı sürdüren birliğin komutanlığına getirdi. İşte, durum düzenli ve açık şekilde ortadadır. Ne var ki, Bursuk'un Mansur'a karşı (Abu'l-Farac, Kutulmuş'a karşı, diye söz etmektedir) giriştiği mücadeleyi, Abu'l-Farac'dan (Syr., s. 277) okurken, Hammer'in anlattıklarının doğruluğundan kuşku duyacak konulara rastlanır. Abu'l-Farac'a göre, bu olayın tarihi

1078 yılından sonradır. Halbuki, Hammer'e göre, bu olay Süleyman'ın Anadolu'ya gönderilmesinden önce ve 1078 yılından da evvel meydana gelmiştir. Diğer taraftan, Bryenne (IV, 2) Kutulmuş oğullarını, Mansur'un adını Süleyman'ınki ile birlikte vererek, Türklerin İznik (Nicée)'e 1078 yılında geldiklerini belirtmektedir. Daha o zamandan beri, olayların kronolojik sıralaması veya mantıkî bağlantıları hakkında yanlış anlamalar bulunmaktadır. Eğer, 1078 yılında, Mansur ve Süleyman her ikisi birlikte, Greklerin hizmetinde idiyeler ve eğer Melik Şah, İmparator Nicéphore Botaniatès'in yardımıyla Mansur'u öldürttü ise, Süleyman'ın, yaşamını Nizam ül-Mülk'e borçlu olabileceği bir olay, nasıl vuku bulabilirdi ve özellikle, "Romen" imparatorunun, daha önce, hizmetine girmiş iken, nasıl, Anadolu Selçuklularının ordu komutanlığına getirilebilirdi. Kuşkusuz olayları ve tarihî sıralamalarını karıştıran, gelenekçi bir anlatım biçimiyle karşı karşıya bulunmaktayız. Bunlardan, başka olumlu bir sonuç çıkarabilmek zordur: Anadolu'ya gelmiş olan Kutulmuş oğulları arasında, ortadan ilk yok olan Mansur'dur. Abu'l-Farac'a göre, Sultanın, Mansur'a karşı gönderdiği bir ordu tarafından bu olay gerçekleştirildi. Kutulmuş'un diğer oğullarının başından böyle bir olay geçmedi. Bütün bunlar, Attaliatès tarafından (s. 266) doğrulanmış gibi gözükmektedir. Attaliatès, Kutulmuş oğullarının çok büyük bir hevesle, kendilerini Nicéphore Botaniatès'e kiralarken "kendilerine karşı olan bir kuvvetle uzlaştılar" diye yazmaktadır. Bunun ardından, Süleyman Şah'ın, Kuzey Suriye'yi, Antakya'yı ve Kilikya'yı doğrudan hükümdarının elinden silah zoru ile almak üzere, Doğu'ya hareket ettiğini hatırlamak gerekir. Anadolu Selçuklularının, kendi aile reisleri ile çok kısa sürede anlaşmazlığa düştükleri hiç kuşku götürmez.

Başlangıçta Anadolu Selçukluları, Bizanslıların elindeki Anadolu'yu fethederken, millî bir çaba ve yarış halinde idiler. Bu sıralarda-kesin olarak 1074 yılında-Anadolu'da, Ortok (Artuk) isimli, önemli bir Türk Beyi'nin varlığından söz edilmektedir (Chalandon, Comnène'ler, I, 31; Laurent, Bizans ve Türkler, 96). İmparator VII. Michel, Franc Russel ile anlaşan, Kral Jean Ducas tarafından tehdide maruz kaldığı zaman Ortok'u (Artuk), Üsküdar (Chrysopolis)'in içine kadar, yardıma çağırdı. Süleyman bu olayların içinde bulunmuyordu.

Ancak, 1078 yılından sonra, Süleyman Anadolu'daki Türklerin başında kalan tek liderdir. Bu arada, Greklerin aralarındaki anlaşmazlıklardan yararlanmasını bilerek, ülkede, kısa sürede, müttefikler edindi.

Bunlar, öncelikle, değişik dönemlerde Anadolu'ya gelmiş, zorlanarak iskân edilmiş yabancı kökenli, köylülerden oluşan Ulaklar, Slavlar, Suriyeliler ve daha başkalarıdır. Ayrıca, Grek dinî inançlarının, baskı yapıp yok etmeye uğraştığı hor görülmüş diğer topluluklardır. Başta Ermeniler, sonra savaştan, ordudan, üst yönetimden memnun olmayanlar, bu çeşit kargaşa ortamında kaybedecek hiçbir şeyi bulunmayan maceracılar, bunların arasında bulunmaktadır. Süleyman, bu çeşit müttefikleri hiç yadırgamamışa benzemektedir (Attaliatès, s. 306).

Ne var ki, Süleyman, hizmetlerini verebileceği, daha üstün kişileri, çarçabuk buldu. Süleyman önce, taht üzerinde hak iddia eden Nicéphore Botaniatès'e karşı, İmparator VII. Michel Ducas'a kendini bağladı. Daha sonra Nicéphore Botaniatès, hizmetinde çalışmakta olan Türk Beyi (Chrysoscule) vasıtasıyla, Süleyman'a, davasının nedenini anlatmayı başardı. Bu arabuluculukla, geri çekilebilme ve İznik'e (Nicée) yeniden girebilme hakkını Süleyman'dan geri aldı (Bryenne, III, 16). Bu konu hakkında, Attaliatès, aşağılayıcı ve acındırıcı bir ifade kullanmakta ve: "Nicéphore Botaniatès'e hizmetlerini kiralayan Kutulmuş oğulları, sadık hizmetkârlar gibi davrandılar. İmparatorun önünde diz çöktüler. Bizans'a giderken, onun yanında olacaklarına söz verdiler. Kurtla kuzuyu, kaplanla oğlağı bir araya getirmek demek olan bir mucizeyi gerçekleştirerek, tümü dürüstçe, Bizans askerlerine katıldılar" demektedir (s. 266-267).

Nicéphore Botaniatès, Türkleri, kendi millî askerleri ile birlikte İstanbul Boğazı üzerinde karşı kıyıda (Chalcédoine) Kadıköy'e getirdi (Attaliatès, s. 267; Bryenne, IV, 2). Bu 1078 yılı, çok önemli bir yıl olmuştur. Özellikle, İmparator Michel'in Ortok'u (Artuk) hizmetine alıp Üsküdar (Chrysopolis)'da önemli noktalara yerleştirmek için getirdiği zamana kadar, İmparatorluk ordularının Kadıköy (Chalcédoine) ve Üsküdar (Chrysopolis)'a geldiği görülmemiştir. Böylece, bütün ülke terk edilmişti; bu akıl almaz bir olay gibiydi (Attaliatès).

Nicéphore Botaniatès'in hizmetinde paraî asker niteliğinde çalışan Kutulmuş'un oğulları Türkler, Üsküdar'da, birlikleri ile ordugâh kurmuşlardı ve yaptıkları anlaşmaya göre, çok özgür davranıyorlardı. Türk beyleri, imparatora sadık kişiler olarak, onu selamlamak için İstanbul'a davet edilmişlerdi. Orada, kendilerine verilen gündeliklerini ve armağanları alıyorlar, bayram neşesi, çılgınlıkları, Üsküdar (Chrysopolis)'da Türk ordugâhında duyuluyordu (Attaliatès, s. 276-277). İşte, tam o sırada, İmparator Nicéphore Botaniatès çok genç yaşta olan Türk beyi Zachas'ı (Çaka), papalık kâtipliğine (protonobilissime) getirdi (Anne, VII, 8, s. 366).

Süleyman Şah, Nicéphore Botaniatès'e tahta çıkışından sonra da hizmete devam etti. Bu genç prens, Nicéphore Bryenne'le çarpışmak zorunda kalınca, o zamanlar "Bithynie'dan (Bitinya) İznik (Nicée)'e kadar yörenin hâkimi" Türklerin Reisi Süleyman'ı ve onun kardeşi Mansur'u yardıma çağırdı (Bryenne, IV, 2). Bu yardımcı kuvvetler, Alexis Comnène'in zaferini kesinleştirmek için (Calavrya)'da savaş meydanına, tam zamanında ulaştılar. Az bir süre sonra, Türklerin ve onların dostu olan Bizanslıların baskın ve istilâlarını önlemek üzere, Nicéphore Botaniatès'in askerî birliklerini İznik (Nicée)'e sevkettiği görülmektedir (Attaliatès, s. 307). O tarihten sonra, Bitinya (Bithynie)'daki Selçuklular, Nicéphore Mélissène'in hizmetine geçmişlerdir. Alexis Comnène'in kayınbiraderi olan Nicéphore Mélissène, 1080 yılında, Nicéphore Botaniatès'i tahttan indirmeye karar verdi. Botaniatès'ten ele geçirilecek toprakların ve şehirlerin yarısını pay etmek şartıyla Süleyman Şah'la anlaşma yaptı. Nicéphore Mélissène, böylece Anadolu şehirlerinin (Cyzique)'in ve İznik (Nicée)'in kapılarını Türk kuvvetlerinin girişi için açtı. Şöyle ki, çok kısa süre içinde, Türkler Firikya (Phrygie)'in ve Galata'nın sahibi oldular. Nicéphore Mélissène'e karşı iki yıl süren isyan esnasında, taht üzerinde hak iddia eden bu Bizanslının hizmetinde çalışan Süleyman Kilikya (Cilicie)'dan (Hellespont)'a kadar olan bölgeye yerleşti (Anne, I, 4, s. 25, VI, II, s. 312; Syn Sathas, s. 184).

O zamana kadar Türkler, Bizanslıların yardımcıları olarak, şehirlerin kenarına kadar gelebiliyor, gerçek bir istihkamla korunan, geniş hendeklerle çevrili şehirlerin dışında, çadırlarında konaklayabiliyorlardı. 1078 yılında Üsküdar (Chrysopolis)'da (Attaliatès. s. 277) ve İznik (Nicée)'de (a.g.e., s. 266; Sölch, Byz. Neugr. Jahrb., I, 1920, s. 285; Anne, III, II, s. 178'de aynı şekilde anlatılmıştır) durum hep böyle olmuştur. O tarihe kadar, Türklerin, Bizans İmparatorlarının habercilerinin koruculuğunu yaptıkları (Attaliatès, s. 269-272) çoğu yörelerde Bizans askerlerinin yerine kullanıldıkları görülmektedir. Fakat, 1080 yılından itibaren, Türkler şehirlerin içine kadar girerek yerleştiler ve orada ya İmparatorun yahut taht üzerinde hak iddia eden birisinin adına, hareket etmeye başladılar. Bu ortamdan yararlanan Süleyman, İznik (Nicée)'i kendisine başkent yapmayı başardı (Anne, III, II, s. 78). İznik'te, İmparatorluk yönetiminin tam yetkili temsilciliğini elde etmişti. Bu ünvanla, İstanbul Boğazı üzerinde, geçiş parası hakkı koymuştu. Artık, hiç kimse ona engel olamıyordu. İmparatorluk tahtına geçmiş olan Alexis Comnène bile bunlara dahildi. Zira, İmparator, herşeyden önce, ona rakip oldukları aşağı yukarı açıkça söylenen, tahtuna göz dikmiş olanlarla,

Normanların her an acımasız saldırısına maruz Avrupa yakasındaki ülkesinin korunmasını, Türklere borçluymuştu.

Bu nedenle, Alexis Comnène Türkleri Anadolu'ya doğru geri çevirmektense, hizmetinde çalıştırmaktan dolayı daha kazançlı ve mutluymuştu. Eski Roma İmparatorluğuna kadar uzanan bir geleneği sürdürerek, yakıp yıkılarak, zorla ele geçirilmiş yerleri, bu cengâverlere terk etti ve onları yardımcı gibi kullanmaya devam etti. İşte, Süleyman Şah'ın bu yerler üzerindeki haklarını, İmparator, böylece feda etmiştir. Süleyman Şah da (Dracon) ırmağından İzmit'e (Nicomédie) ve İstanbul Boğazı yönünde topraklarının sınırlarını belirledi. (Anne, III, II, s. 181) Ancak Alexis, devleti ile egemen bir Türk devleti arasında (Dracon) suyunun bir hudut gibi gösterilmesini kabul etmedi. Türk beyi Süleyman'ı, kendi döneminden önce ve sonra diğer bağımlı beylikler gibi Bizans toprakları içerisinde yerleşmeye ve askeri birliklerini İstanbul yönünde (Dracon) suyunu geçirmemeye söz vermesi için zorladı. Alexis, Türklere bir İmparatorluk toprak sınırı çizmedi, sadece, Süleyman'a bağlı Türklerin İmparatorluk içerisinde yerleştikleri yöreleri, onlara yurt olarak bıraktı. Bunun karşılığı, Türklerin her yıl Alexis'in istediği vergiyi ödemeleri ve Norman istilasına karşı çağrıldıkları zaman yardım göndermeleri idi.

Ne var ki, Süleyman, Bizanslıların İstanbul'da düşündükleri gibi, durumuna hiç dikkat etmiyor, egemen bir hükümdar gibi davranıyor ve öyle konuşuyordu. İşgal ettiği toprakların mutlak efendisi idi. Başkenti İznik (Nicée)'te, Süleyman'ın rızası ve aracılığı olmadan İmparator hiçbir şey yapamıyordu. O tarihten sonra, Süleyman'ın, Bizans'ın güçsüz İmparatorlarına yaptığı gibi, kendi hükümdarı ve ailesinden geldiği Melik Şah'ın emirlerini de dinlemediği görülmektedir. Bu arada Bağdat'ta halifenin rızasını almadan, Sultan unvanını kullandığı da belirtilmelidir (Wilken, *Rerum ab Alexio*. s. 237).

Kısaca, ister unvan sahibi, ister unvansız Süleyman Şah, kendi topraklarında, gelirleri, ordusu ve tam bağımsızlığı ile bir Devlet lideri olmuştu. 1081 yılında, artık, bir Anadolu Sultanlığı mevcuttu ve İznik (Nicée) bu Sultanlığın başkenti idi ve Selçuklu beyi Süleyman Şah, bu Devletin kurucusu ve ilk hükümdarı olmuştu¹.

¹ J. Laurent, bu makalesinde, gayri müslim kaynakları kullanmış, İslâmi kaynakları geniş çapta ihmal etmiştir. Bu bakımdan olayların anlatımı, tek taraflı kaldığı gibi, varılan sonuçlar da isabetli olmamıştır. Konuyla ilgilenen araştırmacılar bu makaledeki fikirleri, tabii olarak değerlendireceklerinden bu konuda biz, çevirimizde herhangi bir açıklayıcı not yazmak istemedik.

MEMLÛK SULTANLIĞINDA DEVLET YAPISI *

Çev.: SAMİRA KORTANTAMER

Memlûk sultanı keyfi karar veren bir otokrattı; ama teknik açıdan ne mutlaktı, ne de tamamen bağımsızdı. Bir müslüman olarak herhangi bir tebası kadar İslamın kutsal yasasına tâbi olduğu halde hâkimleri, uygulamada ona karşı kullanabilecekleri müeyyidelere yoksundular. Sünni hukukçuların tefsirine göre İslam doktrini, İslam toplumunun hükümdarı olarak Allah'tan sonra ancak bir kişiyi tanıyordu, o da halife idi. Bundan dolayı Abbâsi hilâfetinin 656/1258 yılında Hulagu tarafından fizikî olarak yok edilmesi, örneği görülmemiş bir durum yarattı. Bu vaziyet 659/1261 yılında Memlûk sultanı az-Zâhir Baybars, iltica eden bir Abbâsi emirini Mısır'da kabul edip "al-Mustansır" lakabıyla hilafet makamına oturttuğu zaman şeklen düzelmış oldu. Peygamberin zamanına kadar uzanan geleneğe göre halife İslam toplumunun başı olarak Baybars'ın tanıma yeminini kabul edip karşılık olarak ona İslam ülkelerinin ve gelecekte kâfirlerden feth edilecek yerlerin kendisine ait olan hakimiyetini devretti. Bu sahnelenen ihtişamlı merasim, al-Mustansır muharebede öldükten ve yeni bir Abbâsi halifesi seçildikten sonra 661/1262 yılında tekrarlanmıştı, yalnızca debdebeli bir oyun değildi; onunla üç önemli hedef ele geçmişti. Birisi yasa ile ilgiliydi: İki saltanat devresi arasındaki boşluk kapanmıştı, hukukçular artık hâkimlerin kararlarının meşruiyetinden ve nikâhların yasaya uygun olarak kıyıldıklarından emin olabiliyorlardı. Diğer iki hedef siyasetle ilgiliydi. Memlûk devleti saltanatı Eyyubilerden gasbederek başlamıştı ve Baybars selefini öldürerek tahta oturabilmişti. Halifenin beratı ona şimdi saltanatı için bir meşruiyet zemini veriyordu. Bundan başka bu berat onu yalnız gerçekten hükmettiği bölgelerin, yani Mısır ve Suriye'nin sultanı olarak değil, ayrıca cihanşumûl sultan ve İslam âleminde ve daha kâfirlerin ellerinde bulunan bölgelerde halifenin vekili olarak tanıdı. Bu peşinen, müslüman hükümdarların, Eyyubilerden

* Makalenin İngilizce aslı için bkz. P.M. Holt: "The structure of government in the Mamluk sultanate". The Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades (nşr. P.M. Holt), Warminster 1977, s. 44-61.

kalanların veya kâfir hükümdarların, bilhassa Frenk hükümdarları ve Moğol İlhanlar gibilerin aleyhine bir yayılma programını ilan ve takdis ediyordu.

Halifenin yeni bir sultanı göreve başlatma törenine katılması bütün Memlûk devri boyunca devam etti. Onun mutlak kudret salahiyetini devretmesi iki yolla kendini gösteriyordu. Birincisi, tahta çıkma usullerinin bir parçası olarak, sultan, Abbâsî hanedanının kıyafeti olan siyah cübbeyi giyerdi. Metinler birçok örnekle sultana bu cübbenin (al-hil'a al-halifatiyye) halife tarafından gerçekten giydirildiğini açıkça belirtirler. İkincisi, halife, al-Mustansır'ın örneğini takip ederek bazan yazılı bir vesika (taklid veya ahd) ile sultana (her zaman aynı olmayan) açıkça ifade edilmiş tabirlerle tanınmasını bildirirdi. Geç Kalâvûn hanedanından olanların zamanında ise sultanlığın verilişinin bir başka biçimi ortaya çıkar: Biat, yani tanımanın şekli açıklanması. Bu, istisna gibi görünüyor; çünkü biat geleneğe göre teb'a tarafından ya halifeye İslam toplumunun başı olarak, veya sultana, onun mümessili olarak edilirdi; ama bir halifenin bir sultana biat etmesi, ikisinin yasal pozisyonlarının garip bir tersine çevrilişi gibi görünüyor. Yine de "Halife ona saltanatla biat etti" formülü (bâya'ahu al-halifa bi's-saltana) an-Nâsir Ahmed'in cülusundan (742/1342) Kalâvûn hanedanının sonuna kadar arasıra karşımıza çıkıyor. Az-Zâhir Berkûk ile başlayarak bütün Burci-Memlûkların devrinde ise alışkanlık halini alıyor. Kalâvûn'un sülalesinin sonuncusu olan al-Mansûr Hâccî'nin 791/1389 yılında tahta ikinci defa çıkışında biatın halife ve kadılar tarafından birlikte edilmesi önemlidir. Bu prosedür az-Zâhir Tatar'ın 824/1421 yılındaki cülüsünde tekrarlanmıştı. Bu durum halifenin artık ismen bile İslam toplumunun hükmedeni olarak görülmediğini ve onun dört başkade statüsüne kaynaşmış olduğunu gösterir. Daha şaşkıncu bir görüş az-Zâhir Çakmak devrinde yazan Halil az-Zâhirî tarafından verilir. Yazar, Peygamberden sonra "hilafet Ebu Bekir as-Siddik'e geçti; sonra sahabe ve halifeler birbiri ardından onu bugüne kadar tevarüs ettiler; şimdi ise hilafet yalnız, emir ul-mü'minin tarafından seçmenlerin, ulemanın, yüce devletin (al-devle aş-şerife) yüksek memurlarının, asaletmeab emirlerin ve onların Tanrının yardımıyla güçlenen ordularının onayı ile edilen biat demektir"¹. Bu, halifenin biatının, hilafetin kendisini sultana geçirdiğini ifade eder. Yasal olarak bu ölçüsüz ve elde tutulamaz birşeydi. Tarih bakımından,

¹ Halil b. Şâhin az-Zâhirî: Kitâb zubdat keşf al-mamâlik ve-beyân at-turuk ve'l-mesâlik (nşr. Paul Ravaisse), Paris 1894, s. 54.

halifenin sultan sarayında bir emekliden fazla birşey olmadığı bir zamanda yeni bir doktrin ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Osmanlı Sultanı Selim Memlûk devletini zaptettikten sonra gerçekleşen son gelişme bunun mantıklı bir sonucuuydu. Son Abbâsî halifesi 922/1516 yılında Merc-i Dâbik'ta Selim tarafından ele geçirildi ve ondan sonra tarih sahnesinden çabucak kayboldu. Osmanlı sultanının meşru kılıcı bir otorite olarak ona ihtiyacı yoktu. Mısır'ın alınışından kısa bir süre sonra Selim'in zaferlerini medhetmek için Arapça olarak yazılan bir risale dikkate değerdir. Burada Halil az-Zâhiri'nin imâ ettiği görüş gayet açık olarak dile getirilir. Şöyleki sultan halifelerin hem de özellikle İslamın altın çağındaki halifelerinin halefi idi. Selim "Hilafet tahtına meşru olarak oturan, devrin mutlak padişahı", "dört halifenin eserlerini ihyâ eden kişi" sözleriyle zikredilir. Hattâ halifelere ait olan lakap "emir al-mü'minin" ona açıkça verildi. Yazar, bu risale tamamlandığı zaman hâlâ serbest olan son Memlûk sultanı al-Eşref Tûmân Bay'ın kaçışından şöyle söz ediyor: "Tûmân Bay ve askerleri kaçtılar. Onun kaçışının günleri ve zamanı uzatılsaydı bile, gücü hilâfetin gücüne eşit olmazdı"². Selim'in hilafeti son Abbâsî halifesinden aldığını anlatan ve bir zamanlar genel olarak kabul edilen hikayenin 18. yüzyılın bir uydurması olduğu görüldü. Yine de bu hikaye Memlûk devrinin sonundan kalan bir hatıra olabilir.

Halife ve Memlûk sultanı arasındaki davranış biçimi klasik İslam teorisinin saltanatla ilgili görüşlerinden çok farklı olan bir dizi eski cülûs usullerine dayanıyordu³. Bu usuller kısmen Eyyûbî ve Selçuklu seleflerinin geleneklerinden kaynaklanıyordu. İlk Memlûk sultanı emirlerin ve Bahrilerin, yani ordu subayları ve bir sene önce ölen Eyyubî sultanı as-Sâlih Eyyûb'un hâssasının toplu kararı ile tahta çıkarıldı. Gerçi bir asır boyunca, 689/1290'dan 792/1390'a kadar, üç kısa taht gasbı ile, al-Mansûr Kalâvûn'un (678-89/1279-90) kurduğu hanedan mensupları tarafından taht işgal edilmiş idiyse de, Memlûk sultanlığı bu, seçim karakterini saltanat boyunca korudu. Zaten gerçekte Kalâvûn hanedanı sultanlarının hepsi 741/1341 yılından sonra onları tahta oturtan ve oradan indiren büyük emirlerin ellerinde kuklaydılar. Arasıra, bilhassa 9./15. yüzyıldaki Çerkes Memlûkları zamanında, bir sultan oğullarından birini veliaht tayin ederdi. Bu, verasete dayanan tahta geçme düzenlemesi denemeleri hiçbir zaman başarılı olmadı,

² Ali b. Muhammad al-Lahmî al-İşbili: *ad-Durar al-musân fi sirat al-muzaffar Selim Hân* (nşr. eden Hans Ernst), (basıldığı yer belirtilmemiş) 1962, s. 2, 3, 6, 13.

³ Bunun ve onunla ilgili hususların ayrıntılı bir incelemesi şu makalemde bulunmaktadır: "The position and power of the Mamluk sultan", BSOAS XXXVIII (1975), s. 237-49.

birkaç ay veya birkaç yıl sonra taht bir başkası tarafından gasp edilirdi. Seçmen grubu hiçbir zaman tarif edilmedi. Gerçekte Kahire'de ikamet eden önde gelen emirlerden, çoğu zaman galip gelen hizbin emirlerinden oluşuyordu. Böylece Memlûk devletinin yapısının merkezinde açıklanamayan bir çelişki vardı. O, biçim bakımından mutlak bir monarşi, pratikte ise çok zaman büyük emirlerin örtülü bir oligarşisi idi.

Bir sultanın seçimine veya tanınmasına başka merasimler eşlik etmekteydi. Yeni hükümdar, kendine bundan sonra kendisiyle tanınacağı lakabı alıyordu. Böylece Aybek "al-Malik al-Mu'izz", Baybars "al-Malik az-Zâhir" ve Kalâvûn "al-Malik al-Mansûr" olarak adlandırıldılar. Bunun gibi lakablar Selçuklu hanedanına tâbi olan hükümdarlar ve bütün Eyyübî emirleri tarafından taşınmış idi. Memlûkların devrinde ise onlar, çok az bazı istisnalar hariç, yalnız sultana mahsustular ve yalnız tahta çıkışlarda alınırlardı. O anda sultan ayrıca emirlerin bağlılık yeminini kabul ederdi. Bu yemin iki türlü olabilirdi. Ya biat olarak, yani onun hükümdar olarak tanınması; ya da "hîlf" olarak, yani onun kendi şahsına yapılan bir bağlılık bağlantısının yemini. İkincisi bazan sultan ve büyük emirler arasında yapılan başarılı bir vaitleşme idi. Sultanın cülûsu, onun hükümdarlığı devralışının açıklanma merasimiydi. Sultanlığın ilk zamanlarında cülûsu Kahire sokaklarında bir resmi geçit izlerdi.

Bu resmi geçit al-Muzaffer Baybars'ın 708/1309 yılındaki cülûsundan-beri kalenin sınırları içinde sultanın tahta oturtulma yerine kadar cereyan ederdi. Bu alayda saltanatın alâmetleri teşhir edilirdi. Altın kaplı bir eğer örtüsü (gâşiye) -yine Eyyübî ve Selçuklu geleneğini taklid ederek- ve tepesinde gümüş yıldızlı bir kuş şekli bulunan bir çetr (al-kubba vet-tayr). Çetrin, sultan atının süsleri, sultan bayraklarının kumaşının ve çavuşların resmî elbiselerinin rengi, rejimi belirten renk olan sarı idi. Sultanın üstünlüğü şu durumla sembolize ediliyordu: Yalnız sultan ata binerdi, emirler ise yaya yürürlerdi ve geçit alayının bazı etaplarında kendilerini sultanın önünde yere atarlardı.

Memlûk sultanlığı 648/1250 yılı krizinde başladı. O zaman IX. Louis'nin haçlılarına karşı koyan as-Sâlih Eyyüb'un memlûkları yeni sultan olan al-Mu'azzam Tûrân Şâh'ı öldürdüler ve önce Şecer ad-Durr'i (as-Sâlih Eyyüb'un dulu) sonra kendi aralarından al-Mu'izz Aybek'i devletin başına getirdiler. IX. Louis yenilmiş olmasına rağmen, Kudüs'ün Latin devleti hemen hemen yarım asır daha Mısır ve Suriye'ye karşı yapılan hareketler için bir üs olmaya devam etti. On yıl sonra Memlûk sultanlığı, Hulagu'nun

görünüşte yenilmez olan Moğol kuvvetlerinin ilerlemesine karşı çıkıp onları 658/1250 yılında Ayn Câlût'ta püskürttü; ama İlhanlıların Bereketli Hilal'in doğusunda ve İran'da bulunan memleketi birkaç on senelik süre zarfında Memlûk devletinin düşman ve imansız bir komşusu olmaya devam etti. Memlûk sultanı bu yüzden sultanlığın ilk altmış senesi süresince evvelâ bir savaşçı ve savaşçıların başı idi, ama onun askerî karakterine iki değişik yoldan bakılabilir. Ortaçağ Müslüman yazarları onu klasik İslam düşünce kavramına göre kafirlere karşı kutsal savaşta (cihâd) savaşan birisi olarak takdim ederler. Halife al-Mustansır'ın adına az-Zâhir Baybars'a çıkarılan yetki belgesinde sultan şu sözlerle övülür:

“Seninle Allah İslamın yok olmaktan korunmasını muhafaza etti; senin azminle idarenin düzenini idâme etti. Senin kılıcın kafirlerin kalplerine şifa bulmaz yaralar açtı. Umut var ki seninle hilafet makamı daha önceki devirde olduğu gibi yeniden kurulabilir. Ne uyuklamış ne de uyumuş olan gözlerini İslamın zaferi için aç. Allah'ın düşmanlarına karşı yapılan kutsal savaşta taraftar değil, bir lider ol. Vahdet inancını destekle ve onun desteğinde yalnız duyan ve itaat edenleri bulacaksın”⁴.

Aynı taslak sonraki sultanlara da uygulandı. Halil az-Zâhiri, imansız güçlerin tehlikesinin daha az olmadığı 9./15. yüzyıl ortasında hüküm süren az-Zâhir Çakmak'ın tazim tabirlerini sayarken sultanı “kafirleri ve müşrikleri kesen kişi” olarak adlandırır⁵.

Bu, şöyle denebilir; sultanın savaşçı olarak resmî takdimi idi. Ama bunun arkasında daha çok, basit bir aşîret anlayışı yatıyordu, şöyle ki: Sultan aşîret savaşçılarının lideri, yani bir “ordu hükümdarı”ydı, otoritesi arkadaşlarının onu kabulüne dayanıyordu ve şahsî cesareti dolayısıyla destekleniyordu. Herkesçe teslim olduğu veçhile Mısır'da aşîret yapaydı; çünkü Memlûk toplumu İslama geçmeden, savaş eğitimi görmeden ve azat edilmeden önce çoğunlukla Mısır'a köle olarak gelen erkeklere dayanıyordu. Diğer taraftan sultanlığın ilk onar yıllık sürelerinde tamamen Kıpçak Türklerinden oluştuğundan Memlûk toplumunun çok mütecanis olduğu açıkça görülüyor. Profesör Ayaloñ dikkatimizi bu topluma göç eden başka savaşçıların, özellikle Vâfidiyye Moğollarının istisnâî durumlarına çekmişti⁶; ve şunu da işaret edelim ki Çerkesler baskın geldikleri zaman bu

⁴ S.F. Sadeque: Baybars the First of Egypt, Dacca 1956; s. 41'deki kendi tercümem İbn Abd az-Zâhir'in “ar-Ravd az-Zâhir fi sirat al-Malik az-Zâhir”in Arapça metninden yapıldı.

⁵ Halil az-Zâhiri: Zubdat keşf al-mamâlik, s. 67.

⁶ Bkz. David Ayalon: “The Wafidiya in the Mamluk kingdom”, Islamic Culture, XXV (1951), s. 89-104.

sefer onlar sultanlığı ele geçirdiler. Memlûk toplumununun bu tecânüsü, meselâ Gazneli Mahmud'un izlediği acemi asker kaydetme politikasından farklıdır⁷.

Askerî fonksiyonlarının yanında Memlûk sultanı Eyyûbî selefleri gibi daima ve kaçınılmaz bir şekilde idarenin baş yöneticisi idi. Onun imzası kararları tasdik etmek için zaruriydi, hatta Sina Dağı'nda bulunan St. Katarina Manastırı'nın bazı arşivlerinin gösterdikleri gibi tamamen önemsiz meselelerde de. Bu bazan problemlere yol açıyordu. Al-Mansûr Kalâvûn'un torunu olan ve 742/1341'de tahta çıkarılan el-Eşref Küçük ki o zaman yedi yaşından fazla değildi, hakkında dokunaklı bir anekdot anlatılır. Kararlar imzaya hazır oldukları zaman atabeyi eline bir kalem tutuştururdu "ve sonra ona Kur'an okumayı öğreten hocası gelirdi ve kalem al-Eşref Küçük'ün elinde iken imzayı atardı"⁸. Böyle bir durum, mamafih bir istisna idi. Her nekad bazı sultanlar Arapça'ya fazla vâkıf değil idilerse de, sultanlar normal olarak imzalarını kendileri atarlardı.

Sultan, hükümdar olarak tebasına karşı fonksiyonlarını kalede divan toplayarak (hidme) icra ederdi. Divan çeşitli sebeplerle toplanırdı. Yabancı elçilerin kabulü, an-Nâsır Muhammed (715-16/1315) tarafından yaptırılan büyük kadastroya ait ölçme işlerine göre iktâ dağıtımı ve rutin işler gibi. Bunun en önemli kategorisi dilekçelerin dinlenmesi ve cevaplanması ile haksızlıkların düzeltilmesi idi. Bu, bir Müslüman hükümdar olarak sultanın fonksiyonlarının merkezinde yer alırdı, o kadar ki divanın toplandığı bina "dâr al-adl" (adliye sarayı) olarak tanındı. Kaledeki ilk dâr al-adl 661/1262-63'de az-Zâhir Baybars tarafından inşa edildi. Bu bina Baybars'ın saltanatının ilk yıllarında, muhtemelen, halife tarafından ona devredilen iktidarın kapsamını vurgulamak için ve Nûr ad-Dîn Mahmûd Zengî'nin koyduğu örneği izlemek için yapılmıştı⁹. Yeni bir içtima salonunun (ivân) inşası al-Mansûr Kalâvûn tarafından davalara bakmak için başlatıldı, onun halefi olan al-Eşref Halîl tarafından tamamlandı ve an-Nâsır Muhammed tarafından daha muhteşem şekilde yeniden inşa edildi. Az-Zâhir Berkûk'un cülûsu ile sultanlık Çerkeslerin eline geçtiği zaman ivânda divan toplama adeti kalktı. Orada kısa bir resmî oturma (celse) yer alırdı, sonra sultan

⁷ Bkz. C.E. Bosworth: The Ghaznavids, 2. baskı, Beyrut 1973, s. 107-8.

⁸ Ebû'l-Mahâsin Yûsuf b. Tagrîbirdî: An-nucûm az-zâhire fi mulûk Mısr ve'l-Kâhire, cild X, (Kahire, tarihsiz), s. 49.

⁹ "Nûr ad-Dîn'in Halep ve Şam'da dâr al-adl'i ancak halife ona Suriye üzerinde geniş yetkiler verdiği günde kurduğunu ve bu yüksek mahkemenin, hükümdar olarak rolünü gerçekten artırdığını belirtmek gerek" Nikita Elisséf: Nûr ad-dîn, Dimaşk 1967, s. 845.

ahırında işler için asıl toplantı yapılırdı. Bu değişiklik, güvenlik nedenlerinden dolayı yapılmış olabilir; çünkü ahır, İvânın aksine kalenin iç ikamete mahsus olan bölgesinin dışında yer alırdı.

An-Nâsır Muhammed (ölm. 741/1341) devrindeki İvânda iş görme usulü İbn Fazlullâh al-Umârî (ölm. 749/1349) tarafından tasvir edildi. Onun anlatımı sonradan al-Makrîzî (ölm. 845/1442) ve İbn Tagrîbirdî (ölm. 874/1470) tarafından yazılan tasvirlerin temelini oluşturuyor¹⁰. İleri gelenler yerlerini çok titiz bir önde gelme sırasına göre alırlardı. Sultanın sağında bulunan büyük şeref taşıyan yerler dinî kurumların memurlarına tahsis edilirdi. Dört başkadı, beytülmalın (asıl İslam hazinesi) vekili ve görevleri suretâ censor morum'un kine (eski Roma'da nüfûz ve ahlak işlerine bakan büyük memur) benzeyen Kahire hisbesinin âmiri. Bu, memurların önceliğe göre sıralanışı sultanlığa bir İslâmî idâre şekli karakterinin damgasını vurdu ve eski İslâmî kurumlarının varlığını sürdürmesine ve prestijine şahitlik etti. Sultanın solunda yer alan sultan kâtibinin (kâtib as-sırr) mevcûdiyeti hükûmete ait gerçeklerin bir belirtisi idi. Vezir ve sultanın vekili (nâib as-saltana) gibi yüksek memuriyet sahipleri sultanın huzurunda dururlardı. En yüksek rütbeli, kıdemli emirlerden birkaçı sultandan uzak bir yerde otururlardı. Onlar umarâ al-maşûra, yani "istişâre emirleri" olarak adlandırıldılar, ama sultanın kendilerine muntazam müracaat ettiği bir danışman heyetini oluşturduklarına dair bir delil yok gibi görünüyor. Kuttâb ad-dest yani sıra kâtipleri olarak tanınan bir grup kâtip hazır bulunurdu.

An-Nâsır Muhammed, Ramazan ayı hariç bütün yıl boyunca her Pazartesi bu tarzda davalara bakardı. Onun kâtibi vatandaşların dilekçelerini okurdu ve şeriat ile ilgili durumlara temas ettikleri zaman, sultan kadılarına danıştı. Askerî iktâ sahiplerinin dilekçeleri ordu dâire başkanı (nâzır al-cayş) tarafından okutulurdu. Bunlarla ilgili olarak sultan, hâcibine ve ordu divan kâtibine (kâtib el-ceyş) danıştı. Başka durumlarda kendi şahsî kanaatine göre davranırdı. Başka bir divan Perşembe günleri toplanırdı. An-Nâsır Muhammed zamanında bu, dilekçelerle ilgili değil-di ve kadılar, kâtipler ve ordunun kâtibi normal olarak bulunmazlardı. Mammafih bu, geç Kalâvûnlularda dilekçeleri dinlemek için dolu bir divan halinde genişletildi. Az-Zâhir Berkûk bundan başka dilekçelere tahsis edilen zamanı çoğalttı, öyleki haftanın üç gününü ona ayırdı ve bu tatbik edilen usul al-

¹⁰ İbn Fazlallah al-Umârî'den alınan parça (M.) Gaudefroy-Demombynes tarafından şu eserinde tercüme edildi: *La Syrie à l'époque des memelouks*, Paris 1923, s. XCVIII-C.

Makrîzî 819/1416-17 yılında yazarken de devam ediyordu. Bu devirle ilgili usul İbn Tagrîbirdî'nin kısa bir süre sonra taht gasbeden Tatar'ın saltanatı hakkında yazdıklarında kısaca anlatılır:

“Sonra Cuma günü (20 Muharrem 824/25 Ocak 1421) kıdemli Emir Tatar'ın vatandaşların davalarına bakmak için oturacağı ilan edildi. (Cuma) namazı bittikten sonra kıdemli Emir Tatar (Sultan) al-Malik al-Mueyyad (Şeyh)in yaptığı gibi divan için sultanî ahırın toplantı yerine gidip oturdu. Mamafih o (Tatar) devlet koltuğuna değil soluna oturdu. Devletin emirleri adet olduğu üzere hazırıldılar ve kâtipliği yapan kadı Kemâl ad-Dîn b. al-Bârîzî platformda oturup ona dilekçeleri okudu. Komutan yardımcısı (nakîb al-ceyş), Kâhire polisinin başı (vâli al-Kâhire) ve hâcibler önünde durmaktaydılar. Vatandaşlar arasında hüküm verdi, haksızlıkları düzeltti ve insanlar arasında mükemmel bir adalet icrâ etti”¹¹.

Sultan tarafından böylece dağıtılan ve as-siyâsa olarak tanınan adalet, kadıların şeriate uygun olarak icra ettikleri adâlete şekil olarak ancak bir ilave idi. Evveliyâtı hilafette gelişmiş olan mazâlim kazâi içtihadı dayanır. Uygulamada şeriat mahkemelerinden daha hızlı ve daha etkili idi; çünkü sultanın ihtiyarî arzusundan gelirdi ve şahsî gücünden dolayı kuvvetlendirilirdi. Onun için sultanların bu tür işlerle gittikçe daha fazla meşgul olmaları şaşırtıcı değildir.

Sultan siyasetin en yükseğiydi; ama tek temsilcisi değildi. An-Nâsır Muhammed'in (709-41/1310-41) üçüncü cülûsundan önce dilekçelerin dinlenmesi normal olarak bir vekile havale edilmiş benziyor. Al-Makrîzî, al-Mu'izz Aybek'in Aydıkn al-Bundukdârî'yi Mısır'da vekil olarak tayin ettiğini ve haksızlıkları dinlemek için adalet sarayının vekilleriyle (nuvvâb dâr al-adl) oturduğunu yazar¹². Az-Zâhir Baybars devrinden al-Mansûr Kalâvûn devrine kadar eski adalet sarayı kullanıldığı zaman “daima toplantı günlerinde adalet sarayı vekili (nâib dâr al adl) orada otururdu ve onunla beraber kadılar, adalet sarayının kâtibi ve emirler. Adalet sarayı vekili davacıların meselelerini incelerdi ve dilekçeler ona okutulurdu”¹³. Bu toplantılar İvân inşâ edildiği zaman devam etti ve İvân ancak an-Nâsır Muhammed tarafından yeniden inşa edildikten sonra sultanın orada kendisinin toplantı yapması ve dilekçeleri dinlemesi ve karar vermesi

¹¹ İbn Tagrîbirdî: Nucûm, cilt XIV, s. 173.

¹² Ahmed b. Ali al-Makrîzî: Kitâb al-Mavâ'iz ve'l-i'tibâr bi-zikr al-hitat ve'l-âsâr, Beyrut (tarihsiz), cilt II, s. 208.

¹³ Al-Makrîzî: Hitat, cilt II, s. 206.

düzenli bir uygulama haline geldi. Normal olarak öyle görülüyor ki adalet sarayı vekili devlet vekilinden (nâib as-saltana bi'd-diyâr al-Mısriyye) başkası değildi. Buna göre, an-Nâsır Muhammed'in memuriyetin düşmesini kabul edişinden sonra yazılan, İbn Fazlallah al-Umârî tarafından al-Kalkaşandî'den alınmış olan bir parçanın önemi var gibi görünüyor. Parça, vekilin sultan İvânda davalara baktığı zaman hazır bulunduğunu ve sonra memuriyet sahipleri ile kendi ikametgahında (dâr an-niyâbe) dilekçeleri dinlemeyi amaçlayan genel bir toplantı düzenlemek için tehir ettiğini söyler. Yazar açıkça şöyle diyor:

“Vekillik bu biçimde tesis edildiği zaman, sultan dilekçelerin okunuşu ve şikâyetlerin dinlenmesi ile şahsen ilgilenmezdi”¹⁴.

An-Nâsır Muhammed'in üçüncü cülûs devri sultanlık saray sisteminde başka bir yenilik gördü. 713-4/1314 yılında Sultan kalede yeni bir sarayı, al-Kasr al-Ablak'ı inşa ettirdi. Burada İvânda oturduğu iki gün dışında hergün davalara bakardı. Hazır bulunanlar ise daha küçük bir gruptu ve umerâ al-maşûre veya kıdemli emirleri genellikle içermiyordu. Toplantı, günün üçüncü saatinde bittiği zaman sultan şahsî dâiresine çekilirdi. Günün daha geç bir saatinde kendi dâirelerini al-Kasr al-Ablak'a bağlayan iç sarayında (al-kusûr al-Cuvâniyye) imparatorluğun meseleleriyle ilgili bir meclis toplatırdı. Bu meclise sultan, vezir, kâtip, has hazine idaresinin başı ve ordu divanının başı gibi ihtiyaç duyduğu memuriyet sahiplerini çağırırdı. Al-Makrîzî ve el-Kalkaşandî'nin anlatımları böylece bu devirde sultanın ileri gelenler toplantılarının dört ayrı tipine başkanlık ettiğinden söz ederler. Bunlar, dilekçeleri dinlemek için yapılan herkese açık ve aşırı derecede biçimsel resmî dilekçe dinleme toplantılarından (hidmet al-İvân) memurlarla yapılan, devlet işleri ile ilgili küçük meclislere (hidmet al-kasr) kadar uzanırdı¹⁵. Bunun gibi toplantıların an-Nâsır Muhammed'in üçüncü devrinde çabuk çoğalması, vekilin memuriyetinin kaldırılması ve aynı sultan tarafından dilekçelerin şahsen dinlenmesinin başlatılması, imparatorluğun durumundaki bir değişmeyi aksettirir. Daha önceki sultanlar Moğollardan gelen tehlike ile ve Frenk devletlerine seferlerle çok meşgulüldü. An-Nâsır Muhammed hemen hemen her sene Suriye'ye bir

¹⁴ Ahmed b. Ali al-Kalkaşandî: Subh al-a'sâ fi sinâat al-inşâ, (Kahire, tarihsiz), cilt IV, s. 17. Burada savunduğum görüş Stern'inkinden farklıdır; bkz. S.M. Stern: "Petitions from the Mamluk period", BSOAS XXIX (1969), s. 269.

¹⁵ Al-Makrîzî: Hitat, cild II, s. 208-210; Al-Kalkaşandî: Subh, cild IV, s. 44-45.

sefer düzenlemek mecburiyetinde kalmayan ilk sultanı. Üçüncü saltanatının en uzun zamanında Şam, onun büyük saltanat nâibi olan emir Tankiz an-Nâsiri'ye teslim edilmişti ve Memlûk sultanlığı hemen hemen yüzyılın sonuna kadar süren bir barış devrine girdi.

Az-Zâhir Çakmak (842-57/1438-53) devrindeki usul Halil az-Zâhiri tarafından tasvir edildi¹⁶. O zaman ivân yalnız önemli elçileri kabul etmek için kullanılırdı. Alalâde mahkemeler haftada iki defa yapılırdı. Pazartesi ve Perşembe günlerinde al-Kasr al-Ablak'ta ve (kışın sonunda ve baharın başlangıcında) sultan ahırında. Dava muamelerinin tamamı dört safhadan oluşurdu: İlki askerlerin teftişi, ikincisi büyük iktâların verilisinin ve başka kararların sultan tarafından onaylanması ve imzâlanması, üçüncüsü, hüküm verme toplantısı, en sonunda bir devlet ziyafeti.

Sultana kaynaklarda adları "kılıç erbâbı" (erbâb as-suyûf), "kalem erbâbı" (erbâb al-kalem) ve "dinî vazifeler erbâbı" (erbâb al-vazâif ed-dîniyye) olarak geçen üç memur kategorisi hizmet ederdi. Bu kategorilerin ilkini çoğunlukla direkt anayurtlarından toplanılan, sonra eğitilen, azad edilen ve emir mertebesine yükseltilen Memlûklardan oluşan bir askerî aristokrasi teşkil ederdi. Emirler yalnız silahlı kuvvetlerin komutanları değildiler; aynı zamanda devlet ve yönetim kurumlarında yer alırlardı. "Evlâd an-nâs" olarak adlandırılan, Memlûkların oğulları ve ahfadları ekseriyetle benzeri bir yükselişe ulaşamazlardı; çünkü sultanlığın siyasi yapısı ilerlemelerine karşı idi. Mamafih bu genel kuralın birçok istisnaları vardır: Tarihçiler bazan bir emirin oğlu olan bir emirden bahsederler. Böyle durumlar geç Kalâvûnlularda belki siktir. Bu devrin bir sultanı olan an-Nâsir Hasan (748-52/1347-51, 755-62/1354-61) evlâd an-nâs'ı üstün emirliklere ve yüksek memuriyetlere terfi ettirmeyi kendi politikası yaptı. Bu istisnâ idi; çünkü ekseriya bu tür kişilerin, emirliğin ast olan "onlar" rütbesine razı olmaları gerekiyordu. Ordu müessesesi sultan memlûkları (al-mamâlik as-sultaniyye), halka birlikleri (aslen Eyyûbî hükümdarların muhafız askerleri idi, ama Memlûklarda modası geçmekte olan bir askerî nizam oldu) ve emirlerin maiyyetinde bulunan Memlûklarla iyi bir muhtevaya sahipti. Ordu müessesesi resmî olarak muayyen köylerin toprak vergisi, gerçekte ise köylerin kendisinden oluşan devlet imtiyazlarıyla (tekil: iktâ) besleniyordu. Al-Kalkaşandî iktâları şu kelimelerle anlatır:

"Bu imparatorlukta iktâlar emirlere ve süvarilere bahşedilirler. Genellikle iktâlar, sahiplerinin (mukta') kullanma hakkına sahip oldukları

¹⁶ Halil az-Zâhiri: Zubdet kaşf al-mamâlik, s. 86-87.

ve istedikleri gibi idare edebildikleri köyler ve topraklardır. Bazan bunlar gelir kaynaklarından aldıkları parayı içeriyordu; ama bu bir istisna oluyordu”¹⁷.

Başka yerde¹⁸ Mısır'ın en iyi arazilerinin çoğunun emirlerin elinde olduğuna ve tek bir iktâ'nın bir ilâ on köyden oluştuğuna değinir. İkinci dereceli araziler sultan Memlûklarının elinde idi; onlardan iki veya fazlası çoğunlukla bir köyü paylaşırlardı. En alt dereceli araziler Halka askerlerinin elindeydi; onlardan birkaçı tek bir köy paylaşırdı. Yollar ve posta servisiyle ilgili görevleri olan Arap kabilesi mensubu fertler iktâ sahibi olarak bu üçüncü sınıftan sayılırlardı. Ordu aristokrasisinin aksine kalem ve dinî vazifelerin sahipleri (pratikte birbirini örten iki kategori) bazı azat doğmuş Müslüman muhacirlerle beraber Mısır ve Suriye'nin yerlisi idiler. Kalem sahipleri ise tabîi surette hem zimmîleri (meselâ Hıristiyanlar, Yahudiler ve Samaritanlar) hem de İslama geçmiş olanları içine alırdı.

Memlûk sultanlığının büyük memuriyetlerini araştırmanın faydalı bir başlangıç noktasını al-Kalkaşandî'nin huzurda bulunan memurlarla (men huva bi-hazret as-sultân) ilgili bölümü verir¹⁹. Ancak onun bilgilerinin biraz ihtiyatla kullanılması gerekir; çünkü onun ansiklopedi eseri “Subh al-a'sâ” kendi zamanında cari olan usullerle ilgili malzemeyi ve daha önceki yazarlardan gelen bilgileri birleştirir. Subh al-a'sâ 812/1412'de tamamlanmıştı; yani Çerkes Memlûk sultanlığının erken devrinde; ama bu bâbda ve başka yerde al-Kalkaşandî, an-Nâsır Muhammed'e inşâ divanında memur olarak hizmet eden ve 749/1349'da ölen İbn Fazlallah al-Umarî'den çok alıntı yapar. Al-Umarî ve al-Kalkaşandî'nin zamanları arasında memuriyetlerin gelişmesi durmadı ve al-Kalkaşandî'nin durumu kendi zamanında olduğu gibi anlattığına emin olmak her zaman kolay değildir. Buna ilaveten ikisi de sivil memurdu ve anlattıklarının bilinen verilerle tarihçiler tarafından yapılan kıyaslaması onların sunuşlarının zaman zaman haddinden fazla sistematik olduğunu -idare tarifinin olduğundan fazla verilmiş olması gerektiği gibi- gösteriyor.

Al-Kalkaşandî bu bölümde önemlerine göre yaklaşık olarak düzenlenmiş; ama herhangi bir biçimde tasnif edilmemiş yirmibeş

¹⁷ Al-Kalkaşandî: Subh, cilt IV, s. 50-51.

¹⁸ Subh, cild III, s. 453-454.

¹⁹ Al-Kalkaşandî: Subh, cild IV, s. 16-23. Bu parçanın özü şu eserlerde verildi: Gaudefroy-Demombynes: La Syrie, s. LV-LXIV.

memuriyet sayar. Ama bunların yalnız iki veya üçünün tam anlamıyla halkla ilişkili memuriyet oldukları açıktır. Bunlar ismiyle, saltanat nâibi (nâib as-saltana) -onunla beraber vekili olan nâib al-gayba da sayılabilir-, atabek, başkentteki ve kaledeki polis şefleridir. Bütün diğer memuriyetler biçim ve daha çok fonksiyon bakımından sultan sarayının memuruydular. Mamafih sultanın halk arasındaki veya merasimle ilgili görevlerinde hizmet eden memuriyet sahipleri ve tam manasıyla saraya ait memuriyet sahipleri arasında bir ayırım yapılabilir. Bu sondakiler çabuk bertaraf edilebilir; çünkü al-Kalkaşandî yalnız iki tane sayıyor: Sultan Memlûklarının eğitiminden sorumlu olan Memlûk kumandanı (takaddumat al-Mamâlik) ve sultan dairelerinin müfettişi (zimâmîyyât ad-dûr as-sultâniyye). Belirgin bir şekilde bu, sarayla ilgili iki memuriyet Memlûk sistemine emir tablhâne, yani ikinci dereceli emir rütbesi ile dahil edilmiş olan zenci hadımların elindeydi.

Al-Kalkaşandî'nin listesinin başında yer alan iki memuriyet saltanat nâibinin ve atabeğinkilerdir. Birincisine bakıldığında, ünvanında bulunan ve asıl unsuru olan "nâib" in çok değişik rütbe ve fonksiyonları olan, Suriye eyaletlerinin ve sultan kalelerinin valilerini de içeren memurlar için kullanıldığına işaret etmemiz gerekiyor. Saltanat nâibi ise "an-nâib al-kâfil" ve "kâfil al-mamâlik al-İslâmiyye" yani imparatorluğun nâibi ünvanlarıyla ayırt edilirdi. "Kâfil" terimi yalnız saltanat nâibi için kullanılmıyordu; eski bir başkentte sultanın mümessili olan ve normal (sıradan) bir eyalet valisinden fazla bir sultan nâibi statüsüne sahip olan Şam valisi için de kullanılırdı. Şam'la olan hükümdarlık bağlantısı Memlûk sultanlığı süresince ve hatta sonrası tekrar tekrar vukubulan ve sıkıntılı bir konu idi. 658/1260'da Sancar al-Halebî'den başlayarak 926/1520'de Cânbardî al-Gazâlî'ye Osmanlı fethinden sonrasına kadar Şam valilerinin birçoğu sultanî ünvanlar aldılar ve kendi bağımsızlıklarını kurmaya çalıştılar.

Tarihçiler tarafından saltanat nâibi ekseriyetle "Nâib as-saltana bi'd-diyâr al-Mısıriyye", yani Mısır'daki saltanat nâibi olarak adlandırılır. Görevleri ve yetkileri el-Umarî'nin anlattığına göre (al-Kalkaşandî onu zikreder) gerçekten çok genişti ve idare ve hukukta sultan yetkisine tam bir selâhiyetine varırdı. Al-Umarî'nin sözleriyle: "O sınırları olan bir sultandır -gerçekten o ikinci sultandır". Bununla beraber kılıç sahiplerinden geldiği ve en yüksek rütbeli emir olduğu halde herhangi bir askerî kumandayı elinde bulundurmazdı. An-Nâsır Muhammed'in üçüncü devrinde saltanat nâibliğinin kaldırılışı sultanın hükümdar olarak otokrat üslubunu tamamen muhafaza etmesi için yapılan bir gelişme idi. Onun ölümünden sonra bir

saltanat nâibi yeniden tayin edildiği ve silsile 810/1407-8'e kadar aralıklarla devam ettiği halde bu memuriyet eski üstünlüğünü bir daha kazanamadı. Saltanat nâibliğinin inhitâtı diğer iki memuriyetin, hâciplik ve atabeyliğin gelişmesi ile bağlantılıdır.

Atabek al-asâkir'in ünvanı Popper tarafından "ordunun başkumandanı" olarak çevrildi. Popper, Çerkes Memlûk sultanlığı ile ilgili olarak şöyle devam ediyor: "Bu memurun, faaliyet zamanında orduların başında olmak ve umumiyetle sultanın istişare meclisine katılmaktan başka görevleri yoktu"²⁰. Ayalon "onun ordunun başkumandanı olduğunu, ama daha geniş yetkilere sahip bulunduğunu -sık sık ünvanına eklenen "mudabbir al-mamâlik" veya "mudabbir al-mamâlik al-islâmiyye"den anlaşıldığı gibi-" ifade eder²¹. Bu tarifler uzun ve karmaşık bir gelişmenin fazla basitleştirilmeleridir ve iki hususu ayırmak gerekir. Birincisi atabek memuriyetinin mahiyeti ve evrimi, ikincisi, atabakiyya ve tadbîr al-mamakla arasındaki ilişki. Atabek teriminin kendisi, büyük Selçuklu sultanlarının yönetiminde genç Selçuklu emirinin koruyucusu olan askerî memur (bundan dolayı ekseriyetle bir memluk) için kullanılan Türkçe atabeg'in Arapçalaşmış biçimidir. İyi bilindiği gibi Selçuklu İmparatorluğunun bölünme zamanında çeşitli bölgelerde iktidar, kendileri hanedan kuran atabegler tarafından gaspedildi. Memlûk sultanlığı Eyyübî selefleri vasıtasıyla bunlardan birisiyle, Suriye'de Atabeg Zengî tarafından kurulan hanedanla bağlantılıydı.

Memlûk Mısır'ında "mukaddam al-asker, atabak al-cuyûş" ve böyle birkaç çeşit ünvan bulunduğu halde alışılmış olan ünvan "atabak al-asâkir"di. Atabak al-asâkir, kelimenin içerdiği gibi sultanın yerine ordunun başkomutanlığını icra etmeye yetkili kılınan subaya işaret ederdi. Böylece Memlûkların sultanlığı gasp edişinden biraz evvel, yani as-Sâlih Eyyüb 647/1249'da ölünce, oğlu ve veliahtı olan al-Muazzam Tûrân Şah Mısır'da yokken, emir Fahr ad-Dîn Yûsuf b. Şeyh aş-Şuyûh atabak al-asâkir olarak tayin edilmişti. Burada komuta, ölmüş veya bulunmayan bir hükümdar namına icra ediliyordu. Ertesi yıl al-Muazzam Tûrân Şah öldürüldüğü ve Şecer ad-Durr kraliçe ilan edildiği zaman onun adına baş komutanlığı yürüten bir atabegin tayin edilmesi gerekliydi. O zaman atanan emir Aybek

²⁰ William Popper: *Egypt and Syria under the Circassian sultans 1382-1468 A.D.*, Berkeley and Los Angeles 1955, s. 91.

²¹ David Ayalon: "Studies on the structure of the Mamluk army", III, BSOAS IXII (1955), s. 58; bkz. aynı yazar, "Atabak al-asâkir", *Encyclopedia of Islam* (2. baskı). cild I, s. 732.

kraliçeyle evlendi ve sultanlığı ele geçirdi. Mamafih tazyik altında, bir Eyyûbî çocuğu olan al-Eşref Mûsâ'nın ismen sultan ilan edilmesine razı olması gerekmişti. Aybek, saltanatı ele geçirme işini tekrarlayabilmesi mümkün oluncaya kadar atabek statüsüne geri döndü. Askerî işlerin komutanlığını balig olmayanın adına yürütmek sultanlığın alışılmış bir görünüşü haline geldi, örnek olarak al-Mansûr Ali b. Aybek, al-Âdil Salâmîş ve an-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn'un atabekleri verilebilir. Al-Âdil Salâmîş'in atabeyi gâsıp olan Kalâvun'du.

An-Nâsır Muhammed'in 741 / 1341'deki ölümünden sonra, haleflerinin birkaçı çok genç olduğu halde, atabeklik görevi hemen yeniden ortaya çıkmadı. Bu geç Kalâvûnluların ilk dördüne saltanat nâibliği rolünü oynayan güçlü emirler, "mudabbir al- memâlik" (veya bunun benzeri), yani memleketi idare eden kişi ünvanını taşırlardı. İlk atabeklerin bazıları, ama hepsi değil, Fahr ad-Dîn Yûsuf b. Şeyh aş-Şuyûh da dahil ayrıca mudabbir'diler, ama bu iki ünvan ayrı ayrı verilebiliyordu ve ikisi aynı anlamı ifade etmezlerdi. Atabakiyya en yüksek askerî komutanlığın salâhiyeti idi, halbuki tedbîr yönetimdeki icrâ gücüydü. Mudabbir gerçekten memlûk vezirinin ünvanı idi ve al-Kalkaşandî tarafından da öyle zikredilir²². Geç devir Kalâvûnlularında dış meseleler bakımından Memlûk sultanlığı genel olarak barış içinde iken eski tarzda bir atabeg'e az ihtiyaç vardı, halbuki bir gölge sultanın adına faaliyette bulunan bir saltanat nâibi için çok meydan vardı. Geç Kalâvûnlular devrinde atabek ve mudabbir unvanlarının ikisi birden daha güçlü ve hırslı emirler tarafından ve sonunda sözde sultanın elinden tahtı alan ve böylece Çerkes Memlûk silsilesini başlatan Berkûk tarafından birlikte birbiri arkasına taşınırdı.

Geç Kalâvûnlular devrinde atabakiyya ile ilgili iki başka yenilik vardır. An-Nâsır Hasan (756/1355-6) devrindeki atabek Şeyhûn "al-amîr al-kabîr.", yani kıdemli emir ünvanını aldı. İbn Tagrîbirdî bunu şöyle izah ediyor:

"Al-amîr al-kabîr olarak adlandırılan ilk atabekti ve ondan sonra bizim günümüze kadar atabakiyya, hilatla tayin edilen bir memuriyet oldu. Ama o günlerde dıştan gelip yerleşmede kıdemliliği olan emire, resmen tayin olunmadan al-amîr al-kabîr denirdi; böylece her zaman, içinde herkesin al-amîr al-kabîr diye adlandırıldığı bir birlik bulunurdu; tâ ki Şeyhûn'un atabak al-asâkir görevini icrâ edip al-amîr al-kabîr diye adlandırıldığı

²² Al-Kalkaşandî, Subh, cild VI, s. 264.

zamana kadar; o eski âdet kayboldu ve emirlerin en yüksek memuriyeti halini aldı”²³.

Bir başka deyişle atabakiyenin bu amaca uygun bir memuriyet olması durdu ve özellikle başlangıçtaki askerî önemini yitirdiği için emirler arasında ileri gelme ile eş anlamlı oldu. Hatta ille de bir saltanat nâibliği ifade etmez oldu. Memlûk sultanlığının en son zamanında İbn İyâs 922/1516 yılının başında ileri gelenlerin listesini verirken halife, sultan ve dört başkadıdan sonra “atabeki olan Sûdûn min Cânî Bak al-Acemî’yi amîr kabîr” sayar²⁴. Sultan, birkaç ay sonra bir çarpışma için Osmanlılara karşı ordularını götürecek olan seksenlik al-Eşref Kansav al-Gaurî idi. Sûdûn’un ne saltanat nâibi ne de ordunun başkomutanı olduğu; ancak kıdemli bir emir olduğu açıktır.

Geç Kalâvûnlular devrindeki atabekiyye ile ilgili ikinci yenilik bu memuriyetin, veya daha çok, rütbenin çabuk çoğalması idi. Bildiğim kadarıyla 769/1367’de Mankalibuga aş-Şamşî ile birlikte atabek al-asâkir bi’d-diyâr al-Mısriyye’nin, yani Mısır’daki atabeyin yeni üslubu ortaya çıkmakla beraber, aşağı yukarı yirmi yıl sonra Halep ve Dimaşk atabeklerini okumaya başlarız. Bu, Atabekiyye’nin muayyen görevleri olan bir memuriyetten önce gelme (takaddum) durumuna işaret eden bir ünvan gelişmesini tasdik edere benzemektedir.

Ortaçağ Avrupa saraylarında yer alan benzeri bir gelişmedeki gibi Memlûk sultanlığının saray memuriyetlerinin birkaçı kamu görevleri kazandılar, bu bazı tarihçiler tarafından kaydedilmiş bir gelişmedir. Bunlardan birisi, asıl vazifesi (terimden anlaşıldığı gibi) sultana, vesikalara el yazısı ile imzasını atacağı zaman diviti tutmak olan davâdâr’ın memuriyeti idi. Başlangıçta bu, sivil biri tarafından yürütülen küçük bir memuriyetti. Az-Zâhir Baybars devrinde İbn Tagribirdi tarafından sayılan başka memuriyetler gibi bu da askerîleştirildi; ama ancak küçük rütbeli olan onlar emiri tarafından yürütülürdü. Fakat geç Kalâvûnlular’da davâdâriyya en yüksek rütbeli emir tarafından işgal edilirdi; onun emri altında çalışan memurların (onların başı davâdâr kabîr olarak adlandırıldı) sayısı çoğaldı ve sultan ile sivil sekreterler heyeti arasında bir bağ görevini yapardı. Memlûk sultanlığının sonunda davâdâr kabîr’in devletin sekreteri

²³ İbn Tagribirdi: Nucûm, cild X, s. 303.

²⁴ Muhammed b. Ahmed b. İyâs, Badâ’i az-Zuhûr fi vakâ’i ad-duhûr, cild V, (2. baskı nşr. Muhammed Mostafa), Kahire 1961, s. 3.

olarak adlandırılması yanlış olmaz. Al-Eşref Kansav al-Gaurî devrinde bu memuriyet sultanın akrabası ve Marc Dâbik felâketinden sonra halefi olan Tûmân Bey tarafından yürütülürdü.

Askerleştirilmiş, statüde yükseltilmiş ve görevleri genişletilmiş bir başka memuriyet hâcibinki idi; sadece bir kapıcı iken hukûkî yetkileri olan büyük bir memur hâline geldi. Davâdâriyye gibi hucûbiyye de en yüksek rütbeli bir emir olan büyük hâcibin (hâcib al-huccâb) başkanlığını yaptığı birçok memuriyetlere yayıldı. Benzer bir gelişme, başlangıçta sorumlulukları saray mutfağı, kiler ve görevlileri içeren, esasen belli başlı bir saray memuriyeti olan baş kahyanın (ustâdâr) vazifesinde izlenilebilir. Ustâdâr, hiçbir zaman bir Meroving saray yöneticisinin nüfuzlu pozisyonuna erişmediği halde göreceğimiz gibi büyük malî güç kazanmıştı. Büyük hâcib gibi ustâdâr da en yüksek rütbeli bir emirdi ve emrinde çalışan memurları vardı.

Sultan sarayında ve imparatorluğun başkentindeki bu büyük memuriyetlerin yanında kılıç erbâbı ayrıca Suriye'nin eyâlet valiliklerini ellerinde bulundurdular. Bunların ilki önde gelme (takaddum) sırasıyla Şam valiliği idi (niyâbet aş-Şam), sonra kuzeyin başkenti olan Halep vilayeti, ardından Trablus ve daha küçük vilayetler olan Hamâ, Safad ve al-Karak gelirlerdi. Tabii Memlûk devrinin başlangıcında bu Suriye toprakları sultanın mülkünün bir parçası olmayıp Eyyubî ve Frenk egemenliği altındaydı. 657-8/1259-60'daki Moğol istilası Eyyubîlerin gücünü kırıp az-Zâhir Baybars'a Ayn Câlût'tan sonra parçaların toplanmasını bıraktı. Hamâ'daki Eyyubî emirliği Memlûk hükümdarlığına tâbi olarak 698/1299 yılına kadar ayakta kalabildi ve 710/1310 yılında (bilgin ve tarihçi Ebû'l-Fidâ'nın şahsında) yeniden kuruldu. Nihayet 742/1341'de doğrudan yönetim altına getirildi. İmparatorluğun sınırlarında bulunan diğer bölgeler, sultanın hükmünde bulunan ama ayrıntılı kontrolü altında olmayan yerli hanedanlar tarafından idare edilirdi. Sultanlığın Hıristiyan komşularının durumu şuydu: Küçük Ermenistan, Antakya Trablus'unun Frenk devletleri ile Latin Krallığı ve uzak güneyde al-Mukurra'nın Nubya kralığı. Zamanla bu himaye altındaki devletler yok oldular. Frenk yönetimindeki toprakların son parçaları al-Eşref Halil'in 690/1291 yılındaki seferinden sonra Memlûk Suriye'sine katıldı. Memlûk akınlarının uzun süre ganimet yeri olan Küçük Ermenistan nihayet 776/1375'te ortadan kaldırıldı ve onun eski topraklarında, Türkmen olan Banû Ramazân (Ramazanoğulları) hanedanı kendisini Adana'ya Memlûk sultanlığından gerçek bir bağımsızlıkla yerleştirdi. Batıda ve doğuda iki

başka Türkmen hanedanına ait topraklar vardı. Yedinci/on üçüncü yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan Karaman ve 738/1337'den beri Dulkadir boyu tarafından idare edilen Elbistan. Al-Mukurra'ya gelince 716/1316'daki bir sefer İslam'a geçmiş olan bir Nubyalı prensi tahta oturttu. Yüzyılın ikinci yarısında al-Mukurra'nın birleşik bir krallık olarak varlığı son buldu.

Kalem erbabı, Mısır'daki geçmişini Fâtımî hilâfetine kadar geri götüren, Memlûk devrinde iktidarını Suriye üzerine de -oradaki valilerin mahalli maksatlar için kendi sivil dâireleri olduğu halde- yayan gelişmiş ve çok iyi organize edilmiş bir sivil dâire oluştururdu. Yönetim organizasyonunun üç ana bölümü vardı: inşâ divanı (divân al-inşâ), ordu işlerinin divanı (divân al-ceyş) ve maliye kısımları. Geçmiş zamanda başbakan vezir ünvanını taşırdı ve geniş yetkilere sahipti. Bu ünvan, Memlûk sultanlığında devam etti ve Halil az-Zâhirî'nin bu makam üzerindeki tartışması onun dokuzuncu/onbeşinci yüzyılda bile büyük itibar gördüğünü gösterir. Gerçekte ama, al-Mansûr Kalâvûn devrinde katipler grubu arasında sıvriken ve sır kâtibi (kâtib as-sirr) olarak ayırıldıkları sultanın başbakanı uzun süre inşâ divanının başı idi (nâzir divân al-inşâ, sâhib divân al-inşâ). Bu makam ve bu ünvanı elinde tutan ilk kişi kadı Fath ad-Dîn b. Muhyî ad-Dîn b. Abd az-Zâhir'di. Halefleri gibi o da eğitim bakımından bir İslam bilim adamı idi, ama kâtip olarak görevleri bir kadınınkinden tamamen farklıydılar. Kâtip sülâlelerine doğru bir eğilim vardı: Fath ad-Dîn'in babası en üstte bulunan üç büyük kâtip arasında tek baş kâtiplik görevine tayin edilmişti. Sonradan Banû Fazlallah'ın dört neslinin fertleri 692/1293 ve 796/1394 yılları arasında çeşitli tarihlerde kâtiplik vazifesini ellerinde tuttular²⁵. Divan başı görevlerinin yanında kâtip, giren yazılı haberleri okuduğu ve genellikle bir danışman görevini yaptığı için sultanla sık ve yakın iş ilişkisi içinde idi. Divan iki kâtip sınıfına ayrılmıştı. Aslında kâtibin eşiti olan, sultanın divanında hazır bulunmaya devam eden ve sıra kâtipleri (kuttâb ad-dast) olarak tanınan bir üst sınıf ve yazı işlerinde görevli olup evrak kâtipleri (kuttâb ad-darc) olarak tanınan bir alt sınıf. Devlet evrakının kayıt ve tarih tutma işi için çok titiz kurallar vardı ve düzenli bir işlem divandan ve başka dairelerden gelen evrakın geçişini, dilekçelerin ise uygun bir işlem için sevkini kontrol ederdi.

²⁵ Bkz. K.S. Salibi: "Fadl Allâh", *Encyclopædia of Islam* (2. baskı), cilt II, s. 732-733. G. Wiet: "Les secretaires de la chancellerie (Kuttâb el-Sirr) en Egypte sous les Mamlouks circassiens (784-922/1382-1517)", *Mélanges Rene Basset*, Paris 1923-25, cilt I, s. 271-314.

İşin önemli bir kısmı, yalnız bir savaş dairesi olmayıp esas olarak kılıç erbabının iktâ arazileri ile ilgilenen ordu divanından kaynaklanırdı. Burada işlem üç değişik yolun birisiyle başlatılabiliirdi. Ordu divanı başkanının (nâzır dîvân el-ceyş) bir emri ile, şahsî bir dilekçe ile veya bir feragat vesikası ile. Uygun bir yetkilendirmeden sonra bir iktânın verilmesi için bir teminat (murabba'a) bir kâtip tarafından ordu divanında tanzim edilirdi. Sonra inşa divanına geçerdı, orada bir ihtira beratı (menşur) yazılırdı. Bu, sultanın imzası ile tasdik edilirdi, açık bir toplantıda muntazam yer almışa benzeyen bir iş. Memlûk sultanlığının esas devlet hazinesi vezirin idaresi altında idi ve bu nedenle "dîvân al-vizâra", vezirlik divanı olarak tanınırdı. Bunun eş anlamlısı "ad-davla aş-şarîfa", muazzam hazine idi. Bu mali vazifeler, çoğunlukla kalem erbabından olan, ama askerî aristokrasiden de seçilebilen, bir zamanlar bütün selâhiyete sahip olan vezirin elinde kalan yetkilerdi. Daha eski bir müessesenin, asıl İslam hazinesi olan beytülmalın izi, dîvân al-vizâra'nın bir alt dairesi olarak devam edip miras ödemeleri (al-mavâris al-haşriyya) gibi belli hususi gelirleri idare ederdi. İkinci bir hazine olan sultanın özel hazinesi (dîvân al-hâss, dîvân al-havâss) sultana ait mülklerden olduğu gibi başka kaynaklardan da elde edilen gelirleri alırdı. Özel hazinenin önemi an-Nâsır Muhammed'in üçüncü devrinde arttı. İktânın an-Nâsır tarafından 715/1315-16'da icra ettirilen büyük kadastro ölçümleri ile yeniden dağıtımı, sultanın mülkünü Mısır'ın vergiye tabi arazilerinin altıda birinden on ikide beşine kadar çoğalttı. Vezirliği kaldırdığı zaman hassa hazinesinin divanının başkanı (nâzır dîvân al-hâss) bir müddet için baş maliye memuru oldu. Az-Zâhir Berkûk aslında, 797/1395'te ölen en büyük oğlu olan Nâsır ad-Din Muhammed'in elinde bulunan iktaların idare edilmesi için yeni bir saray hazinesini, ad-dîvân al-mufred'i kurdu. Bu gelirler sultan memlûklarına ve sarayın işleri ile ilgilenen hizmetlilere harcanırdı. Divanın başında baş ustâdâr bulunurdu ve seçenek olarak dîvân al-ustâdâriyya diye bilinirdi. Büyük ustâdâr askerî aristokrasinin bir üyesi olarak kalem erbabından olan özel hazinenin başından daha büyük bir itibarın tadını çıkarırdı. Ad-dîvân al-mufrad daha sonraki sultanların idaresinde de başka bir divan, az-Zâhir Barkûk tarafından kurulan ve sultanın mülklerinden gelen hasılatı idare eden bir saray hazinesi, yani dîvân al-amlâk gibi var olmaya devam etti. Bu şahsî hazine de başka ustâdârın idaresi altındaydı.

Dinî kesim mensupları başkadı (kâdî al-kudât) vazifesinden başlayarak dinî bilimler hocalığına kadar varan çeşitli memuriyetleri ellerinde bulunduruyorlardı. Uygulamada, gördüğümüz gibi, halife, yeni bir

sultanın cülusunda bu sınıfla beraber bulunurdu; ama daha anlamlı olarak, sultan dâr al-adl'de davalara baktığı zaman orada bulunmazdı ve dini vazifeler erbabına şeklen öncelik verilirdi. Bunların arasında dört başkadı en yüksek mevkii işgal ederlerdi. Memlûk sultanlığının en erken yıllarında, evvelki idaredeki gibi, Mısır'da yalnız bir baş kadı vardı. Sultanın hükmettiği topraklarda izin verilen dört Sünnî mezhebin herbiri için ayrı bir başkadı tayini ilk defa 663/1265'te az-Zâhir Baybars tarafından gûyâ hukûkî işleri kolaylaştırmak için yapıldı. Sultanın danışmanı olan Emir Aydugdî al-Azizî ve başkadı Tac ad-Dîn abd al-Vahhâb b. Bint al-A'azz arasındaki şiddetli şahsî kin ise bu reformun ardında yatan motifti. Bundan sonra Osmanlı fethine kadar dört baş kadı aynı zamanda görev yaptılar. Bu kişilerin ve nâiplerinin, adaleti şeriat mahkemelerinde icra ettikleri halde, yetkileri uygulamada çoğunlukla sıradan müslümanlar arasındaki sivil vakalar ile sınırlandırılırdı. İslâm'ın kutsal yasasının tarihi gelişmesinin bir sonucu olarak cinayet olaylarının yalnız belli çok özel tipleri kadı mahkemesinin önüne gelirdi ve ağır ceza mahkemeleri genelde idari memurlar tarafından yürütülürdü. Memlûk Mısır'ında bu sistemin başında Kahire ve el-Fustât şehirleri için iki (bazen de üç) polis şefi (tekil: vâli) ve kale için iki meslekdaşları bulunurdu. Metodları hakkında herhangi bir ayrıntıya sahip olduğumuz belki tek kişi, al-Eşref Barsbay'ın 835/1432'de Kahire valisi olarak tayin ettiği "Türk soyundan kısa bir adam" olan Devlet Hoca az-Zâhirî idi. Onun hakkında Tagribirdî şöyle der:

"Kahire valisi tayin edildiği zaman işine bütün mücrimleri hapisneden salıvermekle başladı ve onlardan herhangi birini çalarken yakaladığı zaman ikiye böleceğine yemin etti. Büyük dehşet uyandırdı. Gece atla korkusuzca devriye gezerdi. Hırsızlarla ilgili yeminini tuttu; salıverdiği adamlardan birisi eline düştüğü zaman (adlarını içeren bir listesi vardı) onu ikiye bölerdi. Kötülük edenler ondân çok korktular ve hırsızlıktan vaz geçtiler. Sonra vatandaşları sıkıştırmaya başladı ve onları çeşitli işleri yapmaya mecbur etti; meselâ sokakları süpürüp su serpmelerini ve her ayakkabıcı dükkanına bir lamba asılmasını emretti; halkı bunun için cezalandırırdı. Sonra kadınların Cuma günlerinde mezarlığa çıkmalarını yasakladı ve başka çok şeyler. Tâ ki insanlar ondan nefret edene kadar"²⁶.

Adalet, gördüğümüz gibi, hem de sultan veya onun mümessili tarafından dilekçelerin ona arzedildiği mahkemede dağıtıldı. Büyük hâcibe bu tür hukûkî işlerin, yani devletin yargı hakkının, idaresinde

²⁶ Ibn Tagribirdî: Nucûm, cild XIV, s. 360.

büyüyen bir pay verilmişti. Onun salâhiyeti, aslında, Memlûk arasında çıkan meselelerle sınırlandırılmış görünüyordu; ama al-Makrîzî'nin yazdığı dokuzuncu/on beşinci yüzyılın ilk yarısında, adli salâhiyeti şeriat kadılarınıninkine el uzatıyordu²⁷.

Sonuç olarak, Memlûk sultanlığı karmaşık bir siyasî ve sosyal teşkilattı. İçinde -çağdaşlarından ziyade sonraki nesiller için kaçınılmaz bir biçimde daha âşikâr- zayıflık kaynakları vardı, ama daha önce var olanlardan - Eyyûbilerdeki kısa ve ara sıra olan durumlar sayılmazsa- daha büyük ve etkili bir askerî ve siyâsî gücün yoğunlaşması olan dikkate şayan dayanıklı bir yapı idi. Bundan başka statik değil, değişen ve gelişen bir idare şekli idi. Sultanlığın iki buçuk yüzyılı farklı karakteri olan ve ayrı tarihî güçlerin iş başı yaptığı ayrı ayrı devirler olarak tetkik edilebilir ve sultanlığın kurumlarının ve memuriyetlerinin gelişmesi görülebilir. "Bir köle Golluvies'i" (Humphrey Prideaux'un dediği gibi)²⁸ değil de iktidarın zirvesinde ve belki idârî yapısının bazı özellikleri ile, onu sonunda yıkan Osmanlı devletinin değerli bir selefi olan zengin ve inceden inceye gelişmiş bir ortaçağ krallığı söz konusudur.

²⁷ Bkz. David Ayalon: "The great Yâsa of Chingiz Khân, a reexamination (c. 2), *Studia Islamica* XXXVIII (1973), s. 107-156; Emile Tyan: *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, 2. baskı, Leiden 1960, s. 540-544.

²⁸ Yazarın adı bilinmiyor, *The life of the Reverend Humpherey Prideaux, D.D., Dean of Norwich*, London 1748, s. 268.

XVI. YÜZYILDA RUS - İRAN TİCARETİ VE OSMANLI DEVLETİ

N.A. KUZNETZOVA

Çev.: CENAP EREN

1958 yılında, Moskova'da, "Doğu Edebiyatı Yayınevi", "Tacir Födöt Kotov'un İran seyahatnamesi" adında bir eser yayımlamıştı.

Eserin içeriğinden bahsetmeyi bir başka yazıya bırakarak, bugün, Bayan N.A. Kuznetzova'nın bu kitaba yazmış olduğu önsözü, Türk okuyucularına sunmak istiyorum.

Kitabın baş tarafında, onaltı sayfa tutan önsözünde, Bayan Kuznetzova şunları yazıyor:

"Persler ülkesi (İran) ile Rus devleti arasındaki diplomasi ve ticaret ilişkileri, XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra hızla gelişmeğe başladı.

Bu zamana kadar, aralarında düzenli bağlar yoktu. Bunun başlıca sebebi de, bu iki devletin müşterek bir hududa sahip bulunmamaları ve birbirinden ayrı olmaları ile izah edilebilir.

XVI. yüzyılın ortalarına kadar, Rus ve İran devletleri arasında kalan bu topraklarda, şu veya bu şekilde Osmanlı İmparatorluğuna tâbi bir takım milletler ve Türk soyundan kabileler yaşamakta idi. Osmanlı İmparatorluğunun ise, bu çağlarda, Rus ve İran devletlerine karşı tutumu, dostane değildi.

Persler ülkesine gidebilmek için, büyük mesafeler aşmak, zorunlu idi. Yol boylarında, gezgin-taciri ya da elçiyi: soyulmak, esir edilmek, köle gibi satılmak, veya bunların en hafifi olan, yolundan uzun zaman alıkonulmak gibi, çeşitli tehlikeler bekliyordu.

Zamanın taşıt araçları da, bir yerden bir yere hızla gitmeyi sağlayacak durumda değildi. Moskova ile İran'ın o zamanki başkenti İsfahan arasındaki mesafe, ancak birkaç ayda alınabiliyordu.

İşte, bu gibi zorluklar, bazen, en girgin ve yürekli seyyahları bile yolundan alıkoyabiliyordu.

XVI. yüzyılın ortalarında durum değişti. Rus Çarı Müthiş İvan'ın giriştiği savaşlar sonucunda, 1552 de Kazan Hanlığının, 1556 da Astrahan Hanlığının toprakları Rusya'ya katıldı.

Böylece, memleketin doğu ülkeleriyle ticaretinde başlıca su yolu olan Volga vasıtasıyla Hazar denizine ulaşmak mümkün olmuştu. (Gerçi, XVII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Rusya ile İran arasında hâlâ müşterek bir hudut yoktu).

Bu sıralardadır ki, ilk def'a olarak, az-çok düzenli bir biçimde gidip gelmeğe başlıyan sefaret heyetleri vasıtasıyla, Rusya ile İran arasında bir takım diplomasi ilişkileri ve yazışma başlamıştı.

Osmanlı Sultanına karşı birlikte mücadele etmek düşüncesi, iki devletin hükümdarları arasındaki dostluk bağlarını kuvvetlendirmekte idi.

Bu yıllara ait diplomatik yazışmalardan (Şahın Rus Çarına ve Çarın İran Şahına, elçileri aracılığıyla gönderdikleri mektuplardan) görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğuna karşı mücadele etmek fikri, taraflar arasındaki dostça ilişkileri kuvvetlendirmekte ve esas konuyu teşkil etmekte idi.

Aralarında, Osmanlı devletine karşı bir ittifak akdi konusu defalarca ortaya atılmıştı.

Osmanlı Türklere ve Özbeklere karşı giriştiği uzun savaşlar sonunda zayıf düşen İran, Rusya'nın dostluğunu kazanmak için, ona bir takım toprakları bile feda etmeğe razı idi.

Osmanlıları Hazar denizi boylarından uzaklaştırabilmek için, İran Şahı Rusya'dan yardım isteğinde bulunmuş ve buna karşılık, Ruslara, sadece Derbent kalesini değil, fakat, Bakû'yu da vermeyi vaatmişti.

Osmanlı İmparatorluğuna ve bölgede ona tâbi devletlere karşı, daha başarılı bir mücadele yürütebilmesi için, İran Şahı, Moskova hükümetine, Kafkas dağlarının eteklerinde ve Rus devletinin resmî hududunun geçtiği Terek suyu boyunda, müstahkem sınır boyu kasabaları inşa etmeyi de teklif ediyordu.

Fakat, ne de olsa, bu sıralarda, Rusya, hem batıda, hem de güneyde aynı derecede faal bir siyaset yürütecek kadar kuvvetli değildi. Rusya Çarı, güney sınırlarının güvenliğini, Osmanlı İmparatorluğu ile silâhlı bir anlaşmazlığa düşmeden sağlamağa çalışıyordu.

Terek nehri boyunda Mozdok, İmerski, Naurski, Aristovo, Murathanov, Kızlar gibi birtakım küçük Kozak kasabaları inşa olundu.

Terek (diğer adıyla Terka) kasabası da, bütün bu bölgenin idare merkezi oldu. Meydana getirilen bu "müstahkem küçük kasabalar", Rus devletinin güney sınırlarını korumakla görevli bulunuyorlardı.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda, durumu icabı, Rus Çarlığının doğudaki siyaseti, Kafkas'lardaki menfaat ve hudutlarını korumağa inhisar

ettiğinden, Moskova hükümeti, İran Şahının, Osmanlı İmparatorluğunu hedef alan tekliflerine karşı çekingen davranmakta idi.

XVII. yüzyılda Rusya'da başgösteren taht mücadeleleri ve Polonyalıların Rus topraklarına saldırıları gibi olaylar yüzünden, Rusya ile İran arasında, Osmanlı devletine karşı bir ittifak akdi konusundaki görüşmeler, yarıda kesilmişti.

Ancak 1613 senesinde İsfahan'a gönderilen M. N. Tihanov (Tihonov) ve Buharov adındaki elçiler aracılığıyla, İran hükümetine, Rus tahtına Mihail Födoroviç Romanov'un çıktığı bildirilmişti.

Bu yıllar boyunca, İran hükümeti, Rus devletinin başında kimin bulunduğunu bilmeden dahi, Rusya'ya elçiler göndermeğe devam etmişti.

İran Şahının nameleri, kâh Boris Godunov'a, kâh tahtı işgal eden sahte iki Dimitri'ye hitaben kaleme alınmıştı.

Gönderdiği mektupların bir kısmında, Şahın, bazen Çarın adını anmadan, "Bütün Rusya Devleti Hükümdarı Büyük Knez Beyaz Çara", ya da, "Bütün hristiyan devletinin hükümdar ve hâkimine" şeklinde hitap ettiği görülmekte idi.

1613 senesinde İsfahan'a gönderilen Rus elçisi M. N. Tihanov'un, Şahın huzurunda, Rus tahtına oturan Mihail Födoroviç Romanov'un, eski Rus Çarları ile olan akrabalığına dair söylediklerine karşılık olarak, Şah Abbas:

"Moskova'nın tahrip edildiğine, Litvanya Kralına ve Moskovanın şimdiki hükümdarına dair bana doğruyu söylemediniz", ama, buna bakmayarak, kendisi (yani Şah Abbas), bundanönceki Moskova Çarları ile "Kardeşçe muhabbet ve dostluk içinde yaşadığı gibi", Mihail Födoroviç ile de aynı şekilde yaşamağa devam edeceğini, söylemişti.

Bu tarihten sonra, sefaret heyetlerinin gidiş gelişleri sıklaştı. Hemen her sene İran elçisi veya sefaret heyetleri Moskova'ya gönderilmeğe başlandı; bunlara karşılık olarak da, Rus sefaret heyetleri İran'a gidip gelmeğe devam ettiler.

Bundan sonraki birkaç yıl içinde (1614 de) Brehov ve Afanasyev (1615 de) Şahmatov, (1616 da) Levontyev, (1618 de) Baryatinski ve diğer bazı elçiler İran'a gönderilmişlerdi.

Bu arada, İranla ticaret yapan bazı tacirlere de diplomatik mahiyette birtakım görevler veriliyordu.

Nitekim, Moskova'lı tacir Grigoriy Melnikov, resmen sefaret heyetine dahil edilmişti.

Bu suretle, Rus devleti ile İran arasındaki ilişkiler, dostane kalmakta devam etti.

Fakat, iki devletin dış siyasetinde önceleri başrolü oynayan ve diplomatik yazışmalarında en önemli konuyu teşkil eden, Osmanlı İmparatorluğuna karşı birlikte mücadele fikri, gitgide zayıflayarak, tedrici bir şekilde ortadan kalkmış oldu.

XVII. yüzyılın ilk yirmibeş yılı içinde, Orta-Doğu'daki siyasî durum değişmişti.

Bu sırada, İran, yıllarca süren iç buhranlardan kurtulmuş, I. Şah Abbas, Özbeklere ve Osmanlılara karşı bazı zaferler kazanarak, Horasan'ı hemen hemen bütün Güney Kafkasya'yı ve Derbent'e kadar uzanan Hazar denizi kıyılarını ele geçirmişti.

İran'ın, Osmanlı devletine karşı mücadelede müttefike ihtiyacı kalmamıştı.

Bu devrede, artık, Rus devleti ile İran müşterek sınıra sahip bulunuyorlardı. (*Yani, Türklerin, Asya'daki soydaşları olan Türkmenler, Özbekler, Kırgızlar ve Kazaklarla ve Türk soyundan gelen diğer milletlerle irtibatı bu suretle Ruslar ve İranlılar tarafından kesilmişti*). (Ö.C.E.)

Rusya'nın Kafkaslar istikametinde daha fazla ilerlemesinden korkan İran, Moskova'nın bu alandaki her adımını teyakkuzla izlemeğe başlamıştı.

Mamafih, Moskova hükûmeti, Gürcistan ya da Güney Kafkasya'daki bazı Hanlıklar yüzünden, İran'la ihtilâfa düşmek ve Rus devletinin ekonomisinde önemli rolü olan İran pazarlarından mahrum olmak istemiyordu.

Moskova hükûmeti, (şeklen daha 1589 da Rus tabiiyetine girmiş olan) Gürcistan'ı destekliyor, Kafkaslara, İran'a ve Osmanlı İmparatorluğuna dair bilgiler topluyor, fakat daha faal hareketlere girişmiyordu.

Bu yıllara ait diplomatik yazışmalarda, sivrilmiş, siyasî konular sessizce geçiliyor, bunların yerini ekonomik meseleler tedricî bir şekilde almağa devam ediyordu.

Hazar denizine kavuştuktan sonra, Rus devletinin İran'la olan ticareti hızla gelişmeğe başladı.

Rusya'nın doğu ticaretinde Astrahan şehri, büyük bir rol oynuyordu. Barbaro'nun şehadetine göre, tuz satın almak üzere, Ruslar, daha XV. yüzyılda, gemilerini Astrahan'a göndermeğe başlamışlardı. XV. yüzyılın sonlarına doğru ise, Moskova ile Astrahan arasında büyük ticaret kervanları gidip gelmekte idi.

XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başında, İran'dan, Orta Asya'dan, Venedik'ten ve Kafkaslar'dan Astrahan'a gelen tüccarın sayısı artmıştı.

Bir kısım Avrupalı tacirlerin ve özellikle İngilizlerin doğu memleketleri ile ticaretlerinde, bu yoldan faydalanmağa başlamaları, Astrahan ve Volga ticaret yolunun önemini daha da yükseltmişti.

XVI. yüzyılın altmışlı senelerine doğru, İngilizler, Rusya, İran ve Kuzey Avrupa memleketleriyle ticaret yapmak üzere, özel bir şirket kurmuşlardı.

1516 yılında, Kumpanya üyelerinden Jenkinson, Rusya Çarı IV. İvan'a, İran ticareti ile ilgili bir proje teklif etmişti.

Fakat, kısa bir zaman sonra, yabancılar için, Rus topraklarından geçerek, doğu ile ticaret yapmak imkânları zorlaşmıştı; zira, tacirler, ancak Çarın muvafakati ile ve mallarının değerinin yarısını vergi ödemek şartı ile Kazana ve Astrahan'a gidebilir olmuşlardı.

Lâkin, 1588'de, İngilizlerin, gene, vergi ödemedi, Moskova'dan geçerek, İran'a, Buhara'ya ve Şemaha'ya (Kafkaslara) gitmelerine izin verildi

Çar Mihail Födoroviç Romanov zamanında da İngilizlere, vergiden muaf olarak ticaret yapmak imtiyazı teyid olundu.

Fakat, mesafenin uzaklığı, yolun masraflı ve özellikle Hazar denizi bölgesinin güvensizliği yüzünden, İngiliz-İran ticareti, yaygın bir şekil alamadı.

XVII. yüzyılın sonlarına doğru, bu tacirlere, Rus devletince yeniden birtakım sınırlayıcı hükümler konulunca, İngiltere ile İran arasındaki ticaret, denilebilir ki, tamamiyle kesildi.

Hollandalılara da Rus topraklarından geçerek, İranla ticaret yapmak hakkı tanınmıştı.

1630 yılında, Moskova'da, Hollanda elçileriyle ticaret müzakerelerinin yapıldığı sırada, Rus topraklarından geçerek, İranla ticaret yapmak için, kendilerine istisnâ ve vergisiz ticaret mübadelesi hakkı tanınması şartıyla, Holladalılar, Çarın hazinesine yılda 15.000 ruble vergi vermeyi teklif etmişlerdi.

Ancak, bu teklife olumlu karşılık verilmedi.

Moskova tacirlerinin, Hükûmdar nezdindeki başvuruları üzerine, İngiliz tacirlerine de aynı şekilde red cevabı verildi.

Hollanda elçisinin: "Ticaretten, bütün devletler arasında büyük bir dostluk ve yakınlık meydana geldiği" yolundaki iddialarına, Rus asilleri

(Boyarları): “Hükûmdarlar ve devletler arasındaki dostluk ve muhabbet sadece ticareten doğmaz”, tarzında karşılık vermişlerdi.

Her halükârda, İran’la ticaret ilişkilerinde bulunmak, Rus devleti için özel bir önem taşıyordu.

Osmanlı İmparatorluğuna karşı olan düşmanca tutumundan ötürü, Avrupa pazarlarından tecrid edilmiş bulunan İran, ticaretinin, Hazar denizinde ve Volga boylarında gelişmesine ilgi gösteriyordu.

Birkaç yüz yıl boyunca, İran, batı Avrupa ile (Venedikliler, Cenevizliler ve diğer ülkelerle) alış verişte bulunmuştu. Ancak, başgösteren Osmanlı-İran savaşları, İran’ın Avrupa ile ticaretine son vermiş, Karadeniz ise, Osmanlı devleti tarafından kapatılmıştı.

İran, yeni ticaret yolları arayıp bulmak zorunda idi. İran körfezi yolu ile başlangıç safhasında olan ticaretin, İran için fiili bir önemi yoktu. Hazar denizinden ve Rus topraklarından geçen yol, İran’ın Avrupa ile ticareti için biricik yoldu.

Ticaretle görevli İran elçileri Moskova’ya gelmekte; doğu ile ticaret yapmağa hevesli Rus tacirlerinin sayısı, gün geçtikçe artmakta idi.

Hazar denizinin batı kıyılarının Osmanlılar tarafından zaptına kadar (XVI. yüzyılın 90. senesi), Ruslar ve İranlılar ve özellikle Gilyan’lı tacirler, bu denizin batı kıyılarından gidip geliyorlardı. Bu yol benimsenmiş ve güzergâhta münasip “Limanlar” da vücuda getirilmişti. Bu yerlerin, Osmanlı Türklerinin eline geçmesinden sonra, ticaret, Hazar denizinin doğu kıyılarına kaydırılmış ise de, buraların تنها oluşu, “bus” adı verilen tüccar malı yüklü gemilerin korsan akınlarına maruz kalmaları yüzünden, bazı tacirler, alışılan eski yoldan gidip gelmeyi tercih etmekte idiler.

İran menşeli mallar Rusya pazarlarında aranıyordu. İran’dan, başlıca ham ipek ve birtakım lüks eşya ithal edilmekte idi.

Moskova’da, pek çok dakkânları olan bir İran Ticaret Hanı kurulmuştu. İpek ticareti, Çarın Hazinesinin tekeline idi. Gelen diğer malların en iyi cinsleri de, özellikle “süs eşyası” adını taşıyanlar (kıymetli taşlar, altundan ve gümüşten yapılmış süslü ev ve ziynet eşyası) evveleminde Devlet Hazinesi tarafından satın alınmakta idi.

Rusya’dan İran’a samur ve diğer iyi cins kürkleri, kemik, ayıbalığı kemiği, sahtiyan, lületaşı, keten ve buğday gibi mallar ihraç ediliyordu.

Daha XVI. yüzyılda, Rusya’da, yabancı tacirlere birtakım yasaklar konmuştu. Başlangıçta, perakende satış yasaklanarak, sadece toptan ticarete müsaade edilmişti. Sonraları, bazı mallar devlet tekeline alındı.

Gerçi, Şahın elçilerine ve tacirlerine, kısmen veya tamamen, bu mallarla da alış-veriş yapma müsaadesi tanınmakta idi. Çarın ve Şahın himaye ettikleri Rus-İran ticareti, gün geçtikçe geliyordu.

Vaadolunan himayeye rağmen, Rus tacirlerinin malları İranda sık sık yağma ediliyor, tacirlerden kanun dışı birtakım resim ve vergiler alınıyor, hatta, bu malların İran topraklarında bir yerden bir yere taşınmasına bile karşı çıkılıyordu.

İranlı tacirler de, Rusya içinde uğradıkları soygunlardan, tutuklanmalardan, ödemek zorunda kaldıkları kanunsuz vergi ve resimlerden şikâyet etmekte idiler. (Tacirler, ticaret yaptıkları memleketin kanunlarına tâbi idiler).

Bu yıllara ait her türlü zabıtlarda, bu çeşit davalardan bahsedilmekte idi. Bu zabıtnamelerin bir tanesinde, ölen İranlı bir tacirin bıraktığı paralardan; bir başkasında da, Tretyak Klyapikov adında Moskova'lı bir tacirin, Şahın Hazinesinden ödünç aldığı 350 rublenin geri verilmesinden bahsediliyordu. Saklanan tacirlerin veya "tüccar adamlarının" iadesine konu teşkil eden davalara da rastlanmakta idi.

Kaybolan malların bedelinin ödenmesi, borcun iadesi, tüccara çıkarılan çeşitli zorlukların ortadan kaldırılması gibi, konulara ait davaların, bazen uzun yıllar sürdüğü görülüyordu.

Şahın ve Çarın tacirlerinin vergiden muaf olarak ticaret yapmaları konusu, bir türlü karara bağlanamamıştı.

Genellikle, Şahın ve Çarın Hazinesine ait mallarla ticaret yapmağa giden tacirler, gümrük resminden muaf tutuluyor, gidecekleri yer ve almak veya satmak istedikleri mallar için, bunlara bazı haklar tanıyordu. Bunun dışında, bu gibilerden "Geçiş vergisi" alınmaz ve bu kimseler, buldukları memlekette bedava yerler, içerlerdi.

Birçok tacirler de, kendilerine ait malları, Çar ya da Şah malı gibi beyan ederek, vergiden kurtulma çarelerine başvurmakta idiler.

Bu gibi haller, tabii olarak, Hazinenin gelirini etkilemekten geri kalmadı. Rus hükûmeti, Şah ile anlaşarak, vergisiz ticareti kaldırmağa çalıştı ise de, bunda başarılı olamadı.

1621 senesinde, Rus hükûmeti, ithal ettikleri mallar için, İranlı tacirlerden, Şahın mühürü ile mühürlenmiş birer liste ibraz etmelerini şart koştu. Fakat, İranlı tacirler, bu konuda her zaman ihmalkâr davranıyorlardı.

Ancak XVII. yüzyılın sonlarına doğru, Şah ve Çar tacirleri için bir ticaret statüsü hazırlanmış oldu.

Rus vesikalarında “Tezikler” * diye adlandırılan bu tacirler hakkında, daha XVII. yüzyılın ilk yarısından başlanarak, bazı sınırlamalar konulmuştu. Meselâ, bunlar, bazı malları alıp satamazlardı. Perakende alış-veriş yapamaz ve diğer yabancı tacirlerle mübadelelerde bulunamazlardı.

Zamanın müşahitlerine ve XVII. yüzyıla ait arşiv belgelerine bakılacak olursa, bu sıralarda “Teziklerin” ticaretinin pek de yaygın olmadığı görülecektir. Bu sırada, Rus-İran ticaretinde nazım rolü “Hazine Ticareti” oynamakta idi. Bu sebeple, “Özel iş yapan” birçok tacirler, mallarını, “Şah veya Han malı” diye, vergisiz geçirmeğe çalışıyorlardı.

Födöt Afanasyeviç Kotov, otuz, kırk yıldır doğu memleketleriyle ticaret yapan tanınmış bir aileye mensuptu.

1589 yılına ait belgelerden bir tanesinde, gümrük resimlerinin tahsili ile ilgili bulunan Moskovalı Stepan Kotov adında bir tacirden bahsedilmektedir.

1620 senesinde, Merck adında bir İngiliz elçisi, Moskova’ya gelmiş ve İran’la ticaret yapmak üzere, kendilerine Rusya’dan transit geçiş hakkı tanınması için girişimde bulunmuştu.

Bunun üzerine, Çar Mihail Födoroviç Romanov, Moskova tacirlerini toplayarak, onlara, İngilizlerin tekliflerini açıklamış ve:

“Son savaştan beri, Rusya’da kıtlığın hüküm sürdüğünü ve devlet hazinesinin tamtakır olduğunu” söylemiş; halbuki, “İngilizler, topraklarımızdan geçerek İran’a gitmek için, bize para teklif ediyorlar”, demişti, ve:

“Eğer, biz İngiliz misafirlerimize İran’a geçiş yolu verirse, Moskova’lı misafirlere ve tüccara, zarar, ziyan olmaz mı?”, diye sormuştu.

Hazır bulunanlar:

“Bu, efendimizin iradesine tâbi bir husustur”, ancak, “Bize bir zarar gelmeyeceğini bilirsek, biz de fikirlerimizi açıkça söyleriz”, demişlerdi.

Bunun üzerine, tüccardan İvan Yuryev adında biri söz alarak, İngilizlerin İran’la ticaretine müsaade edildiği takdirde, Hazinesinin ve iş adamlarının zarara uğrayacaklarını söylemiş ve “Gerek Moskovalıların, gerekse daha aşağılarda bulunan Yaroslav’lıların, Kostroma’lıların, Nijegorod’luların, Kazan’lıların ve Astrahan’lıların ticaret maksadı ile İran’a gidip geldiklerini, Astrahan’a gelen İranlı tüccardan (Teziklerden) ise 1 rubleden 4 altına kadar varan paralar alındığını”, belirtmişti.

* Bununla, İranlı Taciklerin kastedildiğini sanıyorum. (Ö.C.E.)

Grigoriy Tvardikov adında bir başka tacir ise, İngilizlere, denizaşırı memleketlerden getirdikleri mallar için geçiş müsaadesi verilmesini, Rusların İran'a sattıkları malların, bunun dışında tutulmasını teklif etmişti.

Grigoriy Nikitnikov adında bir başkası da, İran'a geçiş müsaadesi konusunda, İngilizlerle Hollandalılar arasında rekabet yaratılarak, bundan faydalanma fikrini ortaya atmıştı. "Biri, ötekinden fazla arttıracaktır; cüz'î bir vergi karşılığında yol vermenin manası yoktur; çünkü, tacirlerimizden birçoğu şimdi İran'la ticarete alışmıştır. Birçoğu bundan zengin olduğu gibi, hükümetimizin hazinesine de bol miktarda vergi girmektedir", demişti.

Moskovalı tacirlerden Rodion Kotov da, bu konudaki görüşünü açıklamış ve ezcümle: "İngilizlere, İran'a geçiş hakkı tanımakla, yalnız onların mallarının satılacağından korkmak, abestir. Zira, her kesin nasip ve kısmeti kendisine aittir. Malı çok olan, çok mal ile, az olan da az mal ile ticaret yapıyor, işini yürütüyor. Meselâ, Arhangelsk kasabasında, alış veriş irili ufaklı yapıyor. Baştan, malı az olanlar, getirip ufak tefeğini satıyor, arkadan da malı çok olanlar geliyor. Onların malları da satılıyor. Herkes malına göre ticaretini yürütüyor. Bizim, İngilizlere geçiş hakkı tanımamızla da böyle olacaktır. İranlıların bir kısmı İngilizlerle alış veriş edecek, bir kısmı da ticaret yapmak üzere, Astrahan'a gelecektir. Sırf İngilizlerin malları İran'ı nasıl tatmin etsin? İran'da, Rus malları ile ticaret yapmağa hevesli, ticaret erbabı çoktur", demişti.

Rodion Kotov'un, İngilizlerin İran'daki ticaretinin muhtemel sonuçlarına dair düşünceleri, onun, İran pazarını iyi tanıdığı gibi, genel olarak, Rus devletinin ticaretine de vakıf olduğunu ve Astrahan ile Arhangelsk ticareti arasında kıyaslama yapabilecek durumda olduğunu gösteriyor. Kotov'lardan birinin, Çarın meclisine davet edilmesi olayı da, bu tacirlerin mümtaz mevkiine şahadet ediyordu.

1623 yılında, Födöt Afanasyeviç Kotov, Devlet Hazinesine ait bazı mallarla Astrahan'dan İran'a gönderilmişti. Çara ait mallarla ticaret yapan bir tacir sıfatıyla, Kotov, birçok imtiyazlara ve özellikle, bunların en önemlilerinden biri olan, hiçbir yerde alıkonulmadan, yoluna devam edebilmek hakkına sahip bulunuyordu.

Hatıratında, hiçbir zaman yolda zorluklarla karşılaştığından bahsetmemektedir.

Hareketinden önce, Kotov'un geçeceği yollar, halkın örf ve adetleri ile şehir ve kasabalar hakkında bilgiyi içeren bir "Seyahat cetveli" (itinéraire) tanzim etmek hususunda, Çarın, Sefaret Heyetleriyle ilgili Dairesinden özel bir görev aldığı görülüyordu.

“İran Topraklarına Seyahat” adındaki eserin, zamanımıza kadar korunabilen birbirinden az farklı nüshalarına bakılırsa, Kotov, yol boyunca, günlük bir not defteri tutmuş ve onun bu notları, ilgili Dairece düzenlenen, “İran’a gidiş geliş seyahatnamesi”ne esas teşkil etmişti.

Bu yıllarda, Rus devleti, özellikle, gönderdiği Sefaret Heyetleri aracılığı ile, etrafındaki komşu milletler ve devletler, bunların idare şekli, dinleri, nüfuslarının miktarı, ticaret ve sanayileri, yolları ve diğer devletlerle olan ilişkileri konularında bilgi toplamakta idi.

Rus devleti, bu suretle, İran ve özellikle onun kuzey eyaletleri olan Gilyan ve Mazenderan ile, Şaha ve Gürcistan’a tâbi bulunan Şemaha ve Erivan Hanlıkları hakkında esaslı ve etraflı bilgi edinmiş bulunmakta idi.

XVII. yüzyılın başında, İran kültürünün Rusya üzerindeki etkisini görmek de mümkündür.”

TÜRKİYE SEYAHATI *

SRISURANG POOLTHUPYA

Çev.: Doç. Dr. AZMİ YÜKSEL

Ratnakosindra döneminin 110. (m. 1891) yılında kral hazretleri kendi mektup, nişan ve madalyalarını Avrupa'nın bazı başkentlerindeki saraylara götürmem için beni özel elçisi olarak görevlendirmişti. Bu görev Türkiye'yi kapsamıyordu. Ancak, Avrupa'daki birtakım küçük ve büyük ülkelere olan mesafeleri haritayı incelemek suretiyle hesapladığım zaman Yunanistan'a Türkiye üzerinden gitmenin diğer yollardan daha kısa ve uygun olduğunu gördüm. Ayrıca Türkiye, Taylandlıların hiç görmediği büyük bir Avrupa ülkesi olarak kabul edilmekle idi. Dolayısıyla seyahat programını, Rus imparatorunu ziyaret ettikten sonra bir posta vapuru ile Karadenize geçip Türkiye'nin başkenti İstanbul'a giderek üç yada dört gün orada kalıp vapurla Yunanistan'a geçecek şekilde yaptım.

Böyle bir yolculuk planı yaptıktan sonra beraberimdeki diğer görevlilere danışarak şöyle bir karara vardım. Kral hazretlerinin bana verdiği bu görev dolayısıyla herkes benim kral ailesinden olduğumu biliyordu. Her ne kadar Türkiye ile Siyam arasında diplomatik ilişkilerin bulunmayışı dolayısıyla benim Türkiye Sultanı'nın sarayını ziyaret etmem için hiçbir resmi sebep olmasa da Türkiye'ye gittiğimde Türk hükümeti beni ziyaretimden haberdar olacaktı. Sadece bir turistin yapacağı gibi onları görmemezlikten gelsem, bu durum dostça bir davranış olmayacağı gibi uygun da düşmeyecekti. Dolayısıyla nezaket icabı Türk hükümetine haber vermem gerekirdi. Beni iyi karşılayıp karşılamayacakları tamamen kendilerine aitti. Çünkü bu bizim amacımız değildi. Böylece kararlaştırdıktan sonra Berlin konsolosu Pra Suriyanuvat'tan oradaki Türk elçisi ile konuşmasını ve kendisine benim Rusya'dan Yunanistan'a İstanbul üzerinden gitmek arzusunda olduğumu bildirmesini istedim. Böylece Türkiye ile Tayland arasında diplomatik bir ilişkinin olmaması ve benimde Türkiye'de resmi bir amacımın bulunmamasına rağmen Türk elçisine,

* Bu yazı Somdet Prachaobarmavongter, Krom Praya Damrongrajanubhab (Prens Damrongrajanubhab) tarafından kaleme alınıp Srisurang Poolthupya tarafından İngilizceye çevrilen metinden Türkçeye aktarılmıştır.

Sultan'ın başkentine geldiğim zaman, büyük bir hükümdar olarak gördüğüm Sultan'a saygılarımı sunmanın uygun olacağını düşündüğümün bildirilmesini arzu ettim. Elçiden Türk hükümetinin bana böyle bir fırsatı verip vermeyeceğini sormasını istedim. Elçi benim mesajımı kabul edip sormak için bir telgraf gönderdi. Türk hükümeti cevap vererek, Sultan'ın Türkiye'ye yapacağım ziyaretten memnun olacağını ve beni içtenlikle karşılayacağını bildirdi.

Ben ve prens Chiraprvatvaradej beraberimizdeki görevliler Praya Devesvoravongvivat, Praya Cholayutyotin, Prens Prom, Pra Suriyanuvat, Pra Vichitvorasas, Luang Suntornkosa ve bay Wike ile birlikte Rus İmparatoru III. Alexander'a Livadia saygılarımızı sunduğum zaman bizi çok iyi karşıladılar ve Rusya'daki görevimizde böylece tamamlandı. İmparator Türkiye'ye gitme niyetinde olduğumuzu öğrenince bizim kendi gemisiyle İstanbul'a götürülmemiz için emir verdi.

19 Kasım sabahı gemimiz Karadeniz'i geçerek Türkiye sınırında boğazın önlerine geldi. Bir süre sonra üzerinde Sultan'ın muhafızı Ahmet Paşa ve bir saray görevlisinin bulunduğu bir çatanana bizi karşıladı. Her ikiside çatanamıza gelerek Sultan'ın gelişini bugün haber aldığını bildirdiler. (Rusya'dan gönderilen telgrafa göre). Böylece Ahmet Paşa ve saray görevlisini, beni kendi adına ülkesinin sınırlarında karşılamaları için göndermişti. Üstelik Siyam krallık ailesinin kendi başkentini ilk defa ziyaret etmeleri dolayısıyla memnun olduğunu bana bildirmek istiyordu. Kalmamız için bir malikhaneyi hazırlatmıştı, başkentinde istediğim kadar kalabilecek huzuruna kabul edilecektim. Her iki görevliden, gösterdiği bu iltifattan dolayı çok memnun ve minnettar olduğumuzu Sultan'a bildirmelerini rica ettim.

Saat onbirde çatanamız sarayın önüne geldi. Rus İmparatorunun muhafızı Obalensky'den, beni krallığına ait bir gemiyle gönderdiği için İmparatora derin şükranlarımı iletmesini rica ettim ve beni uğurlamak için beraberimizde gelen Rus ileri gelenlerine teşekkür ederek ayrıldım. Sonra çatanaya binip saraya ait iskelede indim. Askerlerin eşlik ettiği bir arabaya binerek bir köşke geldim. Ne köşkün adını ne de bulunduğu semti biliyordum. Bu köşk krallık bahçesi ziyaret edildiğinde kalmak üzere yapılmış bir binaya benziyordu. Kalmam için zarif bir şekilde yapılmış iki katlı ve üç odalı tuğladan bir bina vardı. Bunun yanında takriben Bang Pa-in'deki eski Voranat-kasemsan'ın ¹ büyüklüğünde, maiyetimdeki kimselerin

¹ Voranat-kasemsan binası tuğladan yapılmış eski bir bina olup Bang Pa-in, Ayudhya'dadır. Kral V. Rama'nın saray prensesinin ikametgahıdır.

kullanımına ayrılmış bir başka tuğla ev daha vardı. Görevli bana bu ikametgahın krallık misafirleri için olmadığını söyledi. Krallık misafirleri için kullanılan Dolmabahçe Sarayı şu sıralarda tamir ediliyordu. Dolayısıyla Sultan bu ikametgahın benim için hazırlanmasını emretmişti. Söylediği doğrudu, bu ikametgah genelde kapalı olup ara sıra kullanıyor olmalıydı. Mobilya ve mutfak takımları hazır değildi. Geldiğimden beri küçük memur ve hizmetçiler hep bir şeyler getirip durdukları için beraberimdekiler, baş görevliye gelişimizin çok önceden bildirilmesine rağmen neden bu kadar hazırlıksız olduklarını sormadan edemediler. O da Türkiye’de Sultan’ın emri olmadan hiçbir resmi işin yapılamayacağını söyledi. Emir dün verildiği için biraz düzensizlik vardı. Bunun doğru olup olmadığını araştıramazdım, dolayısıyla verdiği cevap ile yetinmem gerekiyordu.

Bu ikametgahta kaldığım sırada Dışişleri Bakanı Sait Paşa ve Rus Büyükelçisi vekili gelip nezaket ziyaretinde bulundular. Bu Rus büyükelçisi vekili benimle ilgilenmesi için hükümetinden emir almışa benziyordu. Çünkü her zaman durumum hakkında bilgi alıyor ve benimle ilgileniyordu. Hatta, sanki bir Tayland konsolosu imiş gibi bana okumam için Avrupa’dan haberler içeren gazeteler gönderiyordu. Bunun Rus İmparatorunun aşırı nezaketinden kaynaklandığını düşünmüştüm fakat aslında bu bizi çok iyi karşılayan Sultan’dan kaynaklıyordu ve dışardan gelecek hiç bir yardım Sultan’ı hoşnut kılmaktan daha önemli olamazdı.

Öğleden sonra, sarayın soylu görevlisi bize Sultan’ın selamlarını getirerek hatırımızı sorduğunu bildirdi. Kendi krallık bölgesinde kalmaya geldiğim için rahatımın iyi olduğunu ve kendilerine çok minnettar kaldığımı bildirmelerini istedim. Saray görevlisi bahçedeki köşkün kalabalık olduğunu ve henüz döşenmediğini söylemiş olacak ki öğleden sonra iç oğlanları (uşaklar) eşyayı geri taşımakla meşgullerdi. Bana eşlik etmesi için gönderilen Sultan’ın muhafızı Ahmet Paşa’dan öğrendiğime göre Sultan emir vermiş, bizler akşam kendi sarayına götürülecektik. Bunu öğrendiğim zaman bütün bu zahmetlere sebep olduğum için kendimi rahatsız hissettim. Bu köşke gelişimden beri oradaki kimseler çok çalışıyordu. Herşey normale döndüğü bir sırada yeniden eşyayı taşımak zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan sarayda kalma fikri de hoşuma gitmemişti. Bir Avrupa sarayında kalmak normaldi. Ama Türk sarayında kalmak oldukça farklı idi. Adet ve gelenekleri bilmediğimiz gibi ortaya çıkabilecek güçlükleri de kestiremiyor-duk. Dolayısıyla endişelendim ve saray muhafızına haber göndererek Türkiye’ye bu gelişimden bu kadar iyi karşılanıp bir sarayda kalabileceğimi beklemediğimi, beklentimin çok ötesinde olan bu nezaketinden dolayı çok

memnun ve minettar olduğumu, kendi sarayında kalmamı istemesinin görevlileri çok zahmete sokacağını, gereğinden fazla bir ağırlamanın kendileri içinde külfet olacağını ve benimde şimdiki kaldığım yerden çok memnun olduğumu Sultan'a bildirmesini istedim. Muhafız bu sözlerimi Sultan'a iletemeyeceğini bildirerek Sultan'ın her emrinin yerine getirilmesinin Türkiye'de bir gelenek olduğunu söyledi. Kabul etmek imkansızdı. Dolayısıyla elbiselerimi saraya taşınmak üzere tekrar valizime koymaktan başka yapacak bir şey kalmamıştı. Akşam bir arabayla şehirdeki operaaya gittik, böylece onlara valizlerimizin taşınması için zaman tanımış olduk. Dönüşümüzde doğruca saraya gittik. Arabamız birçok kapı ve kışlayı dolanarak tepayı tırmandı, birkaç dakika içinde kalacağım yer olan Merasim Köşkü önünde durdu. Bu ikametgah iki katlı idi. Bina Bangkok'taki Tim Dab Kromawang² kadar uzundu. Fakat daha geniş olup ahşaptan yapılmıştı. Dışı gösterişsizdi, pek güzel sayılmazdı ancak içeri girer girmez, buranın zarif bir şekilde tezyin edildiği hemen görülebiliyordu. Mesela, duvar ve tavanların Avrupa tarzında altın motifleri ve uyumlu renkleri vardı. Bazı odaların ağaç oymaları sedef kakmalıydı. Bazı pencerelerin perdeleri ipek bazılarının kide altın işlemeli kadife idi. Yerler mükemmel Türk halıları ile kaplıydı. Söylendiğine göre bazı odaların halıları birkaç bin bath değerinde idi. Her yerde elektrik lambaları kullanılıyordu. Dolap, masa ve sandalye gibi mobilya Avrupa yapısı olup çok güzeldi. Süs eşyaları, doldurulmuş kuşlardan porselene, kristalden taş işine kadar hepsi nadide eşyalardı. Bunların yanısıra çeşitli yerlerden gelen hediyeler ve ayrıntıları ile tarif edemeyeceğim başka çok şey daha vardı. Kısaca söylemek gerekirse Avrupalı bir kolleksiyoncuyu büyüleyebilecek herşey oraya konmuştu. Hatta saksı çiçekleri koymak üzere cam tavanlı bir oda bile vardı. Sıcak Türk banyosu için mermerden yapılmış bir oda da vardı. Merasim Köşkü, Avrupa krallık saraylarında kalabilecek seviyedeki önemli yabancı misafirler için yapılmıştı. Fakat Türk sarayı bir Avrupa sarayından oldukça farklı olup iç ve dış bölümler olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu ikametgah, Anantasamagom Hall'in³ konumunda olduğu gibi sarayın merkezi kısmında yapılmıştı. Önde, fakat içkısımlara yakın ve onlara üstü kapalı bir yolla bağlıydı. Kapı açılabilir ve yabancı misafirler Sultan'ı aynı binanın

² Tim Dab Kromawang, saray görevlilerinin kalması yada Büyük Saray'ın içinde silah deposu olarak kullanılan bir tür uzun bina idi.

³ Anantasamagom Hall, Grand Palace'deki Suddhaisavan Köşkü'nün yanında bulunmaktaydı. Bina yabancı misafirleri kabulde kullanılırdı. Çürüdüğü için Kral V. Rama zamanında yıkıldı. "Anantasamagom" ismi Dusit Saray'ındaki yeni bir bina için kullanılmaktadır.

bir parçası olan dairesinde görebiliyorlardı. Misafirler dışarıdan araba ile de getirilebilirdi. Vaktiyle bu bina tek kanat üzerine inşa edilmişti. Alman İmparatorunun imparatoriçe ile birlikte ziyarete geleceği bir sırada Sultan diğer kanadın inşa edilmesini emretmişti; yeni kanat imparatoriçenin kullanımı içindi. Ben sadece birkaç refakatçi ile geldiğim için hepimiz bir kanatta kaldık. Arasıra oturup dolaşmamız için diğer kanadı da açtılar.

Bize nezaret ve hizmet eden görevliler çoktu. Bunların başlarında bir saray muhafızı olan ve bana bakan Ahmet Paşa vardı. Bu kişi Sultanın her misafirini ağırlayan bir saray muhafızı gibi gözükiyordu. Dolayısıyla göğsü çeşitli hanedan mensuplarının verdiği nişanlarla neredeyse tamamen dolmuştu. Memleketime dönüp, daha sonraları Türkiye'ye giden kimselerin haberlerini okuduğumda Ahmet Paşa'nın adına da rastladım. Çok maharetli bir insandı ve birçok konuda geniş bilgi sahibi idi. Mesela resim çizdiği gibi elektroniki de bilirdi. Sultan'ın en çok beğendiği kimse gibiydi. Bu kişinin yanısıra adını hatırlayamadığım başka bir saray görevlisi daha vardı. Sultan'ın mesajını bize getirmek için saraya girip çıkan, kendisine güvenilen emin bir kişi idi. Bunların yanısıra subaylar, tercümanlar ve birkaç küçük memur daha vardı. Ortalıkta her zaman birçok insan görülebiliyordu. Görevli ve hizmetçiler bizim yanımızda Avrupalı gibi yürüyor ve davranıyorlardı fakat onları görmediğimiz zaman adetleri olduğu üzere bağdaş kurup yere oturuyorlardı. Onları çoğu zaman bu halde gördüm, tuhafıma gitti fakat kendilerini hiç bir zaman ayıplamadım. Tuhaftı, çünkü halleri bizim Taylandlıların Avrupalıları ağırladığımız zamanki hallerine benziyordu. Duygularımızı karşılıklı konuşup anlayabilseydik beni bağdaş kururak karşılarsalar bile aldırılmazdım.

Bize bakmak ve hizmet etmek üzere gelen görevlilerin hatta nöbet tutan erlerin arasından hiç kimsenin göğsünün nişan yada madalyasız olmadığına farkına vardık. İlk geldiğim sıralarda göğsünde hiç bir madalyası olmayan bir tercüman, bir kaç gün sonra bir madalya kazanmıştı. Örf ve adetleri iyice incelemeyip gördükleri ile yetinen bir kimse Türkiye'de madalyanın kolay elde edilebileceği sonucuna varabilir. Şakacı bir Avrupalının diyeceği gibi bir Türk madalyası almaktan kaçınmak zordu. Aslında, Sultan'a muhafız olma görevi Türkiye'de çok önemli bir görev olarak kabul edilmekte idi. Dolayısıyla Sultan'ın yakınında görev yapacak kimseleri çok dikkatlice seçmek zorunda idiler. Bunlar sadık ve çok güvenilir kişiler arasından seçilir ve göreve yeni başlayanlarda Sultan'ın yanına yaklaştırılmazlardı. Nitekim, yanında çalışan kimseler ister önemli ister önemsiz mevkilerde bulunsun, mevcutların en iyisi ve özel payeler almada

sıradan kimselerden daha layık görülürlerdi. Bu gelenek normal kabul edildiği gibi şeref ve haysiyet kırıcı da değildi.

Saraydaki ilk gece sobadan (mangal) ötürü biraz rahatsızlık içinde geçti. Bir Avrupa evinde ocak yatak odasıdır ve kışın burayı ısıtır. Böyle bir ocağın bacası duvara çok yakın bulunup dumanı çatıdan dışarıya verir. Burada ise, yemek ikramında kullandığımız bir Tayland tepsi büyüklüğünde bir tepsi kullanılıyordu. Bu tepsi mangal kömürü ile doldurulmuş ve üzeri küle örtülmüştü. Külün üzerine de eski bir at nalı konulmuştu. Avrupalılardan öğrendiğime göre bu at nalının şans getirsin diye konulduğunu tahmin ettim. İçinde güzel kokulu yağ bulunan bir şişe tepsinin yanında duruyor ve ısındığı zamanda odanın her tarafına güzel bir koku yayıyordu. O gece böyle bir mangal konmuştu odama. Alışık olmadığım için bir Avrupa yatak odasında yapılacağı gibi kapı ve pencereleri örttüm. Anladığıma göre hava dışarı çıkamadığı için sabah olduğunda başım çok ağrıyordu. Başlangıçta ateşimin yükseldiğini zannettim. Fakat arkadaşlarıma sorduğumda onlardan birkaçının da aynı şeyi hissettiğini öğrendim. Biraz düşündükten sonra baş ağrısına sebep olan şeyin duman salıveren mangal olduğunu anladım. Dolayısıyla görevliye yatak odasına mangal koymamasını söyledim. Sözlerim Sultan'ın kulağına varmış olması gerekirken aynı gün benim için Avrupa tarzında bir ocak yapılması için görevliye emir vermişti. Baca yapmak üzere duvardan bir delik açtıklarını görünce, bu mevsimde havanın fazla soğuk olmadığını, dolayısıyla yatak odasında bir ocağa gerek bulunmadığını belirterek duruma şiddetle itiraz ettim. Diğer taraftan duvarda çok güzel resimler vardı, benim için yapılacak ocak dolayısıyla açılacak bir delikle berbat olacaktı. Durmaları için yalvardım, fakat bana Sultan'ın her emrinin yerine getirilmesi gerektiğini ve hiç kimsenin bunu durduramayacağını söylediler. Böyle bir gerekçeden sonra Sultan'ın emrine uymaktan başka yapacak bir şeyim kalmamıştı.

Aynı yirmisinde Sultan beni kabul edecekti. Fakat o gün Selamlık Merasimi vardı. Geçit resmini izlememe müsaade edilmişti. Merasimden döndüğünde beni kabul edecekti. Bu Selamlık Merasimi Müslümanlarca kutsal bir gün olan Cuma günü yapılıyordu. Sultan maiyeti ile birlikte namaz kılmak üzere bir camiye gitti. Bu, bizim sadakat yeminine benzeyen çok ciddi bir durumdu⁴.

⁴ Selamlık Merasimi, Sultan'ın katıldığı Cuma namazıdır. İnananlar Sultan'ın adını kendi Halifeleri olduğu için saygı ile anmalarına rağmen, bu Taylandlıların yemin etme merasimine tamamen benzememektedir.

Saat onikiyi birkaç dakika geçe beraberimdekilerle birlikte resmi elbiselerimizi giyerek sarayın önüne geldik. Görevliler bizi sarayın önünde bulunan yüksek bir çardağa götürdüler. Buradan caminin dış kısmını tamamen görebiliyorduk. Öğle vakti hafif yemekler verildi ve beni yolcu etmek üzere gelen Rus asilzadeleri ile bazı Avrupalı yüksek rütbeli kimseler büyükelçiler gibi- de hazır bulunmak üzere davet edilmişlerdi. Bana söylendiğine göre, bana eşlik eden bütün Ruslar, Sultan tarafından kabul edilmiş ve kendilerine nişan ve madalyalar verilmişti.

Sultan'ın namaz kılmaya gittiği cami Budda Zümrüd Tapınağı⁵ gibi Saray'ın içinde idi. Hükümdarın geçeceği yolda sıralanıp halkalanan çeşitli alaylar ve etrafı dolduran saflarca süvari, topçu, piyade ve denizciler vardı. Askerlerin sayısı beşbinden aşağı değildi. Türk askeleri iri ve güçlü idi. Eğitimleri Avrupalı askerlerinkinden daha hafif olmasına rağmen çok becerikli ve hünerli idiler. Bu Türk askerleri güçlüklerden yılmamada üstündüler, çünkü Avrupalı askerler gibi yeme -içme ve yatacakları yerler hakkında daha az müşkilpesent idiler. Sayılar eşit olursa yenilmezler.

17 yıl önce Ruslarla savaştıklarında Osman Paşa komutasındaki Türk askerlerinin sayısı Ruslarınkinden azdı. Buna rağmen Rus imparatorluk askerlerine karşı beş ay dayanabilmişlerdi. Günümüzde bile Avrupalılar Türk askerlerini küçük görmezler. Bu Selamlık Merasimine katılan askerlerin sayısı, daha önce aynı merasime tanık olan bir Avrupalıya göre genelde daha azdı. Sadece başka ülkelerden özel misafirler olduğu zaman asker sayısı daha fazla oluyordu.

Askerler düzen aldıktan sonra, Saraydan ilk önce saray kadınlarının geçit resmi başladı. Önlerinde el ele tutuşmuş iki saray görevlisi vardı. Bana söylendiğine göre bunları izleyen ve bir Avrupa yapısı olan araba Valide⁶ Sultan'ın arabası idi. Arkalarında yine el ele tutuşmuş iki harem ağası vardı. Diğer taraftan ön ve arkalarında erkeklerin bulunduğu benzer bir araba daha vardı. Bunun kime ait olduğunu kimse bilmiyordu. Zannederim bu harem kadınlarının arabasıydı, çünkü Sultan'ın bir karısı olup olmadığı bilinmiyordu. Varsa bile bunu araştırmak benim görevim değildi. Her iki arabada camiye giderek atları çözülüp birbirlerine eklendi. Hepsi bu kadar. İçlerindeki yolcular inmedi. Merasim sona erdiğinde tekrar saraya getirildiler.

⁵ Emeral Budda Tapınağı, Bangkok'taki Grand Palace'nin içindeydi.

⁶ Valide, Valide Kraliçe anlamına gelmektedir.

Biraz önce adları geçen harem ağaları yada hadımlar, o sırada Avrupalıların bizden görmek için harekete geçmemizi isteyecekleri şeyler gibi gözüküyorlardı. Ancak Türkler onlar hakkında soru sormamızı istemiyorlardı. Bunların çoğunluğunun Nubia'dan geldikleri söyleniyordu. Küçüklüklerinde hadım edilmişlerdi. Bu gibi kimseler sadece saraylarda bulunabilir. Siyah olmaları onların bir özelliği idi. İster genç ister yaşlı olsunlar, hatta 13 yada 14 yaşlarında iken bile yanakları çökük ve kırışık. Eşine rastlanmayacak kadar tuhaf bir durum.

Saray kadınları⁷ alayı bir süre ilerledikten sonra çeşitli birliklere mensup subaylar gibi giyinmiş altı çocuk saraydan çıkıp askerlerin önünde sıraya dizildiler. En büyüklere 14 ve sıranın en sonundaki çocukta 8 yaşlarında idi. Subaylar kendi üstlerini selamladıkları gibi onları selamladılar. Dolayısıyla çocuklar Sultan'ın oğulları olmalıydılar. Tercümanıma sorduğum zaman bazılarının Sultan'ın oğlu olduklarını söyledi. Sultan'ın kaç oğlu olduğunu sorduğumda ise cevabı altı oldu. Aynı soruyu başkalarına sorduğum zaman bazıları beş belkide yedi idiler. Dolayısıyla doğrusunu bilmedikleri yada tümü Avrupalı olan misafirlere sırrın verilmemesi gerektiği düşüncesinde olabilecekleri sonucuna vardım. Böylece Taylandlılardan da gizli tutmuş oldular.

Bir süre sonra yüksek rütbeli subay ve sivil memurlardan oluşan bir geçit resmi başladı. Bunlar takriben otuz kişi kadar olup, saray polisleri gibi iç duvarın kapısından caminin merdivenlerine doğru iki sıra oluşturacak şekilde yürüyorlardı. Çok geçmeden Sultan'ın geldiğini bildiren bir boru sesi duyuldu. Herkes hareketlendi, askeri birliklerin her biri silahlarını düzeltti ve saflarında dik durarak Sultan'ı karşılamaya koyuldular. İki saray görevlisi el ele tutuşmuş vaziyette Sultan'ın alayının önünde yürüyorlardı. Sonra bir çift beyaz arap atının çektiği ve önünde bir sürücünün bulunduğu dört tekerlekli açık bir araba geldi. Sultan içinde oturuyordu. Ruslarla savaşan orduya komutanlık yapan usta bir asker olan Saray veziri⁸ Osman Paşa önde oturmuştu. Sultan'ın arabasından sonra subay ve erlerden oluşan muhafızları geldiler. Onları iç oğlanlarının çektiği saraya ait, eğerli ve sayıları yaklaşık olarak altı kadar olan at izledi. Arkalarında bir çift beyaz arap at koşulu fakat sürücüsü bulunmayan açık yedek bir araba vardı. Sultan'ın arabası yaklaştığında askerler selama durdu ve bando milli marşı

⁷ Kadınlar haremde bulunan kadınlardır.

⁸ Vezir unvanı Türkçedir. İngilizcede genellikle "vizier" şeklinde yazılır. Yüksek rütbeli bir memur anlamına gelir, bazen de günümüzdeki bakana eşittir. Sadrazam ise Başbakan'ın karşılığıdır.

çaldı. Araba tam karşısına geldiğinde ise askerler Sultan'ı selamlamak üzere sağ ellerini silahlarından çektiler ve yaşa diye bağırdılar. Her sıra aynı şeyi yaptı. Sultan'ın arabası yüksek çardaktan geçerken ben kendisini selamladım, sivil elbiseli olanlar da eğildiler. Sultan camiye geliş ve gidişlerinde selamlarımıza karşılık verdi. Arabası caminin avlusuna girince, kendisini karşılamak üzere her iki tarafta sıra halinde duran ileri gelenler hep birlikte eğildiler. Bana söylendiğine göre üç türlü selam veriş şekli vardı. Sağ eli alna değdirmek üzere kaldırmak alçak selamdı. Bu denk kimseler arasında yada rütbece yüksek kimseler tarafından daha aşağı durumda olanların selamlarına karşılık verilirken kullanılırdı. Bu bir 'wai'⁹ye karşılık vermek yada dostluk belirtmek için sağ eli kaldırma şeklindeki Tayland adetine karşılıktır. Orta selam ise sağ eli önce ağza sonra da alna götürmekti. Daha üst mevkide kimseler selamlanırken kullanılırdı. Bu da mevkice üst durumda olan bir kimsenin büyüklüğünü yada saygıdeğer sözünü alna götürmeden önce öpmek anlamına geliyordu. Bizim "wai" için ellerimizi bağlamamızın karşılığı idi. Yüksek selam da vücudu, sağ el neredeyse yere degecek kadar eğip sonra onu alını öpmek ve dokunmak için kaldırmaktır. Bu bizim "Thawai Bankom" (krala saygı sunmak)'a benziyordu. Dolayısıyla bu tür selam sadece Sultan için kullanılıyordu. Sıra halinde duran birçok asilzade bu tür selamı verdiler. Seyretmesi çok ilginçti, çünkü hareket halinde bir sürü el vardı. Bu tür yüksek selamı, bir görevli Sultanla konuşmadan önce yada her emir alışında kullanılır. Sultanla yemek yediğim sırada tercüman, Sultan'ın bana hitaben söylediği sözleri çevirmeden önce her defasında bu yüksek selamı veriyordu. Benim cevabımı Sultan'a çevirirken yine selam veriyordu. Tercümanın eli neredeyse hiç yerinde durmuyordu. Fakat bunu çok tekrar ettiği için eğilmeye zamanı kalmıyor, sadece elini kaldırıp indirerek kısa yoldan selam vermekle yetiniyordu. Biraz düşününce, bu adetleri tenkit etmemem gerektiğini anladım. Bizim çömelme ve sürünme gibi adetlerimizi görece olsalar bunları da yapılması zor olan şeyler olarak düşünürler. Bütün bunlar her iki taraf içinde kişinin alışmış olduğu şeylere bağlıdır. Ben bunu, sadece alışılmışın dışında bir şey olarak gördüğüm için anlatıyorum.

Hükümdarın arabası caminin merdivenleri önünde durdu. Geniş kübbeli bir Türk gelip Sultan'ı karşıladı. Bu kişi namazı kıldırarak büyük bir din öğreticisi olmalıdır diye düşündüm. Sultan içeri girdi, nereye oturduğunu ve ne yaptığını bilemezdim. Çünkü caminin içini göremiyor-

⁹ "Wai", Tayland usulü saygı gösterisi yada karşılamadır. Kavuşturulmuş ellere alını değdirmek suretiyle yapılır.

dum. Ancak biraz sonra caminin yanındaki minareye tırmanan bir müezzin gördüm. Bana ince ve tiz gelen yüksek bir sesle seslendi. Dediği şeyi anlayamazdım. Bana bunun halkı namaza çağırıyor olduğu söylendi. Sonra 20 dakika kadar bir sessizlik oldu. Görebildiğim kimseler sadece, caminin etrafında dolaşan yada duran uşak ve görevlilerdi. Bu durum Kralımızın keşiflere Kathin¹⁰ vermek üzere tapınağa girdiği zamanki durumdan pek farklı değildi.

Biraz sonra bando çaldı ve caminin penceresinin açıldığını gördüm. Söylendiğine göre Sultan burada oturuyor ve bağlılıklarını bildirmek üzere askerlerin resmi geçit yapmalarına izin veriyordu. Halkalar halinde orada bir araya gelmiş olan birlikler sıra düzeni içerisinde caminin avlusuna girdiler ve oturan Sultan'ı selamlayarak caminin başka bir kapısından dışarı çıkıp eski yerlerine döndüler. Sultan'ın oğulları, önlerinde yürüyecekleri birliklerin uniformalarını giymişlerdi. Süvari yada piyade oluşlarına göre bazıları atlı bazılarıda yaya idi. Askerler bağlılıklarını bildirdikten sonra, Sultan ilk geldiği şekilde Kabul Salonu'na döndü. Farklı olan şey Sultan'ın bu sefer yedek arabaya binmesi ve arabayı da bizzat kendisinin sürmesiydi. Atlı dört saray muhafızı arabaya eşlik ettiler. Gelirken de neden böyle yapmadığını bilemiyorum.

Sultan'ın dönüşünden takriben beş dakika sonra, saray görevlileri beni ve beraberimdekilerini köşkten almak üzere geldiler. Kabul Salonu'na varıncaya kadar bir süre küçük ve büyük odalardan geçtik. Vardığımızda, sayıları takriben onbeş kadar olan sıralar halinde dizilmiş askeri yada sivil kişilerden oluşan yüksek rütbeli asilzadeler vardı. Resmi elbisesini giyen Sultan bizi kapıda karşıladı, elimizi sıktı ve Prens Chira ile bana küçük bir odaya girmek üzere kendisini takip etmemizi söyledi. Bizim sadece konuşmalarımızı çevirecek olan tercüman geldi. Diğer görevliler dış taraftaki odada beklediler. Sultan bir sandalyeye oturdu ve bize de munasip yere oturmamızı söyledi. Bize sigara ikram ederek Kralımızın hatırını sordu. Ben de en son aldığım haberlere göre kendisinin iyi olduğunu bildirdim. Sultan bana Avrupa seyahatim, Prens Chria'ya da dersleri hakkında sorular sordu. Başka bir takım konular ile ilgili sorular da sordu. Davranışları, kendisinin Siyam hanedanlarını ilk defa başkentinde ağırladığı için memnun olduğunu gösteriyordu. Yeterli bir süre konuştuğuktan sonra yerinden kalkarak beni ve Prens Chria'yı tekrar Kabul Salonu'na götürdü. Benimle beraber gelen bütün yüksek seviyedeki görevlileri kendilerine takdim ettim. Sultan da

¹⁰ Kathin, giyecek ve ilaç gibi maddi gereçlerin keşiflere verildiği dini bir seremonidir.

orada bulunan yüksek seviyedeki Türk görevlilerinin tümünü benimle tanıştırdı. Sonra kaldığım yere dönmek üzere müsaadelerini istedim. Sultan'ın biraz sonra ziyaretimi iade edeceği bana söylendi. Dolayısıyla üstümü değiştirmeyip kendilerini karşılamak üzere bekledim.

Sultan ziyaretimi iade etmeden önce bir görevliye, bana ve refakatimdeki kimselere, mertebelerimize göre verilmek üzere Türk nişanları getirmesini emretmişti. Ayrıca kendisine, henüz genç olmasına rağmen Kral'ın oğlunun beraberimde Türkiye'ye gelişinden memnun olduğunu bana bildirmesini söyledi. Sultan, İstanbul'a yaptığı ziyarete bir hatıra olmak üzere Prens'e bir nişan takmak istiyordu. Fakat bunu yapmadan önce, Prens Chira'ya nişanı alması için izin verip vermeyeceğimi öğrenmek istedi. Görevliye, Sultan'ın iltifatından dolayı çok memnun ve minnettar olduğumuzu, duygularımın ifade edilemeyecek kadar büyük olduğunu bildirmesini istedim. Fakat cevap vermek çok güçtü, çünkü Kralımızın Prens Chira'yı öğrenim için Avrupa'ya göndermişti. Onun en iyi öğrenimi görmesini istiyordu. Kendisine eğitimini sürdürülebilmesi için gerekenin dışında ne bir unvan nede maiyetine kimseler vermişti. Prens Chira'ya bu sefer sadece bir öğrenci olarak benimle beraber gelmesine izin verilmişti. Yabancı ülkeleri ve saray adetlerini görmesi eğitimi için faydalı olacaktı. Kral, kendisine hiçbir ülkede nişan yada madalya almasına müsaade etmediği gibi almamasını da emretmemişti. Dolayısıyla, kralın bu konuda ne diyeceğini bilmeyen benim gibi birisi için, evet yada hayır demek çok zordu. Maamafih, Sultan büyük bir hükümdardır. Tayland kralı da başka bir hükümdar. Dostça bir ilişki kurmak için ne gerekiyorsa kendileri karar vermelidir. Benim gibi aşağı bir seviyede ve bu soruya cevap veremeyecek bir kimseye hiç sormamak daha iyi olacaktır. Görevli cevabımı Sultan'a bildirmek için geri döndü. Bir süre sonra geri dönüp Sultan'ın verdiği cevaptan memnun olduğunu bana bildirdi. Bununla birlikte Kral'ın oğlunun başkentini ziyaret etmek için gelmesinden dolayı memnuniyetini göstermek istemişti. Henüz küçük olmasına rağmen kendisine özel bir paye olmak üzere bir hükümdarlık nişanı verilecekti. Dolayısıyla Sultan nişan ve madalyaların verilmesini emretti. Prens Chira'nın kabul etmesine izin verdim ve hepimiz Sultan'ı karşılamak üzere Türk nişanlarını taktık.

Bir müddet sonra, bir arabayla sarayı çevreleyen yoldan geldi. Camiye giderkenkine benzeyen bir geçit resmi yapıldı. Beraberimdekilerle birlikte arabaya gidip kendilerini karşıladık. Arabadan indi ve ellerimizi sıkı. Saray görevlisi kendisini Merasim İkametgahı'nın aşağı katındaki küçük salona götürdü.

Avrupa saraylarında, bir yüksek rütbeli saray görevlisinin önden yürüyüp yol göstermesi adetti. Böyle resmi münasebetlerde neredeyse her sarayda bu yapılır. Bazı saraylarda saray görevlisi, makamın resmi bir alameti olarak altın bir bastonu elinde tutardı. Öte yandan diğer bazı saraylarda da elinde bir şey taşımazdı. Bir saray görevlisinin önde yürüyüp yol göstermesi adeti benim gibi yabancı misafirler için çok yararlıydı. Mesela, saraya gelip arabadan dışarı çıktığımız zaman görevli yolu göstermek üzere bizi karşıladı. Kapıdan girer girmez bize yolu gösterecekti. Hata yapma korkumuz olmadan kendisini takip ettik. Bizi doğru yola itecek bir kimseye de gerek kalmamıştı. Duyduğuma göre bazı saraylarda, saray görevlisi, saygısını belirtmek için misafirine yüzünü dönerek arka arkaya doğru yürürdü. Öte yandan Avrupa'da gördüğüm kadarı ile görevli, sadece bir kapıya vadiğinde yada bir köşeyi dönecek olduğunda bizi beklemek ve kaybolmamıza engel olmak için dururdu. Yaşlı biride hiç arkasına dönmeden yürümeye devam etmişti. Fakat bu Türk saray görevlisi görgü ve nezaket kurallarında çok titizdi. Hiçbir şey söylemeden önce arka arkaya yürüyerek yüksek selamı verdi. Bir şeye takılır da düşer diye çok merak etmişim ama dengesini asla kaybetmedi. Çok tatbikat yapmış olmalı idi.

Sultan küçük salona inip oturdu. Salonda ben, Prens Chira, Dışişleri Bakanı ve bir tercüman vardı. Prens Chira ve ben verdiği nişanlardan ötürü, maiyetimizin adına Sultan'a şahsen teşekkür ettik. Sultan, benim İstanbul'a yaptığım bu ziyaretin ileride her iki başkentinde dostça münasebetler kurmasına vesile olmasını dilediğini belirtti. Ayrılma zamanı gelinceye kadar çeşitli konular hakkında konuştu. Böylece ilk resmi görüşme sona erdi.

Bu Sultan, Padişah Abdülhamit idi. Yaşı 49 du (Ratnakosindra döneminin 110. yılında). Kendisi Sultan Abdülmecit'in oğlu olup Osmanlı hanedanının 34. sultanı idi. Orta boylu, zayıf ve çökük yanaklı idi. Hayattan zevk almamış birine benziyordu. Ülkeyi yönetmek için çok çalıştığını söylediler. Bütün resmi raporları göz önünde tutuyor ve gerekeni yapıyordu. Her işle o kadar ilgileniyordu ki uyku uyumaya pek zamanı kalmıyordu. Bu bilgiyi bana Türk asilzadeleri vermişti. Doğru olup olmadığı bana bu bilgiyi verenlere bağlıdır. Her işle ilgilendiği doğru olmalıydı. Çünkü ben bunu mangal meselesinde bizzat müşahede ettim. Diğer bir delil de benim koleksiyon yapma merakımla ilgili idi. Avrupa'yı ziyaretim sırasında bulunduğum ülkelerin posta pulları, paraları ve posta kartlarından örnekler toplamıştım. Nereye gittimse zamanım olduğunda bunları satın almak için dışarı çıkardım. Avrupa'da yaptığım gibi Türkiye'de dolaşmak için durumumun müsait olmayışından ötürü bu şeyleri bana almaları için bazı

görevlilerden ricada bulundum. Ricamı kabul ettiler fakat bir şey de yapmadılar. Unuturlar düşüncesi ile kendilerine tekrar hatırlattığımda bana, Sultan'ın bana vermek üzere bütün bunları zaten hazırladığını bildirdiler. Dolayısıyla her söylediğim yada yaptığım şeyin kesinlikle Sultan'a bildirdiğinin farkına vardım. Ondan sonra isteklerimi hiçbir görevliye söylemedim.

Türkiye'de uzun süre kalan Avrupalılardan duyduğum yada okuduğum şeyler ve benim kendi gözlemlerime göre Türk saray adeti çok değişik gibi gözüküyordu. Bu Türkler müslüman oldukları için Peygamber Muhammed tarafından söylenip yazdırılan Kuran'daki geleneklere kesinlikle uymak zorunda idiler. Kuran'daki tahta geçme kuralına göre, aynı rütbe ve hanedana mensup kimselerin aralarındaki en yaşlı kişi gençlerden önce sultan olurdu. Mesela, ölen bir sultanın üç oğlu varsa içlerinden en büyüğü tahta geçer *. Birçok oğulları olmasına rağmen ikinci sultan öldüğünde kendisinin küçük kardeşi tahta geçer. Başka kardeşinin olmaması durumunda oğlu tahta geçer.

Bu tahta geçme geleneği, Peygamber Muhammed'in torunu İmam Hüseyin'in Yezid ile savaşmasından günümüze kadar hanedanda bir kıskançlık sebebi olmaya devam etmiştir. Düşündüğümde sebebi kolayca anlayabiliyorum. Eğer bir kardeş diğerinden üç yaş büyük ise tahta kendisi geçer. Büyük kardeş 70 yaşını aştığı zaman küçük kardeş 67 yaşında iken tahta geçmiş olur. Büyük kardeş ne kadar erken ölürse küçük kardeş te o kadar uzun süre tahtta kalır. Dolayısıyla kardeşlerin birbirlerine itimat etmemeleri gayet normaldir. Büyük kardeş 'küçük kardeşim tahta geçebilmek için benim ölmemi arzuluyor yada bana zarar verebilmek için bir vesile arıyor' şeklinde bir endişe içindedir. Hain küçük kardeş bunu aynen yapabilir. Kısacası birbirlerine itimat etmeleri çok zordu. Şimdilerde buna verilebilecek bir örnekte bir sarayda hapsedilip gözaltında bulundurulduğu söylenen Sultan'ın kardeşi ve halefi olan Mehmet Reşat Efendidir. Kendisi Sultan'dan iki yaş küçüktür. Hiçbir görevli ile irtibat kuramaz. Bu prensle ilişki kuran her kim olursa olsun hemen cezalandırılır. Örneğin Sultan onu sürgüne gönderebilir. Eğer veliaht, Sultan'ın oğlu yada kendisinden çok daha genç biri değilse yukarıda belirtildiği biçimde çok acı çekecektir. Bu eski bir gelenektir ve bundan etkilenen de sadece adı geçen prens değildir. Tahta varis olan kim olursa olsun çok şanssız bir kimsedir.

* Bilindiği üzere Kuran'da böyle bir hüküm yoktur. Bu yazarın noksan bilgisinden kaynaklanmaktadır.

İleride görevi olacak olan idare etmeyi öğrenmek yada kendisini göreve hazırlayacak olan hükümet memurları ile arkadaşlık kurmak için hiçbir şansı olmayacaktı. Durum böyle iken bir sultanın kişisel yapısına göre iyi yada kötü bir idareci olabileceğini söylemektedirler.

Bu tahta geçme geleneği içerisinde Sultan'ın oğullarını ilgilendiren kötü bir şey vardı. Babalarının sağlığında, kendilerine ne kadar iyi bakılırsa bakılsın, payeleri, geçici bir süre zevkini çıkardıkları ödünç alınmış bir şeydi. Bütün görevlilerden gördükleri saygı ve itibar sadece Sultan'ı hoşnut kılmak için yapıyordu. Sultan ölür ölmez içlerinden biri gelecekte tahta varis olacak kadar şanssız oluncaya kadar oğullar inzivaya çekilir ve unutulurlardı.

Türk hükümdarlık ailesinin yukarıda belirttiğim şekilde bir tahta geçiş geleneği vardı. Bu müzmin bir hastalık gibiydi. Prenslerin milli meselelere katkıda bulunmaya hiçbir şansları yoktu. Türkiye'de bulunduğum sürede, özellikle bütün önemli görevlilerle tanıştığım halde bir tek prense bile rastlamadım. Selamlık merasiminde subay kıyafetleri giyen oğullarına hayran kaldığımı Sultan'a söylediğim zaman bana sadece onların ülkeye hizmet için eğitildikleri söyledi. Onlarla tanışmama müsaade etmediği gibi kendileri ile konuşmama da izin vermedi.

Yukarıda anlattığım böylesine zararlı bir tahta geçiş geleneğinin neden değiştirilmediğini merak edebilirsiniz. Ben kendim de merak ettim ve Türklerin de bunu değiştirmek istediklerini anladım. Eğer mümkün olsaydı Sultan bunu çıkaracağı bir fermanla çoktan değiştirdi. Fakat bu durum Kuran'da yazılı bir kural olduğu için değiştirilmesi yasaklanmıştı. Değiştirilecek olursa halk bunu dini şeylere saygısızlık olarak görecekti. Halk tarafından kabul görmediği zamanda ülke içinde kargaşalık olabilirdi. Bu sebepten dolayı geleneğe uymak zorundalar. Sultan'ı koruma tedbirleri daha başka yerlerde gördüklerimden daha sıkı idi. Bu belki de yukarıda izah ettiğim tahta geçme geleneğinden yada benim bilemediğim başka bir sebepten ötürü olabilirdi. Davetsiz gelecekleri engellemek için yanına gelmesine müsaade edilen kimseler seçilirler ve belirli bir sayıda olurlardı. Sultan saraydan yılda ancak bir defa dışarı çıkardı ki buda ibadet için bir camiye gittiği zamandı. Yılda bir kere yapılan bu şey bizim kralın Kathin Gezi'sine benzerdi. Böyle olmasına rağmen hangi camiye gideceği ancak bir veya iki gün öncesinden belli olurdu. Eskiden Selamlık Merasimi için Sultan sırayla çeşitli camilere giderdi. Şimdiki Sultan başa geçtiğinde, daha öncekilerde olduğu gibi başka bir camiye gitme zorunda olmasın diye Saray içerisinde bir cami yaptırdı. Kendi güvenliğine bu kadar dikkat göstermesini

hiç anlayamadım. Ancak, Türklere bu konuda soru sormak haddini bilmezlik olacak ve onlarda hiçbir zaman doğruyu söylemeyeceklerdir. Avrupalılara sorduğum zaman onlar bana Türkiye’de öldürme olayının çok kolay olabileceğini söylediler. Şimdiki Sultan’ın babası Sultan Abdülmecit zehirlenmişti. Sultan’ın amcası Sultan Abdülaziz 15 yıl tahtta kaldıktan sonra sürgüne gönderilmişti. Çok geçmeden de öldürüldü. Kardeşi Sultan Murat üç ay tahta kaldıktan sonra delirmiş ve tahttan indirilmişti. Kendisi hâlâ hapistedir. Daha sonra şimdiki Sultan tahta geçmiştir. Söylendiğine göre kendisinden önceki üç sultanın başına gelenleri gördükten sonra aynı şeyler başına gelmesin diye Sultan’ın çok dikkatli olmasını anlamak zor değildi. Öte yandan Sultan’ın çok yetenekli bir kimse olduğu söylenmektedir. Tahta geçtiği zaman ülkede bir isyan vardı ve dışarıdan da Ruslar saldırı halinde idi. Dış düşmanı mağlup edince ülkeyi karıştıran isyancıları ezdi ve o günden bu yana ülke huzur içinde idi. Bunu duyduklarımı dayanarak söylüyorum. Doğru olup olmadığını bilemiyorum. Sultan’ın saraydan hiç dışarı çıkmaması ile ilgili kısmını hiç unutamıyorum. Çünkü bu hakikaten dayanılmaz bir şey olabilir. Herkes aynı şeyi söylemektedir. Dolayısıyla Sultan resmen sarayın dışına çıkmasa bile, eski halifeler gibi ara sıra değişik kılıklara bürünüp dışarı çıkabileceğini düşündüm.

Ayın yirmisi akşamı yemekten sonra Sultan beni ve maiyetimdekileri sarayın içerisinde bulunan tiyatroya davet etti. Bizleri Merasim İkmethahı’na açılan kapıdan geçirek kuzey yada güneye doğru götürdüler. Bir süre sağa sola dönerek birçok küçük ve büyük odalardan geçtik. Sonra Sultan’ın bulunduğu odaya geldik. Bizimle tokalaştı ve biraz konuştuk. Sonra beni ve Prens Chira’yı tiyatrodaki kendi locasına götürdü.

Tiyatro Avrupa tarzında inşa edilmiş olup elektrikle aydınlatılmış ve çok güzel dekore edilmişti. Bizim Vajirayan kütüphanesindeki tiyatromuzdan biraz küçüktü. Üç tarafında birer balkon vardı. Sultan’ın locası sahnenin tam karşısının soluna düşüyordu. Onun sağındaki loca saraylı kadınlar içindi. Bu locanın altın yapraklarla kaplı bir kafesi vardı. Böylece içeride bulunanları kimse göremiyordu. Bayan locasının yanında bulunan balkon saray görevlileri içindi. Bunun karşısındaki yer ise hükümet memurları ve Taylandlı maiyetime ayrılmıştı. Balkonların alt kısmında harem ağaları (hadımlar) görevli idiler. Bunun ötesinde eğlencede görev alacak müzisyenler vardı.

Bugünkü gösteri bir tiyatro oyunu değildi; saray bandosu, akrobatik hareketler eşliğinde Avrupa nağmeleri çalacaklardı. Beden eğitimi hareketleri yaparak çeşitli taklalar attılar. Gösteri iki bölümden oluşuyordu.

Birinci bölümden sonra Sultan çay servisi yapılmasını emretti. İkinci bölümün bitiminde bize başka bir odada yemek yememizi söyledi. Kendisi bize katılmadı. Yemekten sonra kendisine gidip izin alarak kaldığımız yerlere döndük.

Sultan kendisini tiyatrodaki gördüğüm gün Türkiye’de kaç gün kalmak istediğimi sordu. Bende dört gün kalmayı ümit ettiğimi söyledim. Yunanistan’a gidecek gemi pazartesi günü kalkacaktı, dolayısıyla ben de o zaman ayrılmak için izin isteyecektim. Sultan bana, dört günün kısa olduğunu ve bu süre içinde Türkiye’nin fazla bir yerini göremeyeceğimi söyledi. Beş gün daha kalıp kalamayacağımı sordu. İltifatına çok müteşekkir olduğumu bildirdim. Ben Sultan’ın istediği gibi daha fazla kalmak isterdim fakat pazartesi günü ayrılmam gerekiyordu. Bunun da iki sebebi vardı. Birincisi gemiden yerimizi ayırmıştık, ikincisi bu misafirperverliği karşısında mahcup olmak istemiyordum. Aslında İstanbul’a gayri resmi olarak gelmişim, bizi ağırlaması için bir sebepte yoktu. Bu süre içinde bizi ağırlamak zahmetinde bulunduğu için kendisine daha fazla yük olmak istemiyordum. Daha fazla kalacak olsaydım kendisinin bu engin nezaketinden yararlanarak zevk ve sefaya dalmış gibi olacaktım. Bu iki ana sebep dolayısıyla ayrılışımı ertelemeyeceğimden dolayı özür diledim. Sultan yerimizin ayrılmasının önemli olmadığını söyledi. Görevlilere yerlerimizi iptal ettirecek ve bizi Yunanistan’a götürmek üzere bir özel gemi hazırlattıracaktı. Onun misafirperverliğini suistimal etme korkuma gelince, Sultan beni ve maiyetimdekileri tüm samimiyeti ile ağırlamak isteğini ve bunun kendisi için bir sıkıntı olmayacağını belirterek beni temin etti. Nitekim, aynı sülaleden gelen daha önceki sultanların tümü misafirperverliklerinden dolayı çeşitli ülkelerde ün salmışlardı. Eğer daha erken ayrılacak olsaydım bu durum kendisinin beni iyi ağırlamadığı anlamına geleceği gibi şerefini de lekeleyecekti. Dolayısıyla ayrılışımı en azından iki yada üç gün ertelememi istedi. Bu sözlere karşı bir şey söyleyemedim, çünkü her ne kadar bir yabancı isemde, başkentinde bulunduğum süre içinde onun bir uşağı gibiydim ve söylediği her şeye uymak zorunda idim. Bundan dolayı ayrılışımı perşembe gününe erteledim. Yunan kralına bir telgraf gönderip yolculuğumu ertelediğimi bildirmeliydim.

Ertesi gün yani ayın yirmibirinde Sultan sarayda bir yemek verecekti fakat Pra Vichitravarsarı halen istirahatta olup yemeğe katılmayacaktı. Pra Vichitra Selamlık merasiminden beri hasta yatmakta idi. Bayılmış ve Sultan’ı göremeden kaldığı yere geri dönmek zorunda kalmıştı. Hastalığını duyunca, Sultan sarayın Türk ve Avrupalı doktorlarını onu muayene için

gönderdi ve durumunu öğrenip kendisine haber vermesi için özel hizmetçisini yolladı. Yemek ertelenince o gün biz arabayla etrafı görmek için şehre indik.

Türkiye hem Asya hemde Avrupa'da yer almakta ve imparatorluk Afrika'ya kadar uzanmaktadır. Bizim eski inançlarımıza göre imparatorluk bölünmüş bir ülke ve dolayısıyla talihsiz ve lanetlidir. Bu inancın hakikaten Tayland'dan mı yoksa bazı yabancı kaynaktan mı geldiğini ve hangi gözlem ve antik sebeplere dayandığını bilmiyorum. Ancak, Türk tarihini incelediğimde, imparatorluğun coğrafi yapısının, bu inancı doğrular gibi gözükken sık sık sorunlar çıkardığını gördüm. Bu durumun anlaşılabilmesi için Türk tarihinden biraz söz etmek gerekir.

Ülkenin Avrupa kısmı ve şimdi Türkiye olan Asya daha önceleri halkı hıristiyan olan Avrupa ülkesi idi. Bir kral tarafından yönetiliyordu ve krallığın adıda Bizanstı. İstanbul onun başkenti olarak kurulmuştu. Türkler daha önceleri Avrupa'dan oldukça uzak olan Orta Asya'da yaşıyorlardı. Takriben bin yıl önce Avrupa'nın yakınına yerleşmek üzere hareket ettiler. İkiyüz yıl kadar sonra, Türkler arasından Osman adında büyük bir kişi ortaya çıktı. Bütün küçük komşu ülkeleri fethedip bir krallık kuracak ve kendisini de Osman adıyla bağımsız bir kral olarak ispatlayacak kadar güçlü idi. Türkiye'yi şimdiye kadar yöneten hanedanın ilk kralı idi. Bu Türk gücünün başlangıcı olmuştur. Bu Türkler daha öncede belirttiğimiz gibi Hz. Muhammed'e inanan müslümanlardı. Daha güçlü hale geldikleri zaman Hz. Muhammed'in İslamı öğretme biçimini taklit ettiler ve aynı zamanda da krallığın sınırlarını genişlettiler. Eğer bir ülke İslam'a inanmamışsa önce onu ikna etmeye çalışırlardı. Halk İslami inancı kabul etmek istemezse Türkler saldırır ve onların topraklarını istila ederlerdi. Türkler bir ülkeyi aldıkları zaman İslamı kabul eden düşman eşit bir şekilde iyi muamele görürdü. Eğer düşman hâlâ eski inancında ısrar ederse, öldürmezdi fakat kendisine iltifat edilmez ve esirlere benzer bir şekilde toplumun daha aşağı bir tabakasında yer alırdı.

Osman öldükten sonra yerine geçen her güçlü idareci krallığını genişletmeye çalışmıştır. Türkler 1453 yılında Avrupalı Bizans Krallığı'nın başkenti olan İstanbul'u fethettiler. Böylelikle Türkler başkentlerini bundan sonra Avrupa'ya nakletmiş oldular. Güçlü oldukları zaman Avrupa'da büyük topraklar elde ettiler. Bir defasında orduları Avusturya'nın başkenti Viyana kapılarına kadar dayanmıştı. Ancak, güç suya benzer; arazi ve ormanları kaplamasına rağmen sonunda kurur. Gerçek budur. Aynı şekilde, Viyana açıklarına saldırı ile birlikte Türk gücü doruk noktasına çıktıktan

sonra Ruslar gibi çeşitli Avrupa halkları daha güçlü bir şekilde gelmişler ve Türkleri yavaş yavaş geriye püskürtmüşlerdir. Buna rağmen günümüzde Türk krallığı oldukça büyüktür. Avrupa, Asya ve Afrika'yı içermektedir. Avrupa'da büyük bir güç olarak görülürdü. Türkiye'nin hikayesi kısaca böyledir. Herşeyden önce krallığı üç kıtaya yayılmış olduğundan sıkıntılar içinde ve lanetlenmiş olarak gözükmetedir. Türklerin idaresi altındaki halklar çeşitli ırklara mensup olup değişik diller konuşmaktadırlar. Asya ve Afrikadaki halklar müslüman olup Avrupalı değildirler. Fakat Avrupa'da, Avrupalı olan hıristiyanların sayısı Avrupalı olmayan Müslümanların sayısından büyüktür. Avrupalı hıristiyanlar değişik ırk ve dile mensup halkın gücü karşısında kendilerini ezik hissetmiş olmalıdırlar. Ataları ülkelerini Türkler karşısında yitirdiklerinden dolayı kendileri her zaman bu ülkeleri geri almayı ve kendi ırk ve dillerinden olan Avrupalıların idaresi altında yaşamayı düşünmüşlerdir. Bunu yapamadıkları zaman sabretmek zorunda kaldılar. Eğer bir fırsat ele geçirecek olsalar Türk idaresine karşı isyan ederler. Bunlar yakıt gibidirler. İsyalarını, hükümet güç kullanarak bastırıldığında kendi dinlerinden olan çeşitli Avrupa ülkelerine haber verirler ve bunun sebebini de kendilerinin hıristiyan olmasına bağlayarak, Türklerin ataları gibi kendilerine de zulmettiklerini söylerlerdi. Bu Avrupa ülkeleri çok kızarlar ve Ortadoks hıristiyanların başı olan Rus imparatoru ile Roma Katolik hıristiyanlarının koruyucusu Fransız hükümdarı gibi büyük Avrupa güçleri Türk Hükümeti nezdinde protesto ederlerdi. Bazan Türkiye uzlaşır ve durum sulh içinde halledilir bazan da çatışma bir savaşla sonuçlanırdı. Türkiye kaybettiği zaman çoğunlukla kendisinden toprak alınır ve tazminat istenirdi. Bu Türk Hükümeti için çok zor bir problemdi. Uzlaşmayı öğrenmek ve diğerlerinin hilelerine karşı kurnazca davranmak zorunda idi. Öte yandan eğer hükümet hıristiyanların isteklerini çoğu zaman karşılayacak olsa Avrupalı olmayanlar kızıyor ve kendilerini Kuran'nın öğretilerine uymamakla suçluyordu. Dolayısıyla, ne yapacağına karar vermek hükümet için çok zor bir meseleydi.

Diğer bir mesele de Avrupalıların, Türklerin idaresi altındaki toprakların daha önceleri Avrupalılara ait olduklarını düşünmeleri idi. Türkler, mynah'ın (bir Türk kuş) yuvasını ele geçiren King Kroong¹¹ kuşuna benziyorlardı, tabiatıyla her zaman birtakım sıkıntılar olacaktı. Tek çözüm yolu, Türkleri daha önce buldukları Asya'ya sürmek olacaktır,

¹¹ King Kroong kuşunun adı Taylan çocuk tekerlemelerinde geçmektedir. Mynah'ın yuvasını elinden almakta ve onunla yuvanın sahipliği hakkında tartışmaktadır.

böylece bu ülkeler zulümdan uzak ve mesut olurlar. Bu Avrupalıların isteği olmasına rağmen iki sebepten dolayı mümkün olamaz; birincisi Türkler daha çok güçlüdür. Türkleri geri sürmeye çalışacak her ulus onlarla büyük bir savaş yapmak zorunda kalacaktır. Rusya gibi büyük bir devletin Türkleri Avrupa'dan atmaya yetecek kadar gücü olabilsede şu ikinci sebepten dolayı bunun yapılması mümkün değildir; eğer Türkler gidecek olurlarsa bu topraklara kim sahip olacaktır. Rusya yada başka büyük bir güç buraları alacak olursa Avrupa'da daha güçlü bir duruma gelecek ve diğer ülkelere karşı bir tehdit oluşturacaktır. Eğer buralar daha önceki sahipleri olan Yunanistan gibi küçük bir ulusa verilecek olsa, hiçbir çıkar beklemeden başka bir ulusa huzur getirmek ve yarar sağlamak için hangi büyük ulus onbinlerce kişisini feda edecek ve milyonlarca lira harcayacak. Bu iki sebep Türkiye'nin güvenliği için bir garanti olmuş ve üç kitada yaşamadan ötürü doğan laneti de ortada kaldırmıştır.

Türkiye'nin başkenti olan İstanbul, Bosphorus adı verilen boğazın iki yakasında yer almaktadır. Uzaktan manzarası, gördüğüm bütün şehirlerinkinden daha güzeldi. Boğaz derin fakat dardı. Eni takriben 1200 metredir. Her zaman gelip geçen küçük ve büyük gemilerle doludur. Bunlardan demir atmış olanlar bir sıra halinde olup uzun direkleri vardı. Her iki kıyı da bayır şeklindedir. Bebek evleri gibi üst üste dizilmiş sıralar halinde evler ve bahçeler bulunmaktaydı. Kısacası, ufkun sonuna kadar her köşenin açıkca görülebildiği bir yer olduğu için sıkılmadan birkaç dakika durup zevkle seyredilebilirdi. Fakat yoldan geçip binaları daha yakından gördüğümüzde ilgimizi fazla çekmediler. Çünkü Türk evleri küçüktü, tahta ve sade çimentodan yada yarı tahta yarı çimentodan yapılmışlardı. En büyük bina, eğer bir saray değilse, Avrupa ülkelerindekinden daha az gösterişli idi. Avrupa ülkelerinden diğer bir farkı da sokaklarda birçok köpeğin dolaşmasıydı. Bazan bir düzinesine rastlardık. Tayland'daki köpeklere benziyorlardı. Onları gördüğüm zaman bizim köpeklerimize Tayland köpekleri dememizi tuhaf buldum çünkü benzerleri Avrupa'nın Türk kısmında çokca vardı. Buradaki köpeklere neden Türk köpekleri demeyelim? Sokaklarda birçok köpek bulunduğu için Türkler övünüyor, ülkelerinde hemen hemen hiç kuduz vakası olmadığını söyleyerek buna sebep olarakta kendilerinin köpeklere iyi davrandıklarını ve Avrupa ülkelerinde olduğu gibi onları hapsedmediklerini gösteriyorlardı. Bu oldukça ikna edici idi ve ben neredeyse inanıyordum, fakat biraz düşündükten sonra bunun doğru olmadığı kanaatine vardım. Bu konuda daha çok şey söylenebilir.

İstanbul'da görülmeye değer çok şey vardı. Günde iki yada üç yeri görmeye gidiyordum. Günü gününe anlatacak olsam biraz karışıklık olur. Dolayısıyla her defasında bir şeyi anlatayım. Birincisi, tanınmış mimarlar tarafından yapılmış eski büyük camilerdir. En önemli cami Avrupalıların St. Sophia dedikleri camidir. Bu dünyanın en iyi ustaları tarafından yapılmış taş bir bina idi. Ayasofya Camii önceleri bir hıristiyan kilisesi idi ve İstanbul Avrupalıların elinde iken yapılmıştı. Türkler şehri aldıklarında Hz. İsa ve azizlerin resimlerini tahrip ettiler. Bu hıristiyanların şikayet ettikleri bir durumdu. Bir gayri müslim camiye girdiği zaman, bir Müslüman adeti olduğu için, ayakkabılarını çıkarmak zorundadır. Eğer Avrupalılar ayakkabılarını çıkarmamakta direnirlerse, camiye nasıl gireceklerdi? Bu problemi Türkler çok güzel bir şekilde çözmüşlerdi. Ayakkabıları önemsemediklerini fakat dışarıda kirli toprak ve kuma bastıkları için camiye girerken onları çıkardıklarını izah ettiler. Ayakkabıları ibadet için camiye serilen halıların üzerine koymak uygun düşmezdi. Avrupalılar, ayakkabılarını giymişte olsalar, eğer caminin içine toprak ve kum taşımamışlarsa Türkler bir sakınca görmüyorlardı. Dolayısıyla, camiye girerken eğer ayakkabı çıkarılmamışsa bunların üzerine temiz bir çift ayakkabı giymek gerekirdi. Cami görevlileri de ayakkabıların üzerine giyilmek üzere ödünç alınabilecek ayakkabılar bulundurmaya adet edinmişlerdi. Fakat camiye girmek için bunları ayakkabıların üzerine giymek pek elverişli değildi. Çünkü bunlar büyükten küçüğe kadar her türlü ayağa uyabilecek şekilde büyük yapılmıştı, kimse ölçüden dolayı şikayet edip sahibini rahatsız edemezdi. Bu gibi büyük ayakkabılar ayakta tutulabilmeleri için topuktan iple bağlanmak zorunda idi. Camide bu ayakkabıları giydiğimiz zaman yeni yürümeye başlayan çocuklar gibi dikkatli bir şekilde yürümek zorunda kaldık. Görülmeye değerdi. Biran düşündükten sonra kendimi suçluyorum. Çünkü Türkler gibi ayakkabılarımızı çıkarmış olsaydık hiçbir sıkıntı olmayacaktı. İnatçılığımızdan ötürü bizi cezalandırmak için iyi bir yol bulmuşlardı.

İstanbul'da çok sayıda saray vardı ve hepside hemen hemen mükemmeldi. Bunlardan üçü önemliydi: Eski Saray, çok eski olmayan Dolmabahçe Sarayı ve şimdiki Sultan'ın oturduğu, yeni yapılmış Yıldız Sarayı. Eski Saray¹² deniz kenarında olup Türk mimarî tarzında inşa edilmiştir. Türkler İstanbul'u fethettikleri zaman yapılmıştır. Şimdi ise hükümdarlara ait taç ve diğer resmi tezyinat ile Hz. Muhammed'in hırkası

¹² Buradaki Eski Saray, Topkapı olarak bilinen saray olmalıdır.

gibi kıymetli şeylerin saklandığı bir yer olarak kullanılmaktadır. Fakat bu hırka kutsal olduğu içi kapalı yerde tutulmaktadır. Ben hırkayı görmedim, gördüğüm şeyler diğer kıymetli şeylerdi. Bunlar arasında en önemlileri birbirlerini takip eden sultanların elbiselerini tek tek giymiş olan mankenlerdi. Bu mankenler çok ilgi çekici idi. Çünkü, eskiden elmas ve mücevherlerle süslemiş olan uzun ve geniş sultan kaftanları yavaş yavaş değişmiş ve Avrupa stiline benzemişti. Buda Avrupalılarla münasebet kurduktan sonra Türklerin adet ve modalarının değiştiğini göstermektedir. Kısacası onlar biz Taylandlılara (Avrupa modasını takip eden) benziyorlardı. Bu müzedeki değerli şeyler sayılamayacak kadar çoktu. Fakat dikkatimi en çok çeken şey büyük zümrüdü. Birisi askerlerin kullandığı kılıç büyüklüğündeki bir süvari kılıcının kabzasında idi. Diğeri, kalınlığı bir inç, genişliği beş inç, uzunluğunda altı inç olan bir parça idi. Öteki parça ise biraz daha küçüktü. Bunların dışında küçük büyük çok sayıda elmas, yakut, inci ve çeşitli türde kıymetli taş ve mücevher vardı. Görünüm ve ölçüleri bakımından bunlar, daha önce gördüklerimizden farklı değillerdi fakat bunların neden Pak Plai¹³ tabaklarına kondukları garipti. Her tabak hemen hemen dolu idi. Sizleri yanılttığımı sanmıyorum. Bunları kendi gözlerimle gördüm, başkaları da gördüler. Bana inanmazsanız onlara da sorabilirsiniz. Tuhaf, bu tabaklar bizde sıradan kimseler tarafından hergün kullanılır. İçlerine elmas ve mücevher konacak kadar kıymetli olduklarını hiçbir zaman düşünmedim. Pak Plai tabakları burada zor bulunuyor olmalı, hemen hemen hiç kimse bunları kullanmıyor. Çok az bulduklarından kıymetli olmuşlar. Size Tayland'dan bir örnek verebilirim: bizim "kaba, pürüzlü iplikler" (rough threads) dediğimiz ve prenslerimizin kaftanlarının etek kenarlarını kıvrıp dikmede kullanılan altın sırmalar. Bunları Hindistan'da pazarlarda yığılı olarak gördüm, onlar bunları dansçıların elbiselerinin eteklerinde kullanmaktadırlar. Bizde kimsede bulunmadığı ve çok az kullandığımız için kıymetli olmuşlar. Bu gibi şeyler ne tenkit edilmeli ne de tuhaf karşılanmalıdır.

Çok eski olmayan Dolmabahçe Sarayı deniz kenarındadır. Daha sonraları Avrupa stilinde inşa edilmişti. Dışarıdan bakıldığında pek etkileyici değildir çünkü beyaz tuğladan yapılmış bir binadır. Fakat içi o kadar güzel dekore edilmişti ki kendisi ile yarışabilecek hiçbir Avrupa sarayı görmedim. Mesela trabzanların başları kristalden yapılmış ve üstleri

¹³ Pak Plai tabakları yazarın zamanında halkın çok kullandığı sade tabaklardır. Şimdi bunlar fazla bulunmamaktadır fakat celadon tabakları kadar da kıymetli değillerdir.

boyanmıştı. Süslenebilecek duvar ve tavanlar, hiçbir masraftan kaçınılmadan Avrupa'dan getirilen en iyi ustalar tarafından yapılmıştı. Bu saray daha önceleri sultanların oturduğu yerd. Fakat burada birbiri arkasına iki sultan katledilince pek de emin bir yer olmamaya başladı. Dolayısıyla şimdiki Sultan Yıldız Sarayı'na taşındı. Dolmabahçe boş kaldı ve yabancı ülkelerden gelen krallık mensuplarını misafir etmek yada arasına yapılan büyük törenler için kullanılmaya başlandı.

Sultan'ın kaldığı Yıldız Sarayı'na gelince, birkaç gündür orada kalmama rağmen tabiatıyla her tarafını gezemezdim. Dolayısıyla sizlere sadece dış tarafını niteleyebildim. Saray bir tepe üzerindeydi. Böyle bir yerde olmasının iki sebebi vardı: güvenlik ve zevk. Tepenin yamacında, saraydan oldukça uzak ve demir dış duvar boyunca serpilmiş güzel ahşap evler vardı. Tahminime göre bunlar, Sultan'ın yakınında çalışan hükümet yada saray görevlilerinin oturdukları evlerdi. Dış kapıdan girdikten sonra, Kabul Salonu'nun yanında bulunan köşke varmadan evvel, dolambaçlı bir yoldan epeyce yürünüp önce askerlerin kışlasından sonrada camiden geçiliyordu. Saray'ın orta kısımlarına geçmek için kışlayı geçip bu duvarın kapısından girmek gerekiyordu. Saray'ın iç duvarı boyunca askerler için baraka, kışla ve dinlenme evleri vardı. Bu duvar takriben üç metre yüksekliğinde idi. İç tarafında ne bulunduğunu bilmiyordum. Sultan'ın bana verdiği albümdeki fotoğraflardan orada bir bahçe ve havuz bulunduğunu gördüm. Kıyıya bağlanmış bir elektrik motörü vardı. Buranın, iç sarayda vakit geçirmek için bir bahçe olduğunu söylediler.

Benim kaldığım Merasim Köşkü, Saray'ın orta kısımlarında idi. Binanın dışında orta duvara kadar uzanan Avrupa türü bir bahçe vardı. Acıbiber, patlıcan ve çeşitli sebzelerin yetiştirildiği görülmeye değer seralar vardı. Boş vakitlerimizde göz zevkimizi tatmin edecek kadar güvercin ve çeşitli kuş kafesleri de vardı. Ne yazıkki nereye gidersek gidelim, sayıları en az dört yada beş kadar olan görevliler bizleri gölge gibi takip ediyorlardı. İstedığımız gibi yürümek yada oturmak, bizleri her zaman takip etmek zorunda olan bu kimseler için oldukça zahmetli oluyordu. Bir gün onlara haber vermeksizin Prens Chira ve Praya Cholayudh ile birlikte bir yürüyüşe çıkmayı planlamıştım. Birkaç adım atar atmaz ayak sesleri işittik. Arkamıza döndüğümüzde görevlilerin peşimizden hızlıca geldiklerini gördük. Durumu belkide kapıda duran nöbetçilerden yada başka bir kimseden öğrenmişlerdi. Bana göre bizleri böyle takip etmeleri gerekiyordu. Çünkü bizler Saray'da kalan yabancı misafirlerdik. Bizim kim olduğumuzu bilmiyorlardı. Bizleri yakından izlemezlerse, iç kapıdan yada akşam

kapısından¹⁴ içeriye dalmayacağımızı kim garanti edebilirdi. Bizi yakalayıp dışarı atmak zorunda kalsalar, Sultan'ın şerefine bir leke sürülmüş olur. Dolayısıyla bizlerden gözlerini ayırmamaları en iyisiydi. Saray'ın dış avlusunun arkasında ahırlar ve garaj vardı. Bu ahırlarda saraya ait takriben 150 kadar at bulunmaktaydı. Çoğunluğu da iyi cins arap atlarıydı, Arap ülkeleri Sultan'ın imparatorluğu içinde bulunduğundan bunları elde etmek zor değildi. Arkadaki dış duvarın üzerinde Chaichumpol Köşküne¹⁵ benzeyen küçük bir köşk vardı. Burası askeri manevraların izlendiği bir yer gibi gözükmemektedir çünkü bu köşkün karşısında bir eğitim sahası bulunuyordu. Bu sahanın ötesinde sıralar halinde asker konaklama yerleri vardı.

Yıldız Sarayı, Kabul Salonu (köşkü) gibi küçük binalardan oluşmaktadır. Büyük bina yoktur. Tezyinattaki işçilik oldukça güzel olmasına rağmen, Dolmabahçe ile karşılaştırıldığında fena değildi. Fakat iyi bakılıyordu. Her taraf temizdi. Sultan burada bulunduğu için girip çıkanlarla ilgili olarak ihtiyat tedbirleri almak tabii idi. Kendisini görmeye giden Avrupalılar, içeri girmeden önce sarayın kapısında emir gelinceye kadar takriben bir saat kadar beklemek zorunda kaldıklarından dolayı bana yakındılar.

Ratnakosindra döneminin 110¹⁶. yılının 22 Kasım sabahı pazar ismi verilen büyük bir çarşıya gittik. Türk malları satılıyordu. Bu çarşı hemen hemen bizim Sampeng Chinatown'a benziyordu. Tek fark bu çarşının kapalı olması ve sokaklarının Sampeng gibi düzgün olmayıp dolambaçlı olmasıydı. Ayrıca Sampeng'ten de daha temizdi. Birkaç şey aldık ama prens olduğumuz için alışveriş güç oldu. Evlerimizde darphane olduğunu farzederek bizlerden oldukça yüksek fiyatlar aldılar.

Aynı gün akşamı Sultan yabancı misafirlerin şerefine bu amaç için yapılmış olan bir binada büyük bir yemek verdi. Masada Türklerden

¹⁴ Akşam kapısı Saray'ın iç avlusuna açılan iç kapılardan biriydi. Asıl adı "Sanamrajakit?" tir. Akşam kapısı olarak bilinmektedir çünkü bu kapı akşam saat 10 a kadar açık kalan tek kapıdır. Diğer kapılar akşam altıda kapanmaktadır. Hanedan'ın akrabaları yada özel izni bulunan yüksek rütbeli memurlar dışında hiçkimse genellikle buradan geçirilmezlerdi.

¹⁵ Chaichumpol Köşkü, Emerald Buddha Tapınağı'nın karşısında Grand Palace'nin duvarı üzerinde kurulmuştu. Kral V. Rama zamanında yapılmış olup genellikle gösterişli askeri resmi geçitleri izlemek için kullanılırdı.

¹⁶ R.E. 110 Rattanakosin döneminin 110. yılı demektir. Rattanakosin Döneminin ilk yılı miladi 1782 yılıdır ki bu yılda Chakri Hanedanı ortaya çıkmış ve Bangkok'ta Tayland'ın başkenti olmuştur. Rattanakosin, Indra'nın Mücevheri anlamına gelen Sankristçeleştirilmiş "Ratnakosindra"nın yaygın yazılış şeklidir.

bakanlar, saray görevlileri ve muhafızları vardı. Taylandlılarla birlikte yaklaşık 40 kişi vardı. Sultan masanın baş tarafına oturup beni sağ yanına Pres Chira'yıda sol yanına aldı. Sonra Türk ve Taylandlı ileri gelenler rütbelere göre bir Türk bir Taylandlı olmak üzere oturdular. Masa takımı ve çatal-bıçak altından yapılmıştı fakat yemek Avrupa türü yemektir. Yemek boyunca çalan bir bando takımında vardı. Yemek sırasında Tayland'daki askeri durumlar ve bazı küçük meseleler hakkında bana sorular sordu. Herbirimizle tek tek konuşup ilgilendi. Yemek sabahın birine kadar sürdü. Sonra kaldığımız yerlere dönmemize müsaade etti.

Yirmiüçüncü günü sabahı Sultan resmimizi çekmek üzere saraydan bir fotoğrafçı gönderdi. Gurup fotoğrafımızın çekilmesi için üniformalarımızı giyip Türk madalyalarını da üzerlerine takmıştık. Sonra Türk stilinde giyinmeye çalışıp bir hatıra resmi çekirtmek istedik. Bir Türk gibi giyinmek zor değildi, ilave olarak kırmızı bir Türk fesi giyiliyordu o kadar. Sonra pazara gidip her birimiz birer fes aldık. Normal giysilerimizin üzerine bir fes giyince hemen Türk şekline bürünmüş olduk. Türk şapkası yada fes dediğimiz yuvarlak şapka bize yabancı değildi. Fakat üst tarafında bir püskülün bulunmasını hiç merak eden oldu mu? Bunun açıklamasını Türkiye'de duymuştum: sinekleri kaçırmak içindi. Eskiden püskül daha büyüktü. Sinek konduğu zaman yüz hızlıca çevrilir ve püskülde hareket ederek yüz ve gözlerdeki sinekleri kaçırdı. Bu elde tutma zahmetine katlanmadan bir sineklik kullanmaya benziyordu. Sonraları belkide sineklerin azalması yada halkın onlardan daha az etkilenmesi dolayısıyla püskül gittikçe kısalmış ve sadece adet olsun diye kullanılmaya başlamıştır. Resimleri alınca hepimiz her iki kıyafette birer resmi imzalayarak hatıra olmak ve iltifatına mazhar olmuş biz Taylandlıların saygı ve şükran ifadesi olarak Sultan'a takdim ettik. Ayrılmak üzere müsaadesini almaya gittiğim gün Sultan bana bu fotoğrafları, özellikle bizi Türk stilinde giyinmiş olarak gösteren fotoğrafı çok sevdiğini ve bunları hatıra olarak saklayıp kaybetmeyeceğini söyledi.

Sultan, akşam başbakan olan sadrazam ve dışişleri bakanını yanına alarak benimle yemek üzere Merasim Köşkü'ne geldi. Yemekten sonrada Sultan beni bu iki kişiyle birlikte tekrar Sarayda bulunan tiyatroya gönderdi.

Merasim Köşkü'ndeki ziyafette, Türkiye'de bulunmamıza rağmen, yemekler kary, pilav ve diğer Türk yiyeceklerinden oluşmamıştı. Yemekler tamamen Avrupa türü yemeklerdi ve Türk dininde yasak olmasını rağmen Avrupa alkollü içecekleride ikram edilmişti. Bununla ötesinde bizimle

yemek yiyen zevatta içki içtiler. Birkaç gün sonra onlarla biraz daha yakınlık peyda ettiğimiz zaman konuşkan bay Wyke bir gün onlara İslama göre alkollü içkilerin yasak olduğunu ve kendilerinin şampanya içmekle işledikleri günahı korkup korkmadıklarını sordu. Onlar da çok zekice bir cevap vererek şampanyanın sadece birkaç asır önce icat edildiğini ve peygamber zamanında mevcut olmadığını, dolayısıyla onu nasıl yasak etmiş olabileceğini söylediler. Merasim Köşkü'nde yemek yediğimiz sıralarda Sultan bando ve Türk çalgıcılar heyetinin sırayla hemen hemen her gün gelip müzik çalmasını sağladı. Görünüşe göre Sultan bir müzik severdir. Bu kimseler, geçen gün şarkı söylemek ve jimnastik hareketleri yapmak için giden kimselerin aynı idi. Bunlardan birinin gösteri için sırası geldiğinde Sultan önceden hangisinin hangi gösteriyi iyi yaptığını bana söylerdi. Biraz düşündükten sonra bu kimselerin sultan için sık sık gösteri yaptıklarını anladım, çünkü kendisi hemen hemen hepsini tanıyordu. Bizim için konser veren Türk sanatçıları Likay'a¹⁷ benzer bir şekilde flüt, keman ve davullar eşliğinde şarkı söylediler. Bizim Likay'ımız Türk mutrip heyetinden kaynaklanmaktadır. Fakat bunun, giriş bölümünde dans etmek yada bizim sonradan eklediğimiz birazda kaba olan gösteri için değil de seyircilerin dinlenmesi için olduğunu bilmek gerekir.

O gün yemeği yedikten sonra görevli, geçen gün olduğu gibi, bizi Sultan'ın yanına tiyatroya götürdü. Fakat o günkü oyun şehre gösteri için gelen bir trupun oynadığı bir Avrupa operası idi.

Yine o gün Bangkok'tan bir telgraf aldım. Kralımız, beni ve Prens Chira'yı misafir ettiği için Sultan'a teşekkür ediyordu. Sultan'ı tiyatrodaki gördüğüm zaman telgrafın içeriğini kendilerine ilettim. Sultan bana kralımıza saygılarını iletmemi bildirerek, Siyam'ın krallık mensupların ağırlamaktan memnun olduğunu ve eğer Siyam Kralı Avrupa'yı ziyaret etmek isterse kendisini Türkiye'ye davet ettiğini ve onu ağırlamaktan büyük bir zevk duyacağını söyledi.

O günkü görüşmemiz sırasında, birkaç gün sonra bizi daha yakından tanımış olmasından ötürü olmalıki, Sultan'ın bize karşı daha dostça davrandığını görebiliyorduk. Önce bize kralımızın kaç yaşında olduğunu sordu. Ben cevap verdikten sonra yabancı dil bilip bilmediğini de sordu. Bende kralımızın İngilizceyi iyi bildiğini söyledim. Diğer bir soru da Avrupa'nın hangi ülkelerinde Tayland elçiliklerinin bulunduğu idi.

¹⁷ Likay, aktörlerin sıradan konuşmalar yanısıra şarkı söyleyip dans ettikleri bir Tayland halk dramasıdır. Asıl dramanın başlamasından önceki giriş bölümünde söylenen nağmelerin, dervişlerin şarkı ve nağmelerinin taklidi olduğu kabul edilir.

İngiltere, Fransa ve Almanya'da birer elçi olduğunu bildirdim; fakat bu elçiler başka ülkeler içinde hizmet görüyorlardı. Sultan, Siyam ile Türkiye'nin diplomatik ilişkileri olursa bu elçilerden birinin Türkiye'deki görevini yapmak üzere görevlendirilmesinin uygun olacağını belirtti. Sultan daha sonra Tayland'da nasıl bir hukuk uygulandığını sordu. Tayland hukukunun eski Hint kanunlarına, mesela Dharmashastra'ya dayandığını, bununla birlikte eski Tayland krallarının ferman ve iradelerinin de bulunduğunu ve kanunların günümüze kadar zaman zaman adapte edildiklerini yada değiştirildiklerini söyledim. Başka bir soruda, adetlerimize göre Taylandlıların birden fazla kadınla evlenip evlenemedikleri idi. Genelde bir erkeğin evlenebileceği kadın sayısını sınırlayan bir kanun olmadığını söyledim. Fakat çoğu zaman bir kadınla evlenmek halkın bir geleneği idi. Sadece bakmaya gücü yetenler çok kadın alıyordu. Bir ara sessiz kalan Sultan, Tayland geleneğinin Türk geleneğine çok yakın olduğunu söyledi. Eğitim, sağlık hizmeti ve Tayland'daki Müslümanlar gibi ülkemiz meseleleri ile ilgili başka birtakım sorular da sordu.

İlk gösteriden sonra bize müsaade etti ve bizde Merasim Köşkünde yemek yedik. Öğrendiğime göre bir gösteri daha vardı, fakat bu saray kadınları içindi. Dolayısıyla ilk gösteriden sonra erkekler ayrılmak zorunda kaldı.

Merasim Köşkünde verilen ziyafetteki yemeklerin tümünün Avrupa türü yemekler olduğunu söylemişim. Şimdi hatırladığıma göre tadına baktığımız bir yemek Türk yemeği idi. Dolayısıyla burada biraz daha bahsedeyim. Yemekten sonra her zaman Türk kahvesi ikram edilirdi. Kahve ölçü kabı büyüklüğündeki küçük bir fincana konuyordu. Fincanın yumurta altlığına benzeyen elmaslarla süslenmiş altın bir kapağı vardı. Kahve koyu pişirilmiş ve sütsüz olup rengi daha çok Samor suyuna (Taylan bitkisel ilacı) benziyordu. Tatlı ve kokulu idi. Bazılarımız sevdi bazılarımız da tarafsız kaldı. Kahve dışındaki başka bir Türk şeyi de Fas nargilesi idi. Cam bir kapta Türk tütünü ile birlikte ikram ediliyordu. Bunu ülkemizde çok gördük fakat bu nargile sarayda kullanıldığı için farklıydı. Geleneğe göre elmaslarla işlenmiş olmalıdır. Türkçe'de çubuk denilen başka bir tür pipo (ağızlık) vardı. Bu pipo normal bir pipo idi ama uzunluğu bir metreden fazla idi. İçme şekline gelince oldukça merasime tabi idi. Çünkü bunu içenler daire şeklinde yada bir sıra halinde oturmak zorunda kalıyorlardı. Pipo yada çubuk bir metreden büyük olduğu için hizmetçi tarafından getirilirdi. Tiryaki ağızlık tarafını eline alır ve diğer ucunu da ateş ve kıvılcımların halı üzerine düşmemesi için bir tepsiyeye koyarak yere bırakırdı.

Bu tür pipo Türk tütününü ile doldurulur ve tutuşturmak için de üzerine meşe kömürü konurdu. Bir süre içildikten sonra boğaz kururdu, bunu önlemek için hizmetçi, reçel gibi bir tabak konserve meyve getirirdi. Tiryaki bu reçelden bir kaşık yer ve tatlılığını hissederdi. Tatlıdan dolayı susayan tiryaki su içer ve boğazının kuruluşunu giderirdi. Böylece pipo içme işi biterdi. Sultan ara sıra bu gibi şeyleri bize denememiz için gönderirdi. Biz Taylandlılarda Avrupalıları kendi fufelimizi tatmaları için böyle davet ediyorduk. Bizim kendiliğimizden tadına bakmak istediğimiz başka Türk yiyecekleri de oldu. Kapalı çarşıya gittiğimiz gün Praya Deves'in gözleri satılık taze hurmalara takıldı. Geri döndüğü zaman Türkiye'ye gelipte taze hurma yememenin doğru olmayacağını söyledi. Hepimiz onun fikrine katıldık ve içimizden birini görevliye gönderip birgün bize taze hurma getirmesi için kulağına fısıldamasını istedik. Yemeğe oturduğumuzda taze hurmaları gördük, "Lao Lok"¹⁸ areca fındıklarına (felfelek ?) benziyorlardı fakat kabukları Tako'nunki¹⁹ gibi sarı ve ince idi. Tatlılara sıra gelince birinin kabuğunu alıp yarısının tadına baktık, fakat hayal kırıklığına uğradık. Tadı bizim Lamud'a²⁰ benziyordu fakat daha buruk ve tatlı idi. Eğer bunu Lamud'la karşılaştıracak olsak onunla yarışamaz. Böyle bir deneyden sonra, eğer bir Türk yada bir başkası taze hurmaların leziz olduğunu söyleyerek övünürse ona hiç inanmamanızı tavsiye ederim. Hurma antika gibidir, iyi olmaları için tamamen kurumuş ve eski olmalıdır.

Ayın 24. günü öğle vakti başbakan olan Sadrazam²¹ bizi kendi evinde yemeğe davet etti. Söz başbakan olan Sadrazam'a gelince belkide Türkiye'de vezirin durumu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak istersiniz. Türkiye'de üçü yüksek olmak üzere 14 vezir vardır. Yüksek dereceli vezirler şunlardır: Hükümetin başı olan Sadrazam, dini müessesenin başında bulunan Şeyhülislam ve Saray İşleri veziri ki Saray'ın ve Sultan'ın özel işlerine bakan kısmın başıdır. Diğer 11 vezirlik daha aşağı seviyede olup şunlardır: hariciye, dahiliye, ordu, bahriye, din işleri, maarif, askeri işler, maliye, adalet, sadaret kethüdalığı ve Sultan hasları nezaretleri. Bu ondördün hepsi kabine üyesi idiler. Zaman zaman saray'da bir araya

¹⁸ "Lao Lok" areca fındıkları (felfelek?) hurmanın yumuşak kabuklu bir türüdür.

¹⁹ Tako siyah gövdeli bir ağaç türüdür. Meyvesi Çin eriğine benzer, sarıya çalan yumuşak kabuğu vardır.

²⁰ Lamud, kahverengimsi yumuşak kabuğu olan bir Tayland meyvesidir. Olgunlaştığı zaman çok tatlı ve lezizdir.

²¹ Sadrazam, burada ilk defa Türkçe söyleniş şekli ile anılmıştır. Prens Damrong onu Taylandçaya "Agramahasenadhipati" şeklinde çevirmiştir. Tabii böyle bir makam Tayland idaresinde bulunmamaktadır.

gelir hükümet işlerini görüşürlerdi. Her vezir kendi bakanlığının işlerinden sorumlu ve yetkili idi. Geleneğe göre, Sadrazam'ın bütün bakanlıkların hükümetle ilgili işlerinde tam yetkili olduğu söylenmektedir. Kendisi bakanlıklarla ilgili işleri Sultan'a bildirir ve ondan aldığı emirleri vezirlere iletirdi. Fakat şimdiki Sultan bu usulü beğenmedi. Dolayısıyla, bütün vezirlerin kendileri ile ilgili işlerde doğrudan doğruya rapor verip kendisinden emir almalarını istedi. Sadrazam, sadece Sultan'ın kendisine tevdi ettiği belirli meselelerde Hükümet işlerinin başı idi. Dini meselelerde, Sadrazamın seviyesinde bulunan Şeyhülislam'a gelince o da aslında Başpiskopos yada Phra Maharajaguru²² gibiydi. Bir başka deyişle o Türk dini lideri idi. Kendisinin neden vezir olduğunu, anlamamız için biraz açıklama yapmam gerekir.

Peygamber Muhammed öldüğünde, sahabelerinden kendisinden sonra dini meseleleri yönetecek birisini devamlı surette seçmelerini istemişti. Hz. Muhammed'in yerine dini meseleleri idare eden kimseye Halife deniyordu. Önceleri, sahabeler arasında Ebubekr gibi kimseler halife seçilmişti. Halife kim olursa olsun, geleneğe göre bütün Müslümanlar -nerede yaşarlarsa yaşasınlar, hangi milliyet ve dile mensup olurlarsa olsunlar- Halife'nin tebaları olmasalar bile, kendisine Hz. Muhammed'in halefi olduğu için saygı göstermek zorunda idiler. Daha sonraları güçlü olmak isteyen bütün Müslüman krallar Halifeligi de istemeye başladılar çünkü Müslümanları Halife'ye itaata zorlayan dini kuraldı. Bunun sonucu olarak Halifeligi elde etmek için savaşlar yapıldı. Sonunda, güçlü olan herhangi bir kral Halife oluyor ve unvanda tahtla birlikte el değiştiriyordu. Artık daha önceleri olduğu gibi bir Halife seçmek gerekmiyordu. Türkler güçlü oldukları zaman Türkiye'nin Sultan'ı Halife unvanını elde etti ve günümüzdeki Sultan'a kadar da hanedan içinde el değiştirerek geldi. Dolayısıyla Avrupa yada Hindistan ve hatta bizim ülkemizde olsun bütün Müslümanlar Sultan'a her zaman saygı gösterir ve ona dua ederler. Kısacası, Sultan hem Türkiye'nin kralı hemde bütün Müslümanların başı idi, dolayısıyla İslami meselelerle ilgilenmek için bir vezire ihtiyaç duymuştu. Diğer bakanlıklarda vezirlerin görev dağılımının nasıl olduğu ve kendi meselelerini idarede ne derece başarılı olduklarını bilemiyorum. Gerçeği açıkça anlayabilmek için bu ülkede uzun süre kalmak, dillerini bilmek ve halkın arasında dolaşmak gerekir. Benim gibi dünyayı görmeye çıkıp her uğradığı yerde 4 yada 5 gün

²² "Phra Maharajaguru" en çok saygı duyulan Brahma yada Purohita'nın unvanı olduğu halde "Yüce Patrik" (Phra Sangharaj) ülkede bulunan en yüksek keşiş verilen unvandır. Halbuki İslam'da rahip olmadığı gibi keşiş de yoktur.

kalabilen bir kimse gerçeğin tümünü göremez. Böyle olmakla birlikte, gördüklerim ve başkalarının bana söylediklerinden anladığıma göre Türkiye'nin idaresi oldukça zor gözükmektedir. Bunun başlıca sebebi daha önce söylediğimiz gibi topraklarının üç kıtaya dağılmış olmasıdır. Türkler ve Avrupalılar su ve yağ gibidir. Hükümet Türk olmasına rağmen, Sultan'ın Avrupalı tebasını her zaman destekleyen büyük Avrupa ulusları, Türk usulü bir idareyi protesto ediyorlardı. Hükümet taviz vermek ve kuralı değiştirmek zorunda kalıyordu. Mesela ülkenin kanunları birisi Türklere ve birisi de Avrupalılara (Napolyon Kanunu) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Askerlik sadece Müslüman vatandaşlar içindi. Avrupalı vatandaşlar ise bunun yerine vergi ödüyorlardı. Çünkü onların silah taşımalarına güven duyulmuyordu. Bu örneklerden bile anlaşılacağı üzere ülke idaresi zor bir ülkeydi. Avrupalılar Türkiye'nin iyi idare edilmediğini ve kargaşalıklar olduğunu çoğu zaman söyleyerek tenkit ederler. Fakat bana göre hükümet övgüye değerdir. Çünkü Türkiye topal ayaklı bir adama benzer. Müzmin bir hastalığı olması dolayısıyla Avrupalılar kadar hızlı yürüyemezde, ayağını şimdiye kadar sürükleyebilmesi iyi bir şey olarak görülmelidir.

Sadrazam Dilaver Paşa idi. Yaşı kırkın üzerinde olup daha önceleri Kandia'nın Bey'i idi. Hükümet için büyük hizmetler yapmış olmalıki Sultan onu, ben gelmeden iki ay önce boşalan sadrazamlığa diğer, vezir ve yüksek rütbeli görevlileri atlayarak, atamıştı. Bu durum, yeni Sadrazam'ın resmi gelenekleri bilmediğinden yakının Türk görevlilerini memnun etmemişti. Fakat Avrupalılar ondan memnun gözüküyorlar. Dürüst, samimi ve kendisinden önceki asilzadelerden daha cömert olduğu için övülüyordu.

Sadrazam'ın oturduğu yer Saray'dan fazla uzak değildi. Anladığıma göre diğer vezirlere de evler tahsis edilmişti. Fakat Sadrazam resmi ikametgahına yeni taşınmıştı, dolayısıyla bina henüz dekore ediliyordu ve tam olarak hazır sayılmazdı.

Sadrazam'la olan konuşmamız genellikle Tayland'daki Müslümanlar hakkındaydı. Türkler, Tayland vatandaşı yada orada bulunan Müslümanların Halife olan Sultan'a dua ettiklerini düşünüyorlardı. Sadece bu değil, Praya Rajbangsan ve Luang Laksamana'nın Arapça'yı iyi konuşabileceklerini düşünüyorlardı. Bana Taylandlı müslümanların kanun ve geleneklerini sordu. Tayland'daki müslümanların Taylandlı ve malaya olmak üzere ikiye ayrıldıklarını söyledim. Dini bir tarafa bırakırsak, Taylandlı müslümanların dil ve gelenekleri Tayland, Malezyalı müslümanların dil ve gelenekleri de Malezya dili ve gelenekleri idi. Sadrazam daha sonra bana, Tayland'daki Müslümanların kendi aralarında mı ilişki

kurduklarını yoksa değişik dinlere mensup diğer Taylandlılara mı karıştıklarını sordu. Bende, din farkı gözetilmediğini ve değişik dinlere mensup olan kimselerin birbirleriyle çoğu zaman evlendiklerini söyledim. Sadrazam da bana değişik dinlere mensup kişilerin evlenmesinden doğan çocukların dinlerinin ne olduğunu sordu. Bizim Tayland geleneğine göre çocukların babanın inancının benimsediklerini söyledim. Eğer bir Müslüman Taylandlı bir kadınla evlenmişse onun çocukları babaları gibi Müslüman olacaklardır. Eğer Müslüman bir kadın Taylandlı ile evlenmişse çocukları Budist olacaktır. Sadrazam böyle bir geleneğin iyi olduğunu belirterek, Türkiye ile Siyam arasında diplomatik bir ilişki olursa Siyam'daki Müslümanların çok memnun olacaklarını bildirdi. Ben de, diplomatik bir ilişkimiz olsun yada olmasın Müslümanların şimdikinden daha iyi bir muamele göremeyeceklerini belirttim. Çünkü Tayland kanunları ve gelenekleri hiçbir inancı yasaklamamaktadır, kişi istediği herhangi bir dini seçebilir. Bir dine inanan kimselere karşı hiçbir ayrıcalık gözetilmediği gibi, bir başka dine inanan kimselere de öncelik tanınmaz. Sadrazam bu geleneğin Avrupa'dakinden daha iyi olduğunu fakat Türkiye'de kabul edilemeyeceğini belirtti.

Ayın 25. inde görevli bize Sultan'dan birçok hediye getirdi. Bunların bir kısmı Kralımıza benim tarafımdan götürülmek üzere Sultan tarafından belirlenmişti. Sultan ayrıca iyi dileklerini de bildirmemi istemişti. Başka birtakım şeyler de bana, beraberimde bulunan kimseler ve hizmetçilerimize hatıra olarak verilmişti. Sultan'ın cömertlik ve alicenaplığı tarif edilemeyecek kadar büyüktü.

O gün Türkiye'yi terketmek üzere hazırlandığımız gündü. Anlatmayı unuttuğum çok şey görmüş ve öğrenmişim. Dolayısıyla onları buraya toplayıp yazıyorum. Türkiye'de ziyaret ettiğim çeşitli okullar vardı. Mesela, yabancı diller öğreten bir okul, resim ve heykel okulu, askeri okul ve deniz okulu; bu okullar Avrupa'dakileri taklit etmeye çalıştıkları için övgüye layık olabilirler. Fakat tabiatıyla Avrupa okulları ile yarışamazlar. Dolayısıyla onları etraflıca anlatmak pek de faydalı olmayacaktır. Okullardan bahsedecek olsak Avrupa'daki okulları anlatmak daha faydalı olur.

Okulların yanısıra yeni açılmış olmasından dolayı içerisinde fazla bir şey bulunmayan bir müzeyi ziyaret ettik. Bir silah deposuna da gittik; içinde küçük ve büyük silahların bulunduğu bir bina idi. Fazla ilgimizi çekmedi. Burada birçok fişek alabilen mavzerler vardı. O sıralarda henüz çeşitli kısımlara dağıtılmamışlardı. Piyadeler hâlâ Martini Hanry'i kullanıyorlardı fakat polislerin Winchesterleri vardı.

Türkiye'nin oldukça ilgi çekici olan bir silah fabrikası vardı. Çünkü buradaki makineler hem küçük hemde büyük silahları yapabiliyorlardı. Toplar da yapıyordu fakat pek faydalı değildi; pahalıydı ve iyide yapılmıyorlardı, bunları Avrupa'daki Group ve Armstrong firmalarından sipariş etmek daha hızlı oluyordu. Buradaki makinaları belkide eski silahları yenilemekte kullanıyorlardı. Fakat küçük silah yapan makinalar çok yararlı idi. Herşeyi kendileri tamir edebiliyor, parça, silah beşikleri ve hatta Paston mühimmatı da yapabiliyorlardı.

Silah namluları (cradles), işittiğime göre, tornada yapılıyordu, fakat böyle uzun, yassı ve düzgün olmayan namluların torna içinde nasıl döndürüldüğünü bir türlü hayal edemiyordum. Silah fabrikasında bunun nasıl yapıldığını gördüğüm zaman durumu iyice anladım. Önce 2,5 inçlik bir tahta üzerinde taslağını çizip bu tahtayı bıçkı ile kaba bir namlu haline getirerek bir torna içinde çeviriyorlardı. Özel torna, karşılıklı iki tarafa yerleştirilmiş model namlu ile kaba namluyu yediyordu. Dönen alet ortada idi. Model ve kaba namluların her ikisi de beraber dönüyorlardı. Aletin kulpu modelin karşısında olup, kesici kenarı yönlendiriyordu. Bu kesici kenar da bir dönüşte, kaba namluyu modelin ölçüsüne göre kesiyordu. Nasıl yapıldığını gördükten sonra namlunun bir torna içinde döndüğünü kabul etmem gerekmektedir.

Merasim Köşkü'nü anlatırken içinde bir Türk hamamının bulunduğunu söylemişim. Fakat Türk usulü banyo yapmayı anlatmamıştım. Türk gibi banyo yapmak aslında bizim Taylandça'da "bir çadırda oturmak"²³ dediğimiz şeydi. Çünkü iki odası vardı, zemin ve duvarları mermerden yapılmıştı. Bu iki odayı ısıtmak üzere zeminin altına yada başka bir yere ateş yakılmıştı. İçteki oda 110, dıştaki oda da 100 (Fahrenheit) derece ısıtılıyordu. Türk hamamına banyo yapmak için gidecek kimse üzerine giymek üzere kaldığı yerden kalın bir ceket yada kumaşı üzerine alması gerekirdi. Çünkü dışarıdaki sıcaklık hemen hemen 60 (Fahrenheit) dereceydi. Eğer dikkat edilemezse üşütülebilirdi. Dolayısıyla üşütmek için kalın bir ceket yada kumaşı üzerine alması zorunluydu. Dıştaki odaya girip elbiseler çıkarılınca ısı değişikliği pek fark edilmezdi. Bu oda oturmak ve elbiseleri değiştirmek için halı ile kaplanmış ve kanepe ve sedirler konmuştu. Elbiseler çıkarılınca sarınilacak bir şey vardı: vücuda sarılacak beyaz bir

²³ "Bir çadırda oturma" (Khao kra jom) bir tür tedavidir. Burada kişi, içinde ot karışımlarının kaynadığı bir kabın önüne oturur ve hava geçirmez bir örtüyü, kabı da içine alacak şekilde üzerine örterek derince nefes alır verir.

peştemal ve vücudu ovacak beyaz bir lif. Elbiseler çıkarılıp bunlara sarıldıktan sonra iç odaya geçmek için tahta takunyalar giyilirdi, çünkü mermer zemin yalınayak yürünemeyecek kadar sıcaktı. İçeri odada mermer bir küvet ve üzerine oturup kurnayı açmak için tahta bir oturak vardı. Vücudunuzu istediğiniz kadar bu beyaz lifle ovabilirsiniz. Bizi lifleyecek bir hizmetçiyi (natırı) çağırabilirdik fakat bunun adaba aykırı olduğunu daha önceleri duymuştum. Utandım ve dolayısıyla kendi kendimi lifledim ve usulün tümünü de uygulamadım. Tatmin oluncaya kadar yıkandıktan sonra dıştaki odaya dönüp havlu ile kendimi kuruladım ve elbiselerimi giydim. Türk hamamı işide böylece bitti. Kendimi çok hafif hissettim.

Ayın 26 sında öğle vakti, üniformalarımızı giyip Sultan'a veda etmek üzere Kabul Salonu'na gittik. Salon ilk geldiğimizde gördüğümüz gibi idi.

Sultan, Siyam krallık ailesine mensup kimseleri misafir etmekten dolayı duyduğu memnuniyeti Kralımıza iletmemi benden istedi. Bu ziyaretin ileride iki ülke arasında dostça bir ilişki kurulmasına vesile olmasını dileyerek Kralımızın Türkiye'yi ziyaret etmesini de umut ettiğini bildirdi. Daha sonra Sultan bizlere iyi yolculuklar diledi. Bende kendilerine, maiyetim adına bizlere gösterdiği hiç unutamayacağımız iltifat ve teveccühlerden dolayı bizzat teşekkür ettim. Böylece münasip bir şekilde konuşup saygılarımızı sunduktan sonra Sultan'dan müsaade alarak dönüp elbiselerimizi değiştirdik. Rus Elçiliği'ne gidip Türkiye'de kaldığımız süre içinde bizlere her zaman yardımcı olduklarından dolayı kendilerine teşekkür ettik. Sonra Saray'a ait Dalia adında bir yata bindik. Bu yat iki bacalı olup motorlu idi. Beni Yunanistan'a götürmek üzere Sultan tarafından özel olarak hazırlatılmıştı. Beraberimizde Saray muhafızı Ahmet Paşa ile bir tercüman da gelmişti.

Yatımız sabahın birinden sonra İstanbul'dan ayrıldı. Böylece Türkiye'ye yaptığım ziyaretle ilgili raporumun sonuna geldim.

Türkiye'ye olan ziyaretimle ilgili raporumu hepimiz okudunuz, eğer düşünecek olursanız, benim Türkiye seyahatim, Sultan'ın beni ağırlamasını gerektirecek Hükümet işleri ile ilgili değildi. Başkenti ziyaret eden yabancı bir misafiri karşılama geleneğine göre beni sadece bir kere huzura kabul etmiş olsaydı, kendilerini tenkit edecek hiçbir sebepim olmayacağı gibi hayal kırıklığına da uğramazdım. Fakat Sultan bana iyi muamele etmek ve iltifatta bulunmaktan hoşlanıyor ve bana gösterilen hürmetten ve iyi vakit geçirmemizden de memnun oluyordu. Böyle bir resmi muamele görmemin sebebi ne idi? Beni yada o sırada oraya giden bizden birini tanıdığından ötürü değildi. Dolayısıyla içimizden birinden şahsen memnun olduğunu

söyleyemezdik. Biraz düşündükten sonra bunun sebebinin, Sultan'ın Siyam'a karşı dostça davranması olduğunu anlamak gerekir. Dolayısıyla, Sultan başkentini ziyaret etme fırsatını bulan krallık ailesine mensup kimseleri şerefine uygun bir şekilde ağırlamıştır. Ben, orada sadece bir aracı olarak bulunmuş bir kimseyim. Dolayısıyla olayları izledim ve sizlere anlattım.

ÖNEMLİ KİŞİLER HAKKINDA KISA BİLGİLER

Padişah Abdülhamit: 1876-1909 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kardeşini tahttan uzaklaştıran bir darbenin sonucu olarak tahta geçti. Osmanlı tarihinde ilk yazılı anayasayı Aralık 1876 tarihinde çıkardı. Fakat bu anayasa Padişaha yada sultana çok yetki vermişti. Mesela Sultan, yapılan kanunları tasdik etme, vezirleri atama ve temsilciler meclisini dağıtma yada toplantıya çağırma yetkisini elinde bulunduruyordu. Ayrıca Sultan Halife ilan edilmiş ve kişiliği kutsallaştırılmıştı. Sultan Abdülhamit, bir müstebid ve baskıcı ve fakat aynı zamanda da bir reformist, Osmanlı vatanperveri ve olayların bir kurbanı olarak nitelenmişti. Suikasta uğrama korkusu, kendisini aşırı derecede şüpheli yapmıştı. Hiçbir Sadrazamı uzun süre tutmadı. Türk-Rus savaşı sonundaki tehlikeli durumu, 1878-1909 yılları arasında ülkeyi parlementsuz idare etmek için bir bahane olarak kullandı. Gazeteler sansür ediliyor ve çoğu zamanda kapatılıyordu. Kendisini, İstanbul civarındaki Yıldız Sarayında neredeyse hapsedmişti. Bununla birlikte eğitim ve silahlı kuvvetlerde reform yaptı. Tramvay yolları, telegraf şebekesi ve demiryolları gibi amme müesseseleri kurarak ülkeyi modernleştirdi. Ülke en azından maddi yönden modern bir döneme girdi. Ancak, 1889 da teşkilatlanan Genç Türkler kendisini bir müstebid olarak görüyorlardı. 1908 yılındaki inkılap sırasında Genç Türklerin anayasal idareyi tekrar getirme yolundaki isteklerini kabul etmiş ve bir hükümdar olarak uysallığını göstermiştir. Kendisi 1909 da tahttan indirilmiş ve sürgüne gönderilmiştir. Saltanatının başlangıcında temsilciler meclisini toplamış ve sonrada dağıtmıştır. Sonunda meclisi yine topladı fakat bu sefer meclis kendisini görevden aldı. Başta bir inkılap kendisini tahta oturtmuştu sonunda da yine bir inkılap kendisini tahttan indirdi.

H.R.H. Prince Damrongrajanubhab: 1862 yılında doğdu. Kral Mongkut (Rama IV) un 57. oğludur. Kardeşi Kral Chulalongkorn'a (Rama V) önce saray muhafızı olarak sonra da Grand Palace'deki okulların yöneticisi olarak hizmet etti. 1890 yılında Eğitim Dairesi'nin başına geçti. Kral Chulalongkorn, kendisini 1891 yılında özel elçisi olarak Avrupa, Hindistan

ve Mısır'a gönderdi. 1892 de İçişleri Bakanı oldu. Kral VI. Rama'ın saltanatı süresinde, aynı görevi 1915 yılına kadar sürdürdü. Sonra kendisine general rütbesi verilerek Kral'ın danışmanlığına getirildi. Milli Kütüphanesi'nin işlerini yürüttü ve Protokol İşleri Bakanlığına getirildi. Kral VII. Rama döneminde başbakan oldu. Prens Damrong, hem iyi bir idareci hem de iyi bir alimdi. Tayland Tarihinin babası olarak kabul edilir. Tarih, edebiyat, biyografi ve diğer konularda birçok kitap yazdı. Kral V. Rama'nın başlattığı reformlarda çok yardımcı oldu. 1943 yılında 81 yaşında iken kalp krizi sonucu öldü.

H.R.H. Prince Chirapratvoradej: (1876-1913) Kral V. Rama'nın ikinci eşinden doğmuştur. 1885-1900 yılları arasında Avrupa'da öğrenim gördü. Döndüğü zaman orduda bir görev almak için Danimarka'da askeri akademide okudu. Babasının saltanatı sırasında general oldu ve Kromnun Nakornjaisrisuradej unvanını aldı. Kral VI. Rama'nın saltanatı döneminde bir savunma bakanlığı kurulmuş ve kendisi de ilk savunma bakanı olarak atanmış ve Kromameun'dan daha yüksek olan Kromaluang unvanını almıştı. 34 yaşında mareşal oldu. Hasta oluncaya kadar bütün hayatını orduyu güçlendirmeye harcadı. 38 yaşında öldü. Kendisi silahlı kuvvetleri modernize etmede öncü olarak hatırlanacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- DAVISON, RODERIC H., *Turkey*, Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall, 1968.
- LEWIS, B., *The Emergency of Modern Turkey*, London Oxford University Press, 1961.
- "Modykara", *Phra Rajapratvat Phrarajavons Lae 130 Chao Fa Thai*, (Biographies of the Royal Family and 130 Thai High-Ranking Princes). Bangkok, Bidyakarn, 1971.
- SAGNUAN UNKONG, *Phra Teenang Pratu Lae Pom Nai Phra Rajanachakra Thai*, (Palace Residences, Gates and Forts in the Royal Thai Realm) Bangkok: kasem Bannakich, 1971.
- SILPAKORN, KROM RUANG, *Keo Kab Phrateenang Anantasamagom*, (The Story of Anantasamagom Hall), Bangkok, 1965.
- UTUMPORN SUNTARAVEJ, *Wang Luang*, (The Grand Palace), Bangkok: Prae Bidya, 1972.

Prof. Dr. Dr. h. c. TAHSİN ÖZGÜÇ BAVYERA BİLİMLER AKADEMİSİ'NE ÜYE SEÇİLDİ

Yüksek Öğretim Kurulu Başkan Vekili ve Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulu Üyesi, Prof. Dr., Dr. h. c. Tahsin Özgüç, 19 Şubat 1988 günü Münih "Bavyera Bilimler Akademisi" (Bayerische Akademie der Wissenschaften) üyeliğine seçilmiştir.

SAMSAT KAZILARI 1987

Samsat Kurtarma Kazılarını, Atatürk Barajı inşaatının ilerlemesi sebebiyle Devlet Su İşlerinin, devamının sakıncalı olacağı hakkındaki tavsiyesi üzerine, 1987 sezonunda sona erdirmek zorunda kaldık. Orta Doğu Teknik Üniversitesi adına Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Türk Tarih Kurumu'nun desteği ile Bilim Kurulumuzca yürütülmüş olan kazılara 1978 yılında başlanmış, 1980 yılı dışında, dokuz mevsim çalışılmıştır. Sit alanının genişliği, şehrin ortalama 6000 yıllık bir geçmişe sahip bulunması, mali zorluklar, kamulaştırmanın gecikmesi gibi nedenler, projenin istenilen düzeyde gerçekleşmesini engellemiştir. Buna rağmen uzmanlarımızın ve kazılara emeği geçenlerin büyük özveri ile elde edilen sonuçlar sevindiricidir. Sümeysat'ta Emevi, Abbasi, Artuklu, Frank, Bizans ve Selçuklulara ait evreler, üç yapı katı halinde, geniş alanlarda incelenmiş, Orta Çağlarda bu bölgenin yaşamı hakkında değerli bilgiler sağlanmıştır.

Samosata adı ile anıldığı, Romalılar ve Kommagene Krallığı zamanının kaleleri, resmi yapıları, sarayları açığa çıkarılmış, başkentin ana karakteri ortaya konmuştur.

Düzenli bir tabakalanma, Kummuh Krallığı'nın başkenti olduğu evrelerle, höyüğüün Öntarih çağlarını M.Ö. aşağı yukarı 3500 yıllarına kadar takip etmemizi mümkün kılmıştır.

1987 yılı Samsat kazıları, 15 Haziran-5 Ağustos tarihleri arasında, ortalama 100 işçi ile yürütülmüştür. Kültür ve Turizm Bakanlığını Arkeolog Çiğdem Özoğul temsil etmiştir. Kazı kurulunun bu yıl çalışmalarına katılan üyeleri, Yar. Doç. Dr. Aliye Özten, Doç. Dr. Oktay Belli, Fikri Kulakoğlu, Süleyman Özkan, Levent Eşli, Murat Ertuğrul Gülyaz, Uğur Toganaş, Gülşebnem Fındık, Murat Tolga Özcoşkun, Lale Yüksel, Fotoğraf Yekta Demiralp, Restoratör Ali Aşgıt'tir. Arkeoloji öğrencilerinden Ertan Yılmaz, Yasemin Atalay, Erol Kaya, Güngör Şakar, A. Orhan Uğur, mevsim boyu kazıları takip ederek uygulamalı bilgiler kazanmışlardır.

Bu yıl, önceki mevsimlerde çeşitli evreleri incelenmiş olan alanların bir kısmında (I-m/17, i/15-16, d-f/15-18, q-r/14-15 plankareleri) çalışıldı.

I-m/17 (Mithradates sarayı avlusunun doğu uzantısı): 1986'da sarayın avlusunun doğusunu tahrip etmiş olan iki Orta Çağ katının (I, II) sivil mimariye ait kalıntıları açığa çıkarılmıştı. Bu yıl bunları kaldırarak, III. katı, Orta Çağların Samsat'ta en erken safhasını inceledik. Temizlik esnasında, II. kata ait bir kuyuda ele geçirilen Selçuklu seramik parçaları arasında, süvari tasvirli bir kâse dibi, emsali arasında özgün bir yere sahiptir. Beyaz zemin üzerine kahverengi, mavi ve siyah kullanılarak boyanmış sırlı parçada, atın başı ile boynu, süvarinin başı ve belden yukarısının sol tarafı, bitki motiflerinin bir kısmı korunmuştur.

Süvarinin omuzunda ve atın geminde kalan izler, bezemede altının kullanıldığını göstermektedir. Aynı kuyuda bir bakır sahan, üzeri lacivert boyalı pişmiş toprak bir kapak ve beyaz sırlı bir çanakçığın yarısı ele geçirilmiştir. III. kat daha geç evrelerde büyük tahribata uğramıştır. Bu safhadan, batı ucu sarayın avlusunun ortasında, ondan sökülen taşlar ve sütun parçaları ile, Romalılar tarafından inşa edilmiş olan duvarları freskli geniş mekâna (kat IV) bağlanan kalın bir duvar kalmıştır. Saray sütunlarından birine aidiyeti şüphesiz olan, özenle işlenmiş kireç taşından iyonik bir sütun başı, duvarın temelinde yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Küçük eserler, bir spatül, bir küçük maşrapa ve bir ağırşaktan ibarettir.

i/15-16 (Mithradates sarayı ile güney-batı ocağını birleştiren alan): Evvelce bu bölgede açığa çıkarmış olduğumuz Roma katını (kat IV) kaldırdığımızda, V. katın kenarları iri, ortaları küçük çakıllardan yapılmış taş temellerine rastladık. Çoğunun duvarları kesik olarak korunmuş bölmelerin büyük bir yapıya ait olması muhtemeldir. Ocağın kuzeyindeki kare planlı bir oda oldukça sağlam temelleriyle ortaya çıkmış, bir koridorla ikinci odaya bağlantısı belirmiştir. Uzunca olan ikinci odada bir dibek taşı yerli yerinde ele geçirilmiştir. İkinci bir koridora açılan büyük mekânın yarısı temizlenebilmiştir.

Kare planlı küçük odada ele geçirilmiş olan, krem zemin üzerine kırmızı boya ile yapılmış hayvan, bitki ve geometrik bezeli erken Hellenistik seramiği, Samsat'ın çağdaş yapılarında evvelce derlenmiş olan gruba önemli katkılarda bulunmuştur. Bunların arasında tamama yakın kısmı korunmuş bir matranın iki yüzü palmetler, helezonlar ve yapraklarla bezemiştir.

i/15-16 ocağının bir kısmında yerinde bırakılmış olan erken Orta Çağ temellerinin (III. kat) kaldırılması sırasında Hitit resim yazılı ve tasvirli küçük parçaların temel taşı olarak kullanıldığı görülmüştür.

d-f/15-18 (Güney-batı ocağı): Samsat höyüğünün geçmişi en düzenli biçimde bu ocakta takip edebilmekteyiz. 1986 yılında, Eski Tunç Çağının üç evresinde çalışılmış, XVIII. katın bir kısmı açığa çıkarılmıştı. Bu kazı mevsiminde, XX. kata kadar ulaşılmıştır. Bu seviye 455 kodundan 13 m. derinliktedir.

XVII. kat mimarisi, XVI. kat sakinleri tarafından geniş ölçüde tahrip edilmiştir. Buna rağmen geniş alanda, küçük mekânlardan oluşan üç odalı evin planı çıkarılabilmektedir. Bir de, müstakil gibi görünen geniş bir oda mevcuttur. Temellerde, özen gösterilmeden seçilmiş çeşitli boylardaki taşlarla, iri çakıllar kullanılmıştır. Monokrom seramikler, Keban bölgesinde "pembe-bej hamurlu çark işi", Amik ovasında "düz, basit kaplar-plain simple ware" olarak adlandırılan örnekler, metalik kaplardan oluşmaktadır. Çanaklar, kâseler, fincanlar, bardaklar ve dikdörtgen şeklindeki minyatür kaplar, bu seviyenin şekillerini temsil eder. Silekten yapılmış dilgiler, delgiler, kanath okuçları; kemikten bizler, taştan çekiç, pişmiş topraktan oyun taşları, tunç iğneler XVII. katın ilginç buluntularıdır.

XVIII. katta, taş temelli bina parçalarından bir oda, tam olarak korunmuştur. Bu odanın temelinin ilk sırası iri çakıllarla örülmüş, köşeleri ve köşelere yakın kısımları iri yassı taşlarla takviye edilmiştir. Suriye kökenli basit grup, metalik kaplar, saman yüzü perdahlılar, saklı astarlılar, Doğu Anadolu Eski Tunç Çağı boyalıları, çizilerek bezenmiş kaplar XVIII. katın seramik türleridir.

Yeşilimsi gri steatitten yapılmış bardak, konik gövdeli düz diplidir. Ağız kenarı inceltilmiş, dış yüzü cilalanmıştır. Silekten yapılmış dilgiler, okucu, kemikten bizler, pişmiş topraktan ağırlık, ağırşak, oyun taşları ve oyuncak arabaların tekerlekleri, bronzdan bir dikiş iğnesi bu yıl, bu katta bulunmuş olan küçük eserlerdir.

XVIII. katın tabanı altında ona ait olan bir mezar ele geçirilmiştir; toprak tipindeki mezara bir kahil hocker durumunda, sağ kolu gövdesinin altında sol kolu beli üzerinde olarak yatırılmıştır. Oldukça iyi korunmuştur. Yanına bir çocuk aynı biçimde yatırılmıştır. İskeletlerin yanında ölü hediyesi yoktur.

XIX. kat geniş bir alanda incelenmiştir. Bu katın yapıları da daha geç evrelerin insanları tarafından tesviye ve taş toplama amacıyla büyük tahribe uğratılmıştır. Dört köşeli bir oda ile, kesik duvarlar korunabilmiştir. Temellerin kenarları iri taşlar, ortaları çakıllarla örülmüştür. Seramikte XVIII. katın türleri kullanılmıştır. Bunları yedi gruba ayırmak mümkündür: a. Suriye kökenli basit kaplar; b. Devetüyü ve açık kırmızı mahalli tür; c. Metalik kaplar, çeşitli cinsleri, kırmızılar ve hareliler; d. Saman yüzü, perdahlılar. Üçgen tutamak çok yaygındır; e. Boyalılar. Krem üstüne, patlıcan ve kahverengi boya ile süslüler. f. Saklı astarlı seramikler; g. İslî kaplar. Bütün veya tamamlanabilmiş kap şekilleri, minyatür çömlekler, çömlekler, kâseler, çanaklar, minik fincanlar ve bardaklardan ibarettir.

Tunç eşya, oltadan, toplu ve dikiş iğnelerinden oluşmaktadır. Sileks aletlerden bir okucu ve bol miktarda dilgi ele geçirilmiştir. Bir topuz başı, ağırşaklar ve küçük halkalar taştan yapılmıştır.

XIX. katın tabanı altında, yedi mezar keşfedilmiştir. 2-4 No. lu mezarlar f/16, 5-8 no. lular f/15 alanında ortaya çıkmıştır. Hepsisi toprak mezar tipinde olup, ölü hediyesizdir. No. 2 mezardaki yetişkin iskeleti çok iyi korunmuş olup, yan yatmış, bacakları karnına doğru çekik, sağ kolu gövdesinin altında, sol kolu beli üstündedir. No. 3 mezardaki yetişkin iskeletinin başı yoktur. No. 4 mezarda yetişkinle bir çocuk beraber gömülmüştür. No. 5 mezarda gömülü yetişkinin kemiklerinin az bir kısmı korunmuştur. 6 ve 7 No. lu mezarlardaki yetişkin iskeletlerinin sağ kolları başları, sol kolları ise belleri üstündedir. 6. No. lu yan, 7 No. lu arkası üstü yatmıştır. No. 8 mezarda iki yetişkin gömülmüştür; kemiklerinin kol ve bacaklar dışındaki kısımları, üstlerine düşen taşlar sebebiyle harap olmuştur.

Geç Kalkolitik ile Eski Tunç devrinin başlangıcını birbirine bağlayan XX. kat, dar bir alanda incelenebilmiştir. Biri büyük, diğeri onun 1/3 ü boyutlarında bir ön odadan oluşan evin temelini ilk taş sırası korunmuştur. Açık zeytuni-gri hamuru kum ve mika katkılı metalik türden bir kâse ile, tunç bir iğne ve kireç taşından bir tekerlek, bu katta bulunmuş olan eserleri oluşturmuştur.

q-r/14-15 plankareleri (Doğu ocağı): Burası 1967 yılında Miss. T. Goell'in kazısına başlayıp, Orta Çağların en eski safhası olan III. kata kadar indiği, bizim de 1979 yılından beri sürekli çalıştığımız ocaktır. Bu alanda, Eski Tunç ve Geç Kalkolitik çağlarının gelişimi oldukça tatmin edici ölçüde incelenebilmiştir. Geçen yıl Samsat Geç Kalkolitik'inin dördüncü evresi olan XXIV. katın kalıntılarını temizledik. Surunun temelini ilk sırasına kadar indiğimizde, onun XXV. katın üstüne inşa edilmiş olduğunu öğrendik. Kazısı 1986'da tamamlanmamış alanda yaptığımız araştırmada, elimize geçen bir taş damga mühür, dikdörtgen prizma biçimindedir. Bir yüzünde derin kazılarak işlenmiş, oturan iki hayvan tasviri yer almıştır. Diğer yüzü balık kılıcı motifleri ile bezenmiştir. Diğer eserler kaba çanaklar, çarkta yapılmış iki çanak, bir vazo, emzikli testicik, ağırlık, ağırşaklar, topaç, sileksten dilgiler ve bir kazıyıcıdan ibarettir.

Bu yılki araştırmalar XXV-XXVI. katlarda yoğunlaştırılmış, XXVII. katın izlerine 18 m. derinlikte erişilmiştir. Evlerin duvar kalınlıkları 70 cm. ile 1 m. arasında değişmektedir. Duvarlar üç, iki ve tek sıra taşlarla örülmüştür. r/15 ile q/15 alanlarında birer damga mühür, r/14 alanında bir bulla bulunmuştur. Dikdörtgen prizma biçimindeki mühürün bir yüzünde iki sıra halinde aksi yönde dizilmiş oturan üçer hayvan tasvir edilmiş, diğer yüzünde balık kılıcı

motifi çizilerek yapılmıştır. Basık silindirik biçimindeki diğer taş mührün yuvarlak yüzünde, ayakları kenara gelmek üzere, sırt sırta iki hayvan tasviri vardır. Güney Mezopotamya, Güney İran, Assur bölgesi, Suriye, Güney-doğu Anadolu'da yaygın bir seramik türü olan, elde yapılmış, çok kaba, gözenekli, ağız kenarları düz kesik derin çanaklar (Glockentöpfe) Uruk medeniyetinin bir simgesidir. Varka'da IV-XII. katlarda kesiksiz olarak kullanılmıştır. Ninive'de yüzlerce ele geçmiştir. Abydos'da bulunanlara göre Mısır'a kadar da yayıldığı anlaşılmıştır. Samsat'ta XXI. seviyeden, yani Uruk medeniyetinin en geç katından, XXVI'ya kadar seramiğin ana grubunu temsil etmektedir. XXV. katta bol miktarda kırıklar yanında, 30 adet tam veya tamamlanmış örnek elimizdedir. Diğer kaplar normal veya ağır dönen çarkta yapılmış seramikler, çanaklar, kâseler, vazocuklar ve ayaklı çanaklardan ibarettir. Toprakta yapılmış ağırşaklar, kemik iğne, taştan ağırşaklar, halkalar ve idol olması muhtemel bir eser, ocağın dağılık yerlerinde ele geçirilmişlerdir.

XXV. katın tabanı altında bulunmuş olan iki çocuk mezarından birisinin mezar çömleği tamamlanabilmiştir. Koyu gri hamurlu, siyah özlü, geniş ağızlı, gövdesi keskin profilli, yuvarlak dipli bir kaptır. Mezarların ikisine de ölü hediyesi bırakılmamıştır.

XXVI. katta, kopuk duvar parçaları ve bir çakıl taban bulunmuştur. 1/15 alanında ele geçirilmiş olan üç adet taştan damga mühür, basık yarı küre biçimindedir. Mühür yüzlerinde, haçın açlarına yerleştirilmiş birer açılı ile, matkapla yapılmış üç bitişik çukurdan oluşan iki sıra işlenmiştir. Üçüncü mühürde ise yalnız bir üçgen vardır; bombeli tarafında beş adet yuvarlak fildişi kakma yer almıştır. Bu safhanın seramiğini, kaba çanaklar (Glockentöpfe 11 adet), çarkta yapılmış hafif dışı çekik ağız kenarlı, yuvarlak omuzlu halka dipli basit çanaklar, keskin karınlı kâseler, elde ve çarkta yapılmış mezar çömlekleri ve elde yapılmış bir küp temsil eder. Diğer küçük eserler, pişmiş kilden ocak ayağı, ağırşaklar, ağırlıklar, kemikten ağırşaklar, bir kaplama parçası, taştan ağırşaklar, yonca yaprağı biçiminde boncuklar, volkan camından okucu, steatitten keman biçiminde bir idoldür.

XXVI. katın tabanı altında 12 çocuk mezarı temizlenmiştir. Ölüler üçü toprak, biri yan yatırılmış küp, sekizi geniş ağızlı keskin karınlı, yuvarlak dipli çömleklere gömülmüştür. Kapakları düz dipli geniş ve derin tabak biçimindedir. 10 No. lu mezarda çocuğun takısına ait iki iri, sekiz küçük kireçtaşı boncuk ile dört adet delinmiş hayvan dişi bulunmuştur. Mezar çömleğinin yanına, ölü hediyesi olması muhtemel bir vazocuk bırakılmıştır. 11 No.lu çömlek mezara gömülmüş olan 4-5 yaşlarında bir çocuğun, iki bileğinde de, boncuk dizilerinden oluşan bilezik vardı. Boncuklar volkanik cam, kırmızı taş, kireçtaşındandır. İskeletin başı kuzey yönünde, bacakları sırtına doğru geriye çekik, elleri başının altında idi.

Ocağın doğusunun güney kenarına yakın kısmında, geç katlardan beri harap bir durumda derinleşen bir Roma kuyusunun XXVI. kat seviyesine rastlayan kısmı, sağlam olarak ele geçmiştir. İçinde bu seviyeden itibaren 2 m. derine inildi ise de tabana yaklaşıldığına dair bir iz rastlanmadı.

q-1/14-15 alanının doğu ucundaki erozyon görmüş yerde, düzensiz koni biçiminde bir bulla bulundu. Koninin kaidesinde hiyeroglif yazılı bir Hitit damga mührünün içbükey baskısı mevcuttur.

Höyüğün doğusunda, pınarın üst tarafında, dar bir alanda, anakaya veya konglomeralı taban seviyesini saptamak amacıyla 5 m. derinliğinde bir kesit incelenmiştir. Hiçbir mimariye veya tabana rastlanmamakla beraber, yukardan aşağı doğru, evvela Ubeyd safhası malzemesi, derine inildikçe de Halaf eserleri ele geçirildi. Derinlik durumuna göre seramik ve sileks aletler üç gruba ayrılabilir.

Selçuklu Tabak Parçası

Nimet Özgüç

1987 Buluntuları

Eski Tunç Seramiği

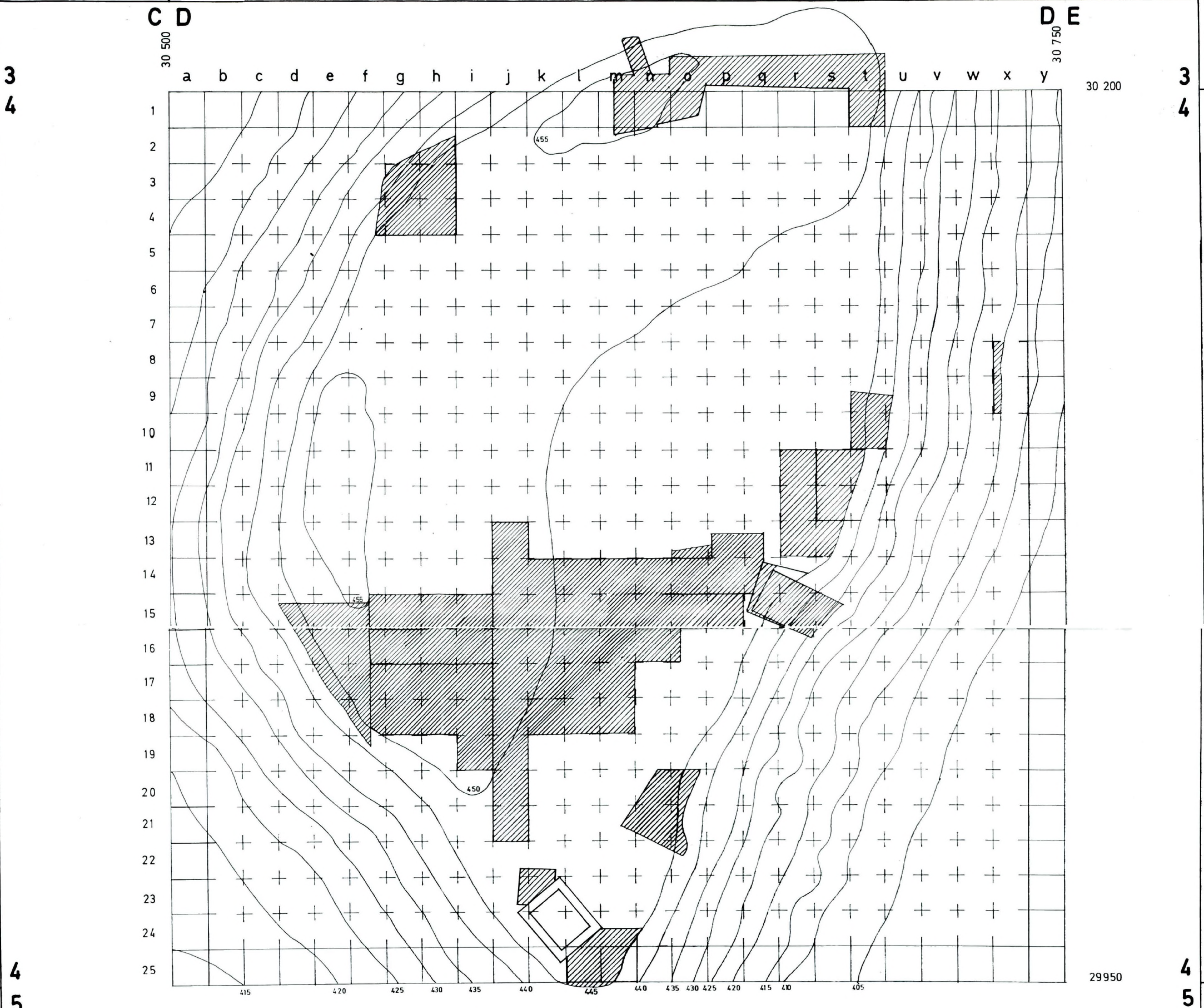

Kalkolitik (XXVI. kat) Evleri

Nimet Özgüç

Kalkolitik (XXVI. kat) Çağ Mezarı

 : KAZI ALANLARI

SAMSAT HÖYÜĞÜ
ÖLÇEK: 1/500

1986 YILININ İKİNCİ YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- AL-ABBĀS B. AL-AHNAF: *Divan Abī al-Faddal*. Kostantiniyye 1298 Matbaa il-Cevāi'b. 224 s. 8° (A. IV/9458).
- ABBAS MAHMUD EL-AKKĀD: *Hız. Ebubekir'in Şahsiyeti ve Dehası. Çev.: Ali Özek*. İstanbul 1968 Fatih Matbaası. 247 s. 8° (A. V/108).
- ABD AL-MALİK AL-FAATNĪ AL-MAKKĪ AL-MADANĪ: *Al-Hāşiya al-Kubrā al-musamma. Fayz al-Rahman 'alā al-Matalib al-Hassan fī umur ad-Dīn va Şa'ab al-'Iymān*. Mısır 1305 Matbaa al-Hayriyya. 4 + 118 s. 4° (B/9695).
- °ABD AL-RAHMAN ŞEREF: *Coğrafyā-yı Umūmī. 2 cilt birarada*. İstanbul 1323/1325 Karabet Matbaası. 8° (A. V/43-1, 2).
- ABDERRAHİM YEBBUR ODDĪ: *Vida y Carismas del Místico Tetuani el Şarīf Sīdī 'Abd al-Salām Ibn Raysūn*. Tetuān 1951 Imprenta cremades. 37 + 37 s., 2 res. = Delegación de Educación y Cultura Instituto Muley el-Hasan. 8° (A. V/136).
- '*Ādiyāt Halab. An Annual Devoted to the Study of Arabic Science and Civilization. 4. ve 5. ciltler birarada*. University of Aleppo. 97 + 295 s., res. = University of Aleppo Institute for the History of Arabic Science. 4° (B. /9743-4, 5).
- ABDĪ-ZĀDE HÜSEYİN HÜSAMEDDİN: *Amasya Tarihi I Mukaddime. Sadeleştirilenler: Dr. Ali Yılmaz - Dr. Mehmet Akkuş*. Ankara 1986 XXIII + 464 s., 40 res. = Amasya Belediyesi Kültür Yayınları No: 1. 8° (A. V/89-1).
- ABDULKADİR ŪDA: *Al-Taşrī al-Cināi al-İslāmī Mukarinā bil-Kānun al-Vad 'ī. 2 Cilt. 3. bs.* Kahire 1383 (1963)/1384 (1964) Matbaa al-Madanī. 8° (A. IV/9607).
- ABDULKĀHIR AL-CURCĀNĪ: *Kitāb Asrār al-Balāga. Yay.: Hellmut H. Ritter*. İstanbul 1954 Matbaa Vazara al-Ma'ārif. 485 + 26 s. 8° (A. IV/9568).
- ABDULLAH BA'ĻAVĪ AL-HADDĀD: *Al-Nasāi'h al-Dīniyya va al-Vasāyā al-'Iymāniyya*. 120 s. 4° (B/9695).
- ABDULMUĞNĪ AL-MİNŞAVĪ—MUSTAFA AL-SAKĀ: *Tarcuma Ibn Hamdīs al-Sakallī*. Mısır 1347 (1929) Al-Matbaa al-Rahmāniyya. 144 s. 8° (A. IV/9478).

- ABDULVĀHĪD AL-MARĀKİŞĪ: *Al-Muʿcib fī Talhīs Ahbār al-Magrib*. Yay.: *Muhammad Saʿīd al-Uryān-Muhammed al-Arabi al-ilmī*. Kahire 1368 (1949) Matbaa al-istikāme. 20 + 420 s. 8° (A. IV/9461).
- ABDURRAHĪM B. ABDURRAHMAN B. AHMAD AL-ABBĀSĪ: *Şarh Şavāhid al-Talhīs*. (*Maʿāhid al-Tansīs*). 2 kısım birarada. Mısır 1316. 262 + 224 s. 4° (B/9696-1, 2).
- ABĪ AL-FARAC AL-İSBAHĀNĪ, ALĪ B. AL-HUSAYN: *Kitāb al-Agānī*. 16 Cilt. Kahire 1383 (1963) Vizāra al-Sakāfa va al-İrşād al-Kavmī. 8° (A. IV/9376).
- ABĪ AL-HASAN ALĪ B. İSMAʿİL AL-AŞʿARĪ AL-ŞĀFĪʾĪ: *Risāla İstihsān al-havd fī ilm al-Kalām*. 2. bs. Haydarābad 1344 Matbaa maclis Daiʾra al maʿārif al-Nizāmiyya. 68 + 6 s. 8° (A. IV/9476).
- ABĪ AL-HASAN TAKİYYUDDĪN ALĪ B. ABD AL-KĀFĪ AL-SUBKĪ AL-KABĪR: *Al-Sayf al-Sakīl fī al-radd alā ibn Zafīl*. Yay.: *Muhammad Zāhid b. al-Hasan al-Kavsarī*. Mısır 1356 (1937) Matbaa al-Saāda. 8 + 92 s. 8° (A. IV/9591).
- ABĪ İSHAK AL-ŞĀTİBĪ: *Al-Muwāfakāt fī Usūl al-Şarʿa*. 4 Cilt. Yay.: *Abdullah Dirāz*. Mısır Matbaa al-Maktaba al-ticāriyya. 8° (A. IV/9483).
- ABĪ MUHAMMAD ABDULLAH B. MUHAMMAD B. AL-SAYYĪD AL-BATALYŪSĪ: *Kitāb al-Hadāik fī al-Matālib al-Āliya al-Falsafıyya al-Avīsa*. Yay.: *M. Zāhid al-Kavsarī*. 1365 (1946). 109 s. 8° (A. IV/9587).
- ABĪ NASR AL-FATH B. HĀKĀN B. MUHAMMAD B. ʿABD ALLAH AL-KAYSĪ: *Kitāb Matmah al-Anfus va Musarrah al-Taannus fī Mahl-ī Ahl-īl-Andūlus*. Mısır 1325 Matbaa al-Saāda. 112 s. 8° (A. IV/9589).
- ABĪ ŞĀMA AL-ŞĀFĪĪ, ABU AL-KĀSİM ABDURRAHMĀN B. İSMĀİL B. İBRĀHİM: *Macmūa al-Rasāil*. Mısır 1328 Matbaa Kürdistan-ı İlmiyye. 544 + 64 + 15 + 32 s. 8° (A. IV/9465).
- ABĪ ZUAYB VA SĀİDA B. CUAYYA: *Dīvān al-Huzaliyyīn Şiʿr*. 3 Kısım. Kāhira 1945 Matbaa dār al-kutub al-Mısrıyya. 4° (B/9618).
- ABİBULLAYEV, O. A: *Eneolit i Bronza na Territorii Nahıçevanskoy ASSR*. Baku 1982 Izdatelstvo Elm. 314 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Sektor Arheologii i Etnografi. 8° (A. IV/7756).
- ABŪ ABDURRAHMAN AL-SULAMIYYĪ: *Tabakāt al-Sūfiyya*. Yay.: *Nuraddīn Şurayba*. Kahira 1372 (1953) Matābi ʿDaral-küttāb al-arabī. 570 s. 8° (A. IV/9396).

- ABU AL-ABBAS AHMAD B. AL-KĀSİM B. HALĪFA B. YUNUS AL-SA^ʿDĪ: *Uyūn al-Anbā fī Tabakāt al-Attibāʿ*. 2 bölüm birarada. 1299 (1882) Matbaa al-Vahbiyya. 328 + 7 + 274 + 121 s. 8° (A. IV/9651).
- ABU AL-ABBAS MUHAMMAD B. YAZĪD AL-MUBRAD: *Al-Kamil*. 4 Kısım. Kahire 1376 (1956) Matbaa Nahza Mısır. 8° (A. IV/9612).
- ABU AL-ALĀ AL-MAARRĪ: *Risāla al-Gufrān*. Yay.: *Bint al-Şātīʿ*. Mısır 1950 Dar al-Maārif. 605 s. 8° (A. IV/9408).
- ABŪ AL-ALĀĪ AHMAD B. ABDULLAH B. SŪLEYMAN AL-TANŪHĪ AL-MAʿARRĪ: *Risāla al-Malāika*. Yay.: *Muhammad Salīm al-Cundī*. Dimaşk 1363 (1944) Matbaa al-tarakkī. 20 + 309 s. 4° (A. IV/9397).
- ABU AL-BAKĀ AL-HUSAYNĪ: *Kulliyāt Abī al-Baka*. 1287 Al-Matbaa al-Āmira. 2 + 781 s. 4° (B/9620).
- ABŪ AL-FADL MUHAMMAD B. TĀHİR B. AHMAD AL-MUKADDASĪ: *Tazkıra al-Mavdūāt*. Mısır 1304 (1935) Al-Matbaa al-Mahmūdiyya. 86 + 23 + 17 + 68 s. 8° (A. IV/9585).
- ABU AL-HASAN ALĪ B. İSMĀİL AL-AŞĀRĪ: *Mākalāt al-İslāmiyyīn va İhtilāf al-Musallīn*. 2 cilt birarada. İstanbul 1929 Matbaa al-Davla. 8° (A. IV/9654).
- ABŪ AL-HUSAYN MUHAMMAD B. ABĪ YA^ʿLI: *Tabakāt al-Hanābila*. Yay.: *Muhammad Hāmid al-Fakī*. 2 cilt birarada. Kahire 1371 (1952) Matbaa al-Tunna al-Muhammadiyya. 445 + 308 s. 8° (A. IV/9569-1, 2).
- ABU AL-VALĪD MUHAMMAD B. ABDULLAH B. AHMAD AL-AZRAKĪ: *Ahbār Makka va mā Cāe Fīhā min al-Āsār*. 2. bs. 2 cilt birarada. Yay.: *Ruşdī al-Sālih Malhas*. Mekke 1385 (1965) Matābi^c dār al-Sakafe. 437 + 392 s. 8° (A. IV/9470-1, 2).
- ABŪ BAKĪ MUHAMMAD B. YAHYA AL-SŪLĪ: *Kitāb al-Avrāk*. 3 kısım birarada. Yay.: *J. Hayworth*. Mısır 1934/1936 Matbaa al-Sāvī. 8° (A. IV/9650).
- ABU BAKR MUHAMMAD B. ABDULLAH İBN AL-ARABĪ: *Ahkām al-Kurʿān*. 2. bs. Yay.: *Alī Muhammad al-Bacāvī*. Mısır 1387 (1967)/1388 (1968). 8° (A. IV/9383).
- ABŪ BAKR MUHAMMAD B. AL-TAYYĪB B. AL-BĀKİLĀNĪ: *Al-Tamhīd fī al-Radd alā al-Mulhida al-Muattıla al-Muattıla va al-Rāfida va al-Havāric va al-Muʿtazıla*. Yay.: *Mahmūd Muhammad al-Hudayrī-Muhammad Abdulhādī Abū Rīda*. Kahira 1366 (1947) Matbaa Lacha al-Taʿlif va al-Tarcama va al-Naşr. 288 s. 8° (A. IV/9403).
- ABŪ BAKR ŞAHĀBADDĪN AHMAD B. HĀRŪN: *Şarh al-Lafz al-Lāik va al-Maʿna al-Rāik*. Mısır 1900 Matbaa al-mavsūāt. 64 s. 8° (A. IV/9598).

- ABŪ CA'FAR B. TUFAYL: *Risāla Hayy b. Yakzān fī Asrār al-Hikma al-Maşrūkiyya İstihlasahā min Durar Cevāhir Alfāz al-Ra'īs Abī Ibn Sīnā*. Mısır 1299 Matbaa vādī al-Nīl. 41 + 76 s. 8° (A. IV/9583).
- ABŪ HAYYĀN, ABİ ABDULLAH MUHAMMAD B. YŪSUF B. ALĪ B. YŪSUF B. HAYYĀN: *Al-Taḫṣīr al-Kabīr. Al-Bahr al-Muhīt. 8 Cilt*. Mısır 1328 Matbaa al-Saāda. 4° (B/9636).
- ABŪ MUHAMMAD ABDULLAH CAMĀLADDĪN B. YŪSUF B. AHMAD B. ABDULLAH B. HİŞĀM: *Avdah al-Masālik ilā Alfıyya İbn Mālik. Yay.: Muhammad Muhyiddīn Abdulhamīd*. Mısır 1367 (1949) Matbaa al-Saāda. 295 s. 8° (A. IV/9405).
- ABU UBAYDA MA'MAR B. AL-MUSANNĀ AL-TAYMIY: *Macāz al-Kur'ān. 2 Cilt. Yay.: Muhammad Sāmī Amīn al-Hāncī. İnceleyen: Muhammad Fu'ād Sezgīn*. Mısır 1374 (1954)/1381 (1962). 8° (A. IV/9609).
- ABUL A'LA EL-MAVDUDİ: *İslām İnkılâbı. Çev.: Dr. İlhami Ağar*. Ankara 1959 Sinan Matbaası. 26 s. = Hilâl Yayınları: 12. 8° (A. V/102).
- ACAROĞLU, M. TŪRKER: *Dünyada Basılan İlk Türkçe Kitap*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 507-530 + 23. 8° (A. IV/9900).
- AFĠĀNĪ, SEYYİD CEMĀLÜDDŪN-İ: *Tabiatçılığın Red. Çev.: Aziz Akpınarlı*. Ankara 1956 Örnek Matbaası. 136 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları Sayı: 50. 8° (A. IV/9689).
- Ahilik ve Esnaf. Konferanslar ve Seminer. Metinler Tartışmalar*. İstanbul 1986 Yaylıcılık Matbaası. 203 s. = İstanbul Esnaf ve Sanatkârlar Dernekleri Birliği Yayınları: 1. 8° (A. V/74).
- Ahır Bani Sirac ile Hulasa Tarih Al-Andalus İla Sukut Girnata. Yay.: Şakīb Arslān*. Mısır 1925 Matbaa al-manār. 8 + 415 s. 8° (A. IV/9414).
- AHMAD AMĪN: *Duhā al-İslām. 3 Cilt*. Kahire 1371 (1952) Matbaa Lacna al-Ta'lif al-Tarcama va al-Naşr. 8° (A. IV/9641).
- AHMAD AMĪN: *Facr al-İslām. 6. bs.* Kahire 1370 (1950) Matbaa Lacna al-Ta'lif al-Tarcama va al-Naşr. 16 + 333 s. 8° (A. IV/9643).
- AHMAD AMĪN: *Zuhr al-İslām. 2 Cilt*. Kahire 1371 (1952) Matbaa Lacna al-Ta'lif al-Tarcama va al-Naşr. 8° (A. IV/9644).
- AHMAD B. AL-MA'MŪN AL-BALGAYSĪ: *Al-İbtihāc bi-Nur al-Sirāc. 2 kısım birarada*. Mısır 1319. 4 + 293 + 2 + 234 s. 4° (B. /9697-1, 2).
- AHMAD. B. AL-MUBĀRAK, AN KUTB AL-VĀSİLĪN SAYYIDĪ ABDULAZĪZ AL-DABBĀG: *Kitāb al-Abrīz*. 1304. 296 s. 4° (B/9621).

- AHMAD B. AL-SAYYID ZAYNĪ DAHLAN: *Al-Futūhāt al-İslāmiyya. 2 cilt biraradā.* Mısır 1323 Matbaa al-Husīniyya. 432 + 356 + 4 s. 8° (A. IV/9648).
- AHMAD B. HĀLĪD AL-NĀSİRĪ AL-SİLĀVĪ: *Kitāb al-İstiksā li Ahbār Duval al-Mağrib al-Aksā. 4 Cilt.* Mısır 1312. 4° (B/9664).
- AHMAD B. MUHAMMAD AL-MAGRİBĪ AL-MAKRİZĪ: *Fath al-muta'āl fī madh al-ni'āl.* Haydarabad 1334 Matbaa Maclis Dai'ra al-Maārif al-Nizamiyya al-kāi'na. 416 s. 8° (A. IV/9475).
- AHMAD B. MUHAMMAD AL-VATARĪ: *Ravzat al-Nāzirīn va Hulāsa Manakib al-Sālihīn.* Mısır 1306 Matbaa al-Hayriyya. 146 + 2 s. 4° (B/9695).
- AHMAD HAMĪD AL-SARRAF: *Omar al-Hayyām Asruh, Sīratuh, Adabuh, Falsafatuh, Rubāiyyātuh.* Bağdād 1350 (1931) Matbaa Dār al-Salām. 8 + 272 s. 8° (A. IV/9594).
- AHMAD SHAFĪ-MOULANA YAKUB HASAN: *Prophet Muhammad-His Teachings.* Madras 1940 G. A. Natesan and Co. VI + 152 s. 8° (A. IV/9673).
- AHMAD ŞEFİK BEY: *Al-Ruk fī al-İslām; al-Fur bil-Lugat al-Fransāviyya.* Mısır 1309 (1892) Matbaa al-Ehliyya al-Amiriyya. 160 s. 8° (A. IV/9459).
- AHMAD ZAKĪ SAFVAT: *Camhara Hutab al-Arab fī Usūr al-Arabiyya al-Zāhira. 3 Cilt.* 1381 (1962) Şarika Maktaba ve Matbaa Mustafa al-Bābī al-Halabī va avlādah bi-Mısr. 8° (A. IV/9402).
- Ahmed Cevdet Paşa Semineri 27-28 Mayıs 1985 Bildiriler.* İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. VIII + 230 s. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi. 8° (A. IV/9359).
- AHMED FARUKĪ SERHENDİ: *Meşāhiri Eshābı Kirām Aleyhimürriḍvān. Çev.: Esseyyid Zeynel-Ābidīn Işık.* İstanbul 1957 Yeni Matbaa. 126 s. = Ergin Kitabevi Yayınları: 9. 8° (A. IV/9686).
- Ahmed Hikmet Müftüoğlu. Hayatı ve Eserleri Haz.: Dr. Fethî Tevetoğlu.* Ankara 1986 Ulucan Matbaası. 228 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 669; Türk Büyükleri Dizisi: 10. 8° (A. IV/9707).
- Aile Ansiklopedisi.* İstanbul 1986 Milliyet. 495 s. 4° (B/9679).
- AKA, DOÇ. DR. İSMAIL: *Bibliyografya.* Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 603-605. 8° (A. IV/9903).
- AKALIN, DR. UĞUR SELÇUK: *Türkiye Ekonomisi ve İstikrar Politikaları: 1980-1985. Araştırma No: 4: Faiz Politikası ve Kredi-Mevduat Yapısı 1977-1985.* İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. 56 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi. 8° (A. IV/9439).

- AL- 'AKBARİ: *Şarh al-Tibyān alā Dīvan al-Mutanabbī. 2 Cilt.* 1308 Al-Matbaa al-Āmira. 4° (B/9617).
- AKDENİZ, SABRİ: *Türkiye'deki Çözüntünün Nedenleri.* İstanbul 1969 Fakülteler Matbaası. 264 s. 8° (A. IV/9681).
- AKGÜN, DOÇ. DR. SEÇİL: *Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928).* Ankara Olgaç Matbaası. 280 s. = Turhan Kitabevi Bilimsel Eserler Dizini No: 17; Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar: 9. 8° (A. V/88).
- AKIN, DOÇ. DR. BESİM: *İstikrar Politikası Uygulaması 1980-1985 ve Tarım Sektörü.* İstanbul 1986 Fatih Yayınevi. 62 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi. 8° (A. IV/9579).
- AL-AKKĀD, ABBĀS MAHMŪD: *İbn al-Rūmī hayātuh min Şi'rih. 3. bs.* Mısır 1369 (1950) Matbaa Hicāzī. 400 s. 8° (A. IV/9417).
- AKSEKİ, AHMED HAMDİ: *A Study on Prophet Muhammed.* Ankara 1954 Güven. 36 s. = Religious Affairs Publication: 29. 8° (A. V/56).
- AKSEKİ, A. HAMDİ: *Peygamberimiz Hazret-i Muhammed Aleyhi's-selām ve Müslümanlık.* Ankara 1955 Güzel Sanatlar Matbaası. 159 s. = Diyanet İşleri Yayınları No: 40. (A. IV/9738).
- AKSEKİ, AHMED HAMDİ: *Prophet Muhammed.* Ankara 1956 Güven Matbaası. 43 s. = Veröffentlichungen der Behörde für Religiöse Angelegenheiten: Nr. 45. 8° (A. V/57).
- AKSENENKO, A. G: *Borba Političeskih Partii Turtsii za Vliyaniye na Molodej 1920-1980.* Moskva 1986 İzdatelstvo Nauka. 200 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenı Institut Vostokodeniya. 8° (A. IV/9820).
- AKURGAL, EKREM: *L'Art en Turquie. Foto: Leo Hilber.* 1981 Office du Livre. 268 s., 179 res. 4° (B/9710).
- Ala Rules for Filing Catalog Cards. Ed.: Pauline A. Seely . 2. bs.* Chicago American Library Association. XII + 260 s. fotokopi. 8° (A. IV/9623).
- Alahan an Early Christian Monastery in Southern Turkey. Haz.: Mary Gough.* Belgium 1985 Pontifical Institute of Mediaeval Studies. XVIII + 235 s., 89 pl., 71 res. Studies and Texts 73. 8° (A. IV/9698).
- ALEKSEYEV, N. A: *Şamanizm Türkoyazıñın Narodov Sibiri (opıt arealnovo srovnitelnovo issledovaniya).* Redaktör: I. S. Gurviç. Novosibirsk 1984 İzdatelstvo Nauka Sibirskoye Otdeleniye. 232 s. = Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye Otdeleniye Yakutskiy Filial Institut Yazıka Literaturı i İstorii 8°. (A. IV/9519).

- ALENER, BÜLENT: *Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Belgelerle Müzik (Nota) Yayıncılığı (1876-1986)*. - *Music Publications form Ottoman Empire up Today (1876-1986)*. Ankara 1986 Anadol Yayıncılık. 96 s. = *Belgelerle Türk Müzik Tarihi Dizisi*. 8° (A. V/94).
- ALGULIN, INGEMAR: *Nyklassicism som litterär tradition. En historisk överblick*. Partille 1986 Paul Aströms Förlag. 24 s. = *Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book* 39. 8° (A. IV/9890).
- ALĪ AL-SĀLIHĪ AL-MĀLIKĪ: *Risāla Tahkik Mabādī al-Ulūm*. Mısır 1325 (1907) Matbaa al-Saāda. 94 s. 8° (A. IV/9602).
- Âlî Bibliyografyası. Haz.: Atsız*. İstanbul 1968 Milli Eğitim Basımevi. 4 + 121 s. = Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları: 3. 8° (A. IV/9693).
- ALĪ B. AL-HUSAYN AL-MŪSAVĪ AL-ALAVĪ: *Amālī al-Murtadā Gurar al-Favāid va Durar al-Kalāid*. Yay.: *Muhammad Abū al-Fadl İbrāhīm*. 2 Cilt. Kahire 1954 Dār İhyā al-Kutub al-Arabiyya. 8° (A. IV/9447).
- ALĪA, RAMİZ: *Report on the Activity of the Central Committee of the Party of Labour of Albania and the Tasks for the Future. Submitted to the 9th Congress of the Party of Labour of Albania November 3, 1986*. Tirana 1986 8 Nëntori Publishing House. 215 s. = *The Institute of Marxist-Leninist Studies at the Central Committee of the Pla*. 8° (A. V/168).
- ALKİM, HANDAN: *İkiztepe Kazılarında Saptanan Kültür Katları ve Elde Edilen Madeni Eserlerden Örnekler*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 119-132, 3 pl., 14 res. 8° (A. IV/9939).
- ALP, SEDAT: *Maşat Tabletlerinin Eski Anadolu Coğrafyasına Katkıları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 227-233. 8° (A. IV/9940).
- ALPAN, NECİP P.: *Fête de Folklore en Macedoine (Folklor Şenlikleri)*. Ankara 1979 Varol Matbaası. 16 s., res. 8° (A. IV/9315).
- ALPMAN, YARD. DOÇ. DR. ADİL: *Nuzi Adoption Metinlerinin Ortaya Koyduğu Sosyo-Ekonomik Sonuçlar*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 183-193. 8° (A. IV/9937).
- AMİN AL-HŪLĪ: *Kunāş ft al-Falsafa va Tarīhihā*. Mısır 1353 (1934) Matbaa al-Ulūm. 164 + 4 s. 8° (A. IV/9457).
- AL-AMİR, MUHAMMAD B. İSMĀİL: *Subul al-Salām va Bulūğ al-Marām*. 2 Kısım. Al-Dahli 1302 Al-Matba al-Fārūkī. 4° (B/9629).

- ANABOLU, MÜKERREM (USMAN): *Aydın Müzesi'nde Bulunan 1465 Env. No. lu Stel. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 553-559, 3 res. 8° (A. IV/9954).
- Anarşi ve Teröre Karşı Atatürkçülük'te Bütünleşme Sempozyumu. Konya 18-19 Nisan 1985.* Konya 1986 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 5 + 113 s., res. = Selçuk Üniversitesi Yayınları: 18; Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları: 2. 8° (A. V/39).
- Anayasa Yargısı.* Ankara 1986 Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Matbaası. VIII + 238 s. = Anayasa Mahkemesi Yayınları No: 5. 8° (A. IV/9361).
- Ancient Persia: The Art of an Empire. Edited: Denise Schmandt-Besserat.* Malibu 1980 Undena Publications. VIII + 94 s., 36 pl. = Invited Lectures on the Middle East at the University of Texas at Austin Volume Four. 4° (B/9722-4).
- Ancient Seals and the Bible. Edited: Leonard Gorelick-Elizabeth Williams-Forte.* New York 1983 Undena Publications. 6 + 63 s., XII pl. 4° (B/9727).
- AL-ANDALUSİ, AL-İMAM İBN HAZM: *Al-Muhella. 11 Cilt.* Beirut The Trading Office. 4° (B/9633).
- AL-ANDULUSİ, ABU CA'FAR B. AL-TUFAYL: *Asrar al-Hikma al-Maşrikiyya av (Risala Hay bin Yakzân).* Mısır 1327 (1909). 78 s. 8° (A. IV/9812).
- AL-ANDULUSİ, AL-İMAM AL-NAHRİR AL-VAZİR AL-HÂFİZ AL-HACCA İMAM AL-NAKAD ABİ MUHAMMAD ALİ B. AHMAD B. SA'İD B. HAZM: *Mudâvât al-Nufûs (Va tahzîb al-Nufûs val-zahid fî al-Rezâil).* Mısır 1325 Matbaa al-Sa'âde bicevvâr muhâfaza. 116 s. 8° (A. IV/9462).
- AL-ANDULUSİ, İBRAHİM B. SAHL AL-İSRİLİ AL-EŞBİLİ: *Divân al-Fatn al-Adîb ve al-Luzî' al-Ahma'i al-Arîb.* Mısır Matbaa al-Takaddum. 62 s. 8° (A. IV/9589).
- Ankara Üniversitesi Kanun, Tüzük ve Yönetmelikler.* Ankara 1953 Akın Matbaacılık. VII + 277 s. = A.Ü. Yayınları: 30. 8° (A. V/145).
- ANNAYEVA, R. H.: *Frazeologičeskiye Ustoıçivıye Slovosocetaniya v Pamyatnikah Turkmenskovo Yazıka.* Aşhabat 1985 Izdatelstvo İlim. 142 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Institut Yazıko i Literaturı im Mahtumkuli. 8° (A. IV/9537).
- ANSAY, ORD. PROF. SABRİ ŞAKİR: *Hukuk Tarihinde İslam Hukuku. 3. bs.* Ankara 1958 Ajans-Türk Matbaası. XIV + 323 s. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınlarından XXV. 8° (A. V/165).

- Antique Anatolian Carpets from Austrian Collections- Antike Anatolische Teppiche aus Österreichischem Besitz.* Vienna 1983 Society for Textile Art Research Vienna. 172 s., 59 res. 4° (B/9706).
- An Arab Philosophy of History Selections from the Prolegomena of Ibn Khaldun of Tunis (1332-1406).* Çev.: Charles Issawi. London 1950 John Murray. XIV + 190 s. = The Wisdom of the East Series. 8° (A. IV/9784).
- ARBERRY, A. J.: *The Holy Koran.* London 1953 George Allen and Unwin. 141 s. = Ethical and Religious Classics of East and West No: 9. 8° (A. IV/9783).
- ARCAYÜREK, CÜNEYT: *Demokrasi Dur 12 Eylül 1980 (Nisan 1980-Eylül 1980).* Ankara 1986 Ofset-Tipo Matbaacılık. 536 s. = Bilgi Yayınları Bilgi Dizisi: 33; Cüneyt Arcayürek Açıklıyor: 10. 8° (A. V/60).
- ARCHI, ALFONSO: *The Geography of South-Eastern Anatolia and Northern Syria According to the Texts from Ebla (IIIrd Millennium B.C.).* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 165-170. 8° (A. IV/9929).
- ARIKAT, HARBY MOH'D MOUSA: *The Economic Environment of the Arab World.* England 1985 University of Durham. 4 + 54 s., tablo. = Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Economic Research Paper No: 12. 8° (A. IV/9391).
- Aristotle Selections.* Yay.: W. D. Ross. New York 1938 Charles Scribner's Sons. XXXII + 359 s. = The Modern Student's Library. 8° (A. IV/9776).
- Armenian Allegations: Myth and Reality. A Handbook of Facts and Documents.* Washington 1986 The Assembly of Turkish American Associations. XI + 139 s. 4° (B/9684).
- ARNAUD, DANIEL: *Recherches au Pays d'Aštata. Emar VI. 3 Cilt.* Paris 1985/1986 Éditions Recherche sur les Civilisations. = Éditions Recherche sur les Civilisations Synthèse No: 18. 4° (B/9712-6).
- ARON, PROF. DR. RAYMOND: *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri.* Ankara Doğuş Matbaacılık. 668 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 278; Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 29. 8° (A. V/160).
- ARSEBÜK, GÜVEN: *Altınova'da (Elâzığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağı'nın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 67-72. 8° (A. IV/9953).

- ASGARİ, NUŞİN: *Perinthos (Marmara Ereğlisi) Araştırmaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 451-458, 16 res. 8° (A. IV/9948).
- AL-ASKAFİ, ABİ ABDULLAH MUHAMMAD B. ABDULLAH AL-HATİB: *Mabādī al-Lugat*. Yay.: *Muhammad Badraddīn al-Na'sānī al-Halabī*. Mısır 1325 Matbaa^c al-Sāada. 204 s. 8° (A. IV/9477).
- AL-ASKALĀNĪ, İMAM AL-HĀFİZ AL-HACCA ŞEYH AL-ISLAM ŞEHĀBEDDİN ABİ AL-FADL AHMAD B. ALĪ B. HACAR: *Tahzīb al-Tahzīb*. 12 Cilt. Haydarābad 1325/1327 Matbaa Maclis dāira al-Maārif al-Nizāmi. 8° (A. IV/9378).
- AL-ASKALĀNĪ, ŞAHĀBADDİN: *Al-İsāba Fütamyiz al-Sahāba*. 4 Cilt. Mısır 1328 Matbaa al-Sa'ada. 4° (B/9619).
- AL-ASKALĀNĪ, ŞAHĀBADDİN İBN HACAR: *Fath al-Bārī Şarh Sahīh al-Buhārī*. Önsöz ve 13 Cilt. Beyrut Dār al-Ma'rifa lil-Tıbbā va al-Naşr. 4° (B/9632).
- ASLANAPA, OKTAY: *Osmanlı Devri Mimarisi. Orhan Gaziden Başlıyarak Sonuna Kadar Padişahlara Göre Gelişmesi*. İstanbul 1986 Anka Ofset. VIII + 568 s., res., plan. 4° (B/9702).
- ASURBEYLI, SARA: *Gosudarstvo Şirvanşahov (VI-XVIIvv.)*. Baku 1983 İzdatelstvo Elm. 344 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoj SSR İstitut İstorii. 8° (A. IV/9843).
- ATALAY, BESİM: *Arapça ile Türkçe'nin Karşılaştırılması*. İstanbul 1954 Marifet Matbaası. 65 s. 8° (A. IV/9675).
- Atatürk. Centennial Album-100. Yıl Albümü*. Yay.: *Galip Gülmez*. New York 1982 Art Publishing Company. X + 253 s., 89 res. 4° (B/9685).
- ATATÜRK, GAZİ MUSTAFA KEMAL: *Nutuk (Söylev)*. *Tam metin. Günümüz Türkçesine Uygulayan: Nur Ardakoç*. İstanbul 1986 Alemdar Ofset. 640 s., res. = Geçit Kitabevi Yayın No: 13. 8° (A. V/92).
- Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1985*. III + 123 s., 6 res. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Atatürk Dizisi Sayı: 18. 8° (A. III/8880-1985).
- Atatürk Haftası Armağanı*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. III + 245 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. III/8880-1986).
- Atatürk Millî Egemenlik ve Gençlik Paneli. İstanbul 20 Mayıs 1985*. T.B.M.M. Basımevi. 78 s. = TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları. 8° (A. IV/9555).

- Atatürk Supreme Council for Culture Language and History*. Ankara 1986. 48 s., res. 8° (A. IV/9699).
- Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları. Haz.: Nusret Baycan*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. III + 197 s., res. = T.C. Genelkurmay Başkanlığı. 8° (A. IV/9549).
- ATAY, DR. HÜSEYİN: *Kur'an'a Göre İman Esasları. Doktora tezi*. Ankara Ajans-Türk Matbaası. VII + 127 s. 8° (A. V/124).
- ATAYEV, KAKAMIRAT: *Turkmen Sovet Edebiyatında Felyeton Tanrı. Aşgabat 1985 Izdatelstvo Ilım*. 196 s. = Turkmenistan SSR İlimler Akademiyası M. Gorkiy adındaki Turkmen Devlet Üniversitesi. 8° (A. IV/9535).
- ATEŞ, DR. SÜLEYMAN: *Sülemî ve Tasavvufî Tefsîri. Doktora Tezi*. İstanbul 1969 Sönmez. 8 + 286 s. = Sönmez Neşriyat A.Ş. Yayınları: Umumi Neşriyat No: 22; İslâmî Tedkikler Hususî No: 2. 8° (A. IV/9694).
- Aufklärung und Französische Revolution I. Ein Symposion zur Ideen-und Wissenschaftsgeschichte in Oulu 29.11.1985. Yay.: Juha Manninen*. Oulu 1986 Oulun Yliopisto. 231 s. = Oulun Yliopiston Historian Laitoksen Julkaisuja No: 3 1986 Yleinen aate- ja Oppihistoria. 8° (A. IV/9622).
- AYADI, TAOUFİK: *Mouvement Reformiste et Mouvements Populaires a Tunis (1906-1912)*. Tunis 1986 Publications de l'Université de Tunis. 300 s. = Faculté des Lettres et Sciences Humaines de Tunis; Quatrième Série Histoire Cilt: XXX. 8° (A. IV/9354).
- AYDOĞDIYEV, M.: *Ustanovleniye i Razvitiye Sovetsko İranskîh Torgovîh Svyazey (1917-1937 gg.)*. Aşhabad 1986 Izdatelstvo Ilım. 148 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Institut İstorii im Ş. Batirova. 8° (A. IV/9484).
- AYNARD, M.-J—J.-M. DURAND: *Documents d'Epoque Medio-Assyrienne*. Malibu 1980 Undena Publications. 63 s. = Monographic Journals of the Near East Volume: 3, Issue: Assur. 4° (B/9724-3, 1).
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası. 8. Cilt. P-S*. Bakı 1984 Azerbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. 608 s., 16 res., 14 hr. 4° (B/8503-8).
- Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Neşrlerinin Bibliyografyası 1923-1945-çi iller*. Bakı 1984 Elm Neşriyyatı. 320 s. = Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Esaslı kitabhana. 8° (A. IV/9846).
- AZIMOV, P.—S. ATANIYAZOV—V. MESGUDOV: *Kısgaltmaların rusça-türkmence sözlüğü*. Aşgabat 1985 Izdatelstvo Ilım. 345 s. = Turkmenistan SSR İlimler Akademiyası Magdımgulı adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu. 8° (A. IV/9510).

- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Un Rapport de Fil Ya'kûb Paşa Beylerbey du Diyâr Bekir en 1532 (Études Turco-Safavides XIII)*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXVI'den ayrı bs. Wien 1986 Im Selbstverlag des Institutes für Orientalistik. S. 35-41. 8° (A. IV/9450).
- BACQUÉ-GRAMMONT, JEAN-LOUIS: *Une Correspondance Inédite Concernant Cemal Paşa*. Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi İstanbul 23-28 Eylül 1985 tebliğler III. Türk Tarihi cilt 1'den ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 101-111. 8° (A. IV/9451).
- BAINVILLE, JASQUES: *Napoléon*. Brasil Amerci-Edit. 337 s. 8° (A. V/11-1).
- AL-BĀKİLĀNĪ, ABU BAKR MUHAMMAD B. AL-TAYYIB: *İcāz al-Kurʿān*. Yay.: *Ahmad Sakr*. Mısır 1954 Dar al-Maʿarif. 549 s. = *Zahānir al-Aʿrab*: 12. 8° (A. IV/9608).
- Al-Balāga al-Arabiyya va Asar al-Falsaha Fihā*. Yay.: *Amīn al-Hūlī*. Mısır 1349 (1939) Matbaa al-Azhar. 38 s. 8° (A. IV/9588).
- BALASAGUNSKİY, YUSUF: *Blagodatnoye žnaniye*. Moskva 1983 İzdatelstvo Nauka. 558 s. 8° (A. IV/9839).
- BALAYAN, ZORİY: *Oçag*. Erevan 1984 İzdetalstvo Sovetkah Groh. 422 s. 8° (A. IV/9824).
- BANOĞLU, TAHSİN: *Türkçenin Grameri*. 2. bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 628 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Dil Kurumu Yayınları: 528. 8° (A. IV/9695).
- BARAG, DAN: *Catalogue of Western Asiatic Glass in the British Museum*. 1. Cilt. London 1985 The Trustees of the British Museum By British Museum Publications. 132 s., 25 pl., 12 res. 4° (B/9655).
- BARNES, JOHN ROBERT: *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*. Leiden 1986 E.J. Brill. XII + 184 s. 8° (A. IV/9630).
- BATIREL, PROF. DR. ÖMER: *Türkiye Ekonomisi ve İstikrar Politikaları: 1980-1985. Araştırma No. 2: Maliye Politikası (1980-1985)*. İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. 48 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi (TÜRKMER). 8° (A. IV/9360-2).
- BAYDUR, NEZAHAT: *Eski Anadolu Uygarlıklarının Sikkelere Yansıması*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 415-424, 7 res. 8° (A. IV/9960).
- BAYKARA, DOÇ. DR. TUNCER: *Millî Mücadele (1918-1923)*. Ankara 1985 Ongun Kardeşler Matbaası. 110 s., 4 res., 4 hr. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 623; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 6. 8° (A. IV/9437).

- BAYKARA, DOÇ. DR. TUNCER: *Türkiye Selçukluları Devrinde Konya*. Ankara 1985 Ongun Kardeşler Matbaası. 6 + 167 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 614; Kültür Eserleri Dizisi: 44. 8° (A. IV/9436).
- BAYMIRADOV, A.: *Hayvanlar Hakkındaki Türkmen Ertekileri (Barlaglar ve Tekstler)*. Aşgabat 1986 Izdatelstvo Ilm. 255 s. = Turkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Magtımghılı Adındaki Dil ve Edebiyat Institutı. 8° (A. IV/9809).
- BEAVERBROOK (LORD): *The Decline and Fall of Lloyd George and Great was the Fall Thereof*. London 1963 Collins. 320 s., 11 res. 8° (A. IV/9994).
- BELL, RICHARD: *Introduction to the Qur'ân*. Edinburgh 1953 Edinburgh at the University Press. X + 190 s. = Edinburgh University Publications Language and Literature No: 6. 8° (A. V/23).
- BENOIST-MÉCHIN: *Histoire de l'Armée Allemande (1919-1936)*. 2. Cilt: *De la Reichswehr a l'Armée Nationale*. Paris 1938 Éditions Albin Michel. 696 s., 8 hr. 8° (A. V/12-2).
- BENTLEY, JOHN ENDWARD: *Philosophy. An Outline-History*. Iowa 1956 Littlefield, Adams and Co. 8 + 171 s. 8° (A. IV/9670).
- BERRY, GERALD L.: *Religions of the World*. 6. bs. New York 1956 Barnes and Noble. 7 + 136 s. 8° (A. IV/9663).
- BERTHIER ANDRÉ: *Tiddis. Antique Castellvm Tidditanorm*. Alger 1972. 109 + 5 s., res., kroki. (A. IV/9563).
- Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi. İstanbul 23-28 Eylül 1985. Tebliğler. III. Türk Tarihi. 1. Cilt*. İstanbul 1985 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XI + 400 s. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi. 8° (A. IV/9312).
- BEUYS, JOSEPH: *In Memoriam Joseph Beuys Obituaries Essays Speeches*. Bonn 1986 Inter Nationes. 68 s., res. 8° (A. V/2).
- Bibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Turkologov. Dooktyabrskiy Periyod. Editör: A. N. Kononova*. Moskva 1974 Izdatelstvo Nauka. 341 s. 8° (A. IV/9545).
- Bibliografiya İzdanii Akademii Nauk Turkmenkoy SSR 1941-1961 g.* Aşhabad 1971 Izdatelstvo Ilm. 414 s. = Akademiya Nauk Turkmenkoy SSR Tsentralnaya Nauçnaya Biblioteka. 8° (A. IV/9515).
- Bibliografiya İzdanii Akademii Nauk Turkmenkoy SSR (1967-1975). 2 Kitap*. Aşhabad 1978/1980 Izdatelstvo Ilm. = Akademiya Nauk Turkmenkoy SSR Tsantralnaya Nauçnaya Biblioteka. 8° (A. IV/9516-3).

- Bibliografiya knig na Turetskom Yazıke Nanisannıh Armyanskimi Bukvami (1727-1968)*. Haz.: A.A. Stenanyah. Erevan 1985 İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR. 278 s. = Akademiya Nauk Armyanskoy SSR Fundamentalnaya Nauçnaya Biblioteka İstitut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9847).
- BILGI ÖNDER: *Fırat Nehri Kenarında Bir Urartu Yerleşmesi*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 317-318, 3 res. 8° (A. IV/9959).
- BILGI, ÖNDER: *İkiztepe Kazılarında Ele Geçirilen Antropomorfik Figürinler Hakkında Genel Gözlemler*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 133-134, 40 res. 8° (A. IV/9957).
- BILGI ÖNDER: *Metal Objects from İkiztepe-Turkey*. Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie VI (1984)'den ayrı bs. S. 31-97, 25 pl. = Kommission für Allgemeine und Vergleichende Archäologie des Deutschen Archäologischen Institut Bonn. 8° (A. V/180).
- BİLİCİ, FARUK: *Fransa'da İslam*. İslâm Tetkikleri Dergisi VIII, 1-4 (1984)'den ayrı bs. İstanbul 1984 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 177-203. = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 8° (A. V/179).
- BİLİCİ, FARUK: *Papier et Papeteries en Seine-Maritime (XVIe-XXe siècles)*. Catalogue de L'Exposition. Rouen 1986 169 s., res. = Archives Départementales de la Seine-Maritime. 8° (A.V/1).
- BİLİCİ, FARUK — VIVIENNE MIGUET — SARAH OLIVER: *Répertoire Numérique de la Série "Z"*. Fonds des Sous-Préfectures (1800 à 1940). Rouen 1982 Archives Départementales. V + 215 s. = Archives Départementales de la Seine-Maritime. 4° (B/9719).
- Bir Bitevi Dogalınk Maşgalada*. Aşgabat 1982 İzdatelstvo İlm. 170 s. = Turkmenistan SSR İllmlar Akademiyası Ş. Batrov adındaki Tarih İnstituti. 8° (A. IV/9573).
- BIRAND, MEHMET ALİ: *12 Eylül. Saat: 04.00. 14. bs.* 1986 Cenkler Matbaacılık. 320 s. 8° (A. V/59).
- I. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985 Ankara*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 3 + 162 s., res. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/9977).
1. *Millî Egemenlik Sempozyumu*. Ankara, 24-25 Nisan 1985. T.B.M.M. Basımevi. 145 s. 8° (A. IV/9554).
1. *Millî Mevlâna Kongresi (Tebliğler)*. 3-5 Mayıs 1985 Konya. Konya 1986 Selçuk Üniversitesi Basımevi. 16 + 453 + 10 s., 3 res. 8° (A. V/58).

- BITTEL, KURT: *Fünfzig Jahre Ausgrabungen in Boğazköy, ein Kurzer Rückblick und Ausblick*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 195-200. 8° (A. IV/9926).
- BLACHÈRE, R: *Extraits des Principaux Géographes Arabes du Moyen Age*. Paris 1932 Paul Geuthner. 391 s. = Bibliotheca Arabica Publiée par la Faculté des Lettres d'Alger VII. 8° (A. IV/9799).
- Blgariya ne Balkanite. *Hronika na sbitiyata 1980*. Sofiya 1984. 172 s. = Blgarska Akademiya na Naukite Institut za balkanistika Lüdмила Jivkova. 8° (A. IV/9497).
- BLOCH, MARC: *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*. Çev.: Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara 1985 Ulucan Matbaası. 9 + 143 s. = Birey ve Toplum Yayınları Teorik Sorunlar Dizisi: 6. 8° (A. V/98).
- BLOCHET, E.: *Catalogue des Manuscrits Arabes des Nouvelles Acquisitions (1884-1924)*. Paris 1925 Éditions Ernest Leroux. XI + 424 s. = Bibliothèque Nationale. 8° (A. V/48).
- BOCK, DR. FRANZ: *Die Byzantinischen Zellenschmelze der Sammlung Dr. Alex. von Swenigorodskoi und das darüber veröffentlichte Prachtwerk*. Aachen 1896 XIII + 448 s., 33 pl. 8° (A. IV/9430).
- BODCOLYAN, M. T.: *Reformu 20-30 h 99. XIX veka v Osmanskoy Imperii*. Erevan 1984 İzdatelstvo AN Armyanskoy SSR. 154 s. = Akademiya Nauk Armyanskoy SSR Institut Vostokavedeniya. 8° (A. IV/9834).
- DE BOER, PROF. DR. T. J.: *İslâmda Felsefe Tarihi*. Çev.: Dr. Yaşar Kutluay. Ankara 1960 Balkanoğlu Matbaacılık. 156 s. 8° (A. V/121).
- BOMBACI, ALESSIO: *Postille alla traduzione de Slane della "Muqaddimah" di Ibn Haldün*. Annali dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli Nuova Serie, III, (1949)'dan ayrı bs. Roma 1949 Tipografia del Senato. S. 439-472 = Istituto Universitario Orientale di Napoli. 8° (A. IV/9769).
- BONE, ROBERT G.: *Ancient History. Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bs.* 1955 Littlefield Adams. XIV + 289 s. = New Students Outline Series. 8° (A. IV/9766).
- BONEBAKKER, SEGER ADRIANUS: *The Kitāb Naqd Al-šīr of Qudāma b. Ğaʿfar al-Kātib al-Bagdādī*. Leiden 1956 E.J. Brill. X + 80 + 109 s. 8° (A. IV/9768).
- BOSWORTH, C. E.: *Rajāʾ Ibn Haywa al-Kindī and the Umayyad Caliphs*. The Islamic Quarterly XVI, 1-2 (1972'den ayrı bs. S. 36-80, 1 pl. 8° (A. IV/9770).

- BOUMARAFI, BEHDJA: *Development of University Libraries in Algeria*. Tunis 1986 Imprimerie UGTT. 80 s. = Publications du Centre de Recherches en Bibliothéconomie et Sciences de l'Information No: 14. 8° (A. IV/9980).
- BOUVAT, LUCIEN: *L'Empire Mongol (2eme phase)*. Paris 1927 E. de Boccard. 4 + 364 s. = Histoire du Monde Tome VIII³. 8° (A. IV/9983-8, 3).
- BOZURGMEHR, JALIL: *Dr. Mossadeq in the Military Court. 2 Cilt.* 1986 Jahan Book Co. = Middle Eastern Series No: 20. 8° (A. V/163).
- BRAIDWOOD, ROBERT J.: *Further Thoughts Concerning the Appearance of Village-Farming Communities East of the Euphrates*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 23-28. 8° (A. IV/9930).
- BRIXHE, CLAUDE-GÜNTER NEUMANN: *Decouverte du Plus Long Texte Neophrygien: L'Inscription de Gezler Köyü*. Kadmos Zeitschrift für vor- und frühgriechische Epigraphik XXIV, 2 (1985)'den ayrı bs. Berlin 1985 Walter de Gruyter. S. 161-184, 3 pl. 8° (A. IV/9356).
- BRODRICK, ALAN HOUGHTON: *North Africa. 2. bs.* London 1943 Oxford University Press. V + 106 s. = The World to-Day. 8° (A. IV/9782).
- BRODRICK, ALAN HOUGHTON: *Parts of Barbary*. London Hutchinson and Co. 255 s., 6 res. 8° (A. V/157).
- BROSSET, M.: *Les Ruines d'Ani. Capitale de l'Arménie Sous les Rois Bagratides aux Xe et XIe s. Histoire et Description. 3 Kitap.* Pétersbourg 1860/1861 Imprimerie de l'Académie Impériale des Sciences. 4° (B/9721).
- BROWNING, JANET: *Atatürk's Legacy to the Women of Turkey*. England 1985 University of Durham. III + 50 s. = Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Occasional Papers Series No: 27 (1985). 8° (A. IV/9390).
- BRUNHES, JEAN: *La Géographie Humaine. 2. Cilt: Monographies Liaisons Avec les Disciplines Voisines. 3. bs.* Paris 1925 Librairie Félix Alcan. S. 575-975. 8° (A. V/18-2).
- BRUNHES, JEAN: *La Géographie Humaine. 3. Cilt: Illustrations Hors Texte. 3. bs.* Paris 1925 Librairie Félix Alcan. 3 + 163 s., 278 res. 8° (A. V/18-3).
- AL-BUHTURĪ, ABŪ UBĀDA AL-VALĪD B. UBAYD: *Kitāb al-Hamāsa. Yay.: Luġ Sayhū al-Yasū.* Leipzig 1910. 298 + LXXXVIII s. 8° (A. IV/9418).
- BULAÇ, ALİ: *İslâm Dünyasında Düşünce Sorunları*. İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. 240 s. = İnsan yayınları: 27; İnceleme araştırma: 14. 8° (A. IV/9873).

- Bulgaristan'daki Osmanlı Anıtları. Çev.: Yaşar Yücel.* Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 291-313, 50 pl. 8° (A. IV/9341).
- BULUÇ, SEVİM: *Ankara Kabartmaları.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi S. 423-433, 4 res. 8° (A. IV/9971).
- BUNİYATOV, Z. M.: *Gosudarstvo Horezmşahov Ahuşteginidov 1097-1231. Moskva 1986 İzdatelstvo Nauka. 248 s.* = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoj SSR Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9841).
- BURHĀNADDĪN İBRĀHİM B. FARHŪN AL-MĀLİKĪ: *Tabsıra al-Hukkām fī Usūl al-Akdıya va Manāhic.* 2 Cilt birarada. Mısır 1302. 4° (B/9623).
- BUSEYNZADE, A.: *Onomastika Ob Odnom toponime Apşeronskovo Polvoostrova (Duvannı).* Sovetskaya Turkologiya 5 (1980)'den ayrı bs. Baku 1980 Akademiya Nauk. S. 20-24. 8° (A. IV/9534).
- AL-BŪSNAVĪ, MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. SĀLĪH B. MUHAMMAD: *Al-Cavhar al-Asnā fī Tarācīm Ulāmā ve Şuarā Busna.* Mısır 1349 Al-Matbaa al-alamıyya. 142 s. 8° (A. IV/9590).
- Büyük Türkeli 1985-1986. Haz.: İsmail Pınar-Erdoğan Hakim.* İstanbul 1986 Türkiyat Matbaacılık. 132 s., res. = Büyük Türkeli Yayınları: 9. 8° (A. IV/9802).
- Byzantium and the Classical Tradition. University of Birmingham Thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979. Yay.: Margaret Mullett-Roger Scott.* Birmingham 1981 Centre for Byzantine Studies University of Birmingham. X + 250 s., res. 8° (A. IV/9574).
- AL-CABARRUTĪ, ABDURRAHMAN AL-HANAFĪ: *Acāib al-Asār fī al-tarācīm va al-ahbār.* 4 Cilt. Mısır 1236. 4° (B/9651).
- CAGALAYEV, A. M.: *Mijologiya i Verovaniya Altaytsev. Tsentralno-Aziatskiye Vliyaniya.* Novosibirsk 1984 İzdatelstvo Nauka. 119 s. = Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye Otdeleniye Institut Istorii Filologii i Filosofii. 8° (A. IV/9833).
- CAHEN, CLAUDE: *İlk Ahiler hakkında. Çev.: Doç. Dr. Mürsel Öztürk.* Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 591-601. 8° (A. IV/9905).
- AL-CĀHİZ, ABU OSMĀN AMR B. BAHR: *Al-Bayān va al-Tabyīn. Yay.: Abdussalam Muhammad Hārūn.* 2 cilt birarada. Kahire 1367 (1948) Matbaa Lacna al-Talif va al-Tarcama va al-naşr. 420 + 372 s. = Mekteba al-Cāhiz. 8° (A. IV/9814, 1, 2).

- AL-CAHİZ, ABİ OSMAN AMR B. BAHR: *Kitab al-Hayevân. 7 Kısım. Tetkik ve şerh yazan: Abd al-Selâm Muhammad Harûn.* Mısır Matbaai Mustafa al-bâbî al-Hulebi ve evladehu. 8° (A. IV/9370).
- CALÂLADDİN AL-SUYÛTÎ: *İ'lâm al-Arîb bi-Hudûs Bid'a al-Mahârîb.* Matbaa al-Şark. 39 s. 8° (A. IV/9586).
- CAMÂLADDİN MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. NABÂTA AL-MISRÎ: *Kitab-ı Sirh al-Uyûn Şarh risâla Ibn Zaydûn.* 1278. 261 s. 8° (A. IV/9469).
- The Cambridge History of Iran. 6. Cilt: The Timurid and Safavid Periods. Yay.: Peter Jackson-Laurence Lockhart.* Cambridge 1986 Cambridge University Press. XXIII + 1087 s. 8° (A. III/2168-6).
- Câmi' al-Tirmizî maa şarh Tuhfa al-Ahvazî. Giriş ve 4 Cilt. Yay.: Hasan Trânî.* Beyrut 1359 Dâr al-Kitâb al-Arabî. 4° (B/9644).
- CARLYLE, THOMAS: *On Heroes and Hero Worship.* London Ward Lock and Co. XV + 336 s. 8° (A. IV/9775).
- CARRUBA, ONOFRIO: *Tabarna: Chattisch Oder Indogermanisch? IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 201-206. 8° (A. IV/9914).
- CAVAIGNAC, EUGÈNE: *La Paix Romaine.* Paris 1928 E. de Boccard. 4 + 492 s. = Histoire du Monde Tome V¹. 8° (A. IV/9983-5, 1).
- CAVAIGNAC, EUGÈNE: *Le Monde Méditerranéen Jusqu'au IVe Siècle Avant J.-C.* Paris 1929 E. de Boccard. VIII + 708 s., 2 kroki = Histoire du Monde Tome II. 8° (A. IV/9983-2).
- CEMAL HASAN: *12 Eylül Günlüğü. Demokrasi Korkusu.* Ankara 1986 Ofset Tipo Matbaacılık. 660 s. = Bilgi Yayınları Bilgi Dizisi: 41; Hasan Cemal: 2. 8° (A. V/72).
- CEMAL, HASAN: *12 Eylül Günlüğü. Tank Sesiyle Uyanmak. 6. bs.* Ankara 1986 Kurtuluş Ofset Basımevi. 556 s. = Bilgi Yayınları/Bilgi Dizisi: 41; Hasan Cemal: 1. 8° (A. V/62).
- Cep İlmihali. 6. bs.* Ankara 1959 Yeni Matbaa. 112 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları-Sayı: 33. 8° (A. IV/9664).
- CERASI, MAURICE MÜNİR: *Il Concetto di Fondazione Nella Città Ottomana.* Storia Urbana 31 (1985)'den ayrı bs. S. 31-56. 8° (A. IV/9625).
- CERASI, MAURICE MÜNİR: *Il Sistema Urbano Diffuso: La Rete Urbana Anatolico-Balcanica Nei Secoli XVIII-XIX.* Storia Urbana 30 (1985)'den ayrı bs. S. 19-61. 8° (A. IV/9624).

- CERRAHOĞLU, DOÇ. DR. İSMAIL: *Tefsir Usûlü (‘İlmu Usûli’t-Tefsir)*. Ankara 1971 A.Ü. Basımevi. 348 s. = A.Ü. İlähiyet Fakültesi Yayınları CIII. 8° (A. IV/9741).
- CEZAR, PROF. MUSTAFA-FERİT EDGÜ: *Osman Hamdi. Bilinmeyen resimleri. (Yücel Menemencioglu-Teoman Koleksiyonu)*. İstanbul 1986 Aksoy Matbaası. 32 s., 17 res. 4° (B/9701).
- CEZAR, YAVUZ: *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy. dan Tanzimat’a mali tarih)*. 1986 Basaş. 420 s. = Alan Yayıncılık: 62; Bilim Dizisi: 11. 8° (A. IV/9870).
- Charanis Studiez Essays in Honor of Peter Charanis. Haz.: Angeliki E. Laiou-Thomadakis*. New Brunswick 1980 Rutgers University Press. IX + 328 s. 8° (A. IV/9358).
- CHEVAILLIER, LUCIEN: *La Civilisation Européenne Moderne. 2. Kısım: La Musique*. Paris 1928 E. de Boccard. 107 s. = Histoire du Monde Tome XIII². 8° (A. IV/9983-13, 2).
- Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī. Neunter teil: Der Bericht über den Sultan al-Malik an-Nāsr Muhammad Ibn Qala’un. Yay.: Hans Robert Roemer*. Kairo 1960 Kommission Eei Sami al-Khandji. 24 + 505 + 11 s. = Deutsches Archäologisches Institut Kairo Quellen zur Geschichte des Islamischen Ägyptens Band 11. 8° (A. V/137-9).
- CHURCH, PROF. DR. ALFRED J.: *Carthage*. London The Gresham Press. XX + 309 s. = The Story of the Nations. 8° (A. V/153).
- CHURCHILL, WINSTON S.: *L’Heure Tragique. Mai-Décembre 1940. 2. Cilt: Seuls*. Paris 1949 Librairie Plon. 6 + 421 s. = Mémoires Sur la Deuxième Guerre Mondiale. 8° (A. V/4-2).
- CHURCHILL, WINSTON S.: *L’Orage Approche. 1. Cilt: d’Une Guerre à l’autre 1919-1939*. Paris 1948 Librairie Plon. III + 436 s. = La Deuxième Guerre Mondiale. 8° (A. V/4-1).
- CHURCHILL, WINSTON S.: *Le Tournant du Destin. 2 Cilt*. Paris 1951 Librairie Plon. = Mémoires sur la Deuxième Guerre Mondiale. 8° (A. V/4-4).
- CIVIL, MIGUEL—OLIVER R. GURNEY—DOUGLAS A. KENNEDY: *Materials for the Sumerian Lexicon. Supplement 1: The Sag-Tablet Lexical Texts in the Ashmolean Museum Middle Babylonian Grammatical Texts Miscellaneous Texts*. Roma 1986 Pontificium Institutum Biblicum. VI + 103 s., XXVII pl. 4° (B/5702-Supp. 1).
- DE CLĀRZĀ: *Muhādarāt al-Falsafa al-Āmma va Tarīhīhā fī al-Cāmia al-Mısrīyya*. Mısır 1920 Matbaa al-Hilāl. 117 s. 8° (A. IV/9460).

- DE CLĀRZĀ, CENĀB AL-KUNET: *Muhādarāt al-Felsefiyya al-Arabiyya fī al-Cāmi'a al-Misriyya*. Mısır 1920 Matbaa al-Hilāl. 78 s. 8° (A. IV/9460).
- DE CLĀRZĀ, CENĀB AL-KUNET: *Muhādarāt ilm al-Ahlāk fī al-Cami'a al-Misriyya*. Mısır 1920 Matbaa al-Hilāl. 63 s. 8° (A. IV/9460).
- CLAUSEWITZ, CARL VON: *Harp Üzerine. 2. Cilt. Çev.: H. Fahri Çeliker*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. V + 280 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/7503-2).
- Connaissez-vous vraiment les archives?* Rouen 1986 43 s. = Archives Departementales de la Seine-Maritime. 4° (B/9718).
- CONOMOS, DIMITRI E.: *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and Music*. Washington 1985 Dumbarton Oaks Research Library and Collection. XIV + 207 s. 8° (A. IV/9353).
- CONTE, GIAN BIAGIO: *The Rhetoric of Imitation. Genre and Poetic Memory in Virgil and Other Latin Poets. Yay.: Charles Segal*. Ithaca 1986 Cornell University Press. 215 s. 8° (A. IV/9560).
- Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society Papers Given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*. Birmingham 1986 The University of Birmingham Centre for Byzantine Studies. VII + 343 s. 8° (A. IV/9721).
- Contributions to the Vegetation of Southwest Asia*. Editör: Harald Kürschner. Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 204 s., 29 res., 3 hr., 6 şekil. = TAVO, Reihe A (Naturwissenschaften) Nr. 24. 8° (A. IV/9918).
- CORBIN, HENRY: *İslâm Felsefesi Tarihi. Başlangıçtan İbn Rüşd'ün ölümüne kadar (1198)*. Çev.: Prof. Dr. Hüseyin Hatemî-Seyyid Huseyn Nasr-Osman Yahya. İstanbul 1986 Yaylacık Matbaası 326 s. = İletişim Yayınları: 50. 8° (A. V/78).
- CRAGG, KENNETH: *Jesus and the Muslim. An Exploration*. London 1985 George Allen and Unwin. XV + 315 s. 8° (A. IV/9880).
- CRANE, HOWARD GRANT: *Materials for the Study of Muslim Patronage in Saljuq Anatolia: The Life and Works of Jalāl al-Dīn Qarātāi*. Cambridge 1975 Harvard University. IX + 240 s. 8° (A. IV/9982).
- A Crime of Silence. The Armenian Genocide. The Permanent Peoples Tribunal*. Bath 1985 The Pitman Press. XIV + 249 s., res. 8° (A. IV/9427).
- CULICAN, WILLIAM: *Opera Selecta from Tyre to Tartessos*. Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. 720 s., 145 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 40. 8° (A. IV/9891).

- CUMAYEV, KAYUM: *Turkmen Sovet Prozasının Döreyişi ve Ösuşi. Aşgabat 1986 Izdatelstvo Ilım. 292 s.* = Türkmenistan SSR İlımlar Akademiyası Magtımğulı adındaki Dil ve Edebiyat Institutı. 8° (A. IV/9490).
- Cumhūriyya Aflātūn. Çev.: *Hanā Habbāz*. Mısır 1929 Matbaa al-Muktatıf al-Mukattam. 34 + 288 s. 8° (A. IV/9482).
- CUTLER, ANTHONY: *The Craft of Ivory. Sources, Techniques, and Uses in the Mediterranean World: A. D. 200-1400*. Washington 1985 Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University. 3 + 58 s., 47 res. = Dumbarton Oaks Byzantine Collection Publications, No. 8. 8° (A. IV/9318).
- AL-CUVAYNĪ, İMĀM AL-HARAMAYN: *Kitāb al-İrşād ilā Kavāti al-Adilla fī Usūl al-İtikād*. Yay.: *Muhammad Yūsuf Muhammad Mūsā-Ali Adulmunim Abdulhamīd*. Mısır 1950. 24 + 458 s. 8° (A. IV/9415).
- CUVILLIER, A.: *Manuel de Philosophie. Classe de Mathématiques. 5. bs.* Paris 1937 Librairie Armand Colin. 549 s. = Cours de Philosophie à l'usage des Classes de Philosophie et de Mathématiques et des Classes Préparatoires aux Grandes Écoles. 8° (A. IV/9762).
- ÇAĞIRGAN, GALIP: *Babil Takviminde Ululu Ayının Anlamı ve Bu Ayda Yapılan Törenler*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 171-181. 8° (A. IV/9966).
- ÇAKAN, İSMAIL LÜTFİ: *Hakkı Tavsiye Metod ve Vasıtaları*. Ankara 1971 Ayıldız Matbaası. 94 s. = Türkiye Din Görevlileri Federasyonu. 8° (A. IV/9734).
- ÇAKIR, MUSA: *Anadolumuz Asla Hıristiyan Olmayacak. Misyonerler Memleketinize Dönünüz*. İstanbul 1966 M. Şevket Eygi Matbaası. 100 s. 8° (A. IV/9723).
- Çankaya. Haz.: Necdet Evliyagil*. Ankara 1986 Ajans-Türk Matbaacılık. 2 + 128 s., res. 4° (B/9746).
- ÇARÇANI, ADİL: *Report. On the Directives of the 9th Congress of the Party for the 8th Five-Year Plan (1986-1990) of the Development of the Economy and Culture of the People's Socialist Republic of Albania. Submitted to the 9th Congress of the Pla.* Tirana 1986 8 Nāntori Publishing House. 89 s. = The Institute of Marxist-Leninist Studies at the Central Committee of the Pla. 8° (A. V/167).
- ÇEÇEN, PROF. DR. KĀZİM: *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri*. İstanbul 1984 İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası. 18 + 292 s. = İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No: 1. 8° (A. IV/9878).

- ÇEÇEN, PROF. DR. KÂZİM: *Süleymaniye Suyolları*. İstanbul 1986 Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası. 4 + 91 s., res., tabl., 12 hr., 5 plan, 1 kroki. = İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi No: 2. 8° (A. IV/9877).
- ÇEKALOVA, A. A.: *Konstantinopol v VI veke Vosstaniye Nika*. Moskva 1986 İzdatelstvo Nauka. 176 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Vseobşçey İstorii. 8° (A. IV/9816).
- ÇELİK, DR. EDİP F.: *Devletler Hukukunda Diplomatik Melce ve Milletlerarası Adalet Divanı İçtihadı*. İstanbul 1956 Fakülteler Matbaası. IX + 145 s. = İ.Ü. Yayınları No: 694; Hukuk Fakültesi No: 143. 8° (A. IV/9731).
- ÇELİKKOL, ZEKİ: *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XIII + 118 + 32 s., res., plan. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları VI. Dizi-Sa. 25. 4° (B/9666).
- ÇEVİKER, TURGUT: *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü-I Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/1878-1908)*. İstanbul 1986 Anadolu Yayıncılık. 324 s. 8° (A. V/66).
- ÇINAROĞLU, AYKUT: *M.Ö. I. Binde Keşlik Yaylası ve Civarı*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 323-332, 13 res. 8° (A. IV/9949).
- ÇİLİNGİROĞLU, ALTAN: *Van Gölü Havzasında 2. Bin Boyalı Çanak-Çömlek Geleneği*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 109-115. 8° (A. IV/9946).
- Çocuk Kütüphaneleri Yönetmeliği. (*Tadil ve ilâveleri ile 2. baskı*). Ankara 1958 Maarif Basımevi. 29 s. = T.C. Maarif Vekâleti V. Maarif Şûrası Dokümanları No: 15. 8° (A. IV/9657).
- ÇOLLAKU, SHABAN: *Mendimi Iluminist i Sami Frashërit*. Tiranë 1986 Kombinati Poligrafik. 314 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/9804).
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM AGÂH: *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. VII + 247 s. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 174. 8° (A. IV/9711).
- ÇULPAN, CEVDET: *Rahleler*. İstanbul 1968 Millî Eğitim Basımevi. XVII + 65 s., 66 res. = Türk-İslâm Tahta Oymacılık San'atından. 8° (A. V/123).
- ÇUNGAYEV, Y.: *O Soyazah Turkensovo i Drevneturskovo Yazıkov S Vengerskim*. Aşhabat 1985 İzdatelstvo İlim. 82 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR. 8° (A. IV/9536).

- AL-DABBAĞ, ABDURRAHMAN B. MUHAMMAD B. ABDULLAH AL-ANSĀRĪ AL-MA'RUF Bİ: *Maālim al-Īmān fī ma'rifa ahl al-Kayravān*. Tunus 1320 Al-Matbaa al-Arabiyya al-Tūnisiyya. 8° (A. IV/9409).
- DAILLE, GÉNÉRAL M.: *Histoire de la Guerre Mondiale. 2. Cilt: Joffre et la Guerre d'Usure 1915-1916*. Paris 1936 Payot. 467 s., 8 kroki. = Collection de Mémoires Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/9984-2).
- DANIŞMAN, H. H. GÜNHAN: *Samsun Yöresi Ahşap Mimarisinin Gelenekselliği-Bafra, İkiztepe Arkeolojik Verilerinin Işığında Çarşamba, Gökçeli Camiinin İncelenmesi*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 135-144, 9 res. 8° (A. IV/9952).
- DANIELSON, MICHAEL N.—RUŞEN KELEŞ: *The Politics of Rapid Urbanization. Government and Growth in Modern Turkey*. New York 1985 Holmes and Meier. XVIII + 286 s. 8° (A. IV/9562).
- DANILOV, V. İ.: *Politiçeşkaya Borba v Turtsii 50-e-Naçalo 80-x godov XX v (Politiçeşkiye partii i armiya)*. Moskova 1985 Izdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi. 324 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasno Znamenı Insitut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9521).
- DANIŞMEND, İSMAIL HAMİ: *Tarih Kurumuna Açık Mektup*. İstanbul 1945 Yeni Matbaa. 66 s. = Türk Kahramanlarına Ermenilik İsnadı Münasebetiyle. 8° (A. V/104).
- DARGA, MUHİBBE: *Şemsiyetepe İlk Tunç Çağı Boyalı Çanak Çömleği*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 73-80, 6 pl. 8° (A. IV/9936).
- AL-DAVĀDĀRĪ, ABŪ BAKR B. ABDULLAH B. AYBAK: *Kanz al-Durar va Cāmi al-Gurar. Yay.: Hans Robert Ruimar*. Kahire 1960. 11 + 505 + 24 s. 8° (A. IV/137-9).
- DAVIS, JOHN D.: *A Dictionary of the Bible. 4. bs*. Philadelphia 1925 The Westminster Press. VIII + 840 s., 22 res., 14 hr. 8° (A. V/53).
- DAVUD AL-ANTĀKĪ: *Tazyīn al-Asvāk bi-Tafsīl Aşvāk al-Uşşāk*. Mısır 1302 Matbaa al-Bahiyya. 288 s. 4° (B/9676).
- AL-DĀVUDĪ, ŞAMSADDİN MUHAMMAD B. ALİ B. AHMAD: *Tabakāt al-Mufasssırīn. 2 cilt. İnceleyen: Alī Muhammad Omar*. Kahire 1392 (1972) Maktabat Vahba. 8° (A. IV/9605).
- EL DAWOUDY, SHAMS AL-DİN: *Tabakaat al Mofasssereen. 2 cilt. Edited: Ali Omar*. Cairo 1392 (1972) Wahba Book Shop. 8° (A. IV/9605).

- Defter-i Kütübhâne-i Abdullah Efendi.* İstanbul 1311. 41 s. 4° (B/9628).
- Defter-i Kütübhâne-i Emir Hoca Kemankeş.* İstanbul 1135. 66 + 12 s. 4° (B/9628).
- Defter-i Kütübhâne-i Hamādiye.* İstanbul 152 s. 4° (B/9628).
- Defter-i Kütübhâne-i Hüsrev Paşa.* İstanbul 1255. 78 s. 4° (B/9628).
- Defter-i Kütübhâne-i Vālide Sultan.* İstanbul 1211. 71 s. 4° (B/9628).
- DEMİR, DR. FAHRİ: *İslâm Hukukunda Mülkiyet ve Servet Dağılımı.* 1981 Emek Matbaacılık. 324 s. = Hicretin 15. yüzyılına armağan. 8° (A. IV/9868).
- DEMİRCAN, ALI RIZA: *İslâm'a Göre Cinsel Hayat (2 cilt bir arada). 4. bs.* İstanbul 1985 Bayrak Yayıncılık-Matbaacılık. 350 + 336 s. = Eymen Yayınları: 4. 8° (A. IV/9218).
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi Deniz Arşivi Islahat, Umumi Evrak ve Evrak, Mektepler, Muhakemat ve Hukuk Müşavirliği Bölümleri Kataloğu.* Ankara 1985 Dz. K.K. Basımevi. 75 + 16 + 17 + 48 s. 4° (B/9741).
- Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihi Deniz Arşivi, Komodorluk, Fabrikalar, Divan-ı Harp, Sandıklar ve Müteferrik Bölümler Kataloğu.* Ankara 1985 Dz. K.K. Basımevi. 37 + 11 + 15 + 35 + 62 s. 4° (B/9742).
- Deutsch Persisch-Französisches Taschen-Wörterbuch. Haz.: Mirza Reza Khan Tarbiet. 2. bs.* Berlin 1927 Buchdruckerei Sonne. 526 s. 8° (A. IV/9750).
- Deutsche Bücherei und Bibliophilie 1913-1933.* Leipzig 1985 Deutsche Bücherei. 42 + 16 s. 8° (A. IV/9565).
- AL-DİMİŞKÎ, ABU AL-MUHĀSİN AL-HUSŪNÎ: *Şayl Tazkira al-Huffaz lil-Şahabbî.* Bayrut Dar Ihya' al-Turās al-ʿArabî. 4 + 67 s. 8° (A. IV/9626).
- Dialogues of Plato. Apology, Crito, Phaedo, Symposium, Republic. Çev.: J. D. Kaplan. 3. bs.* New York 1955 The Pocket Library. XI + 388 s. 8° (A. IV/9683).
- A Dictionary of Sentences and Idioms. English-Arabic. Çev.: Ismail Mazhar.* Cairo 1949 The Renaissance Bookshop. 5 + 461 s. 8° (A. V/154).
- Dictionnaire des Sciences Historiques. Yay.: André Burguière.* Paris 1986 Presses Universitaires de France. IX + 693 s. 8° (A. IV/9387).
- DIDOFF, ANN-MARI OCH LENNART: *Fragment av Tid och Rum. Antiken i Konstnärligt Ljus.* Partille 1986 Paul Åströms Förlag. 32 s., 26 res. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 45. 8° (A. IV/9893).

- Dil Serişdeleri ve Norma. Redaktor: T. Teçmuradovın. Aşgabat 1986 Izdatelstvo Ilım. 44 s. = Turkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Magtımghulı adındaki Dil ve Edibayat Institutı. 8° (A. IV/9486).*
- DILGAN, HÂMİD: *Bizans'ın Matematik Kültürü. İstanbul 1963 Kutulmuş Matbaası. 13 s. = T.C. İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi Sayı: 520; İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yüksek Matematik Kürsüsü Yayınları: No: 1. 8° (A. IV/9862).*
- Dīvān al-Hansā va dīvān Abī Hātām al-Tāī. Yay.: Hasanayn Muhammad al-Şaydānī al-Kutubī. 1326. 113 s. 8° (A. IV/9598).*
- Dīvān Kays b. al-Mulavvah. Toplayan: Abū Bakr al-Vālibī. Mısır 1309 Al-Matbaa al-Amira. 48 s. 8° (A. IV/9598).*
- Divanü Lûgat-İt-Türk Tercemesi. Çev.: Besim Atalay. 4 Cilt. Ankara 1985/1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 521, 522, 523, 524. 8° (A. IV/9697).*
- Documents. 3. Cilt. Ankara 1986 Kurtuluş Ofset Basımevi. XIV + 242 s. 8° (A. IV/7622-3).*
- Documents. 1. ve 3. volume. Ankara 1986. 8° (A. V/27).*
- Documents Diplomatiques Français 1932-1939. II. Seri: 1936-1939; Cilt XIX: (26 Août-3 Septembre 1939). Paris 1986 Imprimerie Nationale. LXXII + 508 s. 8° (A. II/7863-II, 19).*
- Documents of the London Naval Conference 1930. London 1930 His Majesty's Stationery Office. 565 s. 8° (A. V/6).*
- Documents on British Foreign Policy 1919-1939. Yay.: W. N. Medlicott-Douglas Dakin-Gillian Benett. 1. Seri, Cilt: XXVII. London 1986 Her Majesty's Stationery Office. CVII + 1175 s. 8° (A. IV/8802-I, 27).*
- Documents sur les Armeniens-Ottamans. 2. Cilt: Presidence du Conseil Direction Generale de la Presse et de l'Information. X + 188 s. 8° (A. V/26-3).*
- Dokladi. Krili Masi. Bogomilstvo Kni jnovnata Deynost na Blgarite Izvn Blgariya ot XIV vek do Dnes. Bilgariya Prez XVII vek i Nolitikata na Evroneyskite Drjavi. Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 255 s. = Privi Mejdunaroden Kongres po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981. 8° (A. IV/9504).*
- Dokladi. Plenarni Dokladi. Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. VI + 283 s. = Nrivi Mejdunaroden Kongres po blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981. 8° (A. IV/9507).*

- Dokladi. Razvitiye na Naukata i Obrazovaniyeto v Blgariya Privi Mejdunaroden Kongres po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981.* Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 618 s. 8° (A. IV/9506).
- Dokladi. Simpozium Bolgarskiy Rospev. Blgaro-Ruski Muzikalni Vrzki Prez XIV-XVIII vek.* Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 124 s. = Privi Mejdunaroden Kongres po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981. 8° (A. IV/9505).
- Dokladi. Simpozium. Krilo-Metodi Yevistika i Staroblgaristika. Prvi Mejdunaroden Kongres Noblgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981.* Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 456 s. 8° (A. IV/9508).
- Dokladi. Sipozium. Slavyani i Prablğari.* Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 394 s. = Privi Mejdunaroden Kongres po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981. 8° (A. IV/9502).
- Dokladi. Simpozium. Teoretiçniyat Prinosa na bkp do 1944 g. i v Sotsialistiçeskoto Stroitelstvo.* Sofiya 1982 Blgarska Akademiya na Naukite. 292 s. = Privi Mejdunaroden Kongres po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yuni 1981. 8° (A. IV/9503).
- Dokumente. III. Sonderheft.* Ankara 1986 Kurtuluş Ofset Basımevi. XVI + 250 s. 8° (A. V/25-3).
- Don Ángel González Palencia (1889-1949).* Tetuán 1950 Editora Marroqui. 53 s. = Delegación de Educación y Cultura Instituto Muley El Hasan. 8° (A. IV/9678).
- DONALDSON, DWIGHT: *The Shi'ite Religion. A History of Islam in Persia and Irak.* London 1933 Luzac and Company. XXVI + 393 s. = Luzac's Oriental Religions Series Vol.: VI. 8° (A. IV/9798).
- DÖNDÜREN, YARD. DOÇ. DR. HAMDİ: *İslâm Hukukuna Göre Alım-Satımda Kâr Hadleri.* Balıkesir 1984 İnce Matbaacılık. 238 s. = İslâm Hukuku Külliyyâtı Yayınları Özel Seri No: 2. 8° (A. IV/9867).
- Drevnyaya Anatoliya.* Moskva 1985 İzdatelstvo Nauka. 256 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9838).
- DUFFOUR (GÉNÉRAL): *Histoire de la Guerre Mondiale. 1. Cilt: Joffre et la Guerre de Mouvement 1914.* Paris 1937 Payot. 432 s. = Collection de Mémoires Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/9984-1).

- DULİNA, N. A.: *Tanzimat i Mustafa Reşid Paşa*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 192 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Kranovo Znamenı Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9830).
- DUMONT, PAUL — FRANÇOIS GEORGEON: *Un Bourgeois d'Istanbul au Début du XXe Siecle*. Turcica Revue d'Études Turques XVII (1985)'den ayrı bs. Éditions Peeters. S. 127-182, 5 res. 8° (A. V/178).
- DUPRÉ SYLVESTRE: *Un Pithos a Relief Trouve a Porsuk*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 375-381, 2 res. 8° (A. IV/9909).
- DURAN, WILL: *The Story of Philosophy*. New York 1943 Garden City Publishing. XVI + 412 s. 8° (A. V/24).
- Durr al-İmām al-Dārimī Osmān b. Saīd alā Bıṣr al-Mirāsī al-Anīd. Tetkik eden: Muhammad Hāmīd al-Fakī*. Mısır 1358 (1939) Matbaa Ansār al-Sunna al-Muhammediyya. 212 s. 8° (A. IV/9592).
- DURU, REFIK: *Kuruçay Höyüğü Kazıları ve Anadolu Tarih öncesine Katkıları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 55-61, 3 res. 8° (A. IV/9950).
- AL-DUSŪKĪ, MUHAMMAD B. MUHAMMAD ARAFA: *Hāṣiya al-Allāma al-Dusūkī alā Muhtasar al-Maānī lil-Sa'd. 2 Cilt*. İstanbul 1309. 4° (B/9622).
- EBĪ AL-TAYYĪB MUHAMMAD ŞEMS AL-HAK AL-AZĪM ĀBĀDĪ: *Avn al-Ma'būd Şerh Senin Ebi Davud. 2. bs. 13 Cilt*. Madina Muhammad Abd al-Muhsin Sahib al-Maktaba al-Salafiyya bil-Madina al-Munauvara. 8° (A. IV/9372).
- EBU BEKR EL-GUTBĪ EL-EHERĪ: *Tarih-e şeyh Ubey's*. Bakı 1984 Elm Neşriyatı. 150 s. = Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası Şerğsunaslıg Institut Azerbaycan Tarihine dair Menbeler. 8° (A. IV/9823).
- EBU-L-ALĀ-EL-MEVDŪDĪ: *İslām'da Hayat Nizamı. Çev.: İbrahim Düzen-Mustafa Topuz-Bekir Başarıcı*. Ankara 1965 Türkiye Basımevi. 78 s. = Hilâl Yayınları: 44. 8° (A. IV/9665).
- EBUSSUUD, PROF. MAHMUD: *İslāmî İktisadın Esasları. Çev.: Ali Özek*. İstanbul 1969 Fatih Matbaası. 128 s. 8° (A. IV/9688).
- ECER, YRD. DOÇ. DR. AHMET VEHBĪ: *Üç Tebliğ. Vehhabiler. İbn Sina. Mekke Şerifleri*. Kayseri 1985 Renk Grafik. 32 s. 8° (A. IV/9327).
- ECKHARDT, ALEXANDRE: *Dictionnaire Français-Hongrois. 2 Cilt*. Budapest 1981 Akadémiai Kiadó. 8° (A. IV/9886).
- ECKHARDT, SÁNDOR: *Francia-Magyar Szótár. 2 Cilt*. Budapest 1981 Akadémiai Kiadó. 8° (A. IV/9886).

- EGAMI, NAMIO—SEI—ICHI MASUDA: *Tell Mastuma. Excavations in Idlib District Syria 1980*. Tokyo 1982 The Ancient Orient Museum. V + 26 s., 19 pl. = Preliminary Report of Archaeological researches in Syria Vol. II. 4° (B/9713-1980).
- EGAMI, NAMIO—SEI—ICHI MASUDA: *Tell Mastuma. Excavations in Idlib District Syria 1982*. Tokyo 1984 The Ancient Orient Museum. VI + 35 s., 21 pl. = Preliminary Report of Archaeological Researches in Syria vol. III. 4° (B/9713-1982).
- EGEMEN, PROF. DR. BEDİ ZİYA: *Terbiye İliminin Problemleri ve Terbiye Felsefesi*. Ankara 1965 A.Ü. Basımevi. V + 110 s. = A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınlarından LIV. 8° (A. V/132).
- EGOROV, V. L.: *İstoriçeşkaya Geografiya Zolotoy Ordi v XIII-XIV v.v.* Moskva 1985 İzdatelstvo Nauka. 248 s., 1 hr. = Akademiya Nauk SSSR Institut İstorii SSSR. 8° (A. IV/9819).
- Egypt. A Historical Synopsis*. Cairo 1956 Imprimerie Misr. 3 + 141 s., 16 res., 1 hr. = Selected Studies No: 3. 8° (A. IV/9751).
- Egypt and Palestine. A Millenium of Association (868-1948)*. Yay.: Amnon Cohen-Gabriel Baer. New York 1984 St. Martin's Press. 390 s. 8° (A. IV/9559).
- Egyptian National Library Exhibition of Arabic Writing 1948*. 8 + 8 s. 8° (A. V/54).
- ELSNER, ELEANOR: *The Magic of Morocco*. London 1928 Herbert Jenkins. XI + 319 s. 8° (A. IV/9790).
- Enver Hoxha 1908-1985*. Tirana 1986 Ata Press. 298 s., res. 4° (B/9734).
- ERCAN, DOÇ. DR. YAVUZ: *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. IX + 131 s. 6 belge. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu; Türk Tarih Kurumu Yayınları VII. Dizi-Sa. 88. 8° (A. IV/9472).
- EREN, PROF. DR. FİKRET: *Borçlar Hukuku. Genel Hükümler. 2 Cilt*. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. XXXII + 348 s. 8° (A. III/6647).
- ERİŞEN, NECMEDDİN: *Türkiye'de Altıncı Filo Hadiseleri ve Gerçek Emperyalizm*. İstanbul 1969 Özdemir Basımevi. 96 s. 8° (A. IV/9730).
- ERSEVER, H. ZİYA: *Kaniye Savunması ve Tiryaki Hasan Paşa*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. V + 79 s., 4 kroki. = T.C. Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyüklüğü ve Zafetleri Seri No: 12. 8° (A. IV/9548).

- ERTUNA, HAMDİ: *Işkodra Savunması ve Hasan Rıza Paşa*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. XII + 163 s., 3 res., 9 kroki, 5 kuruluş. = T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyükleri ve Zaferleri Serisi No: 13. 8° (A. V/29).
- ERZEN, AFİF: *1981 Yılı Enez Kasızı Çalışmaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 319-322. 8° (A. IV/9970).
- ESEN, AHMET ŞÜKRÜ: *Anadolu Türküleri. Haz.: Prof. Dr. Pertev Naili Boratav-Yrd. Doç. Dr. Fuat Özdemir*. Ankara 1986 Emel Matbaacılık. V + 384 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 279; Edebiyat Dizisi: 64. 8° (A. V/158).
- ESİN UFUK: *Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmen-tepe (Malatya) Kazıları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 81-91, 11 res. 8° (A. IV/9943).
- Eşrefoğlu Rumi Divanı*. İstanbul 1967 Fatih Matbaası. 80 s. = Çağaloğlu Yayınevi No: 20. 8° (A. V/113).
- EVLIYA ÇELEBİ: *Kniga Puteşestviya. 2. Cilt: Zemli Severnovo Kavkaza Povoljya i Podonya*. Moskva 1979 İzdatelstvo Nauka. 287 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Vostokovedeniya, Pamyatniki Literaturi Narodov Vostoka Perevodi VI. 8° (A. IV/8871-2).
- EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ: *Ayasofya 1. İngilizce: Virginia Taylor Saçlıoğlu. Fotoğraflar: Sami Güner*. İstanbul 1984 Yapı ve Kredi Bankası. 56 s., res. = Yapı ve Kredi Bankası. 8° (A. IV/9566).
- EZHERLİ, İHSAN: *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1986)*. Ankara 1986 TBMM Basımevi. V + 148 s. = TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No: 10. 8° (A. IV/9553).
- FADEYEVA, İ. L.: *Osmanskaya İmpəriya i Anglo-Turetskiye Otnoşeniya v Seredine XIX v.* Moskova 1982 İzdatelstvo Nauka. 160 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenı Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9532).
- B. FAHD AL-HAŞİMİ AL-MAKKİ, TAKİ AD-DİN ABİ AL-FAZL MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. MUHAMMAD: *Lahz al-Alhāz bi-Zayl-i Tabakat al-Huffāz*. S. 69-454. 8° (A. IV/9626).
- FARABİ: *El-Medinetü'l-Fâzıla. Çev.: Nafiz Danışman*. İstanbul 1956 Maarif Basımevi. VII + 108 s. = Dünya Edebiyatından Tercümeleer Şark İslâm Klâsikleri: 35. 8° (A. IV/9725).

- AL-FARABİ: *Risalat Fî'l-'Aql. Çev.: Maurice Bouyges.* Beyrouth 1938 Impri-
merie Catholique. XXIV + 48 s. = Bibliotheca Arabica Scholastico-
rum Série Arabe Tome VIII, fasc. 1. 8° (A. V/150).
- AL-FĀRĀBĪ, ABŪ NASR MUHAMMAD. B. MUHAMMAD B. TARHĀN B.
UZLUG: *Al-Macmūc.* Mısır 1325 (1907) Matbaa^c al Sa^cāda. 36 + 128 s.
8° (A. IV/9813).
- FARUKİ, SÜREYYA: *Peasants Dervishes and Traders in the Ottoman Empire.*
London 1986 Variorum Reprints. IX + 344 s. 8° (A. IV/9635).
- AL-FĀSĪ, ALĀL: *Difā'an al-Şarīa^c.* Rabat 1966 Matbāa^c al-Risāla. 281
s. = Silsila al-Cibad al-Akbar: 1. 8° (A. IV/9811).
- Fath al-Allām li Şarh Buluğ 'al-Maram. 2 Bölüm. Yay.: Muhammad Sultān al-
Namnakānī.* Medine. 4° (B/9675-1, 2).
- AL-FAYD AL-KĀŞĀNĪ, MUHAMMAD B. AL-MURTADĀ: *Kitāb al-Sāft fi Tafsīr
al-Kur'ān. 3. bs.* Tahrān 1387 Çap-ı İslamiyya. 750 s. 8° (A. IV/9597).
- FEHĒR, GĒZA: *Macaristan Milli Müzesi'ndeki Türk Sanat Eserleri. Çev.: Yaşar
Yücel.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 36 s., 74 res. 8° (A.
IV/9438).
- FEHĒR; GĒZA: *Macaristan Milli Müzesi'ndeki Türk Sanat Eserleri. Çev.: Yaşar
Yücel.* Belleten, L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih
Kurumu Basımevi. S. 557-590, 74 res. 8° (A. IV/9904).
- FERGUSON, G. M.: *Astronomical Navigation Made Easy.* London 1943 Sir Isaac
Pitman and Sons. VIII + 70 s. 8° (A. V/47).
- FERZELİYEV, ŞAHİN: *Azerbaycan XV-XVI eserlerde (Hasan bey Rumlunun "Eh-
senut-tevarih" eseri uzre).* Bakı 1983 Elm Neşriyatı. 152 s. = Azerbay-
can SSR Elmler Akademiyası Tarih Institutu. 8° (A. IV/7768).
- FİĞLALİ, ETHEM RUHİ: *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri. Doktora tezi.* Ankara
1972. 4 + 163 s. fotokopi. 4° (B/9737).
- Fıkh-ı Ekber ve İzâhı. Çev. ve Açıklayan: Sâbit Ünal.* Ankara 1957 Ayyıldız
Matbaası. 112 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları Sayı: 58. 8° (A. IV/
9747).
- Fındıkoğlu Bibliyografyası 1918-1958.* İstanbul İstanbul Matbaası. 95
s. = İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat
Enstitüsü Neşriyatından: 27. 8° (A. V/120).
- FINDIKOĞLU, Z. FAHRİ: *Türkiye'de İbn Haldunizm.* Fuad Köprülü Arma-
ğanı'ndan ayrı bs. İstanbul 1953 Osman Yalçın Matbaası. S. 153-163.
8° (A. IV/9771).

- Fihris al-Kutub al-Arabiyya al-Mavcūda bil-Dār. 5 Kısım. Kâhira Matbaa dar al-Kutub al-Mısriyya bil-Kâhira. 4° (B/9630).*
- Fihris Maktaba Kavala Fihris al-Funūn al-Arabiyya. 2 Kısım. Kahira 1350 (1931) Matbaa dâr al-Kutub al-Mısriyya. 8° (A. IV/9617).*
- FINEFROCK, MICHAEL M.: *Atatürk, Lloyd George and the Megali Idea: Cause and Consequence of the Greek Plan to Seize Constantinople from the Allies, June-August 1922. The Journal of Modern History* LI, 1 (1980)'den ayrı bs. The University of Chicago Press. S. 47-66. 8° (A. IV/9716).
- AL-FİRDAVİSİ, ABŪ AL-KÂSİM: *Al-Şahnâma. Çev.: Al-Fath b. Alî al-Bandârî. 2 Cilt birarada. Yay.: Abdolvahhâb Azzâm. Kahire 1932 Matbaa Dâr al-Kutub al-Mısriyya. 4° (B/9614).*
- FLEISCHER, CORNELL H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600). New Jersey 1986 Princeton University Press. XVIII + 363 s., 24 res. = Princeton Studies on the Near East. 8° (A. IV/9974).*
- Flora of Turkey and the East Aegean Islands. 5. Cilt. Ed.: P.H. Davis. Edinburgh 1975 Edinburgh University Press. XVIII + 890 s. 8° (A. II/8172-5).*
- Flora of Turkey and the East Aegean Islands. 6. Cilt. Ed.: P.H. Davis. Edinburgh 1978 Edinburgh University Press. XVIII + 825 s. 8° (A. II/8172-6).*
- Flora of Turkey and the East Aegean Islands. 7. Cilt. Ed.: P.H. Davis. Edinburgh 1982 Edinburgh University Press. XX + 947 s. 8° (A. II/8172-7).*
- Flora of Turkey and the East Aegean Islands. 8. Cilt. Ed.: P.H. Davis. Edinburgh 1984 Edinburgh University Press. XX + 632 s. 8° (A. II/8172-8).*
- Four Centuries of Turco-British Relations. Studies in Diplomatic Economic and Cultural Affairs. Yay.: William Hale-Ali İhsan Bağış. 1984 Eothen Press. X + 141 s. 8° (A. IV/9422).*
- DE FRANCE, MONS A.: *Abd-êl-Kader's Prisoners; or Five Months' Captivity Among the Arabs. London Smith, Elder and Co. VIII + 321 s. 8° (A. IV/9778).*
- Fransızca Lugat Haz.: Midhat Efendi. Tercüman-ı Hakikat Gazetesi. 30 + 816 s. 8° (A. IV/9400).*
- FREELY, JOHN: *Blue Guide Istanbul. London 1983 Ernest Benn. 368 s., res., 16 plan. 8° (A. IV/9429).*
- FREI, PETER: *Bemerkungen zur Stele von Xanthos. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 365-373. 8° (A. IV/9924).*

- FRENCH, D. H.: *Anatolia: Bridge or Barrier?* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 117-118. 8° (A. IV/9931).
- FROST, S. E.: *The Sacret Writings of the World's Great Religions*. New York 1943 The New Home Library. IX + 410 s. 8° (A. V/50).
- FULLER, B. A. G.: *A History of Philosophy. Gözden geçiren: Sterling M. McMurrin*. 3. bs. New York 1955 Henry Holt and Company. IX + 618 + LXXXII s. 8° (A. V/49).
- GÁLİK, MARIÁN: *Milestones in Sino-Western Literary Confrontation (1898-1979)*. Wiesbaden 1986 Otto Harrassowitz. 6 + 286 s. = Asiatische Forschungen Band 98. 8° (A. V/166).
- Ğamdat Naşr Period or Regional Style? *Papers Given at a Symposium Held in Tübingen November 1983. Etited: Uwe Finkbeiner-Wolfgang Röllig*. Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 387 s, 12 res. = TAVO, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 62. 4° (B/9729).
- GANS—RUEDIN, E.: *Beaute du Tapis d'Orient*. 1983 Office du Livre. 173 s., 80 pl. 4° (B/9709).
- GARCÍA, ANDRÉS J. R.: *Spanish Grammar Self-Taught*. 3. bs. London E. Marlborough and Co. 160 s. 8° (A. IV/9659).
- GARCIA, M.ª PILAR FUMANAL: *Sedimentologia y Clima en el Pais Valenciano. Las Cuevas Habitadas en el Cuaternario Reciente*. Valencia 1986 Federico Documenech. VIII + 207 s., 132 res. = Servicio de Investigacion Prehistorica Diputacion Provincial de Valencia Serie de Trabajos Varios Num: 83. 4° (B/9739).
- Garderehim Utz İmeni el-Bolgari. Şigirler Poemalar*. Kazan 1986 Tatarstan Kitap Neşriyatı. 398 s. 8° (A. IV/9852).
- GAREGINOVIÇ, S. R.: *Franko-Turetskiye Otneseniya: Kilikiya v 1918-1923 gg. Vseobşçaya İstoriya* 07.00.03'den ayrı bs. Tbilisi 1985 Potaprint Erevanskovo Gosuniversiteta. 34 s. = Tbilisskiy Ordena Trudovovo Krasnovo Znameni Gosudarstvenniy Universitet. 8° (A. V/36).
- GATES, MARIE—HENRIETTE CARRE: *Alalakh Levels VI and V: A Chronological Reassessment*. Malibu 1981 Undena Publications. 40 s. = Monographic Journals of the Near East Volume: 4, Issue: 2, Syro-Mesopotamian Studies. 4° (B/9725-4, 2).
- GAUDEFROY-DEMOMBYNES, M. — M. PLATONOV: *Le Monde Musulman et Byzantin Jusqu'aux Croisades*. Paris 1931 E. de Boccard. 591 s. = Histoire du Monde Tome VII¹. 8° (A. IV/9983-7, 1).

- GAZALI: *El-Munkızu Min-Ad-Dalâl*. Çev.: Hilmi Güngör. İstanbul 1948 Milli Eğitim Basımevi. VI + 78 s. = Dünya Edebiyatından Tercümelere; Şark-İslâm Klâsikleri: 18. 8° (A. IV/9658).
- AL-GAZÂLÎ, ABÛ HÂMİD MUHAMMAD B. MUHAMMAD: *Kitâb al-arba ʿîn fî usûl al-dîn*. Mısır 1328 Matbaa Kurdistan al-İlmiyya. 368 s. 8° (A. IV/9619).
- AL-GAZÂLÎ, ZEYN AL-DİN ABÎ HAMİD MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. MUHAMMAD: *Kitâb al-Hakıma fî Mahlukât*. 2. bs. Mısır 1326 (1908) Matbaa al-Saʿâda. 64 s. 8° (A. IV/9477).
- EL—GAZZÂLÎ: *Dalâletten Hidayete*. Çev.: Doç. Dr. Ahmed Subhi Furat. İstanbul 1972 Yüksel Matbaası. 94 + 13 s. 8° (A. IV/9690).
- GDOURA, WAHİD: *Le Début de l'Imprimerie Arabe à Istanbul et en Syrie: Evolution de l'Environnement Culturel (1706-1787)*. Tunis 1985 Imprimerie S.T.A.G. 312 + 7 s. = Publications de l'Institut Supérieur de Documentation No: 8. 8° (A. IV/9979).
- GEÇEVA, KRCTINA: *Blgarskata Kultura Prez Vzrajdaneto Bibliografiya Blgarska i Çujda Knijnina 1878-1983*. Sofiya 1986 Izdatelstvo na Blgarskata Akamediya na Naukite. XVI + 598 s. = Bulgarska Akademiya na Naukite Institut za Istoriya. 8° (A. V/35).
- Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi*. 10 Cilt. İstanbul 1981 Gelişim Basım ve Yayıncılık. 4° (B/9714).
- GIBB, H. A. R.: *The Arabs*. Oxford 1941 The Clarendon Press. 32 s. = Oxford Pamphlets on World Affairs No: 40. 8° (A. IV/9759).
- GILSON, ÉTIENNE: *God and Philosophy*. 7. bs. New Haven 1959 Yale University Press. XVIII + 147 s. 8° (A. IV/9671).
- GOAD, HAROLD: *Language in History*. London 1958 William Clowes and Sons. 246 s. = Pelican Books A 416. 8° (A. IV/9755).
- GOMAÀ, FAROUK: *Die Besiedlung Ägyptens Während des Mittleren Reiches. I. Oberägypten und das Fayyûm*. Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 5 + 463 s. = TAVO, Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 66/1. 8° (A. IV/9335).
- GÓMEZ, EMILIO GARCÍA: *Las Jarchas Romances de la Serie Árabe en su Marco*. Madrid 1965 Sociedad de Estudios y Publicaciones. 431 s. 8° (A. IV/9767).
- GÓMEZ, EMILIO GARCÍA: *Poesia Arábigoandaluza. Breve Síntesis Histórica*. Madrid 1952 Editorial Maestre. 92 s. = Insituto Faruk 1° de Estudios Islámicos. 8° (A. IV/9757).

- GONNET—BAĞANA, HATİCE: *Friky'a'da Geç Bronz Çağına Tarihlenebilecek Kaya Eserleri Üzerine Gözlemler*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 273-278, 4 res. 8° (A. IV/9951).
- LA GORCE: *Çağlar Boyu Yunanlılar*. İstanbul 1986 Amaç Basımevi. 399 s. = Belge Yayınları (Dün-Bugün-Yarın). 8° (A. V/254).
- GORDON, LADY DUFF: *Letters from Egypt. Yay.: Walt Taylor*. Cairo 1938 Al-Maaref. 136 s. 8° (A. IV/9765).
- GÖKDERE, DOÇ. DR. AHMET Y.: *Örnek Çözümlerle Genel Muhasebeye Giriş*. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. 151 s. = A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No: 483. 8° (A. IV/9379).
- GÖKYAY, ORHAN ŞAIK: *Kâtip Çelebi*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 112 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 653; Türk Büyüklüğü Dizisi: 4. 8° (A. IV/9704).
- GÖYÜNÇ, NEJAT: *Malatya'dan Görüş*. İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. XII + 160 s. 8° (A. IV/9388).
- The Griffon N. S. 1-2. Athens 1985-1986*. Athens 1986 The Gennadius Library. 159 s., res. = Gennadius Library American School of Classical Studies. 8° (A. V/169).
- GRUNEWALD, GOTTFRIED: *Konstantin Kavafis Samlade Publicerade Dikter*. Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. 458 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-Book 41. 8° (A. V/37).
- GUILLAUME, ALFRED: *Islam*. Edinburgh 1954 R. and R. Clark. 208 s. = Pelican Books A 311. 8° (A. IV/9758).
- GURRÍN, TOMÁS ENRIQUE: *Hossfeld's New Practical Method for Learning the Spanish Language. Gözden geçiren ve genişleten: Fernando de Arteaga*. London 1945 Hirschfeld Brothers. XVI + 336 + 59 + 32 s. 8° (A. IV/9780).
- GURRÍN, TOMÁS ENRIQUE: *Key to Hossfeld's New Practical Method for Learning the Spanish Language. 4. bs.* London Hirschfeld Brothers. 64 s. 8° (A. IV/9660).
- GÜLDEMİR, UFUK: *Çevik Kuvvetin Gölgesinde Türkiye (1980-1984)*. İstanbul 1986 Yaylacılık Matbaası. 221 s. 8° (A. V/65).
- GÜMÜŞ, YRD. DOÇ. DR. SADREDDİN: *Seyyid Şerîf Cürcânî ve Arap Dilindeki Yeri*. İstanbul 1984 Fatih Yayınevi Matbaası. XV + 211 s. = İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Neşriyatı: 4. 8° (A. IV/9875).

- GÜNAL, VURAL: *Sermaye Piyasası Hukuku*. Ankara 1986 Beyda Ofset ve Tipo Tesisleri. XIV + 190 s. = Sermaye Piyasası Kurulu Yayınları-Yayın No: 5. 8° (A. IV/9322).
- Güncel Konular. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. III + 269 s. = T.C. Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları Güncel Konular Serisi No: 7. 8° (A. IV/5230-7).
- GÜNDÜZ, DR. İRFAN: *Gümüştânî Ahmed Ziyâüddîn (ks). Hayatı-Eserleri Tarikat Anlayışı ve Hâlidîyye Tarikatı*. İstanbul 1984 Gümüş Matbaası. XIII + 336 s. = Seha Neşriyat: 13; İlmî Eserler Serisi: 4. 8° (A. IV/9872).
- GÜNDÜZ, YARD. DOÇ. DR. İRFAN: *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*. Seha Neşriyat. XV + 288 s. = Seha Neşriyat: 10; İlmî Eserler Serisi: 3. 8° (A. IV/9874).
- GÜNDÜZALP, NURAL: *İçdoğu Karadeniz Bölgesinden Prehistorik Buluntular*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 49-54, 16 res., 1 hr. 8° (A. IV/9964).
- GÜREL, ŞÜKRÜ S.: *Kıbrıs Tarihi (1878-1960). Koloñyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika. 2. Cilt*. İstanbul 1985 Gümüş Matbaası. 196 s. = Kaynak Yayınları: 59. 8° (A. IV/8512-2).
- GÜRİZ, PROF DR. ADNAN: *Hukuk Başlangıcı*. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. XII + 203 s. = A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No: 485. 8° (A. IV/9377).
- GÜVENÇ, RAHMİ ORUÇ: *Lovers of God Mevlâna. Çev.: Nancy Wright-Refit Algan*. 2 + 188 s., res. 8° (A. IV/9428).
- HABINEK, THOMAS N.: *The Colometry of Latin Prose*. Berkeley 1985 University of California Press. VIII + 222 s. = University of California Publications Classical Studies Volume 25. 8° (A. IV/9433).
- B. HACAR AL-ASKALÂNÎ, ŞAHABADDİN ABU AL-FADL AHMAD B. ALÎ: *Lisan al-Mizân. 6 Cilt*. Haydarabad 1329 Matbaa Maclis Dâira al-Maârif al-Nizâmiyya. 8° (A. IV/9362).
- HACI BEKTÂŞ-I VELÎ: *Makalât ve Müslümanlık. Haz.: Mehmet Yaman*. İstanbul 1985 Gülbay Matbaacılık. 141 + 30 s. = Gülbay Yayıncılık ve Matbaacılık Yayınları: 1. 8° (A. V/61).
- HADDON, A. C.: *The Races of Man and Their Distribution. Gözden geçirilmiş bs.* Cambridge 1929 University Press. VI + 184 s. 8° (A. IV/9774).
- HAFNÎ BAG NÂSIF: *Tarih al-Adab av Hayât al-Luga al-Arabiyya*. Matbaa al-Carîda. 158 + 12 s. 8° (A. IV/9599).

- HAKİM MOHAMMAD SAİD: *Tıbb and Tıbbı Institutions in Turkey. A Historical Survey. XXX International Congress of the History of Medicine 31st Aug. -7th Sept. 1986.* 29 s. 8° (A. V/185)
- AL-HAKİM, TAWFİQ: *Diario de un Fiscal Rural. Çev.: Emilio García Gómez.* Madrid 1955 Editorial Maestre. XIX + 216 s. = Instituto Hispano-Árabe de Cultura Colección de Autores Árabes Contemporáneos No 1. 8° (A. IV/9674).
- HALECKI, OSKAR: *Un Empereur de Byzance à Rome. Réimpression de l'édition Originale et Étude Annexe.* London 1972 Variorum Reprints. VI + 532 s. 8° (A. IV/9632).
- HALÉVY, ÉLIE: *Histoire du Peuple Anglais au XIXe siècle. 1. ve 3. Ciltler.* Paris 1913/1923 Librairie Hachette. 8° (A. V/17).
- DR. HALİL SAĀDA: *Kāmūs Saāda. 2 Cilt.* Kahire 1911 Matbaa al-Ceride. 4° (B/9641).
- HALMUHAMMEDOV, Ş.: *Turkmen Ertekilerinde Halk Satirasının Çeper Turleri.* Aşgabat 1984 Izdatelstvo Ilım. 122 s. = Turkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası. Mahdımguli adındaki Dil ve Edebiyat Insitutu. 8° (A. IV/9528).
- AL-HAMAZĀNĪ, ‘ABD AL-CABBĀR B. AHMAD: *Mutaşābih al-Kur’ān. Yay.: Dr. Adnān Muhammad Z̄arzūr. 2 Kısım.* Kahire 1969 Dar al-Turās. 8° (A. IV/9610).
- HAMİDULLAH, PROF. DR. MUHAMMED: *Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahifa-i Hemmam İbn Münebbih. Çev.: Kemal Kuşçu.* İstanbul 1967 Fatih Matbaası. 138 s. 8° (A. V/128).
- HAMİDULLAH, M.: *Tarihi Tasvirler göre Malazgirt Meydan Muhârebesinin Plânı.* Tarih Enstitüsü Dergisi 2’den ayrı bs. İstanbul 1971 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 111-113, 1 lev. 8° (A. IV/9742).
- HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH VON: *Geschichte der Goldenen Horde in Kiptschak. Das ist der Mongolen in Russland Etwa 1200-1500. Yeni baskısı.* Amsterdam 1979 Apa-Philo Press. XLIX + 683 s. 8° (A. IV/9441).
- AL-HANBALĪ, ABĪ AL-FALĀH ABDULHAYY B. AL-İMĀD: *Şazarāt al-Zāhab fī Ahbār Man Zāhab. 8 Cilt.* Kāhire 1350/1351. 8° (A. IV/9382).
- A Handbook of Siberia and Arctic Russia. 1. Cilt: General.* Oxford 1920 University Press. 384 s., 1 hr. 8° (A. V/9-1).
- HANİOĞLU, M. ŞÜKRÜ: *Bir Siyasal Örgüt Olarak ‘Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’ ve ‘Jön Türklük’.* 1. Cilt: (1889-1902). İstanbul Teknografik Matbaacılık. XV + 664 s. = İletişim Yayınları: 52. 8° (A. V/97-1).

- HARRISON, R. MARTIN: *Town and Country in Late Roman Lycia*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 383-387, 5 şekil. 8° (A. IV/9928).
- Harvard University Library Annual Report 1984-1985*. Cambridge 1985. 62 s. 8° (A. IV/9556).
- HASAN İBRĀHĪM HASAN: *Tarih al-İslām al-Siyāsī*. Kahire 1353 (1935) Matbaa Hicāzī. 660 s. 8° (A. IV/9416).
- AL-HATĪB AL-BAĞDĀDĪ, HAFIZI BAKR AHMAD B. ALĪ: *Tarih Bagdād*. Kahire 1349 (1931) Matbaa al-Saāda. 8° (A. IV/9381).
- AL-HATĪB, MUHAMMAD LISĀN AL-DĪN B.: *Kitāb al-İhāta fī Ahbār Gırnata*. 2 bölüm birarada. Mısır 1319 Matbaa al-mavsū'āt. 275 + 304 s. 8° (A. IV/9652).
- AL-HATTĀB, ABU ABDULLAH MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. ABDURRAHMAN AL-TRABLUSĪ AL-MAĞRĪBĪ: *Mavahib al-Calīl li Şarh Muhtasar Halīl. Bi-Hāmişih al-Tāc va al-İklīl li-Muhtasar Halīl*. 6 Cilt. Beyrut Maktaba al-Nacāh. 4° (B/9643).
- Hava Gücü ve Savaş. ABD Hava Kuvvetleri Akademisi'nde 18-20 Ekim 1978'de yapılan 8 nci Askeri Tarih Sempozyumu Tutanakları. Düzenleyenler: Alfred F. Hurley-Robert C. Ehrhart. Çev.: Mehmet Erdoğan*. Ankara 1986 Hv. Bas. ve Neş. Md.lüğü. XVI + 455 s. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/9551).
- HAWKINS, JOHN DAVID: *Rulers of Karkamiş: The House of Astiruwas*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 259-271. 8° (A. IV/9933).
- HAYDAR HAN: *Hefz Kalzum. Der Lugat ve Mustalahat-ı Müsta'meli Ehli Acem*. 7 Cilt 2 kitap halinde. 1302. 4° (B/9463).
- AL-HĀZİMĪ, ABŪ BAKR MUHAMMAD B. MŪSĀ AL-HAMADANĪ: *Al-İtibār fī al-nāsīh va al-mansūh min al-ahbār*. Halep 1927. 260 + 4 s. 8° (A. IV/9413).
- Hazreti Osman. Haz.: Veli Ertan*. Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 24 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları Sayı: 77. 8° (A. IV/9749).
- HEADLEY (LORD): *The Three Great Prophets of the World Moses, Jesus and Muhammad*. 1928 The Islamic Review. 116 s. 8° (A. IV/9785).
- HECKER, KARL: *Şur Rolle der Einheimisch-Anatolischen Bevölkerung im Altassyrischen Fernhandel mit Kleinasien*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 145-152. 8° (A. IV/9917).

- Hefte des Archäologischen Seminars der Universität Bern (HASB) 11/1986.* Zürich 1986 Archäologisches Seminar der Universität Bern. 42 s., 12 pl. 4° (B/9686).
- HELLENKEMPER, HANSGERD—FRIEDRICH HILD: *Neue Forschungen in Kilikien.* Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 144 s., 201 res. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 186. Band; Veröffentlichungen der Kommission für di Tabula Imperii Byzantini Band 4. 4° (B/9661).
- HELLER, JOSEPH: *British Policy Towards the Ottoman Empire 1908-1914.* London 1983 Frank Cass. XI + 228 s. 8° (A. IV/9629).
- HIBBERT CHRISTOPHER: *The Destruction of Lord Raglan. A Tragedy of the Crimean War 1854-55.* Bungay 1961 Longmans. XXI + 338 s., 8 res. 8° (A. IV/9881).
- HOCHHUT, PIA: *Die Moschee Nûruosmâniye in Istanbul. Beiträge zur Baugeschichte Nach Osmanischen Quellen.* Berlin 1986 Klaus Schwarz Verlag. III = 214 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band 130. 8° (A. IV/9473).
- HODJANIYAZOV, T.: *Katalog Monet Gosudarstva Velikih Seldjukov.* Aşhabad 1979 İzdatelstvo Ilm. 166 s., 5 levha. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Yujno-Turkmenistanskaya Arheologičeskaya Kompleksnaya Ekspeditsiya. 8° (A. IV/9851).
- HOFFMAN, ROSS J. S.: *Medieval History. Gözden geçiren: James J. Flynn.* Iowa 1955 Littlefield Adams and Co. IX + 175 s., 1 hr. = New Students Outline Series. 8° (A. V/134).
- The Holly Bible. Containing the Old and New Testaments.* Oxford 1898 University Press. XVI + 732 s. 8° (A. IV/9788).
- HOÜEL, J.: *Tables de Logarithmes a Cinq Décimales. Pour les Nombres et les Lignes Trigonométriques.* Paris Imprimerie Gauthier-Villars et C^{1e}. XLVIII + 118 s. 8° (A. V/151).
- HOXHA, ENVER: *The Superpowers 1959-1984 Extracts from the Political Diary.* Tirana 1986 8 Nentori Publishing House. 678 s. 8° (A. IV/9325).
- HÖHFELD, VOLKER: *Persistenz und Wendel der traditionellen Formen des Fremdenverkehrs in der Türkei. Açıklayan: Yaman Doğan.* Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 207 s., 18 hr., 38 res. = TAVO, Reihe B (Geisteswissenschaften) NR. 71. 4° (B/9680).
- HUSAYN B. MUHAMMAD B. AL-HASAN AL-DİYARBAKRİ: *Tarih al-Hamis fi Ahval Anfas Nafıs. 2 cilt birarada.* Beyrut 1283 Muassasa Şa'bân lil-Naşr va al-Tavzīc. 503 + 392 + 7 s. 8° (B/9657).

- Hutbeler*. Ankara 1973 Ayyıldız Matbaası. VIII + 269 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/9743).
- Hür Cezayir. Haz.: Avni Çeviker*. Ankara 1958 Kültür Matbaası. 100 s. 8° (A. IV/9667).
- HYMA, ALBERT: *Ancient History. 10. bs.* New York 1955 Barnes and Noble. VIII + 228 s. = College Outline Series. 8° (A. IV/9763).
- İŞİK, CENGİZ: *Tische und Tischdarstellungen in der Urartäischen Kunst*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 413-445, 5 pl., 20 res. 8° (A. IV/9907).
- İBN ABİ AL-DUNYA, ABİ BAKR ʿABDULLAH AL-KURASHİ: *Kitāb al-farac ba'd al-Şidda*. 40 s. 8° (A. IV/9586).
- İBN ABİ AL-DUNYA, ABİ BAKR ABDULLAH B. MUHAMMAD B. UBAYD B. SUFYÂN AL-KURASHİ: *Al-Akl va Fadluh. Yay.: M. Zâhid al-Kavsarî*. 1365 (1946). 32 s. 8° (A. IV/9586).
- İBN AL-ʿADİM, KAMÂL AD-DİN: *Histoire d'Alep. Yay.: Sami Dahan. 2 cilt*. Damas 1951/1954. 8° (A. IV/9611).
- İBN AL-ADİM, KAMALADDİN ABİ AL-KÂSİM OMAR B. AHMAD B. HİBETULLAH: *Żubda al-Halab min Tarih Halab. 2 Cilt. Yay.: Sāmî al-Dahhân*. Dimaşk 1370 (1951)/(1954). 8° (A. IV/9611).
- İBN AL-ASİR, İZZADDİN ABŪ AL-HASAN ALİ B. ABİ AL-KARAM MUHAMMAD B. ABDULKARİM B. ABDULVÂHİD AL-ŞAYBÂNİ: *Al-Kāmil fî al-Tārih. 12 Cilt ve Fihrist*. Bayrût Dār Sâdır-Dār Bayrût. 8° (A. IV/9368).
- İBN AL-ATHİR: *Al-Kāmil fî'l-Ta'rih. 12 Cilt ve Index*. Beyrouth 1965/1967 Dar Sader-Dar Beyrouth. 8° (A. IV/9368).
- İBN AL-CAZARİ, ABU AL-HAYR MUHAMMAD B. MUHAMMAD AL-DİMAŞKİ: *Al-Naşr fî al-Kurʿân al-Aşr. 2 cilt birarada*. Dimaşk 1345. 8° (A. IV/9647).
- İBN AL-ZAQQÂQ: *Poesias. Çev.: Emilio García Gómez*. Madrid 1956 Imprenta Maestre. 99 s. = Instituto Hispano-Árabe de Cultura Clásicos Hispano-Árabes Bilingües No: 1. 8° (A. V/140).
- İBN ARABİ, AL-ŞAYH AL-AKBAR MUHYİDDİN: *Fusūs al-Hikam. 2 cilt birarada*. Yay.: *Abū al-Alā Afîfî*. Mısır 1365 (1946) Dār ihyâ al-kutub al-arabiyya. 228 + 376 s. 8° (A. IV/9407).
- Ibn Battuta Travels in Asia and Africa 1325-1354. Çev.: H. A. R. Gibb. 3. bs.* London 1953 Routledge and Kegan Paul. VII + 398 s. = The Broadway Travellers. 8° (A. IV/9797).

- İBN CEVZİ, ABU AL-FARAC ʿABD AL-RAHMAN B. ʿALİ AL-SADİKİ: *Raus al-Kavārîr fî al-Hatb va al-Muhâdarat va al-Vaʿîz va al-Tezkîr*. Düzenleyen: Amîn ʿAbd al-ʿAzîz. Mısır 1332 (1914) Matbaa al-Cemaliyya Mısır. 102 s. 8° (A. IV/9477).
- İBN HACERİ'L-ʿASKALÂNİ: *Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü'l-Fiker Şerhi*. (*Nuzhetu'n-Nazar fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fiker*). Çev.: Doç. Dr. Talât Koçyiğit. Ankara 1971 A.Ü. Basımevi. 114 s. = A.Ü. İlähiyat Fakültesi Yayınları C. 8° (A. V/131).
- İBN HAZM, ABİ MUHAMMAD ALİ B. AHMAD B. SAİD: *Al-Muhallâ*. 11 Cilt. Beyrut Mañşürât al-Mahtab al-ticârî lil-tubâa va al-naşr vaal-tavzic idâra al-tubâa al-Munîriyya. 4° (B/9633).
- İBN İZÂRİ AL-MARÂKİŞİ: *Al-Bayân al-Magrib fî Ahbâr al-Magrib*. 2 Cilt. Beyrut 1950 Maktaba Sadır Matbaa al-Manâhil. 8° (A. IV/9645).
- İBN KAYYİM AL-CAVZİYYA, ŞAMSADDİN ABŪ ABDULLÂH B. ABİ BAKR B. AYYŪB AL-ZARʿİ: *İçtimâʿ al-Cuyûş al-İslâmiyya Alâ Gazv al-Muattala va al-Cahmiyya*. Mısır 1351 İdâra al-Tıbâʿa al-munîriyya. 144 s. 8° (A. IV/9591).
- İBN KAYYİM AL-CAVZİYYA: *Zâd al-Maâd fî Hady Hayr al-İbâd Muhammad Hâtam al-Nabıyyîn va İmâm al-Mursalîn*. 4 cilt birarada. Mısır 1379 Al-Matbaa al-Mısriyya. 251 + 208 + 275 s. 8° (A. IV/9404).
- İBN KESİR, AL-İMÂM AL-HALİL AL-HÂFİZ ʿİMÂD AD-DİN EBİ AL-FİDÂ İSMÂʿİL AL-KURÂŞİ AD DIMAŞKÎ: *Tefsîr al-Kurân al-Azîm*. *Tefsîr-i İbn Kesîr*. 7 Cilt. 2. bs. Beyrut 1389 (1970) Dar al-Fikr. 8° (A. IV/9369).
- İBN KUTAYBA, ABİ MUHAMMAD ABDULLAH B. MUSLİM AL-DİNAVARİ: *Uyûn al-Ahbâr*. 4 cilt. Kahira 1383 (1963) Vazarat al-Sakafa va al-İrşad al-Kavmi al-Muessese al-Mısriyye al-ʿAmma li al-Teʿlîf va al-Tarcama va al-Tıbâaʿ va al-Naşr. 8° (A. IV/9603).
- İBN MANZŪR, ABŪ AL-FADL CAMÂLADDİN MUHAMMAD B. MUKARRAM: *Lisân al-Arab*. 20 Cilt. Bülâk 1300/1307 Al-Matbaa al-Kubrâ al-Mîriyya. 4° (B/9649).
- İBN SA'D, MUHAMMAD: *Al-Tabakât al-Kubrâ*. 8 Cilt. Beyrut 1376 (1957)/1377 (1958) Dâr Bayrût-Dâr Sâdır. 8° (A. IV/9375).
- İBN TAYFUR, ABU AL-FADL AHMAD B. TAHİR AL-KATİB: *Kitâb Bağdâd*. 1368 (1949). 239 s. 8° (A. IV/9567).

- İBN-İ ʿABD RABBIH AL-ANDULUSİ, ABİ OMAR AHMED B. MUHAMMED: *Kitāb al-ʿIkd al-Farīd*. 3. bs. 7 Cilt. Haz.: Ahmad Amīn-Ahmad al-Ḍayn-İbrahīm al-Abyārī. Kahire Matbaa Lacna al-Taʿlif va al-Tarcama va al-Neşr. 4° (B/9635).
- İBRĀHİM AFANDİ: *Kitāb-ı Misbāh al-Sārī va Nuzha al-Kāri*. Beyrut 1272. 4 + 286 + 6 s. 8° (A. V/40).
- İBRĀHİM B. MŪSĀ B. MUHAMMAD: *Al-İtisām*. Yay.: Muhammad Raşīd Rıdā. 2 cilt birarada. Mısır 1295 Matbaa Musattaf Muhammad. 20 + 303 + 14 + 317 s. 8° (A. V/42-1, 2).
- II. *Vakıf Haftası*. 3-9 Aralık 1984 (*Konuşmalar ve Tebliğler*). Ankara 1985 Renk Ofset Matbaacılık. 188 s., res. = Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. 4° (B/9559).
- 250 *Hadīs Terceme ve İzāhı*. 3. bs. Derl. ve Çev.: A. Himmət Berki. Ankara 1974 Emel Matbaacılık. 207 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 8° (A. V/112).
- AL-İMAM AHMAD B. HANBAL: *Müsnad*. Yay.: Muhammad Nāstruddīn al-Albānī. 6 Cilt. Bayrūt Dār Sādır. 4° (B/9611).
- AL-İMĀM AL-SĀLİH: *Kitāb al-Muhādarāt*. Fas 1317. 239 + 88 s. 8° (A. IV/9614).
- AL-İMĀM AL-SİHĀVİ: *Al-Sihāviyya fī Mutaşābihāt al-Kurʿān*. Mısır 1332 Matbaa al-Saāda. 20 s. 8° (A. IV/9586).
- İNALCIK, HALİL: *Studies in Ottoman Social and Economic History*. London 1985 Variorum Reprints. VIII + 348 s. 8° (A. IV/9636).
- The Inspirational Reader*. Derl.: William Oliver Stevens. New York 1956 Bantam Books. 8 + 223 s. 8° (A. IV/9752).
- İPŞİROĞLU, MAZHAR Ş.: “Bozkır Rüzgârı” *Siyah Kalem*. *Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığında Bulunan Üstad Mehmet Siyah Kalem’in Resimlerinin Tıpkı Basımı*. İstanbul 1985 Aksoy Matbaası. 40 s., 68 res. 2° (C/596).
- İPŞİROĞLU, MAZHAR Ş.: *Chefs-d’oeuvre du Topkapı*. *Peintures et Miniatures*. 152 s., 50 minyatür. 4° (B/9704).
- AL-İSFAHANİ, ABİ AL-KĀSİM AL-HUSAYN B. MUHAMMAD B. AL-MUFADDAL AL-RĀGİB: *Külliyat-ı Tafsīl-il-Naşeʿtīn va Tahsīl-il-Saāʿedētīn*. 1230 Matbaa al-Hamidiyya al-Mısriyya. 112 s. 8° (A. IV/9462).
- AL-İSFAHĀNİ, ABŪ ALİ AL-MARZŪKİ: *Al-Azmīna va al-Amkīna*. 2 cilt birarada. Haydarābād 1332 Matbaa Maclis dāiʿra al-Maārif al-Kāiʿna. 341 + 398 s. 8° (A. IV/9615).

- AL-ISFAHÂNÎ, AL-CALİL ABÎ AL-KÂSİM AHMAD B. MUHAMMAD AL-HUSANNÎ AL-KAVBÂİYYÎ: *Risala al-İrşād fî Ahvâl al-Sâhib al-Kāfî Ismar^cl b. ʿAbbād*. Matbaa al-Maclis. 56 s. 8° (A. IV/9640).
- AL-ISFAHÂNÎ, MUFADDAL B. SA[°]D B. AL-HUSAYN AL-MÂFRÛHÎ: *Kitâb Mahâsın Isfahân*. Düzelten: *Calâladdîn al-Husaynî al-Tarânî*. Tahrân 1938 Matbaa-ı Mahbas. 4 + 143 s. 8° (A. IV/9640).
- İSKENDERANÎ, T. ATÂULLAH-İ: *El-Hikem-ül-Atâiyye*. Çev.: *Saffet Yetkin*. İstanbul 1950 Milli Eğitim Basımevi. III + 220 s. = Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark İslâm Klâsikleri: 20. 8° (A. IV/9726).
- Der Islam im Spiegel Zeitgenössischer Literatur der Islamischen Welt Vorträge eines Internationalen Symposiums an der Universität Bern 11.-14. Juli 1983*. Yay.: *J.C. Bürgel*. Leiden 1985 Brill. XI + 305 s. 8° (A. IV/9432).
- İSLAM, RIAZUL: *A Calendar of Documents on Indo-Persian Relations (1500-1750) 1. Cilt*. Tehran 1979 Iranian Culture Foundation. XXVIII + 511 s. 8° (A. IV/5642-1).
- İslâmda Zekât Müessesesi*. Haz.: *Yunus Vehbi Yavuz*. İstanbul 1972 Ahmet Sait Matbaası. 390 s. = Feyiz Yayınları No: 3. 8° (A. IV/9728).
- İslami İlimler Akademileri*. İstanbul 1968 Tan Matbaası. 48 s. = Türkiye İslâm Enstitüleri Talebe Federasyonu Yayınları No: 1. 8° (A. V/1115).
- Islamisches Indien*. Foto: *Andreas Volwahren*. Bern 1969 Office du Livre. 192 s., res., plan. = Architektur der Welt. 8° (A. IV/9883).
- İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928*. *Union Catalogue of the Periodicals in Arabic Script in the Libraries of Istanbul*. Haz.: *Hasan Duman*. İstanbul 1986 Research Centre for Islamic History, Art and Culture. XXXVIII + 602 + 24 s. = Bibliographical Series: 3. 8° (A. V/161).
- İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi (929-981 = 1523-1573) Bibliyografyası*. Haz.: *Atsız*. İstanbul 1966 Milli Eğitim Basımevi. VII + 91 s. = Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları: 1. 8° (A. IV/9691).
- İstanbul Kütüphanelerine Göre Ebussuud Bibliyografyası*. Haz.: *Atsız*. İstanbul 1967 Milli Eğitim Basımevi. 61 s. = Süleymaniye Kütüphanesi Yayınları: 2. 8° (A. IV/9692).
- İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Basmalar Alfabe Kataloğu*. Haz.: *Fehmi Edhem Karatay*. İstanbul 1953 Osman Yalçın Matbaası. 857 s. = İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 501. 4° (B/9616).

- İŞGÜVEN, HAZİM: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri Otlukbeli Meydan Muharebesi (11 Ağustos 1473). III. Cilt, 2. Kısım eki.* Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. VIII + 158 s., 7 kroki, 1 kuruluş, 1 şema. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/7188-3, 2 Eki).
- IVANOV, N.A.: *Osmanskoye Zavoyevaniye Arabskih Stran 1516-1574.* Moskva 1984 Izdatelstvo Nauka. 240 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9829).
- IVONOVA, İ.İ.: *Turetsko-Arabskiye Otnoşeniya i ih Mesto v Sisteme Mejdunarodnih Svyazey na Blijnem Vostoke (1945-1983).* Moskva 1985 Izdatelstvo Nauka. 152 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9815).
- İZMİRLİGİL, ÜLKÜ: *Perge Demetrios Apollonios Takı.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 513-518, 9 lev. 8° (A. IV/9972).
- JACOBUS, MELANCTHON WILLIAMS: *A Problem in New Testament Criticism.* New York 1900 Charles Scribner's Sons. 4 + 285 s. 8° (A. IV/9779).
- J'ACCUSE, L'AUTEUR DE: *Le Crime. 1. Cilt.* Paris 1917 Librairie Payot. 465 s. 8° (A. IV/9997-1).
- JAMIL, DR. K.M.: *Philosophy and Religion.* Rajshahi 1956 International Printing Firm. 19 s. 8° (A. IV/9668).
- JÁNOS, MAKKAY: *Early Stamp Seals in South-East Europe.* Budapest 1984 Akadémiai Kiadó. 157 s., XXXI pl. 8° (A. IV/9884).
- JENKINS, G. KENNETH: *Coins of Punic Sicily. Part IV.* The Swiss Numismatic Review LVII (1978)'den ayrı bs. S. 5-68, 24 pl. 8° (A. IV/9577-4).
- JONSSON, MARITA: *La Cura dei Monumenti Alle Origini. Restauro e Scavo di Monumenti Antichi a Roma 1800-1830.* Stockholm 1986 Paul Åströms Förlag. 190 s., 116 res. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Rom 8°, XIV. 8° (A. IV/9978).
- JULKU, KYÖSTI: *Kvenland-Kainuunmaa.* Oulu 1986 Kustannusosakeyhtiö Pohjoinen. 196 s. = Studia Historica Septentrionalia 11. 8° (A. IV/9366).
- KABASAKAL, HÜSEYİN: *Kıbrıs'ın Fethi (1570-1571).* Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. IX + 131 s., 1 hr., 2 kroki, 1 şekil. = T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Büyüklüğü ve Zaferleri Serisi No: 11. 8° (A. IV/9547).

- KABASAKAL, HÜSEYİN: *Varna (1444), İkinci Kosova (1448) Meydan Muharebeleri ve II. Murat*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. VII + 126 s., 2 hr., 13 kroki. = T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Türk Asker Bükükleri ve Zaferleri Serisi No: 14. 8° (A. V/30).
- AL-KĀDĪ ʿİYĀD: *Tartīb al-Madārik va Takrīb al-Masālik*. 2 kısım birarada. *Inceleyen: Ahmad Bakir Mahmud*. Bayrut 1387 (1967) Al-Matbaa Fuāʿd Baynan va Şurakāa?. 409 + 410-644 s. = Dar Maktaba al-Hayat-Bayrut. 8° (B/9653).
- KAFESOĞLU, PROF. DR. İBRAHİM: *Türk-İslâm Sentezi*. İstanbul 1985 Özal Matbaası. XIII + 213 s., 16 res. 8° (A. V/63).
- KAĞITÇI, MEHMET ALİ: *Modern Kağıt İmalinin 30 uncu Yıldönümünde Hatırladıklarım ve Düşündüklerim*. İstanbul 1966 Halk Basımevi. 48 s. 8° (A. V/117).
- Kāima al-Matbūāt*. Beyrut 1970 Dār al-Sakāfa. 763 s. 8° (A. IV/9479).
- KALAÇ, MUSTAFA: *Hiyeroglif Araştırmaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 255-258, 4 res. 8° (A. IV/9967).
- KĀLDY-NAGY, GYULA: *A Budai Szandzsák 1546-1590. Evi Összeírásai. Demográfiai és Gazdaságtörténeti Adatok*. Budapest 1985. 746 s., 1 hr. = Pest Megye Múltjából 6. 8° (A. V/190).
- AL-KALKAŞANDĪ, ABĪ AL-ABBĀS AHMAD B. ALĪ: *Subh al-Aʿşā fī Sinā'a al-İnşā*. 14 Cilt. Kahire 1383 (1963). 8° (A. IV/9374).
- Kalkınma Planları, Yıllık Programlar ve İcra Planlarında Kültür*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 176 s. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı. 8° (A. IV/9552).
- KALMIKOV, İ. H.: *Çerkesi. İstoriko-Etnograficeskiy Oçerk*. Çerkessk 1974 Stavronolskovo Knijnovo İzdatelstva. 344 s. = Karaçayevyo-Çerkesskiy Nauçno-İssledovatelskiy Institut Ekonomiki, İstorii, Yazıka i Literatırı. 8° (A. IV/9854).
- KAPLAN, PROF. DR. MEHMET: *Tıp tahlilleri. Türk Edebiyatında Tipler*. İstanbul Emek Matbaacılık. 204 s. = Dergâh Yayınları: 21/3; Türk Edebiyatı İnceleme: 3/3. 8° (A. V/79).

- Karahanoğlu Aile Tarihçesi ve Karahanoğlu M. Muhtar'ın Şiirleri-Kitaplığı. Haz.: Müştak Hatîfî Karahanoğlu-Prof. Dr. Fahrettin Kürzioğlu. Erzurum 1986 Atatürk Üniversitesi Basımevi. 6 + 219 s. = Atatürk Üniversitesi Kütüphane ve Dökümantasyon Dairesi Başkanlığı Yayınlarından. 8° (A. IV/9733).*
- KARAŞIN, A. GÜLTEKİN: *Sermaye Piyasası Analizleri*. Ankara 1986 Beyda Ofset ve Tipo Tesisleri. XII + 200 s., tabl., şekl. = Sermaye Piyasası Kurulu Yay. Yay. No: 4. 8° (A. IV/9323).
- KARGALOV, V. V.: *Konets Ordinskovo Iga. İzdaniye Z-ye*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 152 s. = Akademiya Nauk SSSR Seriya Stranitsı İstorii Naşey Rodini. 8° (A. IV/9827).
- Kars Şehitlikleri ve Mehmetciğimiz. Hazırlayan: Cem-Ender Arslanoğlu. 496 s. = Türkiye Anıtlar Derneği Yayınları: 5; Kırkıncı Yılı Armağanı (1946-1986). 8° (A. V/118).*
- AL-KASTALÂNİ, AL-ALLĀMA: *İrşād al-Sārī li-Şarh Sahīh al-Buhārī. 6. bs. 10 Cilt. Bülāk 1304/1305 Al-Matbaa al-Kubra al-Amīriyya. 4° (B/9647).*
- KASUMOVA, S. U.: *Yujny Azerbaydjan v III-VII vv. (Problemi etnokulturnoy i sotsialno-ekonomiçeskoj istorii)*. Baku 1983 İzdatelstvo Elm. 165 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii. 8° (A. IV/9485).
- AL-KĀŞANĪ, MUHAMMAD B. AL-MURTADĀ AL-FAYD: *Kitāb al-Sāfi fī Tafsīr al-Kur'ān. Yay.: Abū al-Hasan al-Şa'rānī. Tahran 1387 Çāp İslāmiyye. 4 + 1000 s. 8° (A. V/41).*
- KAŞIKÇI ALİ RIZA (KONYALI): *Rahmet Damlaları*. İstanbul 1969 Tan Matbaası. 295 s. 8° (A. IV/9724).
- KĀTİBÇALABĪ: *Kaşf al-Şunūn an Asāmī al-Kutub va al-Funūn. 2 Cilt. Der Saadet (İstanbul). 4° (B/9613).*
- Kavkaz i Srednyaya Azia v Drevnosti i Srednovkovye (İstoriya i Kultura)*. Moskva 1981 İzdatelstvo Nauka. 182 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudnovovo Krasnovo Znamenı Institut Vostokovedeniya. 4° (B/9715).
- AL-KAVSARĪ, MUHAMMAD ZĀHİD: *Al-Alam va al-Muta'allam*. Kahire 1368 Matbaa al-Anvār. 61 s. 8° (A. IV/9600).
- AL-KAVSARĪ, MUHAMMAD ZĀHİD: *Lamahāt al-Nazar fī Sīrat al-İmām Zifir*. 1368 Matbaa al-Anvār. 30 s. 8° (A. IV/9600).
- AL-KAVSARĪ, MUHAMMAD ZĀHİD: *Muhikk al-Takavul fī Mas'ala al-Tavassul*. Kāhira 1369. 40 s. 8° (A. IV/9600).

- AL-KAVSARİ, MUHAMMAD ZÂHİD: *Al-Tarhīb Binakd al-Tā'nīb. Yay.: Maktabat al-Hancī. 52 s. 8° (A. IV/9600).*
- KAYAOĞLU, İ. GÜNDAĞ: *1985 Yılında Yayımlanan Folklor ve Etnografya ile İlgili Kitaplar. Türk Folkloru Belleten 1 (1986)'dan ayrı bs. İstanbul 1986 Gözlem Matbaası. S. 245-254. 8° (A. IV/9581).*
- KAYAOĞLU, İ. GÜNDAĞ: *Romanya'da Türkçe Yayımlanan Türk Folkloru ile İlgili Dört Kitap. Türk Folkloru Belleten 1 (1986)'dan ayrı bs. İstanbul 1986 Gözlem Matbaası. S. 237-244. 8° (A. IV/9580).*
- AL-KAYRAVÂNİ, ABU İSHAK İBRAHİM B. ALİ AL-HUSRİ: *Ẓahr al-Ādāb va Samr al-Albāb. 2 Cilt. Şerh yapan: ʿAli Muhammad al-Bacāvī. Beyrut 1372 (1953) Dar-ü İhyāʾi al-Kutub al-ʿArabiyya. 8° (A. IV/9620).*
- Kayseri Umumi Kütüphanesi Raşit Efendi Kısmı Usul-i Hadis ve Hadis İlmine Ait Araştırma Elyazma Eserler Kataloğu. Haz.: Ahmet Okutan. İstanbul 1964 Milli Eğitim Basımevi. V + 100 s. 8° (A. IV/9732).*
- KEKLİK, DOÇ. DR. NİHAT: *Muhyiddîn İbn'ül-Arabî. Hayâtı ve Çevresi. İstanbul 1966 Büyük Matbaa. 184 s. 8° (A. IV/9739).*
- KELLNER, HANS-JÖRG: *Votives from Urartu. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 311-315, 4 res. 8° (A. IV/9927).*
- Kemal Çiğ'a Armağan. İstanbul 1984 Bozak Matbaası. 8 + 253 s., res. = Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü Yayınları. 8° (A. IV/9700).*
- KERESZTES, LÁSZLÓ: *Geschichte des Mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial. Szeged 1986 Universitas Szegediensis de Atilla József Nominata. 212 s. = Studia Uralo-Altica 26. 8° (A. V/3-2).*
- KERİMOV, E. A.: *Oçerki İstorii Etnografii Azerbaydjana i Russko-Azerbaydjanskih Etnografisskih Svyazey (XVIII-XIX vv). Baku 1985 Izdatelstvo Elm. 126 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii Sektor Arheologii i Etnografi. 8° (A. IV/9494).*
- KESKİNOĞLU, OSMAN: *Hazreti Ebubekir. Ankara 1957 Yıldız Matbaacılık ve Gazetecilik. 48 s. = İslâm Meşhurları Serisi: 1. 8° (A. IV/9748).*
- KESKİNOĞLU, OSMAN: *İmam A'zam (Numan B. Sabit). Ankara 1960 Güzel Sanatlar Matbaası. 140 s. = İslam-Türk Büyükleri. 8° (A. V/105).*
- AL-KHALESİ, YASİN M.: *The Court of the Palms: A Functional Interpretation of the Mari Palace. Edited: Giorgio Buccellati. Malibu 1978 Undena Publications. VIII + 85 s., 6 pl., 33 res. = Bibliotheca Mesopotamica Volume Eight. 4° (B/9723-8).*

- KHALİL SAADEH: *Saadeh's Dictionary. 2 Cilt.* Cairo 1911 Al-Garidah Press. 4° (B/9641).
- AL-KİFTİ, CAMAL AL-DİN ABİ AL-HASAN ALİ B. YUSUF: *İnbāh al-Ruwā alā Anbāh al-Nuhā. 3 Cilt.* Kahira 1369 (1950)/1374 (1955) Matbaa Dār al-Kutub al-Misriyya. 4° (B/9648).
- KILIÇBAY, MEHMET ALİ: *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı.* Ankara 1985 Sistem Ofset. XIV + 467 s. = Teori Yayınları. 8° (A. V/76).
- KILIÇER, DR. M. ESAD: *İslâm Fıkhdında Re'yy Taraftarları.* Ankara 1961 Balkanoğlu Matbaacılık. VII + 112 s. = Selçuk Kitabevi Yayınları: 1. 8° (A. IV/9687).
- KILINÇASLAN, DOÇ. DR. İSMET: *İstanbul Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekansal Yapı İlişkileri.* İstanbul 1981 İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi. VIII + 333 s., 59 şekil. = İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. 8° (A. IV/9876).
- KINAL FÜRÜZAN: *Kara Tanrıça olarak Kybele.* IX Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 235-239. 8° (A. IV/9945).
- KINAL, FÜRÜZAN: *Kybele Als "Schwarze Göttin".* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 241-244. 8° (A. IV/9912).
- KIZILKEÇİLİ, M. H. ULUĞ: *Âdemnâme.* Ankara 1960 Resimli Posta Matbaası. 56 s. 8° (A. IV/9676).
- KIENITZ, FRIEDRICH KARL: *Osmanlılardan Önceki Anadolu Türklerinin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi. Çev.: Mithat San.* Belleten L, 196 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 279-289. 8° (A. IV/9345).
- KIRAKOSYAN, C. S.: *Mladoturki Pereg Sudom İstorii.* Erevan 1986 İzdatelstvo Ayastan. 479 s. 8° (A. IV/9842).
- Le Kitâb al-Hamâsah de Aboû 'Ubâdat al-Buhturî. Yay.: P.L. Cheikho.* Leipzig 1910 Otto Harrossowitz. LXXXVIII + 298 s. 8° (A. IV/9418).
- Kitâb Nach al-Balâga al-Câmi 'li-Hutab ve Hikam va rasâil Amîr al-Muminîn Abî al-Hasan Alî b. Abî Tâlib alayh ve Ālā Ālih al-Salâm. Derleyen: Al-Şarîf al-Radî Muhammad b. Abî Ahmad al-Husaynî nakib al-talibiyîn dar al-Salam. Şerheden: İzzaddîn Abû Hâmid Abdulhamîd b. Hibatullah al-Madâinî İbn Abî al-Hadîd.* 4 Cilt ve Fihrist. Mısır 1329 Matbaa Dâral-Kutub al-Arabiyya al-Kubra. 4° (B/9645).

- KLEISS, WOLFRAM: *Stand der Urartu-Forschung in Iran*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 303-310, 2 şekil. 8° (A. IV/9913).
- KLOPFER, HELMUT: *Das dogma des Imâm al-Haramain al-Djuwainî und Sein Werk al-^cAqîdat an-Nizâmîya*. Kairo Al-Arab Salaheddine Boustany. 116 s. 8° (A. IV/9793).
- KNAPP, A. BERNARD: *Copper Production and Divine Protection: Archaeology, Ideology and Social Complexity on Bronze Age Cyprus*. Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. VI + 164 s., 11 pl., 4 şekil. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-book 42. 8° (A. IV/9892).
- KNAPP, GEORGE CHRISTIAN: *Christian Theology*. Çev.: Leonard Woods. 21. bs. New York N. Tibbals and Son. 572 + 16 s. 8° (A. IV/9781).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislawizm*. İstanbul 1986 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 294 s. = Vatan Yayınları: 4; Tarihte Türkiye Üzerinde Emeller Serisi: 4. 8° (A. IV/9546).
- KOCABAŞ, SÜLEYMAN: *Hindistan Yolu ve Petrol Uğruna Yapılanlar. Türkiye ve İngiltere*. İstanbul 1985 Bayrak Yayımcılık ve Matbaacılık. 240 s. 8° (A. IV/9855).
- KOLESNIKOV, A. A.: *Narodniye Doma. V Obşestvenno Političeskoj i Kulturnoj Jizni Turetskoj Respubliki*. Moskova 1984 Izdatelstvo Nauka. 150 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovo Krasново Znameni Institut Vostokovdeniya. 8° (A. IV/9538).
- KOLLN, HERMAN: *Der Bericht über den Dänenkönig in den St.-Wenzels-Biographien des 13. und 14. Jahrhunderts*. København 1986 Munksgaard. 93 s. 8° (A. IV/9455).
- KONDAKOW, N.: *Histoire et Monuments des E'Maux Byzantins*. Francfort 1892. XI + 386 s., 28 pl. 4° (B/9650).
- KOPČAN, VOJTECH: *Turecké Nebezpečénstvo a Slovensko*. Bratislava 1986 Veda Vydavatel'stvo Slovenskej Akadémie Vied. 217 s., 8 res. 8° (A. IV/9806).
- The Koran*. Çev.: J. M. Rodwell. London 1948 J.M. Dent and Sons. XVI + 506 + 4 s. = This is No. 380 of Everyman's Library. 8° (A. IV/9795).
- The Koran (Qur'ân)*. Çev.: E.H. Palmer. London 1949 Oxford University Press. XIX + 551 s. = The World's Classics 328. 8° (A. IV/9772).

- KORFMANN, MANFRED: *Die "Grosse Göttin" in Alaca Höyük. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs.* Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 153-163, 5 pl., 1 hr. 8° (A. IV/9922).
- KORKUD, REFIK: *Bulgar Yönetimi ve Tarihi Yalan.* Ankara 1986 Türkiye Fikir Ajansı. V + 57 s. 8° (A. V/191).
- KORLAELÇİ, MURTAZA: *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri.* İstanbul 1986 Pınar Matbaacılık. 428 s. = İnsan Yayınları: 34; İnceleme Araştırma: 17. 8° (A. V/85).
- KOŞKARLI, K. O.: *Antiçnaya i Rannesrednevekoyaya Torevtika iz Azerbaydjana.* Bakı 1985 İzdatelstvo Elm. 139 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjan-skoj SSR Sektor Arheologii i Etnografi. 8° (A. IV/9493).
- KOVALEVSKAYA, V. B.: *Kavkaz i Alanı. Veka i Narodu.* Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 193 s., 16 pl. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9832).
- KÖNI, DOÇ. DR. HASAN: *Yeni Türk Devleti'nin Kuruluşu Hakkında.* Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 547-555. 8° (A. IV/9899).
- Der König.* München 1913. 528 s. 8° (A. V/22).
- KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: *Tuğrul Bey.* Ankara 1986 Nüve Matbaası. 140 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 650; Türk Büyükleri Dizisi: 1. 8° (A. IV/9708).
- KRIKORIAN, MESROB K.: *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908.* London 1977 Routledge and Kegan Paul. XII + 149 s. 8° (A. IV/9426).
- KUBAREV, V. D.: *Drevnetyurskiye İzvayaniya Altaya.* Novosibirsk 1984 İzdatelstvo Nauka. 230 s. = Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye Otdeleniye Institut İstorii Filologii i Filosofii. 8° (A. IV/9849).
- KUDRYAVTSEV, A. A.: *Drevniy Derbent.* Moskva 1982 İzdatelstvo Nauka. 176 s. = Akademiya Nauk SSSR Seriya Stranitsı İstorii Naşey Podini. 8° (A. IV/9828).
- KUKUL, M. HALİSTİN: *Gelincikler Narindir.* Ankara 1986 Ongun Kardeşler Matbaası. 74 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 643; Gençlik ve Halk Kitapları Dizisi: 12. 8° (A. IV/9702).
- Kulturno-Istorisko Nasledstvo na Makedoniya 1/2. Od Rakata na Naşite Majstori. Lesnovo XIV vek.* Zagreb 1980 Turistkomerc. 10 res. = Republiki Zavod za Zaştitu na Snomenitsite na Kulturata Skopye SRM Yugoslaviya. 2° (C/595).

- AL-KURĀFĪ, AHMAD B. IDRİS: *Al-Farūk. 4 Cilt.* Mısır 1344 Matbaa dār İhyā al-Kutub al-Arabiyya. 4° (B/9658).
- Kur'an-ı Kerim'in Tecvidi.* Haz.: Demirhan Ünlü. Ankara 1971 A.Ü. Basımevi. 107 s. = A.Ü. İlähiyat Fakültesi Yayınları XCVIII. 8° (A. V/126).
- Kurdskiye Narodniye Pesni iz Rukopisnovo Sobraniya GPB im M.E. Saltkova-Şedriya.* Moskva 1985 İzdatelstvo Nauka. 130 s. = Pamyatniki Pismenosti Vostoka LXXII. 8° (A. IV/9572-72).
- KUŞOĞLU, MEHMET ZEKİ: *Mezar Taşlarında Huve'l-Bâki.* Foto: Sabit Kalfagil. İstanbul 1984 Renkler Matbaacılık. 84 s., res. 8° (A. IV/9861).
- KUTLUAY, DR. YAŞAR: *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu.* Ankara 1959 Balkanoğlu Matbaacılık. 79 s. 8° (A. V/125).
- KUTUB, PROF. DR. SEYYİD: *Din Dediğin Budur.* Çev.: Mehmed Hasan Beşer. Ankara 1964 Türkiye Basımevi. 120 s. = Hilâl Yayınları: 40. 8° (A. IV/9666).
- KUYUCUKLU, PROF. DR. NAZİF: *Türkiye İktisadı. Yenilenmiş ve genişletilmiş 2. bs.* İstanbul 1986 Acar Matbaacılık. XV + 608 s. = Yayın No: 68; İktisat Dizisi: 5. 8° (A. V/68).
- KÜFREVI, DR. KASIM: *Hazreti Peygambere Dil Uzatanlar.* İstanbul 1969 Özyayın Matbaası. 48 s. 8° (A. IV/9680).
- KÜRKÇÜOĞLU, KEMĀL EDİB: *Din ve Milliyet. Ankara Türk Ocağı'nda 21.1.1956 günü verilen konferans.* Ankara 1956 Güzel Sanatlar Matbaası. 24 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları Sayı: 44. 8° (A. V/107).
- KÜTÜK, SALİH: *Kakasbos ve Kültü.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 405-413, 7 res. 8° (A. IV/9958).
- LABERTHONNIÈRE: *Descartes Üzerine Tetkikler.* Çev.: Mehmet Karasan. Ankara 1959 Maarif Basımevi. 247 s. = Fransız Klâsikleri İçin Yardımcı Eserler: 11. 8° (A. IV/9656).
- LANDAU, JACOB M.: *Recent Russian Works on the Republic of Turkey.* Middle Eastern Studies XXII, 1 (1986)'dan ayrı bs. London 1986 Frank Cass and Co. S. 120-125. 8° (A. V/176).
- LANDAU, JACOB M.: *Yayın Tanıtma.* Çev.: Birtane Feriel. Erdem II, 4 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 281-290. 8° (A. V/177).
- LANDAU, ROM: *Mohammad V King of Morocco.* Rabat 1957 Morocco Publishers. 153 s., 28 res. 8° (A. V/144).

- LANDAU, ROM: *The Sultan of Morocco*. London 1951 Robert Hale. 108 s. 8° (A. IV/9796).
- LANGLOIS, M. LE COLONEL: *L'Amérique Pré-Colombienne et la Conquête Européenne*. Paris 1928 E. de Boccard. LIV + 522 s. = Histoire du Monde Tome IX. 8° (A. IV/9983-9).
- LAROCHE, EMMANUEL: *Toponymes Hittites dans le Turquie Moderne*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 221-225. 8° (A. IV/9910).
- LAWRENCE, T. E.: *Revolt in the Desert*. New York 1927 George H. Doran Company. XVI + 335 s., 1 hr. 8° (A. IV/9444).
- LAZAROV, MIHAIL: *Blgariya na Balkanite 1944-1974 Bibliografiya*. Sofiya 1975 Tsentra za Naučna Informatsiya-Ban. XI + 371 s. = Blgarska Akademiya Na Naukite Institut za Balkanistika. 8° (A. IV/9524).
- LEIKOLA, ANTO: *Hellaakoski Elävä Runoilija Kolme Tekstiä Aaro Hellaakoskesta*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 97'den ayrı bs. Oulu 1984. 25 s. 8° (A. IV/8649).
- LEIKOLA, ANTO: *Tieteen Traditio-Luonnontieteet*. Oulun Yliopisto Historian Laitos Erikoispainossarja 99'dan ayrı bs. Oulu 1984 Werner Söderstrom Osakeyhtiö. S. 93-111. 8° (A. IV/8651).
- LEPPER, J. HERON: *The New Enlarged German-English English-German Compact Dictionary*. 9. bs. London 1944 Cassell and Company. VIII + 266 s. 8° (A. IV/9787).
- LESKIN, AVGUST: *Staroblgarska Gramatika (fototipno izdaniye)*. Sofiya 1981 Proizdat. LII + 260 s. 8° (A. V/174).
- Letopis Kartli*. Çev.: G. V. Tsulaya. Tbilisi 1982 İzdatelstvo Metsniereba. 112 s. = İstoçniki Po İstorii Gruzii 29; Pamyatniki Gruzinskoy İstoriçesкой Literaturı IV. 8° (A. IV/9826).
- LEVI, DORO: *Iasos Kazıları. -Gli Scavi di Iasos*. Çev.: Necdet Adabağ. Ankara 1986 Dönmez Ofset. 96 s., 60 res. = Istituto Italiano di Cultura Sezione di Studi Archeologici. 8° (A. IV/9575).
- LEVY, REUBEN: *The M'ālim al-Qurba fī Ahkām al-Hisba of Diyā' al-Dīn Muhammad Ibn Muhammad al; Qurashī al-Shāfī, Know as Ibn al-Ukhuwwa*. London 1938 Cambridge University Press. XVII + 113 + 246 s. = E.J.W. Gibb Memorial Series, New Series XII. 8° (A. V/44).
- LEWIS, BERNARD: *On the Quietist and Activist Trad Activist Traditions in Islamic Political Writing*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIX, 1 (1986)'dan ayrı bs. S. 140-147, fotokopi. 4° (B/9687).

- LEWIS, BERNARD: *Serbestiyet*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası XLI, 1-4 (Eylül 1982-Ekim 1983) Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan'dan ayrı bs. İstanbul 1984. S. 46-52, fotokopi. 4° (B/9688).
- LEWIS, BERNARD: *The Crows of the Arabs*. *Critical Inquiry* XII, 1 (1985)'den ayrı bs. Chicago 1985 The University of Chicago. S. 88-97. 8° (A. V/183).
- LEWIS, BERNARD: *The Shi'a*. *New York Review of Books* 15 (1985)'den ayrı bs. 4 s. fotokopi. 4° (B/9690).
- LEWIS, CHARLTON T.: *A Latin Dictionary; Founded on Andrews Edition of Freund's Latin Dictionary. Revised, Enlarged and in Great Part Rewritten*. Oxford 1984 The Clarendon Press. XIV + 2019 s. 4° (B/9667).
- LIGETI, L.: *Bilinmeyen İç Asya*. Çev.: Sadrettin Karatay. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. 362 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 527. 8° (A. IV/9696).
- LINDEN, HERMAN VANDER: *L'Hégémonie Européenne Période Italo-Espagnole*. Paris 1936 E. de Boccard. XI + 470 s. = *Histoire du Monde Tome X*. 8° (A. IV/9983-10).
- LIPSITS, E. E.: *Žakonodatelstvo i Yurisprudentsiya v Vizantii v IX-XI vv. Istoriko Yuridičeskiye Etyudi*. Leningrad 1981 İzdatelstvo Nauka. 246 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Istorii SSSR Leningradskoye Otdeleniye. 8° (A. IV/9848).
- List of Participants*. Sofia 1982 Bulgarian Academy of Sciences. 352 s. = First International Congress on Bulgarian Studies Sofia 23 May-3 June 1981. 8° (A. IV/9525).
- Living Schools of Philosophy (Twentieth Century Philosophy)*. Edited: Dagobert D. Runes. Iowa 1956 Littlefield, Adams and Co. 500 s. = New Students Outline Series. 8° (A. V/141).
- The Living Talmud. The Wisdom of the Fathers*. Çev.: Judah Goldin. New York 1957 The New American Library. 248 s. 8° (A. IV/9761).
- LONATIN, P.: *Volga Idyom v Moskvu*. Moskva 1938 Moskovskiy Raboçii. 218 s., res. 8° (A. IV/9522).
- LORENZO, JOSÉ SUÁREZ: *Gramática Castellana*. El Cairo 1944 Stavrinidis. 4 + 134 s. 8° (A. V/142).
- Lotharingiai Karoly Hadinaplója Buda Visszafoglalásáról*. Budapest 1986 Zrinyi Katonai Kiadó. 533 s., res. = *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*. 8° (A. IV/9807).

- LUNDQUIST, MAGNUS: *Nagot om Tusen och en natt och Sagoforskningen*. Bonn 1959 Hakan Ohlssons Boktryckeri. 95 s. 8° (A. V/149).
- LYONS, F. S. L.: *The Burden of our History*. Belfast 1978 Mayne, Boyd and Son. 27 s. = The Queen's University of Belfast. 8° (A. IV/9720).
- Macalla Macma' al-Luga al-Arabiyya al-Malakī*. 4 Cilt. Bulak 1935/1938 Al-Matbaa al-Amīriyya. 4° (B/9634).
- MACDONALD, DUNCAN B.: *Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York 1903 Charles Scribner's Sons. XII + 386 s. = The Semitic Series. 8° (A. IV/9773).
- MACDONALD, DUNCAN B.: *Selection from the Prolegomena of Ibn Khaldūn with Notes and an English-German Glossary*. Leiden 1905 E.J. Brill. VI + 109 s. = Semitic Study Series. 8° (A. IV/9685).
- MAGNARELLA, PAUL J. — AHMET OZKAN: *The Peasant Venture*. Cambridge 1979 Schenkman Publishing Company. IX + 175 s. 8° (A. IV/9424).
- Magyarország Története*. 2 Cilt. *Előzmények és Magyar Történet 1242-1G*. Editör: Székely György-Bartha Antal. Budapest 1984 Akadémiai Kiadó. 8° (A. IV/9887-1, 2).
- Magyarország Történeti Kronológiája*. 4 Cilt. Budapest 1983/1986 Akadémiai Kiadó. 8° = Készült A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. (A. V/189).
- MAHMŪD ŞUKRĪ AL-ALŪSĪ: *Al-Musk al-Azfar*. 1. Cüz. Bağdād 1348 (1930) Matbaa al-Ādāb. 176 + 8 s. 8° (A. IV/9468).
- AL-MAKDĪSĪ, ABDULLAH B. AHMAD B. MUHAMMAD B. KUDĀMA B. MIKDAM B. NASR ABDULLAH AL-CAMĀ'ILI: *Risāla lam'a al-ītikād*. Mısır 1351 Matbaa al-Marar. 72 s. 8° (A. IV/9591).
- AL-MAKRĪZĪ, ABU'L ABBĀS AHMAD B. ALĪ B. ABD AL-KĀDIR AL-HUSAINĪ TAKĪ AL-DĪN: *Al-Mawa'iz Wa'l-Fitbār fī Dhikr al-Khitat Wa'l-Āthār*. *Yeni bs.* 2 Cilt. Bağdad Offset. 4° (B/9639).
- AL-MAKRĪZĪ, TAKUYUDDİN ABI AL-ABBAS AHMAD B. ALĪ: *Al-Mavāiz va al-Itibar bi Zikr al-Hitat va al-Āsār*. *Al Hitat al-Makrīziyye*. 2 Cilt. Bağdad Mektebe al-Müsennā. 4° (B/9639).
- MALKA AL-BAĞDĀDĪ, İBN ALĪ B.: *Al-Kitāb al-Mu'tabar fī al-Hikma*. 3 Cilt. Haydarābād 1357 İdāra Cam'iyya dāira al-maārif al-Osmāniyya. 8° (A. IV/9410).
- MALYAVKIN, A. G.: *Uygurskiye Gosudarstva v IX-XII vv.* Novosibirsk 1983 İzdatelstvo Nauka. 296 s. = Akademiya Nauk SSSR Sibirskoye Otdeleniye Institut İstorii Filologii i Filosofii. 8° (A. IV/9850).

- Mamednazar Hıdırov. Derl. B. Beysova. Editör: A. Yazberdiyev. Aşhabad 1984*
Izdatelstvo İlim. 88 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Tsen-
tralnaya Nauçnaya Biblioteka Turkmen Skiy Gosudarstvennir Univer-
sitet İmeni A.M. Gorkova Kafedra Turkmenskova Yazıka. 8° (A. IV/
9530).
- MAMEG-ZADE, K.M.: *Stroitelhoye Iskysstvo Azerbaydjana (s drevneysih vremen do*
XIX v.). Baku 1983 Izdatelstvo. 333 s., res. = Akademiya Nauk
Azerbaydjanskoy SSR Institut İstorii. 8° (A. IV/9518).
- MAMMARI, MOHAMMED: *Le Flambeau de l'İslam à Travers l'Histoire*. Rabat
Imprimerie Royale. 72 + 47 s., res. 4° (B/9744).
- Man and Man: The Social Philosophers. Haz.: Saxe Commins-Robert N. Linscott.*
New York 1954 Modern Pocket Library. 9 + 496 s. = The World's
Great Thinkers. 8° (A. IV/9682).
- Man and the State: The Political Philosophers. Haz.: Saxe Commins-Robert N.*
Linscott. New York 1953 Random Hause. 532 s. = The World's Great
Thinkers. 8° (A. IV/9753).
- Man and the Universe: The Philosophers of Science. Haz.: Saxe Commins-Robert N.*
Linscott. New York 1954 Random Hause. 484 s. = The World's Great
Thinkers. 8° (A. IV/9754).
- MANDELSTAM, ANDRÉ M.: *La Politique Russe d'Accès a la Méditerranée au XXe*
Siècle. Paris 1934 Librairie de Recueil Sirey. S. 596-825. = Recueil des
Cours 1934. 8° (A. IV/9996-1).
- MANTRAN, ROBERT: *L'Empire Ottoman du XVIe au XVIIIe siècle. Administration,*
Économie, Société. London 1984 Variorum Reprints. VIII + 340 s. 8° (A. IV/
9633).
- MARGOLIOUTH, D. S.: *The Relations Between Arabs and Israelites Prior to the Rise*
of Islam. The Schweich Lectures 1921. London 1924 Oxford University
Press. 4 + 86 s. = The British Academy. 8° (A. IV/9800).
- MARKS, N. A.: *K İstorii Benderskoy Krposti*. Odessa 1917 Slavyanskaya
Tipografiya E. Hrisogelos Hersonskaya 1. 15 s., 8 pl. 4° (B/9700).
- MARSDEN, ARTHUR: *British Diplomacy and Tunis 1875-1902. A Case Study in*
Mediterranean Policy. Edinburgh 1971 Scottish Academic Press. X + 276
s., 2 res. 8° (A. IV/9879).
- AL-MARSUFİ, SAYYİD B. ALİ: *Kitab Rağba al-Āmil min Kıtāb al-Kāmil. 8 Cilt.*
Mısır 1346 (1927)/1348 (1930) Matbaa al-Nahda. 8° (A. IV/9399).
- MARX, KARL: *Histoire des Doctrines Économiques. Çev.: J. Molitor. 4 Cilt.* Paris
1924/1925 Alfred Costes. 8° (A. IV/9993).

- AL-MARZŪKĪ, ABU ALI AHMAD B. MUHAMMAD B. AL-HASAN: *Şarh Dīwān al-Hamāsa*. 4 Kısım. Yay.: Ahmad Amin-Abdussalam Harun. Kahire. 8° (A. IV/9364).
- MASPERO, HENRI: *La Chine Antique*. Paris 1927 E. de Boccard. XV + 624 s., 3 hr. = Histoire du Monde Tome IV. 8° (A. IV/9983-4).
- MASSIGNON, LOUIS: *La Cité des Morts au Caire. Qarāfā-Darb al-Ahmar*. Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale LVII'den ayrı bs. 1958 Institut Français d'Archéologie Orientale. S. 25-79, 9 pl. 4° (B/9745).
- MASSIGNON, LOUIS: *Le Maroc dans les Premières Années du XVIe Siècle. Tableau Géographique d'Après Léon l'Africain*. Alger 1906 Typographie Adolphe Jourdan. XVI + 305 s. = Mémoires de la Société Historique Algérienne. 4° (B/9738).
- MASSON, D.: *Le Coran et la Révélation Judéo-Chrétienne Études Comparées*. Paris 1958 Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien-Maisonneuve. X + 447 s. 8° (A. V/16-1).
- Materiali po Istorii Drevnih Koçevuh Narodov Gruppy Duhnu*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 486 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9840).
- Materials for the Sumerian Lexion. 17. Cilt: The Series Erim-huš = anantu and Anta-gál = šaqú*. Roma 1985 Pontificum Institutum Biblicum. XI + 258 s. 4° (B/5702-17).
- MATUZ, JOSEF: *Das Osmanische Reich. Grundlinien seiner Geschichte*. Darmstadt 1985 Wissenschaftliche Buchgesellschaft. XII + 354 s. 8° (A. IV/9471).
- MAVRODINOVA, LILYANA: *Žemenskata Tsrkva. Istorija Arhitektura Jivopis*. Sofiya 1980 Blgarski Hudojnik. 207 s., res. 4° (B/9670).
- MEISSAS, M. M. — MICHELOT: *Dictionnaire de Géographie Ancienne et Moderne*. Paris 1864 Librairie de L. Hachette. VIII + 855 s., 6 hr. 8° (A. V/155).
- MELLINK, MACHTELDJ.: *West Anatolian Cultures of the Bronze Age: Discoveries and Interpretation 1881-1981*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 93-98. 8° (A. IV/9932).
- MERLIER, OCTAVE: *Le Dernier Hellénisme d'Asie Mineure*. Athènes 1974. 51 s., res. 8° (A. IV/9564).
- MCKINNON, ALASTAIR: *Dating Kierkegaard's Battles with Fate*. København 1986 Munksgaard. 31 s. 8° (A. IV/9456).

- MEADOW, RICHARD H. — HANS-PETER UERPMMANN: *Equids in the Ancient World. 1. Cilt.* Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. 421 s., pl. = TAVO, Reihe a (Naturwissenschaften) 19/1. 4° (B/9637-1).
- MEHMET EMIN EFENDİ: *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat. Haz.: Rızâ Akdemir.* Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 157 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 644; Kültür Eserleri Dizisi: 49. 8° (A. IV/9701).
- MELLOR, CAPTAIN F. H.: *Morocco Awakes.* London 1938 Jarrold and Sons. XVIII + 260 s. 8° (A. IV/9777).
- METZGER, HENRI: *Etapas de la Découverte du Monde Lycien et Perspectives Nouvelles Offertes a l'Archéologie de la Lycie.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 353-364. 8° (A. IV/9908).
- METZGER, HENRI—GEORGES LE RIDER—JEAN LOUIS BACQUÉ—GRAMMONT: *Contribution Française à la Recherche Archéologique en Turquie. L'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul.* İstanbul 1986 Divit d'Imprimerie. 16 s., res. 4° (B/9604).
- METZGER, HENRI—GEORGES LE RIDER—JEAN LOUIS BACQUÉ—GRAMMONT: *Türkiye'deki Arkeolojik Araştırmalara Fransız Katkısı. İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü.* İstanbul 1986 Divit Matbaacılık. 16 s., res. 4° (B/9603).
- MEZ, ADAM: *Al-Hadāra al-İslamiyya fî al-Karn al-Rābi' al-Hicrî. 2 Cilt. Çev.: Muhammad Abdulhādî Abu Rīda.* Kahire 1359 (1940)/1360 (1941) Matbaa Lacna al-Ta'lif va al-Tarcuma va al-Naşr. 8° (A. IV/9593).
- MIRADOV, AMAHBAY: *Turkmen Dilinde İsimlerde Söygeligin ve Kemligin Anladılışı.* Aşgabat 1985 Izdatelstvo Ilm. 97 s. = Turkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Magdımgulı adındaki Dil ve Edebiyat İnsitututu. 8° (A. IV/9487).
- MICHELET, J.: *Histoire du Dix-Neuvième Siècle. 3. Cilt: Jusqu'a Waterloo.* Paris Ernest Flammarion. 3 + 422 s. 8° (A. V/14-3).
- MIHNEVA, R.: *Rossiya i Osmanskaya İmperiya v Mejdunarodnih Otnoşeniyah v Seredine XVIII veka (1739-1756).* Moskova 1985 Izdatelstvo Nauka. 182 s. 8° (A. IV/9533).
- MILLER, DAVID HUNTER: *The Drafting of the Covenant.* New York 1928 G.P. Putnam's Sons. VIII + 555 s. 8° (A. V/19-1).
- MILLER, KONDRAD: *Mappae Arabicae. Yay.: Heinz Gaube. 2 Kitap.* Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert. 4° (B/9720).

- MILOVSKY, ALEXANDER: *Ancient Russian Cities*. Moscow 1986 Raduga Publishers. 255 s., res. 8° (A. IV/9718).
- MISKAVAYH, ABU ALİ AHMAD B. MUHAMMAD: *Tacārüb al-Umam*. Yay.: *H.F. Amedroz*. 4 cilt. Mısır 1332 (1914)/1334 (1916) Matbaa bişirket-iltamaddün al-Sinā'iyya. 8° (A. IV/9601).
- MOJTEHEDI, MEHDI: *America; Some Thoughts and Afterthoughts*. 1986 Jahan Book Co. 348 s. = Middle Eastern Series No: 15. 8° (A. IV/9558).
- MONDÁINI, G.: *La Colonisation Anglaise*. Çev.: *Georges Hervo*. 2 Cilt. Paris 1920 Éditions Bossard. = Histoire Coloniale de l'Époque Contemporaine. 8° (A. V/5).
- MONSHI, ESKANDAR BEG: *History of Shah ʿAbbas the Great (Tārīk-e Ālamārā-ye ʿAbbāsī)*. 2 Cilt. Çev.: *Roger M. Savory*. Yay.: *Ehsan Yarshater*. Colorado 1978 Westview Press. = Persian Heritage Series Number 28. 8° (A. IV/9638).
- The Moors in Spain*. London Unwin Brothers. XX + 285 s., res. = The Story of the Nations. 8° (A. V/152).
- MORAU, PAUL: *Galien de Pergame, Medecin et Philosophe*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 545-548. 8° (A. IV/9911).
- MORGAN, JASQUES DE: *Histoire du Peuple Arménien*. Venise 1981 Publication de l'Académie de Marseille. LIV + XVIII + 409 s. 8° (A. IV/9445).
- MOTT, GEORGE FOX—HAROLD M. DEE: *Middle Ages. An Outline-History from the Decline of the Roman Empire Through the Reformation*. 4. bs. New York 1950 Barnes and Noble. XV + 272 s. = College Outline Series. 8° (A. V/143).
- MOURIN, MAXIME: *Histoire des Nations Européennes*. 3. Cilt: *Depuis la Deuxième Guerre Mondiale (1945-1962)*. Paris 1963 Payot. 446 s. = Bibliothèque Historique. 8° (A. V/10-3).
- MOWLE, A. C.: *The New Turkish*. Nicosia 1930 Government Printing Office. 65 s. 8° (A. IV/9990).
- Al-Mufaddaliyyāt*. Yay.: *Ahmad Muhammad Şakir Abdussalām Muhammad Hārūn*. Mısır 1952 Dār al-Maārif. 466 s. 8° (A. IV/9406).
- MUGHUL, DR. MUHAMMAD YAKUB: *Geleneksel yönleri ile Türkiye, Pakistan ve İran'da Kullanılan Gelen Yaygın Kelimeler. -Heritage of Common Words in use in Turkey, Pakistan and Iran*. Ankara 1980 Türk Tarih Kurumu Basımevi. X + 52 s. 8° (A. IV/9582).

- Al-Mugrib fî hulā al-Magrib. Haz.: Şavkî Dayf. 2 Cilt. Mısır Dar al-Maarif. Zahānir al-^cArab: 10. 8° (A. IV/9646).*
- MUHAMMAD B. ABDULKARĪM AL-ŞAHRİSTĀNĪ: *Al-Milal va al-Nihal. Mısır 1263 Matbaa Būlak. 100 s. 8° (A. IV/9466).*
- MUHAMMAD B. AHMAD B. İYĀS AL-HANAFİ AL-MİSİRİ: *Kitab-ı Tarīh-i Mısr. 2 cilt birarada. Būlāk 1311 Matbaat-il-Kūbra al-Amiriyye. 359 + 6 + 396 s. 8° (A. IV/9464-1, 2).*
- MUHAMMAD. CA^cFAR B. İDRİS AL-KASSĀNĪ: *Salvā al-Anfas. 3 Cilt. 8° (A. IV/9857).*
- MUHAMMAD B. İBRĀHĪM AL-VAZİR AL-HUSNĪ AL-YAMANĪ AL-SAN'ANĪ: *Tarīh Asālīb al-Kur'ān Alā Asālīb al-Yūnān. Mısır 1349 Matbaa al-Maāhid. 196 s. 8° (A. IV/9592).*
- MUHAMMAD B. TŪLŪN AL-SĀLİHĪ: *Al-Kalāid al-Cavhariyya fî Tarīh al-Sālihiyya. Yay.: Muhammad Ahmad Dahmān. Dimaşk 1368 (1949) 274 s. 8° (A. IV/9395).*
- MUHAMMAD FARĪD VACDĪ: *Alā Attāl al-Mazhab al-Māddī. 4 cilt birarada. Mısır 1931 Matbaa Dāira Maārif al-Karn al-Işrīn. 152 + 152 + 56 + 151 s. 8° (A. IV/9398).*
- DR. MUHAMMAD GALLĀB: *Al-Felsefe al-Āmme va Tarīhuhā. 3. Kısım. Mısır 1354 (1936) Dar al-Tabāa^c al-Hadisa. 224 s. 8° (A. IV/9463-3).*
- MUHAMMAD MAKĪN: *Nazra Cāmi'a ilā Tarīh al-Islām fî al-sīn va ahvāl al-Muslimīn Fihā. Kāhira 1934 Al-Matbaa al-Salafiyya. 93 s. 8° (A. IV/9590).*
- MUHAMMAD MUHYĪ AD-DĪN ABD AL-HAMĪD—MUHAMMAD ABD AL-LĀTĪF AL-SABKĪ: *Al-Muhtār min Salah al-Luga. Kahire Matbaa al-İstakāma. 16 + 591 s. 8° (A. IV/9595).*
- MUHAMMAD MURĀD: *Al-Durar al-Maknūnāt al-Nafīsa. Makka 1317 Al-Matbaa al-Mīriyya. 193 + 3 s. 4° (B/9627).*
- MUHAMMAD RAŞĪD RIZĀ, AL-SAYYĪD: *Tafsīr al-Kur'ān al-Hakīm. (Tafsīr al-Manār). 12 Cilt. Mısır Matbaa Dār al-Manār. 8° (A. IV/9373).*
- MUHAMMAD SADĪK HASAN HĀN BAHĀDIR: *Matālib Iklīl al-Karāma fî Tibyān Makāsıd Al-İmāma. 1294 Al-Matba al-Sadikī. 248 s. 4° (B/9646).*
- MUHAMMED A. EBŪ ZEHRĀ: *İslām'da Siyasi ve İtikâdî Mezhepler Tarihi. Çev.: Ethem Ruhi Fiğlalı-Osman Eskicioğlu. İstanbul 1970 Uyvcan. 306 s. = Yağmur Yayınları: 54; Fikrî Eserler: 32. 8° (A. IV/9737).*

- MUHYIDDİN ABİ ABDULLAH İBN AL-ARABİ AL-HĀTAMĪ: *Rasāil Ibn al-Arabī lil-Şayh al-Akbar. 2 Bölüm.* Beyrut 1367 (1948) Dār İhyā al-Turās al-Arabī. 8° (A. IV/9419).
- MUHYIDDİN-İ ARABİ: *Şerh al-Fusūs al-Hikem. (Terceme-i Fusūs). Çev.: Abdullah Bosnavi. 1. Cilt.* 1290 Matbaa-i Āmire. 3 + 651 s. 8° (A. IV/9995-1).
- The Mulfuzât Timūry or Autobiographical Memoirs of the Moghul Emperor Timūr.* Çev.: Abu Talib Hussyny-Major Charles Stewart. Holborn 1830 The Oriental Translation Committee. XVI + 154 + 11 s. fotokopi. 8° (A. V/34).
- Musaddak der Mahkeme-i Nizâmi: 2 Cilt. Be kuşuş: Celil Bozorgmehr.* 1986. = Middle Eastern Series no: 20. 8° (A. V/163).
- MUSAYEV, K. M.: *Leksikologiya Turskih Yazıkov. Redaktör: A.A. Yuldaşev.* Moskova 1984 Izdatelstvo Nauka. 228 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Yazıkovaniya. 8° (A. IV/9517).
- MUSEVİ, T. M.: *Orta Esr Azerbayçan Tarihine dair Farsdili Senedler (XVI-XVIII esrler).* Bakı 1977 Elm Neşriyatı. 238 s. = Azerbayçan SSR Elimler Akademiyası Tarih İnstitutu. 8° (A. IV/9846).
- Music: The Priceless Jewel from the Kütâb al-ıqd al-Farîd of Ibn ‘Abd Rabbihi (d. 940). Çev.: Henry George Farmer.* Bearsden 1942 Stephen Austin and Sons. 7 + 27 s. = Collection of Oriental Writers on Music V. 4° (B/9693).
- MUSTAFA AL-ARÛSİ: *Natâic al-afkâr al-kudsıyya fî bayân maânî şarh. 4 Cilt. Şerh yapan: Zekerıya al-Ansarî.* 1290. 8° (A. IV/9570).
- MUSTAFA HİLMİ: *Hey’et-i Bahriyye.* 1318 Matbaa-i Bahriyye. 8 + 268 s. 8° (A. IV/9596).
- MUSTAFĀ İNĀNĪ: *Kitâb İzhâr al-Maknûn min al-Risâla al-Ciddiyya li-ibn Zaydûn. 2. bs.* Mısır 1324 (1906) Matbaa al-Vâiz. 39 s. 8° (A. IV/9587).
- MU’TAMAN, ZAYN ‘ABİDİN: *Persian Poetic Genres.* 1986 Jahan Book Co. 16 + 229 s. = Middle Eastern Series No: 14. 8° (A. IV/9440).
- MÜCTEHİDİ, MEHDİ: *Amerikâ ve Endişeha.* Tahrân 1346 Çap-ı Perçem. 348 s. 8° (A. IV/9558).
- AL-NĀBİLİ, MUHAMMAD B. ABDURRAHMÂN: *Fath al-Mannân bi Şarhi Tuḥfa al-Iḥwân li-Aḥmad Kāsim fî İlm al-Mikât.* 1325 Al-Matbaa al-Maymaniyya. 47 s. 8° (A. IV/9602).
- AL-NAFAZİ AL-RİNDİ, MUHAMMAD B. İBRĀHİM: *Şarh alā matn al-Hikam lil-İmâm Abî al-Fadl Aḥmad b. Muhammad b. Abdulkarîm b. Atâullah al-Sakandarî.* Mısır 1285 Matbaa Bülâk. 127 s. 4° (B/9626).

- Nakaid Carir Va Al-Farazdak. Yay.: Anthony Ashley Bevan. 3 Cilt. Leyden 1907/1908 Matbaa Brill. 4° (B/9610).*
- The Nakā'id of Jarīr and Al-Farazdak. Yay.: Anthony Ashley Bevan. 3 Cilt. Leiden 1907/1908 E.J. Brill. 4° (B/9610).*
- Narodnyy Tolkovny Slovar. Obşçestvenno-Politiçeskikh Slovar. Petrograd 1917 Izdatelstvo Znaniye Sila. 32 s. 8° (A. IV/9571).*
- National Conference. Dedicated to the Immortal Work of Comrade Enver Hoxha. 15-16 October 1985. Tirana 1985 8 Nentori Publishing House. 187 s., res. 8° (A. IV/9321).*
- Nauçniye Osnovi Povişeniya Plodorodiya Poçv v Svete Reşeniya Dolgovremennoy Programmi KPSS Po Melioratsii Žemel Tezisi Dokladov. Baku 1985 Izdatelstvo Elm. 181 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoj SSR Institut Poçvovedeniya i Agrohimii Azerbaygjanskiy Filial Vsesoyuznovo Obşestva Poçvovedov AN SSSR. 8° (A. IV/9492).*
- Nauçnoy Konferentsii Molodih Uçenih Instituta Istorii AN Azerbagdjanskoj SSR i Istoriceşkovo Fakulteta Agu im. S.M. Kirova Posvyaşçennoy 65 Letiyu Obrazovaniya Blksm. Tezisi. Baku 1984 Izdatelstvo Elm. 92 s. 8° (A. IV/9539).*
- Navādir al-Mahtūtāt. Haz.: Abdussalam Harun. 2 Cilt. Kahire 1370 (1951). Matbaa Lacna al-Ta'lif va al-Tarcama va al-Naşr. 4° (A. IV/9449).*
- NAYGAND, G.: *Etnografiya na Makedoniya Fototipno İzdaniye. Partızdats Sofiya 1981. Druck von August Pries in Leipzig. VII + VI + 104 s. 8° (A. IV/9542).*
- NEBİOĞLU, DR. OSMAN: *Bir İmparatorluğun Çöküşü ve Kapitülasyonlar. Ankara 1986 Tisa Matbaası. XII + 82 s. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Genel Yayın No: 276; Ekonomi Dizisi: 20. 8° (A. V/159).*
- EL-NEDEVİ, EB'UL HASAN: *Büyük İslâm Şairi Dr. Muhammed İkbâl. Çev.: Ali Ulvi Kurucu. Ankara 1957 Yıldız Matbaacılık. 82 s. = Hilâl Yayınları: 2. 8° (A. IV/9735).*
- Nehru Abhinandan Granth a Birthday Book. Calcutta 1949 The Allahabad Law Journal Press. XXXI + 705 s., 76 pl. 4° (B/9728).*
- The New American Webster Dictionary. New York 1951 The New American Library of World Literature Inc. 414 s. 8° (A. IV/9985).*
- The New Testament of our Lord and Saviour Jesus Christ. Oxford 1898 University Press. XV + 224 s., 6 hr. 8° (A. IV/9788).*
- NICHOLSON, REYNOLD A.: *A Literary History of the Arabs. Cambridge 1956 The University Press. XXXI + 506 s. 8° (A. V/51).*

- NIETZSCHE, FRIEDRICH: *Tarihin Yaşam İçin Yararı ve Zararı Üzerine (Çağa Aykırı Düşünceler)*. Çev.: Nejat Bozkurt. İstanbul 1986 Doğu Matbaası. 192 s. = Genel Dizi: 46. 8° (A. V/73).
- NILSSON, MARTIN P.: *Cults, Myths, Oracles, and Politics in Ancient Greece. With Two Appendices: The Ionian Phylae, The Phratries*. Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. 179 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Pocket-Book 44. 8° (A. V/38).
- Nouvelles Études d'Histoire Publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques Stutgart 1985*. Bucureşti 1985 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 287 s. = Académie des Sciences Sociales et Politiques. 8° (A. IV/9719).
- NOWGORODOWA, ELEONORA: *Alte Kunst der Mongolei*. Leipzig 1980 E.A. Seemann Verlag. 279 s., pl. 4° (B/9607).
- NOYAN, DOÇ. DR. BEDRİ: *Firdevsi-i Rûmi Manzûm Hacı Bektâş Veli Vilâyetnâmesi*. Aydın 1986 Doğu Matbaacılık. VIII + 460 s. 8° (A. V/77).
- NÖLDEKE, THEODOR: *Sketches from Eastern History*. Çev.: John Sutherland Black. London 1892 Adam and Charles Black. VII + 288 s. 8° (A. IV/9442).
- Numismatics in Czechoslovakia. 10th International Numismatic Congress London 8-12 September 1986*. Nitra 1986 The Reprographic Centre of the Archaeological Institute. 120 s. = Commission for Numismatics of the Archaeological Institute of the SAV in Nitra. 8° (A. V/20).
- Numizmatika i Epigrafika XIV*. Moskva 1984 Izdatelstvo Nauka. 184 s., 8 pl. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znameni Institut Arheologii. 4° (B /9716-14).
- Nüfus, Aile, Sağlık: 1983*. Ankara 1986 Semih Ofset Matbaacılık. 32 s., res. = H.Ü. Nüfus Etütleri Estitüsü. 4° (B/9740).
- OBERLING, PIERRE: *The Road to Bellapais the Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus*. New York 1982 Columbia University Press. XII + 258 s. = East European Monographs No. CXXV. 8° (A. IV/9421).
- Oçerki İstorii İstoriçeskoy Nauki v SSSR V*. Moskva 1985 Izdatelstvo Nauka. 605 s. = Akademiya Nauk SSSR Nauçnyy Sovet Po Probleme Istoriya İstoriçeskoy Nauki Pri Otdelenii İstorii Institut İstorii SSSR. 8° (A. II/5313-5).
- OĞUZ, MUHAMMED İHSAN: *Miftahüssaade (Saadet Anahtarı)*. İstanbul 1968 Ahmet Sait Matbaası. VIII + 216 s. 8° (A. IV/9745).

- ONALP, KÂMİL—HİLMİ ÜSTÜNŞOY: *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi. Sina-Filistin Cephesi. IV. Cilt, 2. Kısım: İkinci Gazze Muharebesi Sonundan Mondros Mütarekesi'ne Kadar Yapılan Harekât (21 Nisan 1917-30 Ekim 1918)*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. XVI + 823 s., 2 hr., 23 res., 67 kroki, 4 kuruluş. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. III/2990-4, 2).
- X. *Türk Tarih Kongresi. 22-26 Eylül 1986-Ankara Bildiri Özelleri*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXIII + 242 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu. 8° (A. IV/9713).
- Opis Turski Dokumenti za Trkovno Natsionalnata Borba na Blgarskiya Narod i za Hristiyanskiye Isrkvu v Osmanskata imperiya XV-XX vek*. Sofiya 1971 Godina. 94 s., 5 belge. = Narodna Biblioteka Kiril i Metodii Orientalski Otdel. 8° (A. IV/9496).
- Opuscula Atheniensia. 16. Cilt*. Stockholm 1986 Paul Åströms Förlag. 143 s., pl. = Skrifter Utgivna Av Svenska Institutet I Athen 4°, XXXIV. 4° (B/4080-16).
- ORAN, BASKIN: *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*. Ankara 1986 Maya Yayıncılık. VIII + 185 s. = Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları: 2. 8° (A. V/93).
- L'ORANGE, HANS PETER—MAX WEGNER: *Das Spätantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Söhnen 284-361 n. Chr. III. bölüm; 4. cilt: Die Bildnisse der Frauen und des Julian*. Berlin 1984 Gebr. Mann Verlag. 171 s., 82 pl. = Deutsches Archäologisches Institut; Das Römische Herrscherbild Bölüm III. 4° (B/9665-3; 4).
- Oriental Manuscripts*. Leiden 1986 E.J. Brill. 6 + 161 s., 2 res. = Catalogue No: 555. 8° (A. V/187).
- ORLINSKY, HARRY M.: *Ancient Israel. 3. bs*. Ithaca 1956 Cornell University Press. VIII + 193 s. 8° (A. IV/9791).
- Ornamente 2 Eintausendeins Islamische Motive*. München 1980 Verlag Georg D.W. Callwey. 236 s., 1000 res. 4° (B/9708-2).
- ORTAYLI, İLBER: *Bibliyografya. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs*. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 611-612. = Donal Quataert: Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908. 8° (A. IV/9901).
- OSMAN HAMDY BEY—THEODORE REINACH: *Une Nécropole Royale a Sidon Fouilles de Hamdy Bey. 2 kitap*. Paris 1892/1896 Ernest Leroux. 2° (C/65).

- Osmanlı Askeri Teşkilât ve Kıyafetleri (1876-1908)-Ottoman Military Organization and Uniforms (1876-1908)*. 1986 Anadolu Matbaa. 84 s. = Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Yayınları No: 5. 8° (A. V/21).
- Osmanskaya İmperiya i Stranı Tsentralnoy Vostočnoy i Yugovostočnoy Evropı v XV-XVI vv.* Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 300 s. = Akademiya Nauk SSSR Institut Slavyanovedeniya i Balkanistiki. 8° (A. IV/9512).
- Osmanskaya İmperiya.Sistema Gosudarstvenno Upravleniya Sotsialniye i Etnoreligioznye problemu. Sbornik Statey.* Moskva 1986 İzdatelstvo Nauka. 252 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znameni Institut Vostokovedeniya. 8° (A. V/172).
- Osmanskaya İmperiya v Pervoy Çetverti XVII veka. Sbornik Dokumentov ı Materialov. Derl.: H.M. İbragimbeyli—N.S. Raşba.* Moskova 1984 İzdetelstvo Nauka Glavnaya Redaksiya Vostočnoy Literaturi. 214 s. 8° (A. IV/9498).
- Osmanskiye Dokumentalniye İstoçniki o Krenostyah Anakliya i Ruhi (XVII-XVIII vv.). Haz.: N.N. Şengeliya.* Tbilisi 1982 Metsniereba. 522 s. = İnostraniyye İstoçniki İstorii Gruzii XVI Akademiya Nauk Gruzinskoy SSR Komissiya po İstoçnikam İstorii Gruzii. 8° (A. IV/9853).
- OTTEN, HEINRICH: *Historische Konsequenzen aus der Neubearbeitung des Grossen Thronbesteigungsberichtes Hattuşilis III.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 213-219. 8° (A. IV/9920).
- ÖKE, DOÇ. DR. MİM KEMÂL: *Ermeni Meselesi. 1914-1923.* İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. XV + 362 s. 8° (A. V/67).
- Ölümünün 50. Yılında Milli Şair Mehmet Akif.* Konya 1986 Arı Basımevi. 56 s. 8° (A. V/186).
- ÖNDER, MEHMET: *Açık Hava Folklor Müzelerine Doğru.* Folklor Açık Hava Müzelerinin Türkiye'de Kurulma İmkânları Sempozyumu Bildirileri 13-15 Haziran 1985'den ayrı bs. Ankara 1985 A.Ü. Basımevi. S. 15-19. 8° (A. IV/9452).
- ÖNDER, MEHMET: *Anadolu Şehir Adları Üzerine Efsânelerin Oluşumu.* Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri 11-13 Eylül 1984'den ayrı bs. Ankara 1984 Başbakanlık Basımevi. S. 69-73. 8° (A. IV/9453).
- ÖNDER, MEHMET: *Bir Selçuklu Şaheseri, Mevlâna'nın Ahşap Sandukası.* Vakıflar Dergisi XVII'den ayrı bs. Ankara 1983 Önder Matbaası. S. 79-92. 4° (B/9663).
- ÖNDER, MEHMET: *Mevlânâ'nın El Yazısı Üzerine Bir Araştırma.* 1. Millî Mevlâna Kongresi (tebliğler) 3-5 Mayıs 1985'den ayrı bs. Konya Selçuk Üniversitesi. S. 291-298. 8° (A. IV/9454).

- ÖTÜKEN, YILDIZ: *Bibliyografya*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 607-610. 8° (A. IV/9902).
- ÖYMEN, ÖRSAN: *Bir İhtilâl Daha Var... 1908-1980*. 1986 Milliyet Yayın. 469 s., 20 res. = Milliyet Yayınları: 63. 8° (A. V/90).
- ÖZCAN, SALİH: *Siyonizmin Gayeleri*. Ankara 1961 Sönmez Neşriyat ve Matbaacılık. 72 s. = Hilâl Yayınları: 18. 8° (A. IV/9729).
- ÖZDOĞAN, MEHMET: *Trakya Bölgesinde Yapılan Tarihöncesi Araştırmaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 29-39, 6 res. 8° (A. IV/9963).
- ÖZEK, ALI: *Hadîs Ricâli (Hadîs ilimleri ve kaynakları)*. İstanbul 1967 Fatih Matbaası. XVII + 269 s. 8° (A. IV/9744).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN: *Ferzant Hitit Mezarlığında Bulunmuş Eserler Hakkında Yeni Gözlemler*. Belleten, L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 383-391, XVI lev. 8° (A. IV/9895).
- ÖZGÜÇ, TAHSİN: *The Hittite Cemetery at Ferzant: New Observations on the Finds*. Belleten L, 197 (1986'dan) ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 393-398, XVI lev. 8° (A. IV/9906).
- ÖZGÜL, METİN KAYAHAN: *Halit Fahri Ozansoy. Hayatı ve Eserleri*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 207 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 656; Türk Büyükleri Dizisi: 7. 8° (A. IV/9705).
- ÖZGÜNEL, COŞKUN: *Urartu Kemer Parçaları Üzerine Bir Tanıtım*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 399-412, 2 pl. 8° (A. IV/9897).
- ÖZÖN, NİJAT: *Dil Kılavuzu*. İstanbul 1985 Arkin Ofset Basımevi. XVIII + 660 s. 8° (A. V/70).
- ÖZSAIT, DOÇ. DR. MEHMET: *1984 Yılı Burdur-Isparta Çevresi Tarih Öncesi Araştırmaları*. III. Araştırma Sonuçları Toplantısı Ankara 20-24 Mayıs 1985'den ayrı bs. S. 389-408, 37 res. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. V/181).
- ÖZSAIT, MEHMET: *Burdur Çevresinde Prehistorik Araştırmalar*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 63-66, 8 res. 8° (A. IV/9947).
- ÖZSAIT, DOÇ. DR. MEHMET: *Hellenistik ve Roma Devrinde Pisidya Tarihi*. İstanbul 1985 Edebiyat Fakültesi Basımevi. XXXVI + 164 s., XVI levha. = İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 3307. 8° (A. IV/9714).

- ÖZSAIT, MEHMET: *Pisidya Bölgesinde Yeni Prehistorik İskân Yerleri (III)*. Anadolu Araştırmaları X'dan ayrı bs. İstanbul 1986 Edebiyat Fakültesi Basımevi. S. 73-88, 10 lev. 8° (A. V/182).
- ÖZYIĞIT, ÖMER: *Bergama Arkeoloji Müzesinde Sergilenen Myrina Terracottaları ve Aglaophon İşliğı*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 499-506, 6 res. 8° (A. IV/9965).
- Palestine in the Late Ottoman Period; Political, Social and Economic Transformation*. Yay.: David Kushner. Jerusalem 1986 Yad Izhak Ben-Zvi. XI + 434 s. 8° (A. IV/9631).
- Pamyatniki Pismennosti Vostoka XIV Klinopisnyye Teksti iz Kyul-Tepe v Sobraniyah SSSR (Pisma i Dokumenti Torgovovo Obyedineniya v Maloy Azii XIX v. do n.e.)*. Moskva 1968 Izdatelstvo Nauka. 306 s. = Akademiya Nauk SSSR Otdeleniye Istorii Gosudavstvennyy Ermitaj. 8° (A. IV/9572-14).
- PANAİTESCU, P. P.: *Mircea cel Bătrân*. Casa Şcoalelor. 38 s., fotokopi, 2 res. 8° (A. IV/9722).
- PAPANIN İ. D.: *Жизн на Лдне*. Dnevnik 1938 Izdaniye Redaksii Pravda. 222 s., 40 res., 1 hr. 8° (A. IV/9520).
- PARKER, ARTHUR: *Sadhu Sundar Singh Called of God*. 5. bs. Madras 1924 Christian Literature Society for India. XV + 144 s., 3 res. 8° (A. IV/9992).
- PARKER, GEORGE W.: *Elements of Astronomy With Numerous Examples and Examination Papers*. 9. bs. London 1940 Longmans Green and Co. IX + 234 + 20 s. 8° (A. IV/9789).
- PAZARLI, OSMAN: *Din Eğitimi ve Öğretiminde Genel Metotlar*. İstanbul 1967 Ahmet Sait Matbaası. 56 s. = İrfan Yayınevi. No: 9; Konferanslar Serisi: 1. 8° (A. V/122).
- PEKOLCAY, DR. NECLÂ: *İslâmî Türk Edebiyatı*. İstanbul 1967 Fatih Matbaası. 287 + 88 s. = Çağaloğlu Yayınevi No: 19. 8° (A. V/129).
- PEKRIDOU, ANASTASIA: *Das Alketas-Grab in Termessos*. Tübingen 1986 Verlag Ernst Wasmuth. 133 s., 16 pl. = Deutsches Archäologisches Insitut Abteilung Istanbul, İstanbuler Mitteilungen Beiheft 32. 4° (B/9640).
- PEREK, PROF. F. Z.: *Kur'an ve Atatürk Reformları I. (Mekke) İslâm'ın Temel İlkeleri ve İnandırma Yolları. Türk-İslâm Sentezi: Doğu'da Hürriyet ve Uyanış*. İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. XXXIX + 510 s. = Kur'an İncelemeleri: 1. 8° (A. IV/9801-1).

- PERİNÇEK, DOĞU: *Osmanlı'dan Bugüne Toplum ve Devlet*. İstanbul 1986 Gümüş Matbaası. 313 s. = Kaynak Yayınları: 73. 8° (A. V/86).
- PESCHLOW, ANNELIESE: "*Lelegische*" *Ringwalle im Gebiet des Bafasees*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 389-395, 6 res. 8° (A. IV/9925).
- PETROSYAN, V.A.: *Turetskaya Publitsistika Enohi Reform v Osmanskoy İmperi (konets XVIII-naçalo XX v.)*. Moskva 1985 izdatelstvo Nauka. 144 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znameni Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9817).
- PETSOPOULOS, YANNI: *Les Kilims. Tapis Tissés et Brodés du Moyen-Orient*. 2. bs. 1979 Office du Livre. 407 s., 422 res. 4° (B/9705).
- PHILLOTT, D.C.: *Hindustani Manual*. 3. bs. Calcutta 1918 Baptist Mission Press. XXVI + 350 s. 8° (A. IV/9792).
- Philosophy-East and West*. Yay.: Charles A. Moore. New Jersey 1946 Princeton University Press. IX + 334 s. 8° (A. IV/9794).
- PINGAUD, ALBERT: *Histoire Diplomatique de la France. Pendant la Grande Guerre. III. Cilt: Les Neutralités et les Tentatives de Paix*. Paris Editions Alsatia. 376 s. 8° (A. IV/8014-3).
- PIRENNE, HENRI: *Mohammad and Charlemagne*. New York 1957 Meridian Books. 293 s. 8° (A. V/133).
- PIRIYEV, V. Z.: *Azərbaycan Hulakular Dövlətinin Tənezzulu Davründe (1316-1360-çı İllər)*. Bakı 1978 Elm Neşriyyatı. 162 s. = Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarih İnstitutu. 8° (A. IV/9822).
- PITKIN, HARVEY: *Wintu Grammar*. Berkeley 1984 University of California Press. XVII + 306 s. = University of California Publications Linguistics Volume 94. 8° (A. IV/9434).
- PLETNEVA, S. A.: *Hazarı. 2-ye İzdaniye Dopolnenaye*. Moskva 1986 İzdatelstvo Nauka. 96 s. = Akademiya Nauk SSSR Seriya Stranitsı İstorii Naşey Rodini. 8° (A. IV/9821).
- Pod Patronaya Na Pregsedatelya Na Drjavniya Svet na NRB Todor Jivkov*. Sofiya 1982 Bulgarian Academy of Syınsıs. 352 s. = Prvi Mejdunaroden Kongres Po Blgaristika Sofiya 23 May-3 Yunı 1981. 8° (A. IV/9525).
- Poems for the Arabic*. Çev.: Bernard Lewis. Studi in Onore di Francesco Gabrieli Nel Suo Ottantesimo Compleanno'dan ayrı bs. Roma 1984. S. 443-445. fotokopi. 4° (B/9689).

- POGREBOVA, M. N.: *Žakavkazye i Yevo Svyazi s Peredney Aziyey v Skifskoye Vvemya*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 248 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9831).
- POHANKA, REINHARD: *Burgen und Heiligtümer in Laristan Südiran. Ein Surveybericht*. Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 47 s. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 466. Band; Veröffentlichungen der Iranischen Kommission Herausgegeben von Manfred Mayrhofer. 8° (A. IV/9717).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 2 Kitap*. Paris 1974/1975 La Documentation Française. 4° (B/8011-1974).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 2 Kitap*. Paris 1975/1976 La Documentation Française. 4° (B/8011-1975).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 2 Kitap*. Paris 1976 La Documentation Française. 4° (B/8011-1976).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 4 Kitap*. Paris 1977/1978 La Documentation Française. = Ministère des Affaires Étrangères. (B/8011-1977).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 4 Kitap*. Paris 1978/1979 La Documentation Française. = Ministère des Affaires Étrangères. 4° (B/8011-1978).
- La Politique Étrangère de la France Textes et Documents. 4 Kitap*. Paris 1979/1980 La Documentation Française. = Ministère des Affaires Étrangères. 4° (B/8011-1979).
- POPPER, KARL R.: *Tarihselciliğin Sefaleti*. Çev.: Dr. Sabri Orman. İstanbul 1985 Acar Matbaacılık. 207 s. = İnsan Yayınları: 19; İnceleme-Araştırma: 9. 8° (A. V/84).
- PRASAD, M. ISHWARI: *L'Inde du VIIe au XVIe siècle*. Çev.: H. De Saugy. Paris 1930 E. de Boccard. XXIII + 620 s., 3 hr., 4 şema. = Histoire du Monde Tome VIII¹. 8° (A. IV/9983-8, 1).
- Preserving Field Records. Archival Techniques for Archaeologists and Anthropologists*. Philadelphia 1985 The University Museum University of Pennsylvania. X + 102 s., res. 8° (A. IV/9431).
- Le Président Wilson et le Règlement Franco-Allemand*. Paris 1924 Payot. 318 s. = Collection de Mémoires Études et Documents Pour Servir a l'Histoire de la Guerre Mondiale. 8° (A. IV/9991).

- PRIBRAM, ALFRED FRANCIS: *Les Traités Politiques Secrets de l'Autriche-Hongrie 1879-1914. D'Après les Documents des Archives d'Etat de Vienne. 1. Cilt: Le Secret de la Triple-Alliance*. Paris 1923 Imprimerie Eugène Picquoin. XV + 435 s. 8° (A. IV/9998-1).
- Pristapni Predavanya Prilozi i Bibliografiya Na Novite Çlenovi na Makedonskata Akademiya na Naukite i Umetnostite VII*. Skopje 1985 Akad Evgeni Dimitrov. 67 s., res. = Makedonska Akademiya Na Naukite i Umetnostite. 8° (A. IV/3834-7).
- PRITCHETT, W. KENDRICK: *Studies in Ancient Greek Topography. IV. Part*. Berkeley 1982 University of California Press. XII + 285 s., 37 res. = University of California Publications Classical Studies Vo.: 28. 8° (A. II/8264-4).
- PRITCHETT, W. KENDRICK: *Studies in Ancient Greek Topography. 5 Part*. Berkeley 1985 University of California Press. XI + 221 s., 91 pl. = University of California Publications Classical Studies 31. 8° (A. II/8264-5).
- K Probleme Etnogeneza Azerbaydjanskovo Naroda*. Baku 1984 Izdatelstvo Elm. 158 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR. 8° (A. IV/9499).
- Problemes de la Formation du Peuple Albanais de Sa Langue et ae Sa Culture (Choix de Documents)*. Tirana 1985 Editions 8 Nentori. 366 s., res., hr. = Academie des Sciences de la Republique Populaire Socialiste d'Albanie. 8° (A. IV/9320).
- PUTNAM, MICHAEL C. J.: *Artifices of Eternity. Horace's Fourth Book of Odes*. Ithaca 1986 Cornell University Press. 352 s. = Cornell Studies in Classical Philology Vol.: XLIII. 8° (A. IV/9561).
- QUATAERT, DONALD: *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908. Reactions to European Economic Penetration*. New York 1983 New York University Press. XXII + 205 s. = New York University Studies in Near Eastern Civilization Number 9. 8° (A. IV/9423).
- In Quest of an Islamic Humanism Arabic and Islamic Studies in Memory of Mohamed al-Nowaihi. Edited: A.H. Green*. Cairo 1984 The American University in Cairo Press. 14 s., fotokopi. 8° (A. V/184).
- RADT, WOLFGANG: *Bergama Müzesinin Yapılışı Atatürk Devrinde Türk-Alman İşbirliğine Bir Örnek*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 397-404, 9 res. 8° (A. IV/9962).
- Radyoda Dinî ve Ahlâkî Konuşmalar. Ocak, Şubat, Mart 1954 ayları*. Ankara 1954 Yıldız Matbaası. 127 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları: No: 32-1. 8° (A. V/109).

- RAFIKOV, A. H.: *Oçerki İstorii Knigopeçataniya v Turtsii*. Leningrad 1973 İzdatelstvo Nauka. 230 s. = Akademii Nauk SSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenii Biblioteka Akademii Nauk SSSR. 8° (A. IV/9836).
- RANDALL, JOHN HERMAN — JUSTUS BUCHLER: *Philosophy an Introduction*. 10. bs. New York 1956 Barnes and Noble. XV + 302 s. = College Outline Series. 8° (A. IV/9669).
- Rasail Al-Bulağa. Yay.: Muhammad Kurd Alī*. 3. bs. Kahire 1356 (1946) Matbaa Lacna al-ta'lif va al-Tarcama va al-Naşr. 8 + 530 s. 8° (A. IV/9394).
- AL-RAZĪ, ABU CA'FAR MUHAMMAD B. YA'KŪB B. İSHĀK AL-KULAYNĪ: *Al-Uşul min al-Kāfī*. 2 Cilt. Tahran 1388 Dār al-Kutub al-İslāmiyya. 8° (A. IV/9412).
- AL-RĀZĪ, FAHRADDĪN: *Asās al-Takdīs*. Mısır 1328 Matbaa Kurdistān al-İlmiyya. 296 s. 8° (A. IV/9812).
- AL-RĀZĪ, MUHAMMAD FAHREDDİN İBN AL-ALLĀME ZİYAED-DİN AMR (HATİBAL-RAYY): *Al-Tafsīr al-Kabīr Maḡāṭif al-Gayb*. Tafsīr al-Allāma Abi al-Suūd. 8 Cilt ve Fihrist. 1389. 4° (B/9642).
- RECEBOV, S.: *Ectetiki Medeniyetde Sımpılığın ve Umumadamkerçiliğın Dialektika-sı*. Aşgabat 1986 İzdatelstvo İlim. 110 s. = Turkmenistan SSR İlmler Akademiyası Filosoḡiya ve Hukuk Bölumi. 8° (A. IV/9489).
- Recueil des Cours 1934*. Paris 1934 Librairie du Recueil Sirey. 825 s. = Académie de Droit International. 8° (A. IV/9996-1).
- REDHOUSE, J. W.: *An English and Turkish Dictionary. English and Turkish and Turkish and English*. London 1857 Bernard Quaritch. XXIV + 1034 s. 8° (A. IV/9448).
- Register Assyriologie 1968-72 Realien und Wörter*. Yay.: Hans Hirsch. Horn Verlag Ferdinand Berger. IV + 110 s. = Archiv für Orientforschung Beiheft 21. 4° (B/9681).
- Relazioni di Ambasciatori veneti al-Senato*. 13. Cilt: *Constantinopoli (1590-1793)*. Torino 1984 Bottega d'Erasmus. 1152 s. = Monumenta Politica et Philosophica Rariora Series II; Numerus: 23. 8° (A. IV/9380-13).
- RENDA, GÜNSEL: *Europe and the Ottomans Europa und di Kunst des Islam 15. bis 18. Jahrhundert 5'den ayrı bs*. S. 9-32, 8 pl. 8° (A. IV/9357).
- Resimli Ansiklopedik Büyük Sözlük. İngilizce, Fransızca Almanca karşılıklar, terimler, deyimler, atasözleri*. 3 Cilt. Arkın Kitabevi. 4° (B/9732).

- REUTER, O. R.: *Proverbs, Proverbial Sentences and Phrases in Thomas Deloney's Works*. Helsinki 1986 Societas Scientiarum Fennica. 146 s. = *Commentationes Humanarum Litterarum* 79. 8° (A. IV/9317).
- REYNAUD, PAUL: *La France a Sauv   l'Europe I*. Paris 1947 Flammarion. 626 s., 1 hr. 8° (A. IV/9999-1).
- Rihla Ibn Bat  ta Tuhfa al-N  zz  r f   Gar  ib al-Ams  r va Ac  ib al-Asf  r. 2 c  z birarada*. 1322 Al-Matbaa al-Hayriyya. 4 + 260 s. 8° (A. IV/9649).
- Ris  la al-  m  m Ibn Ab  i Zayd al-Kayrav  n  . Derl.: S  lih Abdussam   al-  b   al-Azhar  . Mısır 1330 Matbaa D  r al-Kutub al-Arabiyya al-Kubr  . 492 s. 8° (A. IV/9621).*
- ROCHEBLAVE, SAMUEL: *La Civilisation Europ  enne Moderne. 2. Kısım: Arts Plastiques de 1500 A 1815*. Paris 1928 E. de Boccard. 257 s. = *Histoire du Monde Tome XIII*. 8° (A. IV/9983-13, 1).
- ROUCEK, JOSEPH S. — ROLAND L. WARREN: *Sociology. An Introduction*. Iowa 1953 Adams and Co. XII + 3-275 S. 8° (A. IV/9661).
- The Royal Readers*. London 1918 T. Nelson and Sons. 396 s., res. = *The Royal School Series No: VI*. 8° (A. IV/9989).
- Rumeniya i Blgaro-Rumenskite Otno  eniya v Blgarskata Literatura 1806-1982 Bibliografiya*. Edit  r: Veselin Traykov. Derl.: Dobrinka Puhteva-Rodka Veleva. XXXIII + 346 s. = *Blgarska Akademiya Na Naukite Institut za Balkanistika Ludmila Jivkova Tsentra za Informatsiya i Dokumentatsiya po Balkonistika*. 8° (A. IV/9527).
- Russko-Turkmenskiy Razgovornik*. A  habad 1986 Izdatelstvo Ilım. 119 s. = *Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Instituti Yazıka i Literaturi İmeni Mahtumkuli*. 8° (A. IV/9488).
- SADR AD-D  N AL   HUSAINI: *Ahbar ad-Daulat as-seldjukiyya (zubdat at-Tavarih fi Ahbar Al-Umara va-l-Mul  k as-seld-jukiyya)*. Moskova 1980 Glavnayo Redaktsiya Vosto  noy Literaturi. 273 + 245 s. = *Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Institut Narodov Blijnego i Srednego Vostoka*. 8° (A. IV/9514).
- AL-SAFAD  , SAL  HADD  N HAL  L B. AYBAK: *Lav  at al-  ak   va Dam  at al-B  k  . 1307 Al-Matbaa al-  arkiyya*. 52 s. 8° (A. IV/9598).
- SALE, GEORGE: *The Koran: Or Alcoran of Mohammed Enriched With Numerous Explanatory Notes, Various Readings from Savary's Version of the Koran, and a Valuable Preliminary Discourse on the Religious and Political Condition of the Arabs Before the Days of Mohammed*. London William Tegg. XVI + 510 s. = 8° (A. V/52).

- AL-SAMʿĀNĪ, ABĪ SAʿD ABD A-KARĪM B. MUHAMMAD B. MANSŪR AL-TAMĪMĪ: *Adab al-İmlāʿ va al-İstimlā*. Leyden 1952 Matbaa Brill. 190 + 51 s. 8° (A. IV/9480).
- SAMARA, MIÇO: *Çështje të Antonimisë në Gjuhën Shqipe*. Tiranë 1985 Mihal Duri. 285 s. = Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë 8° (A. IV/9803).
- SARAY, DOÇ. DR. MEHMET: *Atatürk'ün Sovyet Politikası*. İstanbul 1985 Veli Yayınları. 136 s. 8° (A. V/75).
- SAVAŞ, PROF. DR. VURAL: *Türkiye Ekonomisi ve İstikrar Politikaları: 1980-1985. Araştırma No. 1: Dış Ticaretimizin Yapısı (1977-1985)*. İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. 19 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi (TÜRKMER). 8° (A. IV/9360-1).
- SAYAR, AHMED GÜNER: *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması. (Klasik Dönem'den II. Abdülhamid'e)*. İstanbul 1986 Güryay Matbaacılık. VII + 471 s. = Türkiye'de İktisad Düşüncesinin Gelişmesi: 1. 8° (A. V/81).
- SCHACHERMEYR, FRITZ: *Mykene und das Hethiterreich*. Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 367 s. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Sitzungsberichte 472. Band; Veröffentlichungen der Kommission für Mykenische Forschung Band 11. 8° (A. V/162).
- SCHACHT, PROF. JOSEPH: *İslâm Hukukuna Giriş (An Introduction to Islamic Law)*. Çev.: Prof. Dr. Mehmet Dağ-Prof. Dr. Abdulkadir Şener. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. 335 s. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları: 166. 8° (A. IV/9709).
- SCHIRMER, WULF: *Zur Ausbildung der Bautypen des Çayönü Tepesi*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 41-47, 4 şekil. 8° (A. IV/9915).
- SCHMITZ, ALFRED A.: *Alf Kelma Wa Kelma Almaaney*. Cairo 1928 Elias Modern Press. XVI + 144 s. 8° (A. V/55).
- SCHWARZ, KLAUS—GERD WINKELHANE: *Hoğa Saʿdeddîn Staatsmann und Gelehrter (gest. 1599), und seine Stiftung aus dem Jahre 1614*. Yay.: Klaus Schwarz. Bamberg 1986 Aku GmbH. 8 + 166 s. = Islamwissenschaftliche Quellen und Texte aus Deutschen Bibliotheken. 8° (A. IV/9474-5).
- ŞÇERBININ, V. G.: *Küçük Türkçe-Rusça Sözlük*. Moskova 1977 Ruski Yazık Yayınevi. 405 s. 8° (A. IV/9541).

- SERİN, RAHMI: *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*. İstanbul 1984 Bayrak Yayımcılık-Matbaacılık. 176 s. 8° (A. IV/9869).
- SERTOĞLU, MİDHAT: *Osmanlı Tarih Lüğatı. Düzeltilmiş ve ilaveli 2. bs.* İstanbul 1986 Eskin Matbaası. 384 s. = Enderun Yayınları: 18. 8° (A. V/100).
- SERTOĞLU, MURAT: *Rumeli Türk Pehlivanları. Kurtdereli Mehmet-Adalı Halil*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 215 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 651; Türk Büyükleri Dizisi: 2. 8° (A. IV/9703).
- SEVİN, VELİ: *Kuzey Marmara Kıyı Şeridinde Yapılan Yüzey Araştırmaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 549-552, 5 res., hr. 8° (A. IV/9944).
- SEVİNÇ, NECDET: *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Düzeni*. İstanbul 1985 Erenler Matbaası. 408 s. = Akademik Kitaplar Serisi: 38. 8° (A. IV/9866)
- SEYİDOĞLU, PROF. DR. HALİL: *Türkiye Ekonomisi ve İstikrar Politikaları: 1980-1985. Araştırma No: 6: Türkiye'de İhracatı Teşvik Önlemleri ve Ekonomik Etkileri*. İstanbul 1986. 60 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi. 8° (A. IV/9981).
- SHPUZA, GAZMEND: *Kryengrija Fshatare e Shqipërisë së mesme 1914-1915*. Tiranë 1986 Kombinati Poligrafik. 491 s. = Akademia e Shkencave e RPS Shqipërisë Insntituti i Historisë. 8° (A. IV/9805).
- Shqipëria në Vitet e Lidhjes Shqiptare të Prizrenit (Dokumente arkivore franceze) II (1880-1881)*. Tiranë 1986 Kombinati Poligrafik. 560 s. = Akademia a Shkencave e RPS të Shqipërisë Instituti i Historisë. 8° (A. IV/9858-2).
- SİDDİQİ, PROF. DR. MUHAMMAD ZUBAYR: *Hadis Edebiyatı Tarihi. Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkidi. Çev.: Yusuf Ziya Kavakçı*. İstanbul 1966 Ahmet Sait Matbaası. 184 s. = İrfan Yayınevi No: 4. 8° (A. IV/9727).
- Sıla al-İslâm bi-İslâh al-Masâhiyya. Yay.: Amîn al-Hülî*. Mısır 1939 Matbaa al-Azhar. 168 s. 8° (A. IV/9588).
- SİDAL, HULÛSİ: *Yakın Şarkta Ekonomik İş Birliği (Türkiye-İrak Gümrük Birliği ve Yakın Şark Federasyonu)*. İstanbul 1947. IV + 211 s. 8° (A. IV/9740).
- SIEDEL, ELISABETH: *Sabahattin Ali Mystiker und Sozialist. Beiträge zur Interpretation Eines Modernen Türkischen Autors*. Berlin 1983 Klaus Schwarz Verlag. 10 + 387 s. = Islankundliche Untersuchungen Band 90. 8° (A. IV/9446).
- SINGER, İTAMAR: *The huwaşi of the Storm-god in Hattuša*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 245-252. 8° (A. IV/9935).

- SIRMEN, ALI: *On İki'de On İki'ye Türkiye. 2. bs.* İstanbul 1986 Can Matbaa. 248 s. 8° (A. V/69).
- Slovo ob Uzeire Godjibekove.* Baku 1985 Izdatelstvo Elm. 214 s. = Akademiya Nauk Azerbadjanskoy SSR Institut Arhitekturi; Iskusstva. 8° (A. IV/9544).
- Sobraniye Vostochnih Rukopisey Akamii Nauk Uzbekskoy SSR.* Taşkent 1975 Izdatelstvo Fan Uzbekskoy SSR. 706 s. = Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR Institut Vostokovedeniya im Abu Rayhana Beruni. 4° (B/3441-10).
- Son Asrın İlim ve Fen Adamlarına Göre İlim-Ahlâk-İman. Derl.: M. Rahmi Balaban.* 2. bs. Ankara 1950 Yeni Matbaa. 288 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlarından No: 26. 8° (A. V/127).
- Sovet Azərbaycanının İctimai Elmleri 1920-1980-çi iller. Bibliografiya Kesteriçini. Arheolokiya ve Etnografiya Seriyası.* Bakı 1983 Elm Neşriyatı. 250 s. = Azərbaycan SSR Elmler Akademiyası İctimai Elimler Uzre Elmi Melumat Sektoru Tarih Institutunun Arheologiya ve Etnografiya Sektoru. 8° (A. IV/9844).
- Sovremennaya Turtsiya: Politika i Ekonomika (Oktyabr-dekabr 1983 g.).* Baku 1984 Izdatelstvo Elm. 80 s. = Akademiya Nauk Azerbayjanskoy SSR Tsentr Nauçnoy İnformatsii po Obşestvenım Naukam. 8° (A. IV/9825).
- SÖZERİ, MUSTAFA SABRİ: *Dünya Ordularında Din Terbiyesi ve Teşkilâtı.* İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi II'den ayrı bs. İstanbul 1964 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 93-164. = Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Yayınları. 8° (A. V/114).
- SPANOS, PETER Z.: *Das Sogenannte "Niobe"-Monument am Manisa Dagh. IX.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 207-211. 8° (A. IV/9916).
- SPRENGER, A.: *Die Post-und Reiserouten des Orients.* Amsterdam 1971 Meridian Publishing. XXVI + 159 s., 17 levha. 8° (A. IV/9443).
- Stars at a Glance.* London George Philip and Son. 48 s. 8° (A. IV/9662).
- STECHERT, KURT: *Thrice Against England. Çev.: Eden Paul.* London 1945 Jonathan Cape. 307 s. 8° (A. IV/9988).
- STEENBERG, AF AXEL: *Hal og gård Hejninge. En Arkaeologisk Undersøgelse af to Sjaellandske Gærdtomter.* Copenhagen 1986 Munksgaard. 93 s., 10 pl. = Historisk-filosofiske Skrifter 11. 4° (B/9660).

- STEPANOVIÇ, RADMILA: *Pregled Izdana Muzeya Primenyene Umetnosti u Beogradu. Stamparsko Izdavačko Preguzeće "Srbiya" Žbornik 16-17*. Beograd 1972-73 Muzey Primenyene Umetnosti. S. 141-162. 4° (B/9672).
- STEPPAT, FRITZ—HELMUT KLOPPER: *Deutsch für Araber. 3 Bölüm*. Kairo 1958 Lehnert and Landrock. 8° (A. V/135).
- STRIKER, CECIL L.—JOHN W. HAYES: *The Myrelaion (Bodrum Camii) in Istanbul*. New Jersey 1981 Princeton University Press. XII + 50 s., 84 pl. 4° (B/9653).
- STRUPP, KARL: *Les Règles Générales du Droit de la Paix*. Paris 1934 Librairie du Recueil Sirey. S. 258-595. = Recueil des Cours 1934. 8° (A. IV/9996-1).
- SUAREZ, GEORGES: *Clemenceau. 2. Cilt: Dans l'Action*. Paris 1932 Les Éditions de France. 350 s. 8° (A. V/15-2).
- AL-SUBKĪ, TAGADDIN ABĪ NASR ABDULVAHHAB B. TAKĪYYUDDĪN: *Tabakat al-Şafiiyya al-Kubrā. 6 Cilt*. Mısır. 8° (A. IV/9401).
- SUGDEN, HON. MRS.: *The Arabian Nights' Entertainments. Arranged for the Perusal of Youthful Readers*. London George Routledge and Sons. VII + 501 s. 8° (A. IV/9628).
- Sulās Resā'i*. Konstantiniyye 1298 Matbaa al-Cavā'ib. 77 s. 8° (A. IV/9467).
- SULEYMAN B. ABDULLAH AL-MUVAHHĪD: *Dīvan al-Amīr Abī al-Rabī*. Tatvan Matbaa al-Hamidiyya. 195 s. 8° (A. IV/9642).
- SUNAR, DR. CAVIT: *İmam Rabbani-İbn Arabi. Vahdet'i Şühūd-Vahdet'i Vücūd Meselesi. Doktora tezi*. Ankara 1960 Resimli Posta Matbaası. V + 122 s. 8° (A. V/103).
- SUNAR, PROF. DR. CAVIT: *Tasavvuf Felsefesi veya Gerçek Felsefe*. Ankara 1974 A.Ü Basımevi. 441 s. = A.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları 119. 8° (A. V/119).
- Sus Vacaciones en Turquía*. Ankara Doğuş Matbaası. 126 s., res., 1 hr. 8° (A. IV/9986).
- AL-SUYŪTĪ, CALĀLADDĪN: *Şarh Şavāhid al-Mugnī*. Mısır 1322 Al-Matbaa al-Bahiyya. 330 s. 4° (B/9624).
- AL-SUYŪTĪ, CALĀLADDĪN ʿABD AL-RAHMAN: *Żayl Tabakat al-Haffāz lil-Żahabī*. 168 s. 8° (A. IV/9626).
- SŪER, HİKMET: *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi. Osmanlı Devri. Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. X + 200 s., 33 res., 2 hr., 15 kroki, 2 kuruluş. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/9550).

- SÜMER, PROF. DR. FARUK: *Ahlat Şehri ve Ahlatşahlar*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 447-494. 8° (A. IV/9898).
- SZAIVERT, WOLFGANG: *Moneta Imperii Romani. Die Münzprägung der Kaiser Marcus Aurelius, Lucius Verus und Commodus (161-192)*. Wien 1986 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 336 s., 26 pl. = Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften 187. Band; Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission Band 17. 4° (B/9731-18).
- SZÁSZY, ETIENNE DE: *Les Conflits de Lois Dans le Temps (Théorie des Droits Privés)*. Paris 1934 Librairie du Recueil Sirey. S. 144-257. = Recueil des Cours 1934. 8° (A. IV/9996-1).
- AL-ŞĀFĪĪ, ABĪ ABDULLAH MUHAMMAD BIN İDRĪS: *Kitāb al-Umm. Bi-Hāmişih Muhtasar al-İmām al-Calīl Abi İbrāhim İsmail b. Yahyā al-Muznī al-Şāfīī. 7 Cilt. Bülāk 1321/1325 Al-Matbaa al-Kubrā al-Amīriyya. 4° (B/9638)*.
- ŞAHĀBADDĪN AL-HAFĀCĪ: *Şarh al-Şifā. 4 Cilt. 1267 Dār al-Tıbbā al-Āmira. 4° (B/9652)*.
- ŞAHİN, SENCER: *Malagina/Melagina am Sangarios*. Epigraphica Anatolica, 7 (1986)'dan ayrı bs. Bonn 1986 Dr. Rudolf Habelt GmbH. S. 153-167, hr., pl. 4° (B/9662).
- ŞAHİN, SENCER: *Studien Über die Probleme der Historischen Geographie des Nord-westlichen Kleinasiens I. Strabon XII 3. 7 p. 543*. Epigraphica Anatolica 7 (1986)'dan ayrı bs. Bonn 1986 Dr. Rudolf Habelt GmbH. S. 125-152. 4° (B/9662).
- ŞAKĪB ARSLĀN: *Al-Hulal al-Sundusiya fī al-Ahbār va al-Āsār al-Andalusıyya. 3 Cilt. Mısır 1355 (1936) Al-Matbaa al-Rahmāniyya. 8° (A. IV/9393)*.
- ŞAMSADDĪN MUHAMMAD B. ALĪ B. AHMAD B. TŪLŪN AL-SĀLĪHĪ: *Rasāil Tārīhiyya*. Dimaşk 1348 Matbaa al-Tarakkī. 56 + 28 + 28 + 76 s. 8° (A. IV/9584).
- Şamurad Taşlıyevič Taşlıyev. Derl.: *A. Y. Stepanovim-M. N. Don. Editör: A. Yazberdiyev*. Aşhabad 1984 Izdatelstvo İlim. 100 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Tsentralnaya Nauçnaya Biblioteka. 8° (A. IV/9529).
- AL-ŞAYH AL-İMĀM ABU SĀLİM AL-AYĀŞĪ: *Rihla. 2 Cilt. Fas. 8° (A. IV/9613)*.
- ŞÇERBININ, V. G.: *Kratkiy Turetsko-Ruskiy Slovar. 8400 Slov*. Moskva 1977 Izdatelstvo Ruskiy Yazık. 405 s. 8° (A. IV/9541).

- ŞEKERCI, DR. OSMAN: *İslâm Şirketler Hukuku. Emek-Sermaye Şirketi (el-Mudaraba). Doktora tezi.* İstanbul 1981 Er-Tu Matbaası. 384 s. = Çanak-kale Seramik Fabrikaları Kültür ve Araştırma Hizmetleri No: 10. 8° (A. IV/9864).
- ŞENER, DR. ABDULKADİR: *İslam Hukukunun Kaynaklarından Kıyas, İstihsan ve İstislah.* Ankara 1974 Elif Matbaacılık. 187 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 8° (A. V/111).
- ŞEŞEN, RAMAZAN: *Câhiz'in Eserleri Hakkında Bazı Yeni Malzemeler.* Tarih Enstitüsü Dergisi 1'den ayrı bs. İstanbul 1970 Edebiyat Fakültesi Matbaası. S. 231-272. 8° (A. V/147).
- ŞİHÂBAD-DİN AHMAD B. ALİ B. MUHAMMAD B. MUHAMMAD B. ALİ B. AHMAD İBN HACAR AL-ASKALÂNİ: *Al-Durar al-Kâmina fî a'yân al-Mia' al-Sâmina.* 4 Cilt. Haydarâbâd 1348 Matbaa Maclis Dâira al-Maârif al-Osmâniyya. 8° (A. IV/9411).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *Glimpses on the Turkish Minority in Bulgaria.* Ankara 1986 Directorate General of Press and Information. 31 s. 8° (A. V/33).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *Turkish Minority Education and Literature in Bulgaria.* Ankara 1986 Ministry of Foreign Affairs Press. 56 s. 8° (A. V/32).
- ŞİMŞİR, BİLÂL N.: *The Turkish Minority Press in Bulgaria. Its History and Tragedy 1865-1985.* Ankara 1986 Ministry of Foreign Affairs Press. 48 s. 8° (A. V/31).
- TABAKOĞLU, DR. AHMET: *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi.* İstanbul 1985 Emek Matbaacılık. 384 s. = Dergâh Yayınları: 117; Tarih Dizisi: 10. 8° (A. IV/9860).
- TABAKOĞLU, DR. AHMET: *Türk İktisat Tarihi.* İstanbul 1986 Emek Matbaacılık. 467 s., 9 belge. = Dergâh Yayınları: 122; Tarih Dizisi: 11. 8° (A. IV/9871).
- AL-TABARÎ, ABŪ CA'FAR MUHAMMAD B. CARİR: *Tarih al-Rusul va al-Mulûk li-Abî Ca'far Muhammad b. Carîr al-Tabarî.* 16 Cilt. Yay.: M.J. De Goeje. 1879/1897 Brill. 8° (A. IV/9386).
- AT-TABARI, ABU DJAFAR MOHAMMED İBN DJARIR: *Annales Quos Scripsit Abu Djafar Mohammed Ibn Djarir At-Tabari.* 16 Cilt. Yay.: M.J. De Goeje. 1879/1897 Brill. 8° (A. IV/9386).
- TABBARA, PROF. DR. AFFİF ABDÜLFETTAH: *İslâmın Ruhu.* Ankara 1965 Türkiye Basımevi. 160 s. = Hilâl Yayınları: 42. 8° (A. V/110).
- Tâc Tercemesi (Büyük Hadîs Kitabı). Terceme eden: Bekir Sadak.* 2 Cilt. İstanbul 1965 Sinan Matbaası. 8° (A. IV/9606).

- Tadçıkskaya Vişivka. Editör: N. H. Nurcanova. Moskva 1979 Akademiya Nauk. 126 s. = Akademiya Nauk Tacıkskoy SSR İnstitut İstorii İm Ahmada Donışa. 4° (B/9669).*
- AL-TAFTAZÂNİ, SA'ADDİN °ÖMER: *Şarh al-Makāsıd. Yay.: Muhammad b. Muhammad al-Aycı. 1277 Dār al-Tıbāa al-Âmira. 4 + 228 s. 4° (B/9674).*
- TAHĀ AHMAD İBRĀHİM: *Tarih al-Nakd al-Adabı İnd al-Arab Min al-Asr al-Cāhılı ilā al-Karn al-Rābi° al-Hicri. Kāhira 1337 Matbaa Lacna al-Talif al-Tarcama va al-Naşr. 12 + 195 s. 8° (A. IV/9599).*
- TAKIYUDDUN AHMAD B. MUHAMMAD AL-ŞAMNĪ: *Al-Musannaf min al-Kalām alā Mugannı Ibn Hişam. 2 kısım birarada. Mısır 1305 Matbaa Bahiyya. 321 + 286 + 2 s. 4° (B/9677).*
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları. IV. Cilt: VII.-VIII. Rodos ve Sakız Mektupları. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. LXXIII + 760 s. = Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları II. Dizi-Sayı: 22. 8° (A. IV/8634-4).*
- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. 6 Cilt. Ayhan Matbaacılık. = İletişim Yayınları. 4° (B/9735).*
- Al-Tarâif al-Adabiyya va Hiya Macmūa min al-şir. Yay.: Abdulazîz al-Maymanı. Kāhira 1937. 8 + 305 s. 8° (A. IV/9420).*
- TARHAN, DOÇ. DR.M. TANER: *Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 285-301. 8° (A. IV/9961).*
- AL-TASAVVULĪ, ABĪ AL-HASAN ALĪ B. ABD AL-SELĀM: *Al-Bahça fî Şarh al-Tuhfa (Kitab al-Bahça fî şarh al-Tuhfa). 2 Cüz. Mısır 1344 Matbaa al-Şark. 4° (B/9631).*
- TAŞKÖPRÜZADE, AHMAD B. MUSTAFA: *Miftāh al-Saāda va Mısbāh al-Siyāda. 3 Cilt. Haydarābād 1328 Matbaa Dāira al-Maārif al-Nizāmiyya. 8° (A. IV/9363).*
- TAŞPINAR, ADNAN SELÇUK: *Mimaride Gün Işığı ve Gaziantep Kampusuna Uygulanması. Ankara Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi. VIII + 161 s., 72 şekl., 10 tabl. 8° (A. IV/9348).*
- TEÇMİRADOV, T.: *Turkmen Edebi Dilinin Sovet Dövründe Ocuşı ve Normalanışı. Aşgabat 1984 Izdatelstvo İlim. 278 s. = Turkmenistan SSR İhmlar Akademiyası Magtımğulı adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu. 8° (A. IV/9509).*

- TEKİN, MEHMET: *Tarihte Hatay ve Hatay Devleti*. Antakya 1986. 97 s., 17 belge. 4° (B/9730).
- TEKİN, ŞİNASI: *Buddhistische Uigurica aus der Yüan-Zeit. 2 Bölüm*. Budapest 1980 Akadémiai Kiadó. = Bibliotheca Orientalis Hungarica XXVII. 8° (A. IV/9885).
- TEMİR, PROF. DR. AHMET: *Doğumunun 130. ve Ölümünün 50. Yılı Dolayısıyla Kazanlı Tarihçi Murad Remzi (1854-1934)*. Belleten, L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 495-505, 1 res. 8° (A. IV/9894).
- TERRASSE, HENRI: *History of Morocco. Çev.: Hilary Tee*. Casablanca 1952 Editions Atlantides. 4 + 236 s. 8° (A. IV/9684).
- TEVETOĞLU, DR. FETHİ: *Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları*. Belleten L, 197 (1986)'dan ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 531-546. 8° (A. IV/9896).
- TEVETOĞLU, DR. FETHİ: *Hamdullah Subhî Tanrıöver. Hayatı ve Eserleri*. Ankara 1986 Sevinç Matbaası. 303 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 658; Türk Büyükleri Dizisi: 8. 8° (A. IV/9706).
- Tezisi Konferentsii Aspirantov i Molodix Nauçnik Sotrudnikov. 1. Cilt: Voprosı, İstorii, İdeologii, Filosofii, Kulturu Narodov Vostoka. İstoçnikovedeniye, İstoriografiya*. Moskova 1981. 174 s. = Ordena Trudovogo Krasnogo Znameni İstitut Vostokovedeniya AN SSSR. 8° (A. IV/9501-1).
- THAPAR, B. K.: *Recent Archaeological Discoveries in India*. Tokyo 1985 Hinode Printing Co. XIII + 159 s., pl., hr., plan. = The Centre for East Asian Cultural Studies Unesco. 8° (A. IV/9919).
- The Thousand and One Nights. The Hunchback Sindbad and Other Tales. Çev.: N. J. Dawood*. Edinburgh 1955 Penguin Books. XII + 240 s. 8° (A. V/139).
- AL-TILAMSÂNİ, AL-ŞAYH AHMAD B. MUHAMMAD AL-MAKKARİ: *Naft al Tıb min Gudn al-Andalus al-Ratib. Haz.: Dr. İhsan Abbas. 8 Cilt*. Beyrut 1388 (1968) Dār Sâdır. 8° (A. IV/9371).
- TİMM, STEFAN: *Das Christlich-Koptische Ägypten in Arabischer Zeit. 3. Kısım: (G-L)*. Wiesbaden 1985 Dr. Ludwig Reichert Verlag. S. 965-1498. = TAVO Reihe B (Geisteswissenschaften) Nr. 41/3. 8° (A. IV/7646-3).
- TİMUR, TANER: *Osmanlı Kimliği*. İstanbul 1986 Gümüş Matbaası. 168 s. = Hil: 31; Araştırma Dizisi: 3. 8° (A. V/82).

- TOKDEMİR, ERTUĞRUL: *Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli*. İstanbul 1985 İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi Matbaası. 6 + 94 s. = T.C. İstanbul Teknik Üniversitesi Kütüphanesi Sayı: 1301. 8° (A. IV/9865).
- TOPALOĞLU, BEKİR—HAYREDDİN KARAMAN: *Arapça-Türkçe Yeni Kamus*. İstanbul 1966 Yılmaz Ofset. VIII + 535 s. 8° (A. IV/9576).
- TORTOP, PROF. DR. NURİ: *Mahalli İdareler. Gözden geçirilmiş 2. bs.* Ankara 1986 Sevinç Matbaası. XII + 349 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları No: 218. 8° (A. V/188).
- TOURNÈS, GÉNÉRAL RENÉ: *Histoire de la Guerre Mondiale. 4. Cilt: Foch et la Victoire des Alliés 1918*. Paris 1936 Payot. 359 s., 16 kroki. = Collection de Mémoires Etudes et Documents pour Servir a l'Histoire de al Guerre Mondiale. 8° (A. IV/9984-4).
- Toward Reorientaton of Islamic Thought (A Fresh Examination of the Hadith Literature)*. Haz.: Dr. Syed Abdul Latif. Hyderabad 1954 The Academy of Islamic Studies. 2 + 32 s. 8° (A. V/148).
- Trabzon 1869-1933 Yılları Yaşantısı. Derl.: Cumhur Odabaşıoğlu*. Ankara İlk-San Matbaası. 178 s. 8° (A. IV/9349).
- TRAKO, SALİH: *Katalog Perzijskih Rukopisa. Orientalnog Instituta u Sarajevu*. Sarajevo 1986 Radna Organizacija Grafičke Djelatnosti Iskra Vinkovci. 268 s. = Orijentalni Institut u Sarajevu Posebna Izdanja XII. 8° (A. IV/9435).
- TRASK, ROGER R.: *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*. Minneapolis 1986 University Microfilms International. 8 + 280 s. 8° (A. IV/9316).
- TRAYKOV, VECELIN: *Bulgariya v Çujdata Literatura 1954-1963. Bibliografski Ukazatel*. Sofiya 1965 Peçatnitsa na Narognata Biblioteka. VIII + 218 s. = Narodna Biblioteka Kiril i Metodiy. 8° (A. V/175).
- A Treasury of Faith. Yay.: Elfrieda McCauley*. New York 1957 Dell Publishing Company. 191 s. 8° (A. IV/9756).
- TROTSKY, LÉON: *Histoire de la Révolution Russe. 1. Cilt: La Révolution de Février. Çev.: Maurice Parijanine*. Paris 1950 Éditions du Seuil. 438 s. 8° (A. V/7-1).
- Troy and the Trojan War. A Symposium Held at Bryn Mawr College October 1984. Yay.: Machteld J. Mellink*. Bryn Mawr 1986 Bryn Mawr College. IX + 101 s., 1 hr., 26 şekil. 4° (B/9683).

- TSANKOVA, GENOVEVA—PETKOVA PETR ANGELOV: *Izvori za İstoriyata na Sofiya IV-XIV v. Sofiya* 1980 Narodna Protveta. 77 s., 12 res. 8° (A. IV/9540).
- TUCHELT, KLAUS: *Fragen zum Tempel von Antiochia and Pisidiam Bei Yalvaç*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 535-542. 8° (A. IV/9923).
- TUĞ, DOÇ. DR. SALİH: *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX ve XX. Asırlar)*. İstanbul 1969 Ahmet Sait Matbaası. 343 s. = İrfan Yayınevi No: 17. 8° (A. IV/9746).
- TUĞLACI, PARS: *Ayvazovski Türkiye'de*. İstanbul 1983 Ofsetsan. 112 s., 56 res. 8° (A. IV/9883).
- TUĞLACI, PARS: *Mehterhane'den Bando'ya-Turkish Bands of Past and Present*. İstanbul 1986 Onur Grafik. VIII + 248 s., res., 24 belge. 4° (B/9707). *Tulips, Arabesques and Turbans. Decorative Arts from the Ottoman Empire*. Yay.: Yanni Petsopoulos. London 1982 Alexandria Press. 224 s., res. 4° (B/9654).
- TÜMA AL-AKVİNİ, AL-USTAZ AL-MALAKİ: *Al-Hulāsa al-Lāhūtiyya*. Çev.: *Al-Hūrī Būls Avād*. 3 Cilt. Beyrut 1887 Al-Matbaa al-Adabiyya. 8° (A. IV/9385).
- TUNAY, MEHMET İ.: *Yalova'nın Tarih ve Arkeolojisi*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 507-511, 7 res. 8° (A. IV/9969).
- TUNAYA, TARIK ZAFER: *Türkiye'de Siyasal Partiler. II. Cilt: Mütareke Dönemi 1918-1922. Gışlm. 2 bs.* İstanbul 1986 Kent Basımevi. XXIV + 694 s. = Hürriyet Vakfı Yayınları. 8° (A. IV/8497-2).
- TUNCER, ORHAN CEZMİ: *Anadolu Kümbetleri. -1- Selçuklu Dönemi*. Ankara 1986 Güven Matbaası. 386 s., res., plan. 4° (B/9733).
- TURAN, PROF. DR. OSMAN: *Türkiye'de Mânevî Buhran Din ve Lâiklik*. Ankara 1964 Şark Matbaası. VIII + 296 s. 8° (A. IV/9677).
- Turetskaya Respublika v 60-70^e godı. Voprosı Obşestvenno Politıçeskovo Razvitiya*. 1984 Izdatelstvo Moskovskovo Universiteta. 147 s. 8° (A. IV/9526).
- TURHAN, TALAT: *Bomba Davası Savunma. Birinci Kıtıp*. İstanbul 1986 Özdem Kardeşler Matbaası. 270 s. 8° (A. IV/9182).
- Turkmen Halk Ertelikleri*. Aşgabat 1986 Ilım. 213 s. = Turkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Magtımguılı adındaki Dil ve Edebiyat Institutı. 8° (A. IV/9808).

- Türkmen Halk Ertekileri. 3 tomruk. 3. Cilt: Durmuş Ertekiler.* Aşkabat 1980 İzd-vo "İlim". 259 s. = Turkmenistan SSR İlimler Akademiyası Magtulguli adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu. 8° (A. IV/2904-3, 3).
- Türkmen Sovet Ensiklopediyası.* Aşkabat 1974/1978 Türkmen Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası. 4° (B/9668).
- Turtsiya. İstoriya Ekonomika Politika.* Moskova 1984 Izdatelstvo Nauka Glavnaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı. 254 s. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znameni Institut Vostokovedeniya. 8° (A. IV/9500).
- Tübingen Atlas des Vorderen Orients. 12. parti: 7 harita.* Wiesbaden 1986 Dr. Ludwig Reichert Verlag. (H/145-12).
- Türk Çini Sanatından Örnekler.* 1986 Apa Ofset Basımevi. 64 s., res. = Türk Süsleme Sanatları Serisi: 11. 8° (A. V/96).
- Türk Meslekler Sözlüğü. Ana Grup O/1-2-3-4-6 Kot. Unvan ve tarifler.* Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. VIII + 206 s. = İş ve İşçi Bulma Kurumu Genel Müdürlüğü Yayın No: 190. 4° (B/9682).
- Türk Siyasal Hayatının Gelişimi. Editörler: Doç. Dr. Ersin Kalaycıoğlu-Doç. Dr. Ali Yaşar Sarıbay.* İstanbul 1986 Acar Matbaacılık. XI + 544 s. = Yayın No: 62; Genel Dizi: 12. 8° (A. V/71).
- T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi 1986.* Ankara 1986 Sevinç Matbaası. XXI + 1041 s. = Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını No: 217. 8° (A. IV/9367).
- Türkiye Eğitim Milli Komisyonu Raporu.* İstanbul 1961 Milli Eğitim Basımevi. 3 + 162 s. 8° (A. V/164).
- Türkiye Tarih Yayınları Bibliyografyası III 1968-1977. Haz.: Enver Koray.* İstanbul 1985 Milli Eğitim Basımevi. 687 s. 8° (A. II/4878-3).
- TÜZÜNER, ABDULLAH ÂTİF: *Hutbe Mecmuası.* Ankara 1960 Doğu Matbaası. 108 s. = Diyanet İşleri Reisliği Yayınları Sayı: 78. 8° (A. V/116).
- UCUZSATAR, NECATİ ULUNAY: *Tarih Boyunca Türk Harp Sanatı Taktik ve Stratejisi I.* Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. XI + 229 s., 6 hr., 7 kroki, 10 şema. = Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. 8° (A. IV/9889-1).
- UGUR, ALİ: *The Ottoman ʿUlemā in the Mid-17th Century. An Analysis of the Vakāʿi ʿü'l-Fuzalā of Mehmed Şeyhî ef.* Berlin 1986 Klaus Schwarz Verlag. CXV + 630 s. = Islamkundliche Untersuchungen Band 131. 8° (A. IV/9715).

- Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildirileri (24-26 Nisan 1985, Sivas)*. Sivas 1986 Emek Matbaası. 272 s. = Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları No: 17. 8° (A. IV/9712).
- Uzeir Hadjibekov. Bibliografiya. 2. bs.* Baku 1985 Izdatelstvo "Elm". 290 s. = Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR Tsentralnaya Nauçnaya Biblioteka Institut Arhitekturi i Iskustva. 8° (A. IV/9531).
- UZUNOĞLU, EDİBE: *Aslan Figürlü Küp Parçaları*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 279-283, 6 şekil. 8° (A. IV/9968).
- III. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985 Ankara*. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 4 + 461 s., res., hr. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/9975).
- Üçüncü Askeri Tarih Semineri. Bildiriler. Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e Kadar)*. Ankara 1986 Gnkur. Basımevi. XIII + 496 s. = Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. (A. IV/9888).
- ÜLKEN, HİLMİ ZİYA: *İslâm Medeniyetinde Tercüme ve Tesirler*. İstanbul 1948 Vakıf Basımevi. 404 s. = Şirketi Mürettibiye Basımevi No. 73. 8° (A. IV/9679).
- VACANO, OTFRIED VON: *Typenkatalog der Antiken Münzen Kleinasiens*. Yay.: Dietmar Kienast. Berlin 1986 Dietrich Reimer Verlag. XX + 513 s. 8° (A. IV/9639).
- VAJDA, GEORGES: *Index Général des Manuscrits Arabes Musulmans de la Bibliothèque Nationale de Paris*. Paris 1953 Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique. VII + 743 s. = Centre National de la Recherche Scientifique Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes IV. 8° (A. V/138).
- VALLÉE—POUSSIN, L. DE LA: *Indo-Européens et Indo-Iraniens l'Inde Jusque vers 300 av. J.-C.* Paris 1924 E. de Boccard. 4 + 345 s. = Histoire du Monde Tome III. 8° (A. IV/9983-3).
- VALLÉE—POUSSIN, LOUIS DE LA: *L'Inde aux Temps des Mauryas et des Barbares, Grecs, Scythes, Parthes et Yue-Tchi*. Paris 1930 E. de Boccard. 376 s. = Histoire du Monde Tome VI¹. 8° (A. IV/9983-6, 1).
- VALLÉE—POUSSIN, LOUIS DE LA: *Dynasties et Histoire de l'Inde Depuis Kanishka Jusqu'aux Invasions Musulmanes*. Paris 1935 E. de Boccard. XX + 396 s. = Histoire du Monde Tome VI². 8° (A. IV/9983-6, 2).

- AL-VANŞURAYSİ, ŞAHNUN B. OSMÂN AL-MİDAVİ: *Mufîd al-Muhtâc alâ al-Manzûma al-Musamma Bilsirâc li-Abd al-Rahmân al-Ahdarî fî İlm al-Falak*. 1314 Al-Matbaa al-Amira. 75 + 3 s. 8° (A. IV/9602).
- Al-Vasâik*. 3. Cilt. Ankara 1986 Kurtuluş Ofset Basımevi. XVIII + 249 s. 8° (A. IV/28-3).
- Vasilikos Valley Project 1: The Bronze Age Cemetery in Kalavassos Village*. Yay.: Ian A. Todd. Göteborg 1986 Paul Åströms Förlag. 306 s., 46 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LXXI: 1. 4° (B/9711-1).
- VASILYEV, D. D.: *Korpus Tyurskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyno Yeniseya*. Leningrad 1983 İzdatelstvo Nauka. 128 s., pl. = Akademiya Nauk SSSR Sovetskiy Komitet Tyurkologov İstitut Vostokovedeniya AN SSSR Tuvinskiy Niiyali. Hakasskiy Niiyali. 4° (B/9698).
- Velikiy Oktyabr i Sotsialno Ekonomičeskii Progress v Turkmennistane*. Aşhabat 1977 İzdatelstvo İlm. 195 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR İstitut İstorii im Ş. Baturova An TSSR. 8° (A. IV/9543).
- VERMEIL, M. E.: *L'Empire Allemand 1871-1900*. Paris 1926 E. de Boccard. XXIII + 262 s. = Histoire du Monde Tome XII. 8° (A. IV/9983-12).
- VETTERS, HERMANN: *Neues aus Ephesos*. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 491-498, 9 şekil. 8° (A. IV/9921).
- VILJO, EEVA MAIJA: *Theodor Höijer. En Arkitekt Under den Moderna Storstadsarkitekturens Genombrotstid i Finland Fran 1870 till Sekelskiftet*. Helsinki 1985 Vammalan Kirjapaino Oy. 229 s., pl. = Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja Finska Fornminnesförenings Tidskrift. 4° (B/9656).
- VINSON, MARTHA POLLARD: *The Correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*. Washington 1985 Dumbarton Oaks. XXII + 143 s. = Corpus Fontium Historiae Byzantinae: XXIII. 8° (A. IV/9326).
- VLOTEN, GERLOF VAN: *Emevi Devrinde Arab Hâkimiyeti, Şîâ ve Mesih Akîdeleri Üzerine Araştırmalar*. Çev.: Mehmed S. Hatiboğlu. Ankara 1986 A.Ü. Basımevi. 104 s. = A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları No: 172. 8° (A. IV/9710).
- Vostochnoy Turkestan i Srednyaya Aziya. İstoriya, Kultura, Suyazi*. Moskva 1984 İzdatelstvo Nauka. 240 s., 61 pl. = Akademiya Nauk SSSR Ordena Trudovovo Krasnovo Znamenı Institut Vostokovedeniya. 4° (B/9699).
- WALLACE, LEW: *Ben-Hur. A Tale of the Christ*. London Blackie and Son. 392 s. 8° (A. IV/9987).

- WALLRAFF, GÜNTER: *En Alttakiler*. Çev.: Osman Okkan. 9. bs. 1986 Milliyet Yayın. 261 s. = Milliyet Yayınları: 58. 8° (A. V/64).
- WARNE, MAJOR O. H: *Present-Day Morocco*. London 1937 Butler and Tanner. XVII + 260 + VI s., 4 res., 6 kroki. 8° (A. V/45).
- WATT, W. MONTGOMERY: *The Faith and Practice of al-Ghazālī*. London 1953 George Allen and Unwin. 155 s. = Ethical and Religious Classics of East and West No: 8. 8° (A. IV/9786).
- Webster's Geographical Dictionary*. Gözden geçirilmiş bs. Springfield 1949 G. and C. Merriam Co. XXXI + 1293 s., 12 hr. 8° (A. V/156).
- WELLS, H. G.: *A Short History of the World*. London 1960 The Whitefriars Press. 367 s. = Pelican Books A 5. 8° (A. IV/9760).
- WERNER, ERNST: *Büyük Bir Devletin Doğuşu-Osmanlılar (1300-1481)*. *Osmanlı Feodolizminin Oluşum Süreci*. Çev.: Orhan Esen-Yılmaz Öner. İstanbul 1986 Gözlem Matbaacılık. 251 s. = Alan Yayıncılık: 69; Bilim Dizisi: 14. 8° (A. V/99).
- What it is necessary to Know of Morocco*. Direction Générale de l'Agriculture, du Commerce et de la Colonisation. 143 s. = The French Protectorate of Morocco 8° (A. IV/9672).
- Why did the Byzantine Empire not Fall to the Arabs? Athens 22.X.1986*. 1986.14 s. 8° (A. V/170).
- WIKANDER, ÖRJAN: *Acquarossa. 6. Cilt: The Roof-Tiles. 1. Kısım: Catalogue and Architectural Context*. Stockholm 1986 Paul Åströms Förlag. 285 s., 149 res. = Skifter Utgivna av Svenska Insitutet I Rom, 4°, XXXVIII: VI, 1. (B/8927-6, 1).
- WILSON, RODNEY: *The Impact of the Exogenous Shocks of 1974 on Cypriot Trade*. England 1984 University of Durham. 4 + 52 s. = Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Economic Research Paper No. 13. 8° (A. IV/9392).
- WINDELBAND, W.: *History of Ancient Philosophy*. Çev.: Herbert Ernest Cushman. New York 1956 Dover Publications. XV + 393 s. 8° (A. IV/9764).
- WITTEK, PAUL: *La Formation de l'Empire Ottaman*. Ed.: V. L. Ménage. London 1982 Variorum Reprints. IV + 360 s. 8° (A. IV/9634).
- WOODS, JOHN E.: *The Aqquyunlu Clan Confederation Empire. A Study in 15th/9th Century Turko-Iranian Politics*. Minneapolis 1976 Bibliotheca Islamica. XIV + 348 s. 8° (A. IV/9637).
- The World of Learning 1986*. 36 bs. London 1986 Europa Publications. XV + 1896 s. 4° (B/9717).

- Wörterbuch der Mythologie. Yay.: H. W. Haussig. I. Bölüm: Die Alten Kulturvölker. 21 parti. Stuttgart 1973 / Ernst Klett Verlag/Klett-Cotta. 8° (A. IV/9973-I).*
- WYCHERLEY, R.E.: *Antik Çağda Kentler Nasıl Kuruldu? Çev.: Nur Nirven-Nezih Başgelen. İstanbul 1986 Ufuk Matbası. XVIII + 205 s., XVI lev. = Arkeoloji ve Sanat Yayınları; Deneme, Eleştiri ve Anı Dizisi: 3. 8° (A. V/83).*
- AL-YAHSABİ AL-SİBTİ, ABŪ AL-FADL İYĀD B. MŪSĀ B. İYĀD: *Maşârik al-Anvār alā Sihāh al-Āsār. 2 Cilt. Fas 1328/1329. 4° (B/9625).*
- YAKAR, JAK: *A Revised Early Bronze Age Chronology and Terminology for Anatolia. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 99-107. 8° (A. IV/9934).*
- YALMAN, BEDRİ: *Atatürk'ün Asklepion Ziyareti ve 1979 Asklepion Kutsal Yol Kazısı. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 519-534, 25 res., 3 plan. 8° (A. IV/9938).*
- YALMAN, BEDRİ: *Bolu Hisartepe Kazısında Bulunan Tapınak Kalıntısı. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 435-450, 11 res., 3 hr. 8° (A. IV/9942).*
- YARDIMCI, NURETTİN: *1973 Yılı Bodrum-Gölköy Kurtarma Kazısı. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 349-351, 5 res. 8° (A. IV/9955).*
- ĀL-YĀSĪN, MUHAMMAD HASAN: *Nafāis al-Mahtūtāt al-Macmūa al-Ūlā. 1371 (1952) Al-Matbaa al-Haydariyya Maktabatıha al-Nacaf. 28 + 33 + 20 + 21 s. 8° (A. IV/9600).*
- YAYLALI, ABDULLAH: *Hellenistik Devir İzmir Mezar Steleri. IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 474-489, 6 res. 8° (A. IV/9941).*
- AL-YAZĪDĪ, EBİ ʿABDULLAH MUHAMMAD B. ABBAS: *Kitāb al-Amālī. Haydarabad 1367 (1948) Matbaaʿ Camʿiyya Daira al-Maārif. 44 + 159 + 14 s. 8° (A. IV/9481).*
- YAZLIYEV, Ç.: *İstoriya i Hozyaystvennoye Razvitiye Naseleniya Srednevo Murgaba. (XIX-naçalo XX v.). Aşhabad 1985 Izdatelstvo İlim. 126 s. = Akademiya nauk Turkmenskoy SSR İstitut İstorii im Ş. Batrova. 8° (A. IV/9491).*
- VII. *Kazı Sonuçları Toplantısı 20-24 Mayıs 1985 Ankara. Ankara 1986 Başbakanlık Basımevi. 6 + 667 s., res., plan. = T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü. 8° (A. IV/9976).*

- YEDİYILDIZ, BAHAEDDİN: *Institution du Vaqf au XVIIIè Siecle en Turquie -étude Socio-Historique-*. Ankara 1985 Imprimerie de la Société d'Histoire Turque. 3 + 409 s. 8° (A. IV/9856).
- YEDİYILDIZ, DOÇ. DR. BAHAEDDİN: *Ordu Kazası Sosyal Tarihi (1455-1613)*. Ankara 1985 Sanem Matbaası. 4 + 279 s. = Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 598; Kültür Eserleri Dizisi: 42. 8° (A. IV/9389).
- YENİÇERİ, DR. CELÂL: *İslâmda Devlet Bütçesi*. İstanbul 1984 Fatih Gençlik Vakfı Matbaası. XX + 448 s. 8° (A. IV/9863).
- YEPES, J.-M.: *Les Problèmes Fondamentaux du Droit des Gens en Amérique*. Paris 1934 Librairie du Recueil Sirey. 143 s. = Recueil des Cours 1934. 8° (A. IV/9996-1).
- YERASİMOS, STEFANOS: *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye. 3 cilt birarada. 3. bs. Çev.: Babür Kuzucu*. İstanbul 1980 Yelken Matbaası. 983 s. = Bilim Araştırma Dizisi: 3. 8° (A. V/101).
- YERKES, ROYDEN KEITH: *Sacrifice in Greek and Roman Religions and Early Judaism*. London 1953 Adam and Charles Black. XIX + 267 s. 8° (A. V/46).
- YETKİN, ORD. PROF. SUUT KEMAL: *İslâm Mimârisi. Değiştirilmiş ve gözden geçirilmiş 2. bs.* Ankara 1959 Doğuş Matbaası. 6 + 509 s., res, hr., plan. = A.Ü. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü. 8° (A. V/130).
- YILDIZ, MUSTAFA: *Eстетikte Güzel Sorunu*. Ankara 1986. III + 91 s., daktilo. A.Ü. DTCF Sistematik Felsefe ve Mantık Ana Bilim Dalı Lisans Tezi. 4° (B/9671).
- Yıllık İmalat Sanayi İstatistikleri 1983-Annual Manufacturing Industry Statistics*. Ankara 1986 Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. XIII + 195 s. 4° (B/9659).
- YILMAZ, DR. TOMRİS: *Türkiye Ekonomisi ve İstikrar Politikaları: 1980-1985. Araştırma No. 3: Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri Trendi ve Türkiye Üzerindeki Etkileri*. İstanbul 1986 Fatih Yayınevi Matbaası. 18 s. = T.C. Marmara Üniversitesi Türkiye Ekonomisi Araştırma Merkezi (TÜRKMER). 8° (A. IV/9360-3).
- XXII. *Milletlerarası Müsteşirler Kongresi münasebetiyle Başbakanlık Arşivinde Tertiplenen Tarihi Vesikalar Sergisi Kataloğu*. İstanbul 1951 Millî Eğitim Basımevi. 48 s. 8° (A. V/146).

- YOFFEE, NORMAN: *Explaining Trade in Ancient Western Asia*. Malibu 1981 Undena Publications. 3 + 40 s. = Monographs on the Ancient Near East Volume 2, Fascicle 2. 4° (B/9726-2, 2).
- YUSUF AHMAD: *Al-Hat al-Kūfī*. Kahire 1351 (1933) Matbaa Camazī. 32 s. 8° (A. IV/9599).
- YUSUF B. SULAYMAN B. ʿĪSA AL-ŞANTIMRĪ: *Kitāb al-Sibavayh. 2 Cilt*. Bülāk 1316/1317 Al-Matbaa al-Kubra al-Amiriyya. 4° (B/9673).
- YUSUF HAS-HACİB: *Nauka Bıt Çasthivım*. Taşkent 1963 İzdatelstvo Hodojestvennoy Literaturı. 117 s. = Biblioteka Klassikov Uzbekskoy Literaturı. 8° (A. IV/9835).
- YUSUPOV, H.: *Drevnosti Uzboya*. Aşgabat 1986 Izdatelstvo İlim. 223 s. = Akademiya Nauk Turkmenskoy SSR Insitut İstorii im Ş Batnrova. 8° (A. IV/9810).
- YUSUPOVA, Z. A.: *Suleymanskiy Dialekt Kurdskovo Yazıka*. Moskva 1985 İzdatelstvo Nauka. 144 s. = Yaziki Narodov Azii i Afriki. 8° (A. IV/9818).
- YÜCEL, ERDEM: *Ayasofya Müzesi*. İstanbul 1986 Asri Basımevi. 48 s., res. 8° (A. V/95).
- YÜRÜK, ALİ: *Türkiye Neden Böyle? 2. bs*. Kuşak Ofset. 358 s. 8° (A. V/91).
- AL-ZABİDİ, MUHAMMAD B. MUHAMMAD AL-HUSAYNİ: *İthāf al-Sāda al-Muttakīn bi-Şarh Asrār İhyā Ulūm al-Dīn. 9. ve 10. ciltler*. Mısır 1311. 4° (B/9616).
- AL-ZABİBİ, MUHİBBUDDİN ABİ AL-FAYD AL-SAYYİD MUHAMMAD MUR-TADA AL-HUSAYNİ: *Tāc al-Arūs. 10 Cilt*. Mısır 1306 Al-Matbaa al-Hayriyya. 4° (B/9609).
- AL-ZAHABİ, ABU ABDULLAH MUHAMMAD B. AHMAD B. OSMAN: *Mīzān al-Pūdāi fī Nakd al-Ricāl. 4 Cilt*. Beyrut 1382 (1963). 8° (A. IV/9365).
- AL-ZAHABİ, ABŪ ABDULLAH ŞAMSADDİN: *Tazkira al-Huffāz. 2 kısım birarada*. Bayrūt 1374 Dar İhya' al-Turās al-Arabiyya. 8° (A. IV/9627).
- ZAIMOV, YORDAN: *Blgarski Geografski İmena S-J. Prilojeniya Karti*. 8 harita. (H/196).
- ZAKANİ, ʿOBEYD-E: *The Ethics of the Aristocrats and Other Satirical Works. Çev.: Hasan Javadi*. 1985 Jahan Books Co. 132 s. = Middle Eastern Series No: 11. 8° (A. IV/9557).

- ZAKĪ MUHAMMAD MUCĀHĪD: *Al-A'lām al-Şarkıyya fî al-Mā'a al-Rābi 'a a Şara al-Hicriyya min Sana 1301 ilā Sana 1365 min Sana 1883 ilā Sana 1946. 2 bölüm birarada.* Kahire 1949/1950. 8° (A. IV/9618-1, 2).
- AL-ZAMAŞARĪ, ABŪ AL-KĀSİM CĀRULLAH MAHMŪD B. OMAR: *Al-Kaşşāf an Hakāik al-Tanzil va Uyūn al-Akāvīl fî Vucuh al-Ta'vīl. 2. bs. 3 Cilt.* Būlāk 1318 Matbaa al-Kubra al-Amiriyya. 4° (B/9678).
- AL-ZARKANĪ, MUHAMMAD: *Şarh al-Muvatta.* 1., 3. ve 4. ciltler. 1280 Al-Kastaliyya. 4° (B/9615).
- AL-ZARKĀNĪ, MUHAMMAD B. ABDULBĀKĪ AL-MĀLİKĪ: *Şarh alā al-Mavāhib al-Ladunniyya lil-Kastalānī. 1. ve 8. ciltler.* Mısır 1292 Matbaa Būlāk. 4° (B/9612).
- ZEILLER, JASQUES: *L'Empire Romain et l'Église.* Paris 1928 E. de Boccard. 4 + 360 s. = *Histoire du Monde Tome V².* 8° (A. IV/9983-5, 2).
- ZELYUT, RIZA: *Osmanlıda Karşı Düşünce. Düşünceleri nedeniyle İdam Edilenler.* İstanbul 1986 Özdem Kardeşler. 251 s. = Alan Yayıncılık: 67; Düşünce Dizisi: 10. 8° (A. V/87).
- ZHIHKOVA, LUDMILA: *Anglo-Turkish Relations 1933-1939.* London 1976 Secker and Warburg. XV + 132 s. 8° (A. IV/9425).
- ZOROĞLU, LEVENT: *Kızılırmak Havzası Kapılarının Biçim ve Süs Gelişimine Örnekler.* IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. Ankara 1986 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 459-472, 5 res. 8° (A. IV/9956).

B - DERGİLER *

- Acta Archaeologica XXXVII, 1-4 (1985).
- Acta Asiatica 50 (1986).
- Acta Poloniae Historica LII (1986).
- Akkadica XLVIII (1986).
- Alt-Orientalische Forschungen XIII, 1 (1986).
- The American Historical Review XCI, 1-3 (1986).
- American Journal of Archaeology XC, 1-3 (1986):
3 — G.F. BASS, *A Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun (Kaş): 1984 Campaign.*
S. 269.

* Dergilerde yalnız, Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

- American West XXIII, 2-5 (1986).
- Amme İdaresi Dergisi XIX, 1-2 (1986).
- Annales XLI, 1-5 (1986).
- Anthropology Today II, 1-6 (1986).
- Antike Kunst XXIX, 2 (1986).
- Antike Welt 1-4 (1986):
3 — M. GÜRDAL-S. ÖDENİR, *Der Merkulus von Alanya*. S. 23.
- Archäologischer Anzeiger 3-4 (1986):
3 — M. KORFMANN, *Beşik-Tepe Vorbericht über die Ergebnisse der Grabungen von 1984 Grabungen am Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe und Beşik-Gräberfeld*. S. 303.
- Archiv Orientální LIV, 2-3 (1986):
2 — J. BLAŠKOVICS, *The Period of Ottoman-Turkish Reign at Nové Zámky (1663-1685)*. S. 105.
3 — V. KOPČAN, *Academician Jan Rypka and Research into Osmanli Documents in Slovakia*. S. 212.
- Arkhaologike Ephemeris CXXIII (1984).
- Asian and African Studies XXII (1986):
J. BLAŠKOVIC - V. KOPČAN, *Türkische Briefe und Urkunden zur Geschichte des Eyâlet Nové Zámky*. 1. S. 141.
N. ZIMOVÁ, *Islam and Socio-Political Change in Turkey*. S. 219.
- Asien Afrika Latein-Amerika XIV, 1-3 (1986).
- Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi II, 5-6 (1986):
5 — S. İLHAN, *Atatürk'ün Yetiştigi Ortam*. S. 279.
R. KAYNAR, *Atatürkçülük*. S. 289.
S. GÖKÇEN, *Atatürk ve Gençlik*. S. 311.
Z. BURSALIOĞLU, *Cumhuriyet-Laiklik-Eğitim Üzerine*. S. 379.
M. ERENDİL, *Atatürk ve Demokrasi*. S. 401.
B. TUNAY, *Atatürk ve Hatay*. S. 449.
İ. GÜNEŞ, *Atatürk'ün Bilinmeyen Bir Konuşması*. S. 463.
B. GÖKSEL, *Atatürk'ün Gençlik Konusuna Bakışı ve Niçin Atatürkçülük Eğitim*. S. 467.
Ş. BEYSANOĞLU, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı*. S. 487.

- M. TUNAY, *Atatürk'ün Halkçılık İlkesi ve Çalışma Hayatı*. S. 505.
 B. ÇUKUROVA, *Kurtuluş Savaşı'nda İstanbul Gizli Grupları*. S. 519.
 6—R. KAYNAR, *Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı*. S. 579.
 T. FEYZİOĞLU, *Atatürk ve Kadın Hakları*. S. 585.
 C. DEMİROĞLU, *Atatürk ve Gençlik*. S. 603.
 İ. GIRITLI, *Atatürk ve Barış*. S. 607.
 M. A. AYSAN, *Atatürk'ün Ekonomik Görüşü: Devletçilik*. S. 614.
 E. ÖZBUDUN, *Siyasi Lider Olarak Atatürk*. S. 645.
 A. MUMCU, *Türkiye'nin Akıl Çağına Geçişi*. S. 669.
 M. ERENDİL, *Atatürk ve Demokrasi*. S. 683.
 İ. ENGINÜN, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Açılışı ve Yazarlarımız*. S. 733.
- Athenaeum LXXIV, 3-4 (1986).
 Ausgrabungen und Funde XXI, 1-3 (1986).
 Avrupa 102-106 (1986).
 Aziya i Afrika Segodnya 7-12 (1986).
 Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın 11-12 (1986).
 Biblical Archaeologist XLIX, 1-2 (1986).
 Bibliographie d'Etudes Balkaniques XIX (1984).
 Bollettino del Centro Camuno di Studi Preistorici 23 (1986).
 Boreas IX (1986).
 Bulletin 24-25 (1985).
 Bulletin d'Information 13 (1986).
 Bulletin de Correspondance Hellenique CX, 1 (1986).
 Bulletin de Liaison de la Société des Amis de la Bibliothèque Saloman-Reinach 3 (1985).
 Bulletin of the American Schools of Oriental Research 262-263 (1986).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology XI, 1-2 (1986).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIX, 2-3 (1986).
 Bulletin Signalétique, Art et Archeologie XL, 1-3 (1986).
 Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris III, 1-3 (1986).
 Byzantino Slavica XLVII, 1 (1986).
 Cahiers de Civilisation Médiévale XXIX, 1-3 (1986).

- Les Cahiers de Tunisie XXXIII, 131-134 (1985).
 The Central Asian Newsletter V, 1-3 (1986).
 Central Asiatic Journal XXX, 1-2 (1986).
 Cultura Antiqua XXXVIII, 5-8 (1986).
 Deutsche Nationalbibliographie Jahresregister 1-43 (1986).
 Al-Dirāsāt Al-Islāmiyyāh XXI, 1-3 (1986).
 Durham University Journal LXXVII, 2 (1985); LXXVIII, 1, 2 (1985-86).
 East Asian Cultural Studies XXV, 1-4 (1986).
 East European Quarterly XX, 2-3 (1986).
 Emel 152-156 (1986):
 152 — E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi. (XX)*. S. 37.
 153 — E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi. (XXI)*. S. 37.
 154 — E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi. (XXII)*. S. 31.
 155 — E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi. (XXIII)*. S. 34.
 156 — E. KIRIMAL, *Kırım Türklerinin Milli Mücadelesi. (XXIV)*. S. 26.
 Erciyes IX, 100-105 (1986).
 Eski Eserler ve Müzeler Bülteni 5-6 (1986).
 Ethnologie Française XVI, 1-2 (1986).
 Ethnology XXV, 1-3 (1986).
 Etudes Balkaniques 1-3 (1986).
 Excavaciones Arqueológicas 139-142, 146 (1985).
 The Florida Anthropologist XXXIX, 1-2 (1986).
 Forum VII, 166-175 (1986).
 Genova XXXIV (1986).
 Germania LXIV, 1,2 (1986):
 2 — B. KULL, *Mittelbronzezeitliche Plattensilexgeräte aus der Türkei und ihre Beziehungen zu mittel- und südosteuropäischen Funden*. S. 363.
 Gjuha Jone 1-3 (1986).
 Glasnik XXXVIII (1983); XXXIX (1984).
 Görüş 1-4 (1986).
 Hamdard Islamicus IX, 1-3 (1986).
 Hesperia LV, 1-3 (1986).
 History Today XXXIV, March (1984); XXXV, May-June-July-August-September-October-December (1985); XXXVI, January-March-May-July (1986).
Belleten C. LII, 25

L'Homme XXVI, 97-100 (1986).

Human Evolution I, 3-5 (1986).

Iliria 2 (1985).

İnsan Hakları Yıllığı VII-VIII (1985-1986):

M. KÖNİ, *Balkanlarda Türk Azınlıkları ve Karşılaştıkları Sorunlar*. S. 109.

Institut d'Histoire du Temps Present 23-25 (1986).

International Journal of Anthropology I, 1-2 (1986).

International Journal of Turkish Studies III, 2 (1985-1986):

İ. KAFESOĞLU, *Seljuk Historiography in Turkey*. S. 131.

D. KUSHNER, *Mustafa Kemal and His Period in the Eyes of the Hebrew Press and Publications in Palestine*. S. 95.

A. SHMUELEVITZ, *MS Pococke No. 31 as a Source for the Events in Istanbul in the years 1622-1624*. S. 107.

Iran XXIV (1986).

İslâm and the Modern Age XVI, 1-4 (1985); XVII, 1 (1986).

Islamic Culture LX, 1 (1986).

İslâm Storia e Civiltà V, 2-3 (1986).

Islam Today 4 (1986).

Istanbuler Mitteilungen XXXII (1982); XXXV (1985).

İstoriçeskiye Zapiski 112 (1985).

İstorie Veche și Arheologie XXXVII, 1-4 (1986).

İstoriya Filosofiya Pravo 1-3 (1986).

İstoriya SSSR 2-6 (1986).

İzvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 1-2 (1986).

İzvestiya na İnstitutu po İstoriya XXIX (1986).

Jahrbücher für Geschichte Osteuropas XXXIII, 3-4 (1985); XXXIV, 1 (1986).

Journal Asiatique CCLXXIV, 1-4 (1986).

Journal for the History of Arabic Science I, 1 (1977); II, 1-2 (1978); III, 1-2 (1979).

Journal of Archaeological Science XIII, 4-5 (1986).

Journal of Cuneiform Studies XXXVIII, 1 (1986).

Journal of Human Evolution XV, 1-2 (1986).

Journal of Near Eastern Studies XLV, 1-4 (1986).

- Journal of the American Oriental Society CVI, 1-2 (1986).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XXIX, 1-3 (1986).
- Journal of the History of Biology XIX, 1-3 (1986).
- Journal of Turkish Studies IX (1985):
- Ş. TEKİN, *Some Thoughts on the Etymology of the Turkish Üzengi "Stirrup"*. S. 237.
- N. YAMADA, *The Original Turkish Homeland*. S. 243.
- Keesing's Contemporary Archives XXXII, 8-11 (1986).
- Kemalist Ülkü XVIII, 214-218 (1986):
- 214—H. HÜRKAN, *Mustafa Kemal'in Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki Muhalipleri*. S. 5.
- M. ERENDİL, *Türk Devrimi Felsefesi ve Bilim*. S. 9.
- F. GİRİTLİOĞLU, *Bir Devrim Kanunu (Türk Medeni Kanunu -1-)*. S. 11.
- 215—H. HÜRKAN, *Mustafa Kemal'in Birinci Büyük Millet Meclisi'ndeki Muhalipleri*. -2- S. 5.
- 216—H. HÜRKAN, *Son Osmanlı Meb'usan Meclisi'nin Serancamı*. S. 5.
- 217—H. HÜRKAN, *Son Osmanlı Meb'usan Meclisi'nin Serancamı*. -II- S. 10.
- 218—M. UĞRAŞKAN, *İrticain Kurbanı Şehit Kubilay Olayı*. S. 3.
- İ. KAYACAN, *Atatürk ve Laiklik*. S. 15.
- Kıbrıs XXXVIII, 25-29 (1986).
- Kirche im Osten XXIX (1986).
- Kiryat Sefer LX, 1-2 (1984-85).
- Korea Newsreview XV, 13, 20-21, 23, 25-27, 29-32 (1986).
- Kuzey Kıbrıs X, 349-362, 366 (1986).
- Levêltarı Közlemenyek 1 (1985).
- Lumea 41-47 (1986).
- Macedonian Review XV, 1-2 (1985).
- Man XXI, 2-3 (1986).
- The Middle East Journal XL, 2-4 (1986).
- Milliyet Sanat Dergisi 148-158 (1986).
- Mitteilungen 74-78 (1986).
- Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CXV (1985).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Insituts Athenische Abteilung C (1985).

- Monumentet 1 (1986).
 Moscow News 8, 13-15, 17 (1986).
 Muslim Education Quarterly IV, 1 (1986).
 Narodı Azii i Afriki 5 (1986).
 National Geographic CLXIX, 1-5, 7 (1986); CLXX, 2-5 (1986).
 Nato Dergisi 1-2 (1986).
 Neuerwerbungen Vorderer Orient 5-12 (1986).
 New Cyprus II, 4-10 (1986).
 New Times 14, 19 (1986).
 Newsletter 11-12 (1986).
 Novaya i Noveşaya İstoriya 4-6 (1986).
 Opal 161 (1986).
 Orient, Zeitschrift des Deutschen Orient-Instituts XXVII, 1 (1986):
 D. SCHLEGEL, *Deutsch-türkisches Journalisten-Symposium der Universität Istanbul, 25.-26. September 1985*. S. 51.
 Orientalistische Literaturzeitung LXXXI, 1-5 (1986).
 ODTÜ Gelişme Dergisi 3 (1971); 4 (1972); 5 (1974); 6-8 (1975); 19 (1978);
 22-23 (1979); IX, 1-4 (1982); X, 1 (1983); XI, 3-4 (1984); XII, 1-4
 (1984-85).
 ODTÜ Uygulamalı Araştırmalar Dergisi III, 9 (1983); III, 11 (1985).
 Österreichische Osthefte XXVIII, 1-3 (1986).
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXXXIX, 2-4 (1986).
 The Philosophical Review XCV, 3-4 (1986).
 Philosophy and History XIX, 1-2 (1986).
 Praehistorische Zeitschrift LXI, 1 (1986).
 Prilozi Contributions XV, 1 (1984).
 The Quarterly Index Islamicus X, 1-3 (1986).
 Rassegna Storica del Risorgimento LXXIII, 1-3 (1986).
 Rassengeschichte der Menschheit XI (1986).
 Referativniy Jurnal 3-5 (1986).
 Report of the Department of Antiquities Cyprus (1986).
 Review X, 1 (1986).
 Revista Arhivelor LXVIII, 1-3 (1986).
 Revue de Synthèse CVII, 1-3 (1986).

- Revue des Etudes Byzantines XLIV (1986).
 Revue des Etudes Sud-Est Européennes XXIV, 2-3 (1986).
 Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXXIII, 1-4 (1986).
 Revue Historique CCLXXV, 1-2 (1986).
 Revue Roumanie d'Etudes Internationales XX, 1-4 (1986).
 Romania Pages of History XI, 1-4 (1986).
 Romanian News 28-32, 35-36, 38, 40-50 (1986).
 Ruberto Carola XXXVIII, 74, 75 (1986).
 Saeculum XXXVII, 1 (1986).
 Sakâfat-al Hind XXXV, 3-4 (1984).
 Scala 3, 5 (1986).
 Senri Ethnological Studies 19 (1986).
 Slovenská Archeológia XXXIV, 1 (1986).
 Sovet Turkmenistanının Ayalları 1-7 (1986).
 Sovetskaya Arheologiya 3-4 (1986).
 Sovetskaya Etnografiya 4-5 (1986).
 Sovetskaya Tyurkologiya 1-2 (1986).
 Special News Bulletin XXXVIII, 1-11, 13-17 (1986).
 Speculum LXI, 1-3 (1986).
 Studia Albanica XXIII, 1 (1986).
 Studia Balcanica 19 (1986).
 Studia Praehistorica 8 (1986).
 Studime Filologjike XL, 1-2 (1986).
 Studime Historike XXXIX, 3-4 (1985); XL, 1-2 (1986).
 Stvdia Islamica LXIII (1986).
 Al-Sikka al-İslamiyya Novembre (1984).
 Südosteuropa Mitteilungen XXVI, 3 (1986):
 N. G. MAJER, *Der IV. Internationale Kongress für türkische Wirtschafts-und Sozialgeschichte (1071-1920)*. S. 77.
 Svenska Forskningsintitutet i Istanbul Meddelanden 2 (1977); 4 (1979); 6 (1981); 8 (1983); 9 (1984); 10 (1985):
 2—L. -E. NYMAN, *Historievetenskap i Turkiet*. S. 67.
 4—A. S. ÜNVER, *The Yalıs (waterside residences) and boats of Edirne.-Demirtaş Kasr.* S. 99.

6— M. NORMANN, *Bildsvit fran Istanbul och Pamukkale*. S. 38.

G. JARRING, *Den första svenska diplomatiska rapporteringen om Atatürk*. S. 51.

H. FIŞEK, *Secular Social Reform in Modern Turkey by Atatürk*. S. 59.

8— G. JARRING, *The Türkistan Tekke of Tarsus On the Relationship of Southern Turkey with Central Asia*. S. 34.

I. SVANBERG, *Nyare Svensk Litteratur i Turkiet*. S. 52.

9— Ş. FENMEN, *Kelimer-Vävda Bonader-Hemslöjd i Anatolien*. S. 49.

Şişe Cam XXVI, 141-145 (1986).

Tarbiz LV, 1 (1985).

Tarih ve Toplum 31-36 (1986):

32— *Türkiye'de Siyasî Fırkalar*. S. 14.

33— Z. TOPRAK, *70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi*. S. 5.

D. QUATAERT, *Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbîâlî, 1826-1896*. S. 42.

34— A. M. DARGA, *Eski Yakın Doğu'nun Ticaret Merkezi Kültepe Kaniş' den Çivi Yazılı Kadın Mektupları*. S. 4.

Z. TOPRAK, *70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi. -II-* S. 10.

35— Z. TOPRAK, *70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi. -III-* S. 13.

S. DERİNGİL, *İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*. S. 23.

Ş. PAMUK, *İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İaşe Sorunu ve Köylülük*. S. 25.

C. KOÇAK, *İkinci Dünya Savaşı ve Türk Basını*. S. 29.

M. TUNÇAY, *İkinci Dünya Savaşı'nın Başlarında (1939-1941) Türk Ordusu*. S. 34.

36— Z. TOPRAK, *70. Yıldönümünde İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi IV*. S. 15.

D. AKÜNAL, *Kâzım Karabekir Paşa'nın Başvekilliği*. S. 23.

Tebliğler Dergisi 2210-2221 (1986).

Temel ve Uygulamalı Bilimler Dergisi IV, 1-3 (1971); V, 1-3 (1972); VI, 1-3 (1973); VII, 1-2 (1974); VIII, 1-3 (1975); IX, 1-3 (1976); X, 1-3 (1977); XI, 1-3 (1978); XII, 1-3 (1979); XIII, 1-3 (1980); XIV, 1-3 (1981); XV, 1-3 (1982); XVI, 1-3 (1983); XVII, 1-3 (1984); XVIII, 1 (1985).

Thrace-Dacia VII, 1-2 (1986).

Toyo Bunko Sho-ho 17 (1985).

The Toyo Gakuho LXVII, 3-4 (1985).

The Tōyō-Kenkyū XLV, 1-2 (1986).

Türk Dili LI, 411-414 (1986).

Türk Dünyası Araştırmaları 42, 44, 45 (1986):

42 — F. SÜMER, *Arslan El-Besâsîrî. Abbâsî Halîfesi El-Kâim Biemrillah ve Selçuklu Sultan Tuğrul Bey Devrinde Mühim Roller Oynamış Bir Türk Kumandanı*. S. 101.

44 — F. SÜMER, *Selçuklular Devrinde Türk Beyleri. II Harizşah Atsız (490-551 = 1097-1156). III Arslan Hatun*. S. 1.

F. SÜMER, *Selçuklular Devrinde Türk Beyleri. IV Ak Sunkur Kasımud-Devle. V Ak Sunkuru'l-Bursukî. VI Ak Sunkuru'l Ahmedîlî*. S. 8.

H. ASLAN, *Azerbaycan Türk Yurdu*. S. 37.

M. ÇAYIRDAĞ, *Timur, Yıldırım Bayezid'in Oğulları ve Bazı Beylikler Adına Basılan Akçelerden Oluşan Kayseri Müzesindeki Bir Define*. S. 57.

S. ÖCAL, *Ertuğrul Gazi, Türbesi ve Haziresinde Yatanlar*. S. 97.

Türk Folkloru Araştırmaları 1 (1986).

Türk Kültürü Araştırmaları XXIV, 1-2 (1986):

1 — M. SARAY, *Rus Tarih Araştırmalarında Türkistan'ın İşgali*. S. 85.

2 — İ. - C. ARTUK, *Orta Çağ'da Bazı Anadolu Şehirlerine Verilmiş olan Ünvanlar*. S. 65.

T. BAYKARA, *Niksar, Kalesi ve Tarihi*. S. 77.

TBMM Dergisi 3 (1986):

Ş. KUSEYRİ, *Adım Adım Cumhuriyet'e*. S. 32.

O. SANDER, *Cumhuriyet*. S. 42.

T. ATAÖV, *Osmanlı Arşivleri ve Ermeni Sorunu*. S. 44.

S. İLHAN, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*. S. 50.

T.C. Devlet Yayınları Bibliyografyası XVI, 1-2 (1986).

Tyurkologičeskiy Sbornik (1978).

Universitetets Oldsaksamling Arbok (1982-1983); (1984-1985).

Vestnik Drevney İstorii 3-4 (1986).

Vestnik Leningradskogo Universiteta 3 (1986).

Voprosi İstorii 4-11 (1986).

Vostokovedenie 11 (1985); 12 (1986).

Wiadomości Archeologiczne XLVI, 1-2 (1981); XLVII, 1-2 (1982).

Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes LXXVI (1986):

R. ANHENGGER, *Ein Christ und Zwei Armenier Christen im Osmanischen Reich, Unter-und Gegeneinander*. S. 19.

J. - L. BACQUE-GRAMMONT, *Un Rapport de Fil Ya'kûb Paşa, Beylerbey du Diyâr Bekir, en 1532*. S. 35.

V. BOSKOV, *Aus Athos-Turcica: Eine Urkunde Şehâb ed-dîn Şâhin Paşa's, des Wesirs und Statthalters on Rumelien; Aus dem Jahre 1453*. S. 65.

R. DANKOFF, "Miğdısı": *An Armenian Source for the Seyahatname*. S. 73.

S. FAROQHI, *Coffee and Spices: Official Ottoman Reactions to Egyptian Trade in the Later Sixteenth Century*. S. 88.

B. FLEMMING, *Zwei Türkische Bibelhandschriften in Leiden Als Mittelosmanische Sprachdenkmäler*. S. 111.

R.C. JENNINGS, *Some Thought On The Gazi-Thesis*. S. 151.

J. M. LANDAU, *A Note On The Egyptian Response to the Young Turk Revolution*. S. 215.

D. QUATAERT, *The Employment Policies of the Ottoman Public Debt Administration 1881-1909*. S. 233.

C. RÖMER, *Şöyleki Als Einleitungspartikel im Osmanischen*. S. 239.

M. WINTER, *The Revolt of İbrâhîm Pasha, Governor of Baghdad, 1056/1646-1057/1648*. S. 323.

Wissenschaftliche Zeitschrift der-Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg XXXV, 2 (1986).

Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft CXXXVI, 2-3 (1986).

Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archäologie LXXVI, 1 (1986).

Zeitschrift für Kulturaustausch XXXVI, 2-3 (1986).

Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte XLIII, 2-3 (1986).

Zion LI, 1-2 (1986).

Propriétaire et rédacteur en chef :
 Au nom de la Société d'Histoire Turque
 PROF. DR. YAŞAR YÜCEL

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes :	<u>Page</u>
FAUCOUNAU, J.: Les Lettres sur Plomb d'Assur (en turc, avec 4 illustrations)	1
DİLER, ADNAN : L'Origine et le Développement des Rytons de Cornes à protome à la Lumière des Trouvailles de Gökçeşeyh (en turc, avec 20 illustrations)	19
AYDIN, PROF. DR. MEHMET : Les Yezidis et les Fondements de leurs croyances (en turc)	33
SALMAN, DOÇ. DR. HÜSEYİN : Le Texte manichéen trouvé dans les Ruines de Hoço et son Importance pour l'Histoire Turque (en turc, avec 1 illustration)	77
ÇAYIRDAĞ, MEHMET : Deux Monnaies marquant la Fin des Règnes d'Argun et de Geyhatu des Ilhanides (en turc, avec 8 illustrations)	87
KÖYMEN, PROF. DR. MEHMET ALTAY: L'Armée Seldjchoukide (en turc) ..	91
BAŞTAV, PROF. DR. ŞERİF : La Situation politique et économique de l'Europe au moment des Conquêtes Ottomanes aux XIV ^e et XV ^e Siècles (en turc)	101
VARLIK, DOÇ. DR. ÇETİN : La Colonisation et la Population soumise à l'Impôt dans le Sandjak de Kütahya au XVI ^e Siècle (en turc, avec 1 carte et 1 croquis)	115
SOYSAL, DOÇ. DR. MUSTAFA: Une Recherche sur la Structure sociale et économique selon "Le Livre détaillé" de la Ville d'Adana au XVI ^e Siècle (en turc)	169
SARAY, MEHMET : What is the Bulgarian Government Trying to Prove by Denying the Historical Facts? (en anglais)	183
Conférences :	
BAYKAL, BEKİR SITKI: Réflexions sur le Congrès de Berlin à son 100 Anniversaire (en turc)	195
KÂHYA, PROF. DR. ESİN: Les Premiers Chemins de Fer en Turquie (en turc, avec 10 illustrations)	209
Traductions :	
LAURENT, J. (Traduit par YÜCEL, YAŞAR): L'Origine du Sultanat de Roume (d'Anatolie) et Bizance (en turc)	219
HOLT, P. M. (Traduit par KORTANTAMER, SAMİRA): La Structure étatique du Sultanat Memélouk (en turc)	227
KUZNETZOVA, N. A. (Traduit par EREN, CENAP): Le Commerce Russo - Persan et l'Etat Ottoman au XVI ^e Siècle (en turc)	247
POOLTHUPYA, SRISURANG (Traduit par YÜKSEL, DOÇ. DR. AZMI): Le Voyage en Turquie (en turc)	257
Informations :	
M. le Professeur h. c. TAHSİN ÖZGÜÇ a été élu à l'Académie des Sciences de Bavière (en turc)	291
ÖZGÜÇ, NİMET: Fouilles de Samosate en 1987 (en turc, avec 6 illustrations et 1 plan)	291
Livres et Revues reçus à la Bibliothèque de la Société de l'Histoire Turque dans la Seconde Moitié de 1986	295

BELLETEN

PÉRIODIQUE PARAISSANT TOUS
LES QUATRE MOIS

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : LII

No. 202

Avril 1988

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 6